

१९४३ अकोबा

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

पत्रिका ।

वैशाखात् चैत्रपर्यान्ता ।

चतुर्थवर्षस्य

सम्पादनी—

श्रीयुक्तदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः,

श्रीकालीपदतर्काचार्यश्च ।

सहकारिसम्पादकः—

श्रीयुक्तधर्मरेड्डरठाकुरः एम, ए ।

वर्षसूची ।

विषयः ।	संख्या ।	पन्नाः ।	शीर्षकनाम ।
अभिभाषणम्—१		२	महामहोपाध्यायमोक्षानिपचिद्वक्त्र हरनारायणशास्त्रिविद्यारत्न
आद्यमित्री शास्त्रचर्चा—४र्थ, ५म,		१५३ + १८३	श्रीयुक्तललितमोहनकाव्यकृतितीर्थे
आयुर्वेदे भस्मचर्चा—११थ		४१८	श्रीयुक्तताराचरणआयुर्वेदशास्त्री
आचीननाटककम्—५म, ७म, ८म, १०म		१८२ + २५५ +	महामहोपाध्याय. श्रीयुक्तमहाक
	१०म	३४७ + ३७४	निम्
उपनिषद्गणना—८म		२८२	श्रीयुक्तदुर्गाचरणस्यवेदान्ततीर्थे
उपनिषद्गणना—१०म		३६१	श्रीयुक्त श्री, मि, वेङ्कटरामशर्मा ।
अभिर्मासकालकाव्यच—४र्थ, ६ठ		१२६ + २२१	श्रीयुक्तवामाचरणकाव्यतीर्थे ।
आदिवादिनत्वम्—७म		२७३	श्रीयुक्तआद्यतीर्थस्यवेदान्ततीर्थे ।
आयकथा—५म, १०म, १२थ		२६३ + ३८८	श्रीयुक्तचिन्ताहरचक्रवर्ती ।
		+ ४४२	
कालोनिवासाटकम्—११थ		४१८	महामहोपाध्यायश्रीयुक्तप्रमथनाथ- तर्कभूषण
कालोनिवासा—८म, ८म, १०म		३०१ + ३५७ +	श्रीयुक्तपद्मपतिनाथशास्त्री एम, ए,
		३८७	
निबन्धकम्—५म		१६१	श्रीयुक्तहेमन्तकाव्यतीर्थे. आयुर्वेदज्ञ
नयेद्विवाचीनम्—६ठ,		२०१	(दुर्गाचरणतर्करव.)
नयेद्विवाचीनम्—११थ		४०१	श्रीयुक्तआद्यतीर्थशास्त्री एम, ए
दुर्गाचरणद्विवाची—५म, ६ठ, ७म, ८म, ८म,		१८७ + २११ + २६२	
	११थ	३१३ + ३५३ + ४२३	
द्विवाचीनोपनिषदा—१२थ		५६८	श्रीयुक्तचक्रवर्तीशास्त्री
द्विवाचीन—७म, ८म, ८म, १०म, १२थ		२४३ + २८६ +	श्रीयुक्तपद्मनोदनीचक्रवर्ती
		३४३ + ३८३ + ४६३	

विवरणः । संख्या ।	पत्राङ्कः ।	वैशेष्यनाम ।
वर्षाविवरणम्—८म	३०३	श्रीयुक्तविद्याहरचक्रवर्ती ।
शुद्धिः—११म	४२८	श्रीयुक्तदक्षिणारक्षकमहापाथ्यैः एम, ए ।
मदीतीरे चमीतकृतिः—८म	३२१	श्रीयुक्तपाद्यतीव्रवाणी एम, ए ।
मववर्षम्—१म	१	श्रीयुक्तप्रसन्नतर्कवाणीयः ।
परिषदः पञ्चमवर्षकार्यविवरणम्—२म	४१	...
परिषत्सन्देशः—१म, २म, ४म, ६म,	७८ + १२० + १५८ +	
८म, ११म, १२म	२३७ + ३१७ + ४२४ + ४७६	
पूजा—४म, ५म	१४६ + १८६	श्रीयुक्तवचपतित्राखिविद्यारक्षः ।
शुभराज प्रति स्वस्तिवादः—१२म	४४१	श्रीयुक्तचामुतीव्रवाणी एम, ए ।
यज्ञे श्रवणोदम्—८म	२८१	श्रीयुक्तदक्षिणारक्षकमहापाथ्यैः एम, ए ।
रत्नपरीक्षा—११म, १२म	४०८ + ४४७	श्रीयुक्तपद्मिन्दुनीचनकान्धतीर्थः ।
राजप्रतापकम्—४म	१४४	श्रीयुक्तगोपालचन्द्रसहितवाणी ।
बलिदानविधानम्—६म, ७म, ८म, १०म	२३० + २५० + २८७ + ३६७	श्रीयुक्तवलरामशास्त्रीभूषण- कान्धतीर्थः ।
वर्षोच्चारणविधि—१म, २म, ३म	३२ + ७३ + ११५	श्रीयुक्तजानकीनाथशास्त्रिवाणी ।
वर्षसमानोचनम्—१म	२५	श्रीयुक्तदुर्गाकरवर्माशास्त्रिवाणी ।
वाणविजयम्—६म	२०७	महानदीवाणायः श्रीयुक्तदादिवर- तर्करवः ।
वाणेश्वरम्—८म, १०म, १२म	३३३ + ३८४ + ४६०	श्रीयुक्तकृष्णप्रसन्नतर्कवाणीयः ।
वाणीवन्दना—१०म	३८६	श्रीयुक्तपजितनाथशास्त्रिवाणीयः ।
विजया—७म	२४१	श्रीयुक्तपजितनाथशास्त्रिवाणीयः ।
विश्वकर्मणः—१म, ४म, ६म, ७म, ८म,	११८ + १५७ + २३८ +	...
१०म, ११म	३७८ + ३१८ + ३६० + ३८८ + ४३५	
वैशेष्यवा—१०म, ११म	३६२ + ४१८	श्रीयुक्तदुर्गाकरवर्माशास्त्रिवाणीयः ।
शहरपञ्चकम्—३म	८८	श्रीयुक्तहरिहरकान्धशास्त्रिवाणीयः ।
शब्दतन्त्रविवरणः—१म, ३म	३५ + ८८	श्रीयुक्तसीतानाथशिवरामवाणीयः ।

विषयः । संख्या ।	पत्राङ्कः ।	श्रीसुखकान्तः
श्रीसुखकान्तम्—६४, ७३, १२३,	२२७ + २६७ +	
	१२३,	३३७ + ३७२
श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिकाः—२४	२६	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका- पत्रिकाः ।
श्रीसुखकान्तम्—७४, ७३, ८३, ११५,	१५८ + २७७ +	
	१२३	२१८ + ३२८ + ३७५
श्रीसुखकान्तम्—६४	२३५	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका ।
श्रीसुखकान्तम्—२५	७६	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका एत, ए ।
श्रीसुखकान्तम्—७६	१२२	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका ।
श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका—२४	२२८	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका ।
श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका—७६, ५३	१२२ + १६६	
श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका— ७६, ११३, १२३	३२३ + ३८२ +	श्रीसुखकान्तदीयविद्यापत्रिका एत, ए ।
	४०५	

संस्कृतसाहित्यपरिषत् ।

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिष्ठा रवेः १

भावालोचनेनः पत्रं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४३ शक्रीय—फाल्गुने, ४थं वर्षस्य ११५ संख्या ।

जलदभाषितम् ।

(लेखकः—कलिजातासंस्कृतमहाविद्यालयध्यक्षः श्रीपाद्यतोषभाजी एम्. ए.)

निदाघतप्तान्धभित्तुषु पुण्याच्छहं पयोभिर्नवतां कुर्यामि ।
हरित्सरोवारिधिवारिपूरात् समुद्रं तैरच्छतुकारशीतैः ॥ १ ॥
प्रथमिनादित्यमयुखतापाच्छायाप्रदानेन च पञ्चवामि ।
तच्छातनिद्रान्यभिवीक्ष्य बह्वीप्रतानजातानि विवदं शरीरम् ॥ २ ॥
धुन्वन् पतत्राणि तृषारविन्दून् शिथिलीयं कम्प्यं ॥ ३ ॥
नेवां विबोधश्च विहङ्गमार्गः शक्यः प्रपञ्चपविचेतनात् ॥ ४ ॥
देहासुखं येऽनुभवन्ति चाश्रयाः सजन्त्या वाहसुपा ॥ ५ ॥
द्विषारं वीक्ष्य समुद्रराजा न्य जास्यसीत् किञ्चिदिदम् ॥ ६ ॥

सुखसंवातमहं कीरकार्यकीमवादिषामि ततश्च विवदं शरीरम् ॥ ७ ॥
कल्पयित्वा वैरिणः सितती कल्पयित्वा परस्परिरेव कल्पयित्वा ॥ ८ ॥
ततो नेत्रकारमयं प्रपञ्चः पश्येत् प्रतीभावमहं तद्विषयम् ॥ ९ ॥
भनार्दधामीह वातः प्रवेष्टुं कल्पयित्वा कल्पयित्वा ॥ १० ॥

संस्कृतभाषा लौकिकी आसीन्न वा ?

(पूर्वतोऽनुष्ठम् ।)

(लेखकः—श्रीसदानन्दभादुड़ी वि. ए ।)

निपुणपरीक्षितेतिवृत्ताः सम्यक् पर्यालोचितलोकव्यवहारा
नाट्यगुरवो रूपकादिरचनाविधानोपस्थापकेषु नाट्यशास्त्रेषु यं यं
भाषाविभागं निवेशितवन्तः, सर्वोऽप्यसौ तत्तल्लौकिकत्वस्यैव
निःसंशयतया निश्चयको भवितुमर्हेत् । “पुरुषाणामनोचानां
संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्” इति विश्वराट्टिमाचार्यकृत्को
यदा प्राथमिकप्रस्तावोऽभूत् तदानोन्तनयुगोयानोचपुरुषाणां
वाग्वावहारः संस्कृतभाषाश्रय एवासीदित्यत्र निरवकाशा विप्रति-
पत्तिः । रूपकादीनामाङ्गिकावाचिकाहार्यसात्त्विकानुकारविषयकाणां
विरचनं वास्तवलोकरीत्यविरुद्धतयेव भवेत् । अतः स्वभावतः
संस्कृतवादिनामेव संस्कृतोच्चारणविधिर्निर्वाहितः । अद्यापि
नाटकादिषूपलभ्यमानस्य संस्कृतवादिनः पुरुषजनस्य प्राक्तनभेदादिन्या
महिलया यदालापदिकं, तदपि प्राङ्निर्दिष्टयुगीयवनितानां संस्कृत-
भणनाशक्तानामपि तद्धोधत्तमत्वे प्रमाणम् । अपरमप्यत्र द्रष्टव्यं
विद्यते । दृश्यकाव्यापराभिधानं रूपकादिकं द्रष्टृश्रोत्रप्रसे-
सम्पादन-प्रयोजनम् । द्रष्टृश्रोतॄणां मध्ये तु पण्डिततर-प्राक्तन-
जनानामेव बाहुल्यमासीत् । यदि ते संस्कृतां धर्षी न बुध्येरन्,
कथं वा तेषां श्रवणरसायनं भवेद्रूपकाभिनयः, कथं वा सम्पादित-
प्रयोजना स्यात् रूपकरचना ।

४ । मानवीयधर्मशास्त्रस्य द्वितीयाध्याये यादृशोऽभिवादन-
विधिर्दृश्यते, यथाविधवाध्यापनविधिः सर्वोऽप्यसौ निरर्थक एव
स्यात् संस्कृतभाषाया लौकिकत्वानङ्गीकारे । अभिवादन-
विधिर्यथा—

“अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
 नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
 तान् प्राप्नोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥
 भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादनं ।
 नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥
 आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादनं ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरप्लुतः ॥” इति
 (२५ अः । १२२-२५)

अध्यापनविधिर्यथा—

“अधोऽप्यमाणं गुरुभिर्नित्यकालमतन्वितः ।
 अधोऽप्य भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ इति
 (२५ अः । ७३)

तत्रैव पुनर्दशमाध्याये—

मुखवाङ्मरुपल्लानां या लोके जातयो बहिः ।
 क्लृच्छ्वाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वं तं दस्यवः स्मृताः ॥ (१०४५)

इति श्लोकाद्दस्युनां भाषाद्वयप्रयोक्तृत्वमुपलभ्यते । तत्र न
 “क्लृच्छ्वाचै” इत्यार्य्यजनस्य सम्बन्धे प्रतिषिद्धं यन्क्लृच्छ्वचनं
 तद्व्यवहारपरत्वं केषाञ्च नासीत् । आर्य्यजनाभिमता सुरभारती तु
 अपरिषां वाग्व्यवहारसाधिका स्थिता ।

५ । वाल्मीकीयरामायणे दृश्यन्ते केचन श्लोका ये खलु
 संस्कृतभाषालौकिकत्वं निश्चययितुमलम् । तत्र प्रविष्टदशकम्बर-
 मन्दिरस्य, रघुनन्दनसन्देशं कथमहं जनकसुताये निवेदयामीति
 चिन्तयती हनुमतो वचनम् ;—

“अनेनाश्वासयिष्यामि शोकेनापिहितन्द्रियाम् ।
 अहं ह्यविदितस्यैव वानरस्य विशिषतः ॥

यदि वाचं वदित्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।

सैयमालक्ष्य रूपञ्च जानकी भाषितञ्च मे ।

रावणं मन्यमाना मां पुनस्त्वासं गमिष्यति ॥” इति

(सुः काः । २८ शः सः । १६, १७ ;)

ततश्च द्विजातिवत् संस्कृतीच्चारणं नूतनविपदापादकं भविष्यतीति
कृतनिश्चयस्य पवनतनयस्योक्तिः ;—

“राममक्लिष्टकस्मांणं निमित्तैरनुकीर्त्तयन् ।

तस्माद्दद्याम्यहं वाक्यं मनुष्य इव संस्कृतम् ॥

नैनामुद्दे जयिष्यामि तद्बुद्धिगतमानसाम् ॥

(सुः काः । २८ शः सः । १८ ; १९ ;)

अत्र वेदेहोप्रबोधनविषये द्विजगणोच्चारितामरगिरामप्रयुक्तत्वे
हेतुर्न तावत् तस्यास्तदवबोधोधात्तमत्वशङ्का, किन्तु तद्भौत्यनुपादनाभि-
निवेशः । अस्मादेव लिङ्गादासीत् रामायणरचनासमयेऽनीच-
वनितानां संस्कृतभाषाश्रयभाषणादर्थग्रहपाटवम्, अनीचपुरुषाणां
तु तत्प्रयोगपरत्वमपीत्यनुमानावतारस्तावत् सुलभ एव । “द्विजातिरिव
संस्कृताम्” “मनुष्य इव संस्कृताम्” इति भेदनिर्देशः खलु द्विजेतर-
जनस्य योषिच्छूद्रादेः संस्कृतेतर-तत्सदृश-प्राकृतभेदवादितायामेव
प्रमाणम् । तत्रैव पुनररण्यकाण्डे—

धारयन् ब्राह्मणं रूपमित्त्वलः संस्कृतं वदन् ।

न्यमन्त्रयत विप्रान् स आहमुद्दिश्य निघृणः ॥

(अः काः । १६ शः सः । १४)

इति श्लोकादुपलभ्यमानं यदित्वलराक्षसस्य ब्राह्मणामन्त्रणा-
वसरे संस्कृतवादित्वं, तत् संस्कृतभाषाया ब्राह्मणाभिमत्त्वमेव प्रति-
पादयति । वस्तुत एव संस्कृतवादिनामपि द्विजातीनां मध्ये
भूदेवा एष प्राधान्ये न देवीं भारतीमङ्गीकृतवन्तः ।

६ । अस्मिन् विषये तावदृशे दीयो मन्तोऽप्ये को विद्यतः ;—

“चत्वारि वाक्परिमितापदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥” इति

मन्त्रस्यास्योपव्याख्यानं यास्कमुनिकृतं निरुक्तपरिशिष्टे स्वस्वे-
तादृशं दृश्यते ।

“कतमानि तानि चत्वारि पदानि ? ओङ्कारो महाव्याहृतय-
श्चेत्यार्षम् । नामाख्याति चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि
सामानि चतुर्थी व्यावहारिकाति नेङ्गताः । सर्पाणां वाग्वयसां
क्षुद्रस्य सर्गस्य चतुर्थी व्यावहारिकीति । .....
अथापि ब्राह्मणं भवति, सा ० वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यवहारेष्वेव
लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां भाग्नौ, सा रथन्तरे ।
यान्तरीक्षे सा वायौ, सा वामदेव्ये । या दिवि सार्दित्ये, सा वृहति,
सा स्तनयित्नी ॥ अथ पशुषु, ततो या वाग्व्यरिच्यते तां ब्राह्मणेष्व-
दधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च
मनुष्याणां”मिति ।

अथ यास्कमुनिनिर्दिष्टेषु मन्त्रार्थनिरूपकेषु त्रिविधश्रेणीयानां
चतुर्थी वाक् व्यावहारिकीत्येकमत्यम् । इयं तु व्यावहारिकी वाक्
न संस्कृततरति सुशकैव कल्पना । अतीदृतं ब्राह्मणवचनमपि
ब्राह्मणानां लौकिक-वैदिकभाषागुलाभिन्नत्वं प्रतिपादयति ।
प्रयोक्तारस्तु ते स्वभावत एवामन् लौकिकभाषामावस्य, क्वचित्तु
प्रयोजनविशेषानुरोधात् वैदिकभाषाया अपि । “या च देवानां या
च मनुष्याणां”मिति ब्राह्मणांशस्य वैदिकी लौकिकी चेत्येवमर्थी
दुर्गाचार्य्येणापि निर्धारितः । अतः सिद्धं सुरगिरां लौकिकत्वं
वेदादिशब्दप्रमाणविषयत्वात् ।

७ । तत्र पुनर्यास्कमहर्षिप्रकाशितं निरुक्तग्रन्थे, तथा पाणिनीयस्य
ष्टाध्यायोन्मूत्रपाठे, तथा च पतञ्जलिकृतमहाभाष्ये केचन प्रयोगा
उपलभ्यन्ते, ये तावत् पूर्वोटाहताखिलानुमाननैरपेक्षणीयैव निखिल
पूर्वपश्चिमतनिराकरणपुरःसरं संस्कृतभाषाया लौकिकत्वं सिद्धान्तयितु
मलम् । एवम्भूतानां प्रमाणीभूतप्रयोगाणां केषाञ्चन निर्देशोऽत्र
विधीयते यथाक्रमम् ।

(क) महर्षिर्यास्की भगवान् पाणिनिश्च व्यवहारवाच्यां छान्दसीं
भारगीं व्यावहारिकसंस्कृतभाषातः सर्व्वदा पृथक्कृतवन्तौ । यत्र
तावत् प्रयोगादिविषये वैदिकलौकिकयोर्भेदस्तत्र तौ वैदिकप्रयोगम्
“अन्वध्यायम्” “आर्षम्” इत्यादि विशेषणपदेन, छन्दोनिगममन्त्र
ब्राह्मणादिशब्देन वा विशेष्य, तथा लौकिकभाषामन्वध्वे भाषाशब्दं
च प्रयुज्य, यथानयोः प्रसिद्धो भेदो न व्याहृत्येत, तादृशरीत्या
तत्तद्विषयकविधिव्यापारादिकं सम्पादयामासतुः । तत्र निपाताधि-
कारे महर्षिर्यास्कः—

“तेषामेति चत्वार उपसार्थं भवन्तीति । इवेति भाषायाश्च ।
अन्वध्यायश्चाग्निरिवेन्द्र इवेति । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् ।
उभयमन्वध्यायम् ।” इति ।

(१मः अः । ४थः खः)

निर्वचनरीतिप्रकरणे च तेनैव पुनरुक्तम्—

“अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः
क्षेत्रसाधा इति । अद्यापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं वृत्तमिति ।”

इति । (२यः अः । २यः खः)

एवञ्च पाणिनीयाष्टाध्यायां “विभाषा छन्दसि” “ह्रस्वाच्चान्द्रोत्तर-
पदे मन्त्रे” “वा षपूर्वस्य निगमे” “बन्धने वर्षी” “ऋचि तुनुषमक्षत-
ङ्गुत्रोरुष्याणाम्” इत्यादिकानि यानि छन्दःप्रभृतिशब्दाञ्चितानि
सूत्राणि तानि कथंलं छान्दसप्रयोगविधायकानि । लोकप्रसिद्धा

लौकिकी या भाषा तन्मात्रविषयकास्तु “स्थे च भाषायाम्” “भाषायां सद्वसन्शुवः” इत्यादिका विधयः । पतञ्जलिरपि स्वकीये महाभाष्ये लौकिकवैदिकशब्दाभ्यां व्यावहारिकीं क्वान्दसीं च भाषां लक्षितवान् ।

(ख) संस्कृतभाषायाः शब्दप्रयोगविषये, प्रादेशिका विशेषाः समुपलभ्यन्ते । इयं तु विशेषोत्पत्तिः सम्भवेत् परिवृत्तिस्वभावाया लौकिकभाषाया एवेति सिद्धं संस्कृतभाषाया लौकिकत्वम् । प्रदेशीयविशेषाणामुल्लेखो यथा पातञ्जल-महाभाष्ये, —

“प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः ; यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते ।” इति ॥

यथा च निरुक्ते,—

“श्वतिर्गतिकर्मा कस्वोजेष्वेव भाष्यते ; .....विकारमस्याथ्येषु भाषन्ते श्व इति । दातिर्लवणार्थं प्राच्येषु दावमुदीच्येषु ।” इति

(अः २ ; खः २ ;)

पाणिनि कात्यायनावपि ब्रह्मणि सूत्रवार्त्तिकानि प्रादेशिक-भेद-पराणि शब्दानामारचितवन्तः ।

(ग) संस्कृतव्याकरणसाहित्यादिषु केचन विशिष्टाकाराः प्रयोग-प्रकारा वर्त्तन्ते, येषामुत्पत्तिः स्थितिश्च लौकिकभाषायामिव सम्भवेत्, नान्यत्र । तत्र ‘दण्डादण्ड’ ‘केशाकेशि’ ‘खादतमीदता,’ अश्रोत-पिवतेत्यादि-समासोदाहरणानि, तथा खादखादेति खादति, कुरु कुर्विति करोतीतिप्रविविधानि वचनानि, तथा च हस्त्याहं गृह्णाति, उदरपूरं भुङ्क्ते, यथाकारमहं भोक्षे किं तवानेनेतेतादृशानि णमुलन्तप्रयोगपराणि वाक्यानि तादृशप्रयोगदृष्टान्ततयोपस्थापयितुं शक्यानि । एतेषामुत्पत्तिस्तदेवाभूत्, यदा संस्कृतभारती विद्वदङ्गना-गोपालहलिकानां विश्वशालापादिमाधिका स्थिता ।

(घ) पाणिनिः स्वकीये व्याकरणे भ्रुताभिधं स्वरविशेषं विमात्रवर्णं निर्दिष्टवान् । तस्य च स्वरविशेषस्य दूराह्वानि गाने रोदनादौ

षोपयोगः । एवं सिद्धं दूराह्वानस्य गानस्य रोदनादेश्च संस्कृत-
भाषाश्रयत्वम् । अनुपपन्नं तु स्यादेतत् सर्व्वं तल्लौकिकत्वानङ्गीकारे ।

(ङ) शब्दानुशासनशास्त्रप्रयोजनानुबन्धनिरूपणप्रकरणे महा-
भाष्यकृता तावदेकः पूर्व्वपक्षः समुद्दिष्टः,—

“वेदान्तो वैदिकाः सिद्धा न हि लोकाच्च लौकिकाः ;

अनर्थकं व्याकरणमिति ।” इत्येवंरूपः ।

सत्यमेव कात्यायनोपे पतञ्जलीये च समये केचन स्थिता
व्याकरणानर्थक्यवादिनः, येषां मते स्वाभाविकप्रयोगपरिदर्शनाधो-
शिक्षमेव शब्दसंयोजनापाठवम् । इयं च शब्दव्यवहारस्य व्यवहार-
भावाधीनत्वकल्पना तादृश्येव युगे सम्भवेत्, यदयं भारती व्यवहार-
बाह्यतां न गता । पुनरपि “ष्टुषोढादानि यथोपदिष्टम्” इति
पाणिनीय-सूत्रस्य व्याख्यानावसरे तेनैव शिष्टानां स्वभाविको संस्कृत-
शब्दप्रयोगकुशलता प्रदर्शिता । तदुच्यते—

“नूनमस्य देवानुग्रहः स्वभावो वा योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते,
ये चास्यां विहितः शब्दास्तांश्च प्रयुङ्क्ते ।” इति ।

एवञ्च महाभाष्ये सर्व्वत्रैवोदाहृतं लौकिकप्रयोगाधीनाकार-
प्रकारकत्वं शब्दानां, निष्पादिता च शब्दानुशासनविधानां सिद्धिः,
व्यवहारानुगुणतया । अस्याऽपि सुरगिरां लौकिकत्वव्यवस्थापको
भाष्यांशो विद्यते ; स यथा—

“भूयांसोऽपशब्दाः । अन्वीयांसः शब्दाः । एकेककस्य हि
शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः । तदुच्यते गौरित्यस्य शब्दस्य गावो गोणो
गोता गोपीतलिकेत्येवमादयो बहुवोऽपभ्रंशाः ।” इति ।

अत्राभिधीयमानं विकारभूयस्त्वं भाषायाः प्रचुरप्रयोगविषयत्व-
निबन्धनमेवेति सिद्धं तस्यास्तात्कालिकं व्यावहारिकत्वम् । अत्रापर-
मपि द्रष्टव्यं विद्यते । सत्स्वपि पाणिनीयसूत्रेषु शब्दप्रयोगविधानेषु
पुनरप्यब्दशतास्ते कात्यायनस्य वार्त्तिकरचनायां प्रवृत्तिर्भाषायाः

परिवृत्तिपरिचायिकैव । यथाविधपदकदम्बयोगनियोगवती विबुध-
भारती स्थिता पाणिनीये समये, ततोऽतिनरामन्यथाभूता जाता
क्रात्यायनीये युगे ; अस्मादेव कारणात् नूननतरव्यवहारविषयकविधि-
पराणां दार्ष्टिकानां सम्पादना । इदं च परिवृत्तिमत्त्वं स्वर्लोका-
जननीयभाषाया भूलोकेऽपि लौकिकत्वं निःसंगयतया प्रमाणयति ।

अत एवाखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसाहित्यसम्प्लेजनस्य विगत-
वर्षीयाधिवेशने ममानायकीयाभिभाषणे श्योक्त-हरनारायणशास्त्रिभिः
समीचीनमेव निगदितम् —

“यदि नाम नैव भवेत् सुरभारती परा प्रचलिता भाषा, तर्हि
न तदेव सर्वाणि शास्त्राणि सर्वाः शिल्पक्रमाः सर्वे च लोकोप-
योगिनो व्यवहारा यथैरन् ।.....अत एव सुस्पष्टमनुमीयते, यदासौत्
कोऽपि गङ्गानमयः समयो यस्मिन् केवलं सुरभारती व्यावहारिकी
भाषैवासीत्, अपि तून्नतः परां काष्ठानुपगताया अस्याः सौभाग्य-
समीचीनैः स्वेन पूर्णतः प्रमाणं भूवन्मण्डलं प्रकाशयामास ।”
इति शम ।

रत्नपरीक्षा ।

(निबन्ध-श्रीरत्नपरीक्षायाः)

यद्यपि “आनी जातो यदुत्कृष्टं तदि रत्नं प्रवचने” इत्यति
रत्नलक्षणमन्यतमम् । यथा अश्वत्थं, पत्ररत्नं, स्तोरत्नम् इत्यादि, ...
“अश्वत्थं समामरेः । ऊचैःश्वसमंस्तत् प्रणिपता समर्पित”मिति
देवीमाहात्म्ये । ऐशस्य धनुषो भद्रं जतस्य च समुन्नतम् । स्तोरत्नञ्च
अथ नाम सृजते भार्गवीऽधुना ॥” इति च महावीरचरिते ।
यद्यपि अश्वत्थं स्तोरत्नमित्यादौ अश्वः रत्नमिव स्त्री रत्नमिवेत्युप-
मितसमासेनैव गता त्वात् रत्नशब्दस्य जातुत्कृष्टवस्तुवाचकत्वे

विशिष्टमानाभावः, तथापि स्वारस्यादत्र स एवार्थः कल्पनीयः, टीकाकृद्भिरपि तत्र नत्र तथैव व्याख्यातत्वात् । जातुत्कृष्ट-वस्तुवाचकस्य रत्नशब्दस्य प्रकृष्टोदाहरणन्तु —“यानि रत्नानि मणयो गजाश्वादीनि वै प्रभो” इत्यत्र । तथाच यानि रत्नानि स्वजाति-श्रेष्ठवस्तुनि इत्यर्थः, अन्यार्थकल्पने च पुनरुक्तिप्रसङ्गः । मणिरत्न-शब्दयोर्थथाकथञ्चिद्भेदसङ्कोचेन च व्यापकार्थस्य मणिशब्दस्य प्रकृतार्थ-सङ्कोचेन प्रस्तुतार्थानुपयोगित्वं दुर्वारं स्यात् । अत्र हि निशुभस्य निखिलमीदृशिमण्यधिकारित्वं विवक्षितम्, तच्च मणिमुक्तादिकं रत्नञ्च माणिक्यमिति भेदकल्पने सञ्चितार्थं सत् तादृगर्थप्रतीतिं स्थगयति, तस्मादत्र रत्नशब्दस्य स्वजातिश्रेष्ठे एव शक्तिः । तथाप्ये-तल्लक्षणलक्षितो रत्नपदार्थो नाम्नाक्रमद्य प्रबन्धप्रतिपाद्यो विषयः । एतादृशरत्नपदार्थस्यापरिच्छिन्नसंख्याकतया पुरुषायुषेषापि तद्भेदगुण-दोषविचाराणां वाचस्पतिरपि कर्तुमशक्यत्वात् । उत्कृष्टापकृष्टवस्तु-निर्णयस्य च क्विवैचित्र्यनियामकतया जाती जाती किमुत्कृष्टमित्येक-पुरुषीयया बुद्ध्या निर्दिष्टमित्युक्तत्वाच्च । तथाहि दृश्यते, केचिज्जनाः विहङ्गमादिजानिषु कोकिलं रत्नभूतं मन्यन्ते, केचित्, हंसं केचिच्च शिखिनमिति ; पुष्पेषु च केचित् निगान्तविकाशि क्षुद्रं कुन्दकुसुमं, केचिहा प्रखरसूर्यकरोज्ज्वलाम् दिवाविकाशमुपेयुषीं हास्योज्ज्वलमुखीं सरोजिनीं बहुमन्यन्ते । इदानीं यावदीदृशे सिद्धान्ते स्वां बुद्धिं न केऽपि उपानेषुः, यदेतल्लक्षणलक्षितमीदृशमियत्परिमितं वा वस्तु एत-ज्जातीयेभ्यो वस्तुभ्यः सुतरामुत्कृष्टमपकृष्टं वेति । अस्यां जाती इदमुत्-कृष्टमिदञ्च निकृष्टमिति निर्णेतुं शास्त्रकाराणामप्यौदासीन्यात् । अथवा प्रबन्धशिरोभूतं रत्नमित्येकमेव पदं हिरावर्ज्यं पठनीयं, तथाच यस्यां कस्याञ्चित् जाती यदुत्कृष्टं तस्यापि रत्नमित्याख्या भवत्य-भावात् । प्रस्तरजाती किमुत्कृष्टमिति जिज्ञासायां रत्नमेवेतुत्तरय-तामस्माकं तत्परीक्षणं युज्यत एवेति सर्व्वमनवश्यम् । एकशब्दस्य

हिरावृत्तिरपि दृश्यते, तथाच साङ्गकारिकायां प्रत्यक्षमनुमानमास-
वचनञ्चेति सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः
प्रमाणाद्धि” ॥ इत्यत्र त्रिविधं प्रमाणमित्युक्तं, तत्र किं प्रमाणलक्षण-
मित्याकाङ्क्षायाम् “अत्र प्रमाणमिति समाख्यया लक्षणपरम्” इति
वाचस्यतिमित्राः । समाख्यया सम्यगुच्चारणेन हिरावर्त्तनेनेति
यावत् । लक्षणपरं लक्षणबीजाभिप्रायेण उच्चारितम् । तथाच
हिरावृत्तस्य प्रमाणपदस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागेन एकं प्रमाणस्य
लक्षणमिति निष्कृष्टार्थः । अत एव नायं मयैव हिरावृत्तिरूपो
नूतनः पत्थाः समवलम्बितः । तस्मादद्य मण्यर्थप्रत्यायकं रत्न-
पदमेवाभिमतमस्माकमिति विदितमस्तु तत्रभवतां श्रोत्रमुख्यानाम् ।
ईदृशरत्नपदार्थस्य गुणदोषविचारेषु च तत्रभवन्तः शास्त्रकारा एव
प्रमाणमिति नाहं प्रतिवादिरक्तास्यनेत्रगोचरतामापद्येय । अस्मिंश्च
अनेकमनोरमवस्तुसन्तानकान्ते बहुलमहार्घद्रव्यसम्भारविभ्राजिते
संसारप्रचारे रत्नत्वमधिकमूल्यवदवस्तु किञ्चिदपि नास्ति । इदञ्च
मनःसु वर्त्तते सहृदयानां यदेतनेवास्य सर्व्वोत्कर्षेण विशेषज्ञा ऋषयो-
ऽपि प्रतिजाती प्रधाननभं वस्तुजातं रत्नशब्दे नाभ्यदधु । सन्ति चास्य
बहुवो गुणभेदा निखिलमानवसमाजोपकारकाः अपरापरवस्तुगुणाति-
शायिनः, ते च यथाकालं प्रकाशं नेष्यन्ते । इदानीमवसरप्राप्त-
मस्योत्पत्तिप्रकारं सविस्तरमुपवर्णयामः,—पुरा बलनामां कश्चिदसुरः
देवदेवाङ्गव्यवीर्यातिशयः शाश्वतिकवैरतया देवानामिन्द्रादीनां महत्-
कदनं कर्त्तुमारभत । ते च देवा दुब्बलतया युद्धे प्रतिकर्त्तमक्षमाः
वरव्याजेन तमसुरेन्द्रं यज्ञीयपशुत्वमयाचन्त । तथाविधदुर्बलतस्यापि
तस्यासुरस्य शरणागतरक्षकत्वम् अर्थिषु च कल्पतरुस्वभावत्वमशेषत
एव प्रहृष्टभासीत्, देवैर्योचितः स तथाविधमात्मदुःखकरमपि वरमति-
श्रीष्टोर्ष्येण तभ्यः प्रत्यजागात् । एवं प्रतिज्ञापाशबद्धो बलः स्वाराज्य-
लोभात् इन्द्रादौर्ग्यञ्चे पशुरिव हन्यते स्म अधिकसत्त्वस्य तस्येदृशीनावदा-

तेन कर्मणा शरीरस्य सर्वं अवयवा रत्नवीजत्वं समागताः । तथाच गारुड—“वच्मि परोक्षां रत्नानां बली नामासुरोऽभवत् । इन्द्राद्या निष्क्रान्तास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते । वरञ्चाजेन पशुतां याचिरः स सुरैर्मखे । बली ददौ स्वपशुतामतिमत्त्वी मखे हतः । तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा कायस्थावयवाः सर्वे रत्नवीजत्वमाययुः ॥” इति तस्य धावयवस्य किञ्चन यत्र कचन समुद्रे पर्वते वंशे वा पतितमासीत्, तत्तत्स्थानं आधारवशेन गुणप्रकर्षेण क्षुद्रस्य सङ्घतो वा रत्नस्थाशयो भूत्वा नूनाधिकगुणां रत्नाकरतामुपाययौ । तथाच तत्रैव गारुड—
 ‘तेषान्तु (अवयवानां) पततां वेगात् विमानेन विहायमा । यत् यत् पपात रत्नानां वीजं कचन किञ्चन । मन्दादृशौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा । तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधिपगौरवात् । एकस्मात् शरीरादुत्पन्नानां रत्नानां गुणतारतम्यं च इदमेव आधारवपस्यं कारणमस्माभिरुपपाद्यते । तथाच कानिचित् रत्नानि रत्नीभयपिनागौनि, कानि च भोषणविषधरविषवेगोपशमनानि, कानिचिद्वा पावकभिस्त्रा-
 शोषणान्यस्माभिरुपलभ्यन्ते । एवमेतेषां गुणदोषश्च अनेकेषामिव प्रत्यक्षगोचराः । तथाहि केषाञ्चित् रत्नानां धारणेन नितान्तिःस्त्रोऽपि प्रकारणोपगतेन धनादिना सुखस्वाच्छन्द्यमुपगतः परं सुखमेव कालमतिवाहयति, केषाञ्चित् धारणेन अस्यश्रवाञ्जनवान् महाधर्मश्वरः पृथ्वीपतिरपि अनाशङ्कनोयापनिपातेन विघ्नराशिना पुनः पुनरुपह्वय-
 मानः अचिरमेव कालेन दीनां दशमाश्रयते । तस्मादस्य परोक्षाशुद्ध-
 स्यैव धारणं सर्वेषामेव विधेयम् । परोक्षाशुद्धं रत्नं मानवानां सर्वविधं मङ्गलमानयति दवयति च विपद्ं शरीरवाधाविघायिनोमशेषतः । पूर्वं च राजानः अस्य बाहुल्ये नैव व्यवहारं चक्रुः, रत्नहारः पूर्वेषा-
 मासीदत्यादरणायं वस्तु, ते च बहुभरतादिसंग्रहेण मनोरमं हारादिकं निर्ममः । तथाच सप्तविंशमुक्तामयी नक्षत्रमाला एकावली इत्यादि हारनाम श्रूयते । चतुर्ज्वलरत्नं तं शोभायै सुकुटचूडायां स्थानम-

लभयन्, तच्च चूडामणिगण्डे नाद्यापि प्रसिद्धिमपि न कृति । रत्नहार-
मध्ये च विशेषशोभासम्पादनार्थम् अत्राञ्जलमकं रत्नमासीत् मिलिना
विरचितं, तस्य च सर्व्वरत्नतिगायिना तेजःपुञ्जेन सर्व्वमणिसध्यगन-
त्वेन च नेतृत्वमेवाचितमिति नायक इति नाम प्रदत्तं कविभिः ।
तथाच—“तवाङ्गहारे रुचिर्नाति नायकः, गिखामणिश्च हितराड-
विद्रूपक” । इति दमयन्तोर्धर्मानायां श्लोकः । “यान्मण्यपाणिं ग्राहादि-
मालायामधिकदृष्टिः । एकार्थतन्तुपीतायां नायको नायकायते” इति
च शिशुपालवधे साधः ।

भगवान् नारायणोऽपि रत्नहारमुररीरुच्यन्तु यमपि बहुमानस्य
प्रकाशयति लोकमभाजे, तच्च “ध्रियः अदा सवितृमण्डनमध्ववर्ती
नारायणः सरसिजामनमन्निविष्टः कथूरान् कनककुण्डलवान्
किरीटो हारो” इत्यत्र । तथा “यपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ परि-
पुञ्जमानपृथ्वाहारगष्टिना” इत्यत्र च स्फुटमस्त्राभिरुपलभ्यते ॥
रत्नानामशेषे गुणः केरपि शश्रते, न तु सर्व्वः ; “यतः गुणो गुणं वेत्ति-
न वेत्ति निर्गुणः” । गुणिन एव गुणानां यत्रायमादरं जानन्ति, नोऽयं
भगवान् निखिलगुणानामेकाश्रयः आत्मनः, न च गुणत्रयं ज्ञापयितु-
मिव अत्राञ्जनप्रभावानिनं कौस्तुभमणिं स्वीयः ज्ञः स्यन एव स्थान-
मलभ्यत । कौस्तुभमणिरिव प्रभासम्भ्रः कश्चित् मण्डिषु विद्यते एव,
तथाच “कौस्तुभस्तु महार्तजाः काटिसूर्य्यममप्रभः । इदं किमुत वक्तव्यं
प्रदोषार्हाप्तिमानिति” । इति भागवतामृते । अहो मोभाग्यं कौस्तुभ-
मणिः ? यस्य हि भगवतथरणकमलं आश्रयितुकामा आक्षारामाः
मुनयो निर्वीजं समार्थं भसाश्रयन्तो बहव आयाससाध्यं बहुवर्षनिष्पाद्यं
वेदविधिबोधितं यज्ञादिकं सम्यगनुतिष्ठन्ति, तेषवातातपान् सहस्रानाः
कियन्ति वा तपोऽनुष्ठानानि कुर्वन्ते, तस्य भगवतो नामस्मरणविधूत-
मनोमूलस्य वक्तःस्फुलमनायासेनदेष्ट समशिश्याय । एतच्च प्रायश एव
दृश्यते जगति यस्य किञ्चिदपि वाञ्छनादं नास्ति, यस्य वा मङ्गला-

मङ्गलज्ञानविरहः सर्वदेवोपलभ्यते, तस्यैव सर्वाः सम्पदः समुपतिष्ठन्ते
 नत्वभिलाषवतां शुभाशुभविदारशक्तिसम्प्रदानाम् । तथा सति जगत्
 सृष्टिसारभूता ध्यानपरायणा मूनयोऽपि कथं भगवतश्चरणकमलं
 नासादयेयुः, प्रस्तरजातीयः कौस्तुभमणिर्वा कथं तस्य वक्षःस्थल
 माशयेत् । सोऽयं कौस्तुभमणिः देवासुराणां समुद्रमन्थने समुत्पन्नः
 मधितसामग्रीसारभूत इति भगवते दत्तः । स्यमन्तकाख्यद्यापरो
 मणिः श्लोकणहस्तस्थितः प्रकटयति जगति मणीनामेव प्राधान्यमनन्य
 साधारणम् । इमञ्च मणिं सत्राजिज्ञामा कषिद्राजा आराधन-
 परितुष्टात् भगवतः सूर्यादध्यगच्छत् । अशेषगुणाम्पन्नोऽयं मणिः
 स्वावस्थानं दुर्भिक्षं सर्पभयं आधिव्याधोन् मांघ्रिनां मायाजालञ्च
 निरम्य तं देशं सर्वथा रिष्टिश्च्यं करोति । अन्यञ्चायमष्टौ सुवर्ण-
 भारान् प्रतिदिनं सृजति, तेन च यत्रायं तिष्ठति, स हि देवः स्वत एव
 समृद्धः सन् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । तथाच—“दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ
 सृजति प्रभो ! दुर्भिक्षमार्थरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः । न मस्ति
 मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ।” इति भागवते । अस्य च रत्नस्य
 बहवो भेदाः यथा—पद्मरागः, क्षोरकः, मुक्ता, मरकतम् इत्याद्याः । तत्र
 पद्मरागः शोणवर्णमणिः ‘माणिक्यं’ इति तस्य भाषा । अस्यापि देशभेदेन
 नामवर्णयोर्भेदो दृश्यते । यथा—“भिङ्गले तु भवेद्भक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।
 पीतं कानपुरोद्भूतं कुसविन्दमिति स्मृतम् ॥ अगोक्षपद्मवच्छायं असुं
 सौगन्धिकं त्रिदुः । तुम्बुरेच्छायया नीलं नीलगन्धि प्रकोर्तितम् ॥” इति
 अस्य उत्तमाधमभेदोऽपि क्षेत्रभेदेन भवति । यथा—“उत्तमं सिंहलोद्-
 भूतं निक्षुष्टं तुम्बुरोद्भवं । मध्यमं मध्यमं क्षेत्रं माणिक्यं क्षेत्रभेदतः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ-पद्मरागपरोक्षा । अत एव पद्मरागस्य नानावर्ण-
 त्वेऽपि “प्रधानरूपदेशादव्यपदेश” इति न्यायात् उत्तमस्य सिंहलोद्-
 भवस्य रत्नत्वात् पद्मरागः शोणमणिरिति अमरकोषोऽपि रङ्गच्छत
 एव । अस्य च पद्मरागस्य मानवानामिव वर्णविभागः परिलक्ष्यते,

यथा —“रत्नखेतो भवेद्विप्रख्वेत्तरक्ततु न्तियः । रत्नयोतो भवेद्देश्यो
रत्ननीलस्तथान्तरजः ॥” इतिः ।

एतेन चैतेषा वर्णविभागेन भये गत् गुक्तितागङ्गात्तात्त्रिवा भातर-
स्थितानामेवामप्यागन्तु गणाः पथा रत्नत्थातोऽपानवेञ्जवि-
होनाः कृता इति । कथमन्यथा घटपटादीनाम् जीवन्मानानामेतेषां
वर्णविभागः संगच्छते । गुणशेषविचारेणास्य धारणं कर्त्तव्यं, दुष्टः
पद्मरागः महान्तमापत्सभारं जनयतीति सर्वथा तस्य परोक्षारः
कर्त्तव्यः । तस्य येन दापेण यादृशं भयमुत्पद्यते, तस्य दोषस्य नाप
भयाभिधातुं समुक्तेष्व्यते—दोषाश्च श्रेष्ठौ पद्मरागस्य यथा—
“द्विच्छापञ्च द्विरूपञ्च सम्भेदः कर्करस्तथा । अगाहनं कौकिलस्य जन
धूम्राभिधञ्च ये ॥ छायाद्वितयसम्बन्धात् द्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभारः । सम्भेदो पित्रमित्ररक्तं शस्त्र-
पातविधातुम् । कर्करं कर्करायुक्तं पञ्चबन्धुविनाशकम् । दुग्धेनेव
समान्निभमपताषुष्टमुच्यते । अगाहनं समुद्दिष्ट माणिक्यं बहुदुःखकम् ।
मधुविन्दुप्रमच्छायं कार्त्तिकं परितोत्तितं आयुर्लक्षोपशा इन्ति
सदोषं तत्र धारयेत् । रागहीनं जलं प्राक् धनधायाप्रादकम् । धूम्र
धूमममाकारं वदन्तं भयभावहेत् ॥” इत्यस्य च परोक्षा भवन्प्रमेव
कर्त्तव्या, अपरोक्षितं रत्नं न धारयेत्, परोक्षाविशुद्धरत्नं सर्वदोष
मुपहन्ताति तदेव धारयेत् । परोक्षा व निपुणबुद्धिभिः सूक्ष्मलोचने-
र्निपुणभावनैव कर्त्तव्या । सा चेत् परोक्षा, —“वानार्ककर्करसर्पकात् यः
गिवां लोहितां वमेत् । रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते । दुग्धे
शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्यः समन्ततः । वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः ।
स उत्तमः ॥ अश्वकारे महाघोरे योन्यस्तः सन् महामणिः । प्रकाशयति
सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥” इत्यादयः, नेह सप्रपञ्चमुद्भ्रियते सर्वे
विस्तरभयात् । एषामाकारमानव्यवहारपरिमाणानि विचार्यन्ते, तत्रे-
तेषामुर्ध्वतनम् आकारपरिमाणं विस्वोफलतुल्यं, मानव्यवहारपरिमाणं

चतुर्विंशतिनालकाः । अधनचं आनारविभाषं गुञ्जाफलतुल्यं
मानस्यवहारपरिमाणं विंशतिरूपपरिमितम् । अत्र च केषां
सर्वत्राकाराः इङ्गुलीफलतया वा त्रिगुञ्जाधिकवपुराणक
परिमाणाः । अन्ये व आकारेण तदरूपफलतुल्याः द्वाविंशत्याप
परिमिताश्च । केचन आमलकोफलतुल्याकाराः अष्टषष्टिभाषपरि
इतरे अवयवाकारेण विभातरूपफलतुल्याः परिमाणेन च एकान
विंशतिभाषपरिताः अपरेषां क्रमुकाकारत्वं नवतालकपरिमितत्वञ्च
एतेषां विशेषनादाधिक्यायतन । नोपलभ्यते, अतः स एवैतेषु श्रेष्ठ
इत्यभिगम्यते । तथाच 'गुञ्जाफलप्रमाणान्तु दशभस्त्रिगुञ्जकान्
पद्मरागस्तुनयति यथा पृथ्वी महात्मनः । ताष्ट, कोलफलाकारो
द्वादशाष्टाव्यगुञ्जकान् । पद्मरागस्तुनयति यथा पृथ्वी मह गणः ॥ वटरो
फलतुल्यो यः स्वर दग्वसुभाषकः । तथा धाराफलविंशतिद्विष्ट
मापकः ॥ तथात्तफलतुल्या यः वङ्ग, चक्रमापकः । ताम्बूलफलमानो
यश्चतुस्त्रिंशत्कालकः । त्रिस्वाफलमाकाराः पसुपाडभनोत्कः ॥
अतःपरं प्रमाणेन गानेन च न लभ्यते । लभ्यते यदि पुण्यं न तदा
सिद्धिमवाप्नुयात् " इति ॥ धारापद्मोषाः प्रजातीन्वजातिविभाग-
करणानन्तरमेव काम्यं, न च अपस्कायाः प्रजातीयं मण्डितं विभ्रान् ।
तथा मति प्रन्तप्रजातीनां मणिकृतत्वं प्रजातीयं मतिम प्रयेवगुणात्का-
मपि सर्वथा हीनत्वं ज्ञत्वा तान् मृगाणां जीवन्वैवा गदयति । यथा व
— "चण्डाल एतापि यथा हिजातान् मणस्य भूरान् गहत्तरप्रतात्
तथा मणीन् भरिगुणापपद्मान्, शक्तानि विद्रावितुं विजातिः ।"

अस्ति चेष्टा प्रतिक्रिया मणिक्रियाः, स च आज्ञत्वेन स्थूल
दृष्टिभरापातना तदृष्ट्या अतस्तेषां सास्त्रादृष्टेन यथा साजात्य-
वेजात्यशिक्षाः कृतयः । पद्मरागाणां प्रजातयश्च क्लमपुरादुभवाः
आरकूटवदाभाषमानवाच्यस्वरदग्वाः, मुक्ता गानाः अपरिष्का-
खेनेति एषाश्च तुल्यत्वं लभ्यत्वात् क्लमपुरादुभवाः, आरकूटवदाभा

समानत्वात् तुम्बुरुदेशोद्भवाः, कृष्णवर्णतया सिंहसदेशोत्थाः, अति-
नीलस्वभावत्वाच्च मुक्तामानायाः, दोषिहोनतया च श्रीपर्णिकाः
विजातीयत्वमुपवहन्ति । तथाच—“तुषोपभर्गात् कल्पसाभिधानमाता-
स्वभावादपि तुम्बुरुत्वम् । काष्णार्गात् तथा सिंहसदेशजातं, मुक्ताभि-
धानं नभसः स्वभावात् ॥ श्रीपर्णिकं दीप्तिनिराकृतित्वात् विजाति-
लिङ्गाश्रय एष भेदः ।” अस्य विभागप्रकारश्च लिख्यते । तथा हि यः पद्म-
रागः अतिशयश्यामवर्णः, यो वा तुषाणामिव मध्यदेशेन चूर्णीकृतः, यश्च
स्निग्धतया नोपलक्ष्यते, यो वा मृदितः सन् स्वां दीप्तिं जहाति, स एव
विजातीयः, यस्य वा अङ्गुलीभ्यामग्रभागं स्पष्टस्य पार्श्वं कालिमा समुप-
जायते, यश्च वा ऊर्ध्वं मृत्क्षिप्तं तत्रैव गुणमस्यश्चो दृष्टं भिरुपलभ्यते, तुल्य-
प्रमाणस्य तु स्वजातेश्चैव गुरुत्वं न तुल्यं भवेत्, स चापि विजातीयः ।
एवमनयापि परोक्षया यदि सन्देहो न निरस्येत्, तदा तं शिलायां
घर्षयेत्, शिलायां दृष्टो यः पृच्छंशामान्यक्त्वेन पुनरितोऽप्यधिकां
शोभामस्यदं पुरेण, स एव प्रजजातीयः, तदितराश्च तदितरजातोया
इति सन्तन्वम् । ततोऽप्ययमतकष्टः पन्थाः पद्मरागपरोक्षणस्य
यत् पद्मरागमन्त्रं या यं कश्चिन्मणिं परस्परं विलिखेत्, एवं
विलिख्यमानो यो न जतविह्वं विभर्त्ति, स एव पद्मरागः । नहि
वज्रेण गुरुविन्देन वा भङ्गस्तचेष्टयापि पद्मरागस्य लेखनं कर्त्तुं
शक्यम् । तानि चैत्रां प्रमाणानि—“यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः । स हप्रदिग्मः न च यो विभाति, यो वा
प्रमृष्टः प्रजहाति दीप्तिम् ॥ आक्रान्तमृदां च तथाङ्गुलिभ्या, यः कालिकां
पाश्वगतां विभर्त्ति । सम्पाप्य चात्क्षेपपथानुवृत्तिं विभर्त्ति यः सर्व्व
गुणानतोऽ ॥ तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजातैर्यो वा गुरुत्वेन भवेच्च तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं, लक्ष्मं गुरुत्वेन गुणेन विद्वान् ।...अप्रण-
श्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् । दृष्टा योऽत्यन्तशोभावान्
परिमाणं न मुञ्चति ॥ स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु अथैवाथानेन विजातयः ॥

स्वजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् । वज्रं वा कुरुविन्दं वा
विमुच्यानिग्न केनचित्, न शक्यं लेखनं कर्तुं, पद्मरागेन्द्रनोलयोः ॥
इति ॥ पद्मरागरत्नपरोक्षा ।

(क्रमशः)

काशीनिवासाकष्टम् ।

(लेखक — महामन्त्रीपायाः श्रीप्रथमाथवर्कभूषण ।)

विश्वोद्भवस्थितिनयैकनिदानमाद्यम्
विश्वेश्वरं त्रिविधतापहृगं प्रणम्य ।
याचे सदा शरणदाऽशरणस्य काश्याम्
काशीश्वराम्नु धमतिर्मम ते प्रसादात् ॥ १ ॥
विद्याकीर्तिकलत्रवित्तनया मोहान्मया सेविता
त्तित्वा ते चरणारविन्दयुगलं सर्वार्थदं नाथ हे ।
सम्पत्प्रतृकटरोगदुर्वृत्तजराभीती न ते शर्मदा
स्त्वं शम्भो करुणानिधि निरवधिल्लेशं न मां सन्त्यज ॥२ ॥
भागो रोगकरो धनं मतिहरं कीर्त्तिर्मदाहीपनो
दारा बन्धनहेतवः सुतसुताप्रेत्रादयोऽनर्थादाः ।
विद्याशुष्कमरित् त्वमेव शिव हे सर्वात्मना शान्तिदो
दुःस्थस्याशरणस्य मेऽद्य गिरिश त्वं पाहि मामाश्रितम् ॥३॥
कथं वा वस्तव्यं तव पुरि पुरारे न विदितम्
न शोचं नाचारो मम पशुपते नापि विरतिः ।
तथाप्यस्यां वामो भवतु यदहो प्रार्थयत इदम्
विना ते कारुण्यं शिव सफलतामेष्यति कथम् ॥४॥
दम्भस्तम्भितमानसेन गुरवो नोपासिता न श्रुता
वेदान्ता विधितः कुतोऽसु मननं दूरे निद्रिध्यासनम् ।

नित्यं कर्म निरस्तमस्ति च महान् लोभोऽपि भोगेऽधुना
 वार्धक्ये करुणानिधे तव कृपां हित्वा न मेऽन्या गतिः ॥५॥
 कौर्त्तिर्यातु रसातलं सुतसुहृत्कान्ता द्विपन्तश्चक्रे-
 "मान्या मौनमुपासतां च रिपवो मायन्तु निन्दन्तु वा ।
 भिक्षां देहि गिरोन्द्रनन्दिनि शिवं नित्यं क्षुधामश्रवे
 काश्यामातनुपातमस्तु वमतिर्नान्यत् किमप्यर्थये ॥ ६ ॥
 यस्याः सङ्गमुवाब्धिमज्जनकृते भागीरथीपूज्वतः
 प्रत्यावृत्य कुबेरदिग्गतमतो धत्ते विचित्रां श्रियम् ।
 ब्रह्मोपेन्द्रसुरेन्द्रमृग्यवमतिर्भागापवर्गप्रदा
 सा काशी जयताज्जरामरण हृद् विश्वेश्वरप्रियेभी ॥ ७ ॥
 निखिलविबुधसेव्या तीर्थसार्थरूपास्या
 कलुषनिचयहन्त्री सर्वमोक्ष्ये कदाचो ।
 पुरहरनगरोयं मंसृतंर्हारिणी मे
 भवतु भवतु काशो सर्वदा वामभूमिः ॥८॥

वृक्षकथा ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता ।)

(विखकः—श्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः ।)

वत्स, ये चैते स्तम्भमूर्त्तय ईषदाकस्मितशिरसो भृगुकर्कशवपुषः
 खजूरतरवः पुरतो विलोक्यन्ते, न खल्वेतानपि तरुसामान्यतया
 श्रवजानीहि । एते हि पुराभवे सदसद्विवेकनिदर्शनदर्शनशास्त्र-
 निष्णातमतयो दार्शनिकपदलाञ्छनाः केचनासन् । तदिह प्राक्तन-
 संस्कारशेषमशेषतः क्षपयन्त ईदृशीं दशामधिगताः । तथाहि—
 दार्शनिका यथा निपीततस्त्र-रसतया कषायितमानसा मानसारतया

स्वान्तसन्ततशान्तरसा अपि बहिरतिर्कृष्णाः कृतपुष्पे रन्ये राहन्यमा-
नाश्च प्रथमं वचनकण्ठकेसुदन्तोऽपि पश्चात् सुधास्वादसहोदरं तत्स्वरस-
मुद्भवन्ति । तथा एतेऽपि नितरामनस्त्रशिरमः फल्गुनटावत्
बहिरुच्छुष्कवपुषोऽपि मदा सरमान्तराः तीक्ष्णकण्ठकास्त्रं रास्कन्द-
कारिणः मदा तुदन्तोऽपि कुगलैराहन्यमाणाः सुधासारमनोरमा-
नाम्बरमानुद्गिरन्ति । तद्ब्रवोःम नैतं प्राकृताग्नरव इति ।

अथानुगम्यमाना सा वनदेवता त्रिचतुराणि पदात्रि गत्वा पुरनो
वंशस्तोममङ्गल्या निर्दिश्य मां व सन्धिनसाभाष्यात् —“वदत, य एते
वंशविटपिना त्रिलोक्यन्ते पुरतः ; कौतूहलं चेत, एतेषामपि पूर्व्वद्वन्तं
ते कथयाभि । क्षणमिह प्रणिधानं वितोत्पत्तम् ।

य इमं पुरत उच्चावर्चाग्रमं त्रिलोचनपुष्पा घनकन्धिवेगं वंशविट
पिनः कट, कण्ठता विगजन्त, एत इह तर्ककृष्णमनय, परमापर्य-
कृतयः पूर्व्वजन्मनि तर्कशास्त्रदिदे अहाभा श्रेया प्राप्तन्, प्राक्तन
संस्कारसाचिञ्चात्तु यत्तमानावेऽपि तं तमेवानभासावेदयन्ति ।
तथाहि—

यथा खलु वाक्प्रपञ्चमच्चयिनस्ताकिंहा ताकसारतथैवाजगात्स्व-
माविष्कर्व्वन्तो नान्तःसारसतामपेक्षन्ते, तथेतेऽपि ।

यथाहि वाक्चा पुथ्यं नृणां प्रथमं कर्ककृष्णसूक्ष्ममत्यस्तर्क-
रसिकाः साङ्गहारैर्महारवैगीष्ठोप्रकोष्ठं मुखरयन्तः कुलिगं कृष्णं
स्तर्कश्लैर्विपक्षपक्षान् विश्लेषयन्तश्च प्रायेण वाक्सारतथैवात्म-
महत्त्वमावेदयन्तो नान्तःसारसतामाद्वियन्ते, सन्नहितदराश्चेतरे
सर्व्वतः स्थितिमन्तः कृतमन्तोऽपि तन्निश्चासोपहं वा इव न वा स्थितिं
नापि प्रतिष्ठांमातिष्ठन्ति । तथा—तरुजातिव्यपदेशभाजः स्वस्वते-
ऽपि अन्योऽन्यसंघर्षममुख्यैः श्रुतिपरुषेनीरिमे रवैराशामुखं मुखरयन्त-
भायससूक्ष्ममुखीभिः शाखासूचीभिर्नतरां सन्नहिततरान अनिशं

तुदन्तश्च रिक्तगर्भा अपि त्वक्सारतयेव च गौरवमुद्दोषन्तो नान्तः-
सारगौरवमपेक्षन्ते । " न चैषामन्तिके अभरकल्या दूर्वापि स्थितिपद-
मुपयाति, रश्मास्तम्बोऽपि न पुष्टिमश्नुते । अत एव ब्रवीमि नैते
स्थावरसामान्यदृष्ट्या समुपेक्षणीया इति ।

अथैवमनुपदमननुभूतचरं प्रमोदभरमन्थरं सुधासारसरसं मधुर-
मधुरं वाङ्मयमुद्गिरन्ती सा वनदेवता मामग्रहस्तेन समादाय शनैः
शनैरग्रतश्चलन्ती पुरतः कण्टकारीगुच्छमदर्शयत् अवदच्च मां
स्मितपूर्वकम्—

“वत्स, ये चैते कण्टकारीनाम्ना परिचोयमानाः क्षुद्रावयवा
नियतमानतशिरसः सूक्ष्मैः कण्टकाग्रैरनतिकठिनां भुवमनिश-
मालिखन्तः प्रेक्ष्यन्ते, एतानपि हि स्थावरसामान्यतया मावजानोहि,
परश्चैतान् जन्मान्तरसंवादात् संदेशपत्रसम्पादकानवेहि ।

यथाहि सम्पादकाः प्रायेण दुरन्तचिन्ताभारं बाढं मशक्तुवन्त इव
सकम्पमानतशिरसं नितरां कदर्थनभिया दूरमप्रजिगमिषुं वाग्देवतां
निरीडुकामा इव वाचंयमाः, चक्षुर्लज्जापरिजिह्वीषेवेव प्रायेण
निमोलितनयनाः, दिवानिशमालककर्त्तव्यतया सार्धमपार्थञ्च वाक्य-
जातमालिखन्ति, व्यथयन्ति च जितकण्टकैः परुषाक्षरैः पदे पदे
शान्तशीलानपि सामाजिकान् । प्रशान्तचेतसः क्षतिभयेनेव तदुप-
सर्पणं यत्नतः परिवर्द्धयन्ति, आपन्नाश्च यत्ने नैतानुपचारिणाश्चन्ति ।

तथा खल्वेतेऽपि सिकताप्राये प्रदेशे भूयसा लब्धप्रसरा मन्द-
माह्वान्दोलितनम्रशिरसः कण्टकाग्रैरनिशं सैकतभुवमालिखन्ति;
कथञ्चिदास्कन्द्यमानाश्च निरागसः पथिकानपि कण्टकेर्निसुदन्ति ।
हस्तेः परामृग्यमाना अपि स्वकर्त्तव्यतां न विजहति । तदेते
जन्मान्तरसहचरोमात्मीयां प्रकृतिं परिपालयन्तः साम्प्रतं स्थावरजन्म
यापयन्ति । अतःपरमन्यतस्त्वामुपनयामि, तत्रापि परमरमण्योयं
कौतुककरश्च किमपि तत्त्वं ते निवेदयामि ; येन त्वमध्वश्रमं माध्वस-

खेदश्चापनेष्यसि, इतुरक्ता सा वनदेवता भूयोऽपि मामुपादाय अग्रत-
श्चलितुं प्रवृत्ता ।

अथ सा कियन्तं भूभागमतिक्रम्य मामिदं साकूतमाह—“वत्स,
य एते मणिमयदोपिकासहस्राणीव कनकोज्ज्वलानि गुञ्जन्मधुकर-
मालाकलितविग्रहाणि सुरभिसुकुमाराणि कोरकाणि विटपकरेषु
समादाय मामग्रतो नीराजयन्त इव चम्पकतरवो विराजन्ते,—एता-
नपि प्राकृततरुसजातितया मावज्ञासीः । एते खलु पूर्वस्मिन्
जन्मनि प्रयत्नसम्पादितपुण्योपजातजनुषोऽथत्नोपनतसुखभोगोपचित-
वपुषो यशःसौरभशालिनो विद्याविलासिनो गुणानुरागिणः श्रीविशेष-
भूमयो धनिकतनया आसन् । साम्प्रतं कर्मविपाकवशेन वृक्षयोनि-
मापन्नाश्चम्पकनाम्ना प्रतीयन्ते लोकैः । नन्वस्मिन्नपि जन्मनि प्राप्त-
धर्मान् बलवतः सम्यगनुवर्त्तन्त एव । पश्य तावत्—

तथाविधा धनिका हि स्वभावमधुरैर्देहावयवैरयत्नोपनतविभव-
विशेषैर्भवनमुद्गासयन्तः, स्वकर्म्मोपाहृतैः सदगुणसौरभैर्दिग्बलयानि
प्रमोदयन्तः अनल्पजल्पकुशलानां कुशलानां पेशलालापैरात्मैर्न
विनोदयन्तः आत्मसर्वस्वानि धनरत्नानि गुणग्रहिलेभ्यः समुत्सर्जनेन
सफलयन्तः एवमन्यानि वावदातकर्म्माणि निर्वर्त्तयन्तो जीवलीला-
सुदयापयन्ति । तथा खल्वेतेऽपि स्यावरमूर्त्तयश्चम्पकाः प्रयत्नविशेषेण-
योपचितवपुषः (अन्यथा स्त्रियेर्न ।) स्वभावसुभगैः कुसुमैरुद्यान-
सुह्योतयन्तः, अनन्यसाधारणैरामोदभरे देश दिशः सुरभयन्तः तद्गुण-
ग्रहिलैर्गुञ्जनकुशलेरलिकुलैश्चानिशमात्मानं विशेषयन्तः, सार-
सर्वस्वानि कुसुमरत्नानि च परं परेभ्यः प्रयच्छन्तश्च प्रारब्धविश-
मतिवाहयन्ति । तदेवमन्योऽन्यसामान्यसुन्नयन्तः सन्तोषसन्तति-
मनुभवन्ति सन्तः । तत् त्वमपि चेतान् तथैव विजानोहि इतुरक्ता
विररामै सा ।

दुर्गेशनन्दिनी ।

(पूर्वतोऽनङ्गता ।)

(लेखक.—शो.....)

एकविंशः परिच्छेदः

खड्गाखड्गि

विमलामवलोक्य जगत्सिंहः 'कस्यैष कोलाहल' इति प्रपच्छ ।

विमला प्रत्यभाषत—“पाठानानां विजयघ्रातणेषा । त्वरितमुपायः
कश्चित् प्रतिविधोयताम् । सुहृत्तेनेन शत्रुगृहमेतत् प्रवेक्ष्यता”ति ।

जगत्सिंहः क्षणं विचिन्त्याह—“किमिदानीं वीरेन्द्रसिंहेन
क्रियते ?”

विमला प्रत्यभाषत—“स खलु शत्रुभिरुन्दीकृतस्तिष्ठति ।” सहसा
तिलोत्तमाऋष्टादव्यक्तधीतकारध्वनिर्निर्गतः । सा पर्यङ्गे विगत-
चेतना पतिता ।

जगत्सिंहो विच्छायादतो विमलामुवाच —“अवेक्षस्व अवेक्षस्व
तिलोत्तमान् ।”

विमला सपदि भाजननिःसृतक्रमनगन्धजलेन तिलोत्तमामुख-
कमलं मृदुसिक्तं विधाय व्याकुलचित्तं तां वोजयामास । शत्रु-
कोलाहलः समासन्नतरो बभूव । विमला रुदतो अभाषत—
“अयमागच्छति, कुमार, किं भविष्यति ?”

जगत्सिंहस्य नयनाभ्यां अग्निस्फुलिङ्गं निर्गतम् । स प्रोवाच—
“किमेकाकिना मया कर्तुं शक्यते । तव प्रियसख्या रक्षार्थं प्राणान् खलु
त्वह्यामि ।” शत्रूणां भोषणकोलाहल, समासन्नतरो बभूव । अस्त्राणां
भनत्कारश्च श्रुतः । विमला उच्चैः रुराव 'तिलात्तमे, कथमधुना त्वं
निःसन्ना सञ्जाता । कथं वा त्वां रक्षिष्यामी'ति ।

तिलोत्तमा चक्षुरुन्मीलितवती । विमला प्राह—“तिलोत्तमा
लक्ष्मसंज्ञा संज्ञाता । कुमार अधुनापि तां रक्ष ।”

राजपुत्रः प्रोवाच—“गृहमध्यस्थामेनां को नाम रक्षितुं समर्थः ।
अधुनापि यदि गृहान्निगच्छेत यूयं, तदाहं नो दुर्गाद् बहिर्नेतुं
शक्तुयाम् । तिलोत्तमा तु चलितुमसमर्था । विमले, पाठाना इमे
सोपानमार्गं प्राप्ताः । मया तु पूर्वमेव प्राणास्त्यज्यन्ते एव ।
किन्तु प्राणैरपि युष्मान् न रक्षितुं समर्थोऽस्मि इत्येव मे परितापः ।”
विमला निमेषेण तिलोत्तमामुत्सङ्गे कृत्वा उवाच—“आगच्छतु
भवान्, मया तु तिलोत्तमा नीयते ।” विमला जगत्सिंहस्य दीर्घतर-
चङ्कुरमणेन कक्षद्वारं समागतौ । तदैव चत्वारः पाठानमैनिकाः सवेगं
धाविताः कक्षद्वारं समागताः । जगत्सिंहः प्रोवाच—“विमले, न
तावत् गन्तुं शक्यते । मम पृष्ठतस्तिष्ठ ।”

पाठानास्तावत् ‘मृगय्य’ पुरतः प्राप्य ‘आल्ला-ल्लाहो’ इति
रवेण पिशाचा इव अनृत्यन् । कटितटस्थानि अस्त्राणि भ्रनज्भ्रनि-
तानि । कोलाहले तस्मिन् अनिवृत्ते एव जगत्सिंहस्य खड्गः
कस्यचित् पाठानस्य हृदये समूलं समारोपितः । भीषणरवेण स
प्राणांस्तत्याज ।

पाठानस्य वक्षसः खड्गप्रतिभं हारात् प्रागेव अन्यस्य भल्लः
जगत्सिंहस्य शीवादेशे पतितः । पतनात् पूर्वमेव विद्युद्भूत्
हस्तसञ्चालनेन कुमारस्तं भल्लं वामकरेण धृतवान् । तत्क्षणात्
तद्भल्लस्यैव प्रतिघातेन भल्लनिक्षेपकारी भूमौ शायितः, शेषौ च
निमेषेण जगत्सिंहस्य मस्तकं लक्ष्मीकृत्य खड्गं चालितवन्तौ ।
जगत्सिंहो निमेषात् पूर्वमेव दक्षिणहस्तस्य खड्गस्य आघातेन
तयोरिकस्य सखड्गं प्रकीठं कृत्वा भूतले निचिक्षेप । अपरस्य तु
प्रहारं निवारयितुं न शशाक ।

न तावत् स खड्गः शिरसि पतितः । किन्तु जगत्सिंहस्तेन

स्वाम्यदेशे भृशमाहतः । आहतः कुमारः जेटनया व्याधयस्सृष्टः
व्याघ्र इव द्विगुणं प्रचण्डः सञ्जातः । पाठानस्य पुनराघातोद्योगात्
पूर्वमेव कुमारो हस्तद्वेन दृढमुष्टिवहं भोषणमसिं पाठानस्य मस्तके
आजघान । योर्थाधं पाठानमस्तकं द्विधा विभक्तं बभूव । अत्रान्तरे
शिवहस्तः सैनिकः वामहस्तेन कटितटाच्छुरिकामादाय राजपुत्रस्य
शरीरं लक्ष्मीकृतवान् ।

भूतलावतोर्ण एव उत्पतनोत्थितं राजकुमारशरीरे कुरिका तस्य
विशालबाहुमधेयं विद्धा । कुमारस्तमाघातं सूचिवेधमिव मत्वा तस्य
कटिदेशे पर्व्वतपातवत् पदाघातं चकार । यत्रनञ्च दूरं निक्षिप्तः ।

सवेगं धावमानेन राजपुत्रेण तत्र शिरश्च दोद्योगे सिद्धिं एव
'आल्ला-ल्ला ही' शब्देन अगणितपाठानसंनिकास्तस्मिन्कक्षमध्ये
प्रविष्टाः । तदा युद्धं तावत् मरन्तार्यति ज्ञातं राजकुमारिण ।

तस्य अङ्गं रुधिराक्तम् । रुधिरपातेन देहः क्रमशः क्षीणो बभूव ।
तदानीमपि विगतचेतना तिलात्तमा विननाया उत्सङ्गे न्यस्त-
मस्तका, विमला च तिलोत्तमा क्राडि कृत्वा क्रन्दनगता अवर्त्तत ।
तस्या अपि वसनं, माररुधिरेण आर्द्रम् ।

कक्षः पाठानसेनया पूरिताऽभवत् ।

अथ राजकुमारः खड्गाग्रिदतभाः निगमवास । कश्चित् पाठानः
प्राह —“दास्याः पुत्र, प्रस्त्र परिप्यज, त्वां प्राणैर्न हनिष्यामि ।”

निर्व्वाणैःस्वै अनले घृणाहुतिरिव प्रदत्ता । ज्वननशिखावत्
उत्पत्य कुमारो गव्वियय पाठानस्य मस्तकं कित्त्वा स्वचरणतले
पातयामास । असिञ्च सञ्चालयन् प्रोवाच—“पश्य दुरात्मन्, राजपुताः
क्लेन प्रकारेण प्राणांस्तच्छ्यती”ति ।

अथ विद्युद्दत् कुमारस्य असिविद्योततं स्म । एकाकिनो युद्ध-
मरुश्रवमिति बुद्ध्या यथाशक्ति गतुनिपातेन प्राणत्याग एव तस्य अभि-
लषितः अभवत् । अनेनाभिप्रायेण गतुतरङ्गमध्ये पतितः वज्र-

सृष्टिभ्यां खड्गं धृत्वा मञ्जालयामास । आत्मरक्षायाम् अनवहितः
केवलं निरन्तरमाजघान च । प्रत्याघातमेव कश्चित् पाठानो धराशयी
कश्चिद्वा छिन्नाङ्गो बभूव । राजपुत्रस्य अङ्गे तु समन्तात् दृष्टिधारा-
वत् अस्त्रधाराः वर्षिताः । हस्तः क्रमेण शिथिलो बभूव । आघात-
बाहुष्येन हृदिःपतनात् बाहुः क्षीणोऽभवत् । मस्तकं विघूर्णितम् ।
स सर्वं शून्यमयं ददर्श । कर्णयोश्च अस्पष्टं कोलाहलः प्रविष्टः ।
“राजपुत्रः प्राणैर्न वध्यः, जीवित एव पिञ्जराबद्धः कर्तव्य इति ।”
अतःपरं न किमपि कुमारेण श्रुतम् । ओसमान एव एवम्
उक्तवान् ।

राजपुत्रस्य बाहुयुगलं शिथिलं लम्बितम् । बलहीनायाः मुष्टेः
खड्गः सशब्दं भूतले पतितः । विचेतनो राजकुमारः स्वकर-
निहतस्य कस्यचित् पाठानस्य मृतदेहोपरि मूर्च्छितः पपात ।
विंशतिः पाठानसैनिकाः कुमारस्य मुकुटमणिहरणाय धाविताः ।
ओसमानो वज्रगर्भोरस्त्रेण प्रोवाच—“न केनापि राजपुत्रः
स्पष्टव्यः ।” सर्वे विरताः ।

तदा ओसमानः कश्चिदन्यश्च सैनिकस्तं धृत्वा पर्यङ्गे शायया-
मासतुः । जगत्भिंहो मुहूर्त्तपूर्वमेव क्षणमपि आशंसत तिलोत्तमां
परिणोय कदाचिदपि तस्मिन् पर्यङ्गे तया सह विराजिष्यति, स एव
पर्यङ्गस्तस्याधुना मृतुमश्या बभूव ।

शायिते जगत्भिंहे ओसमानः सैनिकान् प्रपञ्च—“कुत्र तावत्
स्त्रोजनाः ?”

न दृष्टा तेन विमला तिलोत्तमा वा । द्वितीयवारं सेनाप्रवाहे
कक्षमध्ये प्रविष्टे विमलया भविष्यत् ज्ञातम् । सा उपायान्तरविरहे
तिलोत्तमां सनादाय पर्यङ्गतले लुकायिता इति न केनापि दृष्टम् ।
ओसमानस्ता अदृष्ट्वा प्राह—“कुत्र तावत् स्त्रोजनाः ? यूयम् तावत्
दुर्गमध्ये अन्विष्यत । दासी तु अतीव चतुरा । पलायितायां

तस्यां न मे मनो निश्चिन्तं भविष्यति । परं सावधानैर्भवितव्यम्, वीरेन्द्रकन्यां प्रति यथा न कश्चित् अत्याचारो भवेत् ।”

केचित् सैनिका दुर्गस्य अपरदेशम् अन्वेषुं गताः । द्विवाः कक्षमध्ये अनुसन्धानपरा बभूवुः । अपरः कश्चित् अन्यत्र विचित्र्य प्रदीपमादाय पर्यङ्कतले दृष्टिं ददौ । सन्धातव्यस्य दर्शनेन चोवाच—
“अत्रैव वर्त्तते ।” ओसमानस्य मुखं हर्षप्रकुलं सञ्जातम् । स प्रोवाच—
“यूयं निर्गच्छत । कापि चिन्ता न वर्त्तते ।” विमला निर्गत्य तिलोत्तमां बहिरानीय उपवेशयत् । तदा तस्याश्चैतन्यम् पुनरागतम् । साधुणा उपवेशनसमर्थाभवत् । मृदु विमलां पप्रच्छ च—“कुत वयम् ?”

विमला कर्णे अवदत्—“नास्ति कापि चिन्ता । अवगुण्ठिता उपविश ।” कृतानुसन्धानो जन ओसमानमाह—“देव, दासेन विचित्र्य प्राप्तम् ।”

ओसमान उवाच—“त्वं पुरस्कारं प्रार्थयसे ? किं ते नाम ?”

स उवाच—“दासः करिमवक्सो नाम । परमिदानीं तेन नाम्ना नाहं परिचितः । आसम् पूर्वमहं मोगलसैनिकः । अतः सर्व्वे मां मोगलसेनापतिरिति वदन्ति ।”

विमला एतच्छ्रवणेन सञ्जातरोमाञ्चा जाता । अभिरामस्वामिनः ज्योतिर्गणना तस्याः स्मरणपथमागता ।

ओसमानः प्रोवाच—“वाढम्, काले स्मरिष्यामि ।”

प्रथमखण्डं समाप्तम् ।

आयुर्वेदे वसन्तचर्या ।

(लेखकः—श्रीताराचरणआयुर्वेदशास्त्री ।)

हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते वङ्गन् ॥
 तस्माद्दसते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुळ्मस्त्रिगुणधूमधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ॥
 व्यायामोदूर्तनं धूमं कवडग्रहमञ्जनम् ।
 सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥
 चन्दनःगुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
 शारभं शाशमेण्यं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥
 भक्षयेन्निगदं सीधुं पिवेन्नाश्वीकमेव वा ।”

(चरकः)

अत्र हि मसूरिकारोगप्रायता नियता । तस्मात्तदनुत्पत्त्यर्थ-
 सुत्पन्नरोगप्रशमार्थञ्च प्रयतेरन् । तत्र तदनुत्पत्तौ चिकित्सकानु-
 शासनाद्यथासंभवं वमनविरचने प्रयुञ्जीत । तदसम्भवे च देह-
 बलमात्रादन्यभिसमीक्ष्य तत्प्रतिषेधकतुलसीपत्रस्वरसः केवलं,
 रसेन्द्रसारसं ग्रहोक्तलक्ष्मोविलासरसमङ्गितो वा सप्ताहं सेव्यः ।
 उत्पन्नरोगप्रशमने च बहुगोऽनुभूतं दृष्टफलञ्च चिकित्सासूत्रं समु-
 दाहयते । तद्यथा—मसूरिकारोगस्य प्रथमावस्थायां तुलसीपत्र-
 स्वरसयोगेन प्रातर्निशि च लक्ष्मीविलासरसः प्रयोज्यः । मध्याह्ने
 च मसूरिकाधिकारि चक्रदत्तोक्तनिम्बादिकषायः, पानार्थं प्रदेयः ।
 अनेन मसूरिका (Small-pox) रोमान्तिका (Chicken pox)
 च बहिर्निःसरति । ततश्च पाकमागते स्मृते च पानार्थं खदिरा-
 ष्टकः कषायो देयः । अनेनैव च कषायेण यथासम्भवं परिषेकः

कार्यः । अथ विगतज्वरे शरीरेऽभ्यङ्गार्थं पिण्डतैलं गुडचीतैलं वा यथानामं व्यवस्थेयम् । यत् तैलादौन्वर्ज्ये "च्चिर"मिति चक्रपाणिः, तदाभ्यन्तरिकप्रयोगमभिप्रेतं एव मन्तव्यम् ।

अत्रात्ययिके व्याधौपद्रवे च कुशलाः प्रतिपत्तिज्ञा भिषज एव प्राणाभिसराः भवन्ति । अत्र च प्रतिजनपदप्रमिदं दैवव्यपाश्रय-
मपि कर्म प्रत्यक्षोक्रियते । तदपि नाग्नाभिः प्रतिकूलं मन्यते, अन्यत्र कुमंस्कारभ्रान्तिमून तन्निगणनापेभ्यः । इदं दृष्टञ्च नः प्रत्यक्षं यदेकं पालविधाः भिषककृष्यवरः मधुरिकारागे आयुर्वंशोयचिकित्स-
कानां किमपि करणाय नास्तीति भावन्त । तदनुद्धतमप्रापणिकञ्च । न खलु तेषां विधानां वचसि कदापि श्रद्धा समास्थापनाया । अनुपहतमत्वबुद्धिपोरुपपरात्तस्मिन्निर्वाहार्थं च लार्कि श्रेयस्काभेमेभुजेः ।

धूलिः ।

(लेखक — गौरीविद्याचरणभट्टाचार्य, ३, ५)

धूलिरुपद्रवविशेषः इत्येवास्मादृशाः साधारणाः प्रायेण विगणयन्ति । धूलानां न्यङ्काराय राजपथाः प्रतिदिनमाद्रीक्रियन्ते गृहिणाभिर्य ताः सयत्नं गृहान्नियतं बहिष्क्रियन्ते, परिपूर्णं कृत्स्नं गगनतलं क्षुद्राभिर्धूलिकाभिः सूर्यालोक्ये ताः साविशेषं विष्कुरिताः रूष्टं प्रतीयन्ते ।

लोकास्तु प्रायगोऽवधीरणास्पदं धूलिरिति मन्यन्ते, वदन्ति च ते आभाणकं कञ्चित् "धूलिः परगृहादपो"ति समुपन्यस्तं साम्प्रत-
मितस्याः सम्यगुपयोगित्वं विशेषपरोक्षणात् संगयन्ते दिभिर्बिज्ञान विद्भिः ।

खपमानैर्धूलिकणैरनारतं ताणः समुच्चयं दिनकरकिरणसमुच्चयात् येन च सुविशालं नभोमण्डलं प्रोतिरदं प्रतिपदं प्राणवतासुपजायते । अन्तरेण धूलिकाः सूर्यकिरणा यथान्यायं सर्वतोऽन्तरीक्षं प्रसर्पितुं न शक्ताः । विपुलमखण्डं भूमिजातं वस्तुतो नैवाभविष्यत् यदि तु धूलिसमुच्चयः साकश्येन पृथिव्यां नावेत्स्यत ।

शिलोच्चयानां चूर्णपेषणेन प्रायः समुत्पत्तिरस्याः पृथिव्यां जाता । सर्वं शय्यजातं वातमार्गं दोधूयमानाद्बीजात् सम्परोहतीति प्राचीनानामर्वाचीनानाञ्च संशयनिरायितृणाम् अविसंवादि मतम् । लतौषधयस्तु सर्वा धूलिकणान् विहाय लोके न जातु रोदं प्रभवन्ति । प्रतुप्रत तैर्युक्ता वृक्षाद्या बहुमस्यदा भवन्ति ।

अलक्ष्यं वस्तुजातमाभिरिव दृग्गोचरतां याति । सर्वथा नीरजः काचभाजनं वाष्पपूरितमपि न सस्यक् तादृक् प्रत्यक्षतां व्रजति । किमपरं गगनस्थितोऽत्रचयोऽपि वर्जयित्तेतान् सूक्ष्मावयवान् धूलिकणान् न कदाचिद्दृष्टिविषयतामाप्नोति । पांशूनामप्यसङ्गावे भूमिगृहं लणं किं बहुना जगतीगतं सर्वं वस्तुजातं निःशेषेण हिमतामादधीत ।

शिवचन्द्रचरितम् ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

(लेखकः—तदीयः कश्चन शिष्यः ।)

तस्य महात्मनस्तान्त्रिकदीक्षापि सर्वथा लोकविलक्षणं प्रकारं दधाना निरपद्यत । स हि कदाचित् स्वप्ने पर्थ्यान्नोकथामास, यथा तस्य कनिष्ठतातो जयरामन्यायभूषणः तमिष्टमन्त्रं कञ्चन समुपदिशति, तदनन्तरदिवसे पितुः समोपि सर्वमिदं महात्मा शिवचन्द्रः प्रका-

शयामास स्वप्रवृत्तम्, स्वप्ने कथं कीदृशो मन्त्रो लब्ध इति । तेन च पिता विद्याभूषणः परं विष्णयमासाद्य स्वप्रलब्धे मन्त्रे स्त्रीयकुलानु-रूपतादिकञ्च पर्यालोच्य सर्वं वृत्तमनुजस्य कथयामास । न्याय-भूषणोऽपि सुविस्मितः शुभं समष्टं निरूप्य तमेव मन्त्रं बालकस्य शिवचन्द्रस्य परमोपास्यतया प्रादात् । शिवचन्द्रोऽपि परैकेश्वरस्य तस्य मन्त्रस्य सम्यगुपासनां प्रतिदिनमेव प्रवर्त्तयन् परमेष तेजसा सम्भृतो महतीमुच्चतिमात्मनः सम्पादयन् लोके वरणीयचारित्वो निखिल-विद्योपदेशकवरिष्ठो विशिष्टपदवौलाभेन काञ्चन लोकविलक्षणतामेव समाश्रित्य सकलसृजनानां सकलनागराणां सकलदेशवासिनाञ्च आशास्थानमभूत्, शिव इव शिवगताधिष्ठानतामासाद्य सद्य एव प्रचारयन्मास महतस्तेजसो निदर्शनमिति ।

* अल्पतमे वयस्येव महात्मा शिवचन्द्रः पण्डितप्रवरश्रीयुक्तपञ्चाननतर्करत्नस्य भगिनो असिकरां नाम परिणेतवान् । प्रागेवोक्त-मन्त्राभिः यत् शिवचन्द्रो नाम शिवचतुर्दशोदने जन्म परिगृह्योत-वानिति गुरवस्तं शिवचन्द्रेति केचिच्च शिवरामेति नाम्ना सम्बोधयामासुः । स्वयं शिवचन्द्रस्तु स्वनाम शिवचन्द्रेत्येव प्रतिपादितवान् परिवयप्रदानाद्यवसरेषु ।

शिवचन्द्रः शैशवे सुपद्मव्याकरणं तदानीं चतुष्पाठेषु पाठ्यतया प्रचलितं काण्वग्रन्थममरकाण्डं कतिपयान् आश्रयग्रन्थाञ्च सम्यगधोत्य लब्धवुरत्पत्तिविशेषः पृथिवीतनपण्डितमण्डनं राखालदामन्यात्तत्र अध्यापकतया स्त्रीकृत्य न्यायशास्त्रमध्ये तुभारिभे । वाण्डिकुल-चन्द्रमाः शिवचन्द्रः वाण्डिकुलवृद्धस्यतिमेव गुरुमेत्य तदानीं प्रचलितान् प्रसिद्धन्यायग्रन्थान् कतिपयमात्रानेव समधोत्य लोकविल-क्षणां वुरत्पत्तिमासाद्य पण्डितमण्डलोषु महान्तं विष्णयं सञ्जनया मास । नासौत्तदा वर्त्तमानसमय इव प्रथमद्वितीयचरमपराक्षाभिः शिष्याणां विद्यायाः परीक्षणं । सभासु विचारणादिभिरेव विज्ञाय

तदोद्यं पाण्डित्यानिर्गमं पण्डितमण्डली तं महात्मानं सार्वभौमित्यु-
पाधिना समलक्षकारः । तस्य पाण्डित्यमिव चारित्र्यमपि लोकानोत-
गुणगरिन्ना प्रविद्धिमतात् । प्रकृष्टजननिदर्शने वर्त्तमानः सार्व-
भौमा न केवलं पण्डितानां परं चारित्र्यवतामपि प्रोतिमनन्तामुत्-
पाद्य गुरुजनानामसात्मन्तोषविशिषान् समुद्रपादयत् ।

अत्र प्रसङ्गता वाशिष्ठकुलस्य क्रिमपि उत्तमनुसन्धोयते—यथा,
भट्टपत्नी नाम सुनिर्गं पण्डितानामधिष्ठाजन सुविदितैव नगरी ।
अत्र हि वाशिष्ठकुलं प्रायेण वर्षाणां शतत्रयं यावत् वसतिं कुरुते ।
अत्रत्यानां वाशिष्ठकुलधराणां पूर्वपुरुषा नागयणनाकुरो महाराज-
प्रतापादित्याधिष्ठित्यशोहरप्रदेशा गते धुलियापुरग्रामे समवसत् ।
अस्य पूर्वपुरुषो गङ्गाधरगर्भा नाम तान्यकुलदेशात् ७ जगन्नाथदेव-
दर्शनार्थं वङ्गेषु समाजगान । तदा ता. सन्ततया त्रिणुपुरसन्निहिते
श्यामपुङ्गवनामके ग्रामे समुपागत्य क्षियन्कालमुत्तम । तत्रैव
कश्चन नारायणगर्भा नाम महाराजप्रतापादित्य-शुभ्रदयदशायां
धुलियापुरग्राममध्यतिष्ठत् । अद्यापि श्यामपुङ्गवग्रामे विद्यन्ते
बहवो वाशिष्ठाः । ये गङ्गाधरवंशसभृत्त्वमात्मनां प्रकाश्य प्रारयन्ति
भट्टपत्नीयवाशिष्ठैरुत्तमाताम् । महात्मा नागयणगर्भा तपःसिद्धः
पुरुषः सभन्ततः । श्रूयते, स हि महात्मा तपःप्रनावेण प्रत्यहं प्रातः
धुलियापुरग्रामात् आक्रामवत्सना भट्टपत्नीसन्निहितं भगारयोः शो-
मुपागत्य निर्वाचितस्नानतर्णादिनित्यकृत्यः पुनरध्याङ्ग नथैव स्वष्टहं
प्रत्यागमत् । भट्टपत्नीभूपतिवंशधराणां भालदारनाम्ना विदितानां
पूर्वपुरुषः कश्चन नरिहा ब्राह्मण आसत् । सोऽपि प्रत्यहं गङ्गातीरे
स्नानाङ्गिककृत्यसम्पादनाय प्रातः समुपस्थितः परिलक्षयामास
आमता नारायणन यथा आगतं यथा च प्रतिगतमिति, ततस्तेन सह
सञ्जातपरिचरस्तस्य पाण्डित्येन सदाचारेण च मुग्धः स भूमिपतिः
तदोद्यमिथत्वं परिगृह्य ततो मन्त्रदोचा जयाह ; प्रददे च तस्मै तत्र

वासाय भूयसोर्भूमौः, ततः प्रभृतीव नारायणस्य तदीयसन्ततीनाञ्च
 तत्र भट्टपक्ष्यां वसतिः प्रारब्धा । अद्य यावदत्र भट्टपक्ष्यां नारायण-
 ठाकुरात् प्रभृति गणनया द्वादश पुरुषाः समवतिष्ठन्ते । पुरा तावदस्य
 वाशिष्ठकुलस्य निष्ठया सदाचारादिभिश्च सर्वत्र महती प्रतिष्ठा बभूव
 वङ्गेषु सर्वत्रैव शिष्याः सुविस्तृता प्रभूवन् । परतश्च यदा निष्ठया
 सदाचारेण च सह पाण्डित्यविशेषाः सम्मिता आसन्, तदा
 वङ्गेषु नास्ति तथा स्थानं, यत्रास्य वंशस्य शिष्यादिसमूह्या प्रतिष्ठा न
 पदमकरोत्, यत्र वा नायं वंशः प्रगस्तिमगात् । एतद्वंशोयेषुं
 वक्ष्यमाणपण्डितनामानि सुतरामुल्लेखयोग्यतां दधते, तदुच्यते—
 वीरेश्वरन्यायालङ्कारः, रामगोपालविद्यावागोशः, रामक्रान्तसार्वभौमः,
 हनधरतर्कचूडामणिः, यदुनाथसार्वभौमः, गोविन्दविद्यावागोशः,
 हरिरामतर्कवागोशः, रधुमणिविद्याभूषणः, दयान्तर्करत्नः, राखाल-
 दामन्यायरत्नः, ताराचरणतर्करत्नः, शिवचन्द्रसार्वभौमः, मृत्युञ्जय-
 शिरोमणिः, उमाक्रान्तन्यायपज्ञाननः, जयरामन्यायभूषणः, मधुसूदन-
 स्मृतिरत्नः, हृषीकेशशास्त्री, नन्दलालन्यायरत्नः, राममयविद्याभूषणः,
 चन्द्रनाथविद्यारत्नः, चन्द्रनाथचूडामणिः, दिगम्बरतर्कसिद्धान्तः,
 प्रमथनाथतर्कभूषणः, प्रियनाथतत्त्वरत्नः, रामकृष्णन्यायतर्कतोर्य-
 शेति । अपरे च कतिपये सन्ति सगुणस्वयोग्यनामानः, ते विशेष-
 जिज्ञासुभिरनुसन्धेयाः । एतेषु केचन नैयायिकाः, केचन स्मार्त्ताः,
 केचित् पौराणिकाः, केचन तान्त्रिकाः, केचिच्च ज्योतिषिका आसन् ।
 ईदृशे वाशिष्ठकुले ईदृशे च पण्डितकुलाधिष्ठाने परिगृहीतजन्मा
 शिवचन्द्रः स्वल्पमात्रे वयस्यैव महामहोपाध्यायपदभाजो नैयायिक-
 कुलमुकुटमणैः राखालदामन्यायरत्नमहोदयात् न्यायाध्ययनं समाप्य
 भट्टपक्ष्यां निजपितृभवने चतुष्पाठीं संस्थाप्य दारिद्रेणातिप्रोद्धितोऽपि
 शिष्याणां भोजनादिदानेनाध्यापनं प्रवर्त्तयामास, नातिचिरञ्च सर्वत्र
 प्रशान्तिभासादयामास ।

परिषत्सन्देशः ।

विदितमस्तु पारिषदानां यथा परिषदः मार्गशीर्षस्य तथा पौषस्य मासिकाधिवेशने यथाकालं निष्पन्ने इति । आदौ तावत् मार्गशीर्ष-मासिकाधिवेशने श्रीमतः न्यायदर्शनायुर्वेदादिशास्त्रपारङ्गमस्य योगेन्द्रनाथतर्कव्याकरणदर्शनतीर्थायुर्वेदाचार्यमहाशयस्य सभापतित्वेन परिषदाचार्यश्रीकालोपदत्तर्काचार्येण न्यायशास्त्रोय-“जातिबाधकविचार”-शीर्षकः प्रबन्धोऽनुवाचितः । तस्य प्रबन्धस्य न्यायशास्त्रविषयमात्रशरणतया साधारणानामगम्यतया अंशमात्रेणैव प्रबन्धकारेण वाचनं कृतम् । परतः पत्रिकायां प्रकाशनेन विद्वांसः तद्गौरवमनुलक्षयिष्यन्ति ।

तावताप्यंशेन पठितं प्रबन्धमधिकृत्य पण्डितप्रवर-श्रीयुक्तकृष्ण-प्रसन्नपञ्चतीर्थप्रभृतिभिः समालोचना कृता, अथामितसारमहितेन मितेन ववसा सभापतिभिः कृतं सभाभिभाषणे प्रायेण रात्रेर्नवम-घटिकायां सभाभङ्गो जातः ।

अथ पौषे मासि महामहोपाध्यायानां श्रीमतां कालोप्रसन्न-भट्टाचार्यविद्यारत्नमहाशयानां सभापतित्वेन प्रवृत्ते सभाधिवेशने नानाविषयविज्ञेन पण्डितवरश्रीयुक्तदुर्गामोहनभट्टाचार्ये वि ए, काव्यमाख्यपुराणतीर्थमहोदयेन “गोत्रप्रवरविषयको” गभीरार्थसार्था-वेदको निबन्धः पठितः ।

प्रबन्धस्य विषयाणां सत्यपि महति गोरवे नैपुण्येन श्रीमता निबन्धकृता साधितः सर्वविषयप्रकाशस्तथा, यथा संस्कृतनाममात्र-आविर्भाऽपि गोत्रप्रवरविशेषज्ञा भवितुमर्हन्ति । नानाशास्त्र-पथ्यालोचनया नैपुण्येन यद्ये तादृगाः प्रबन्धाः प्रबन्धनिर्माणकुशलैः सम्पाद्येरन्, तदैव प्रभोदो विदुषाम् स्यात् । अथ प्रबन्ध-

शास्त्रिमहाशयेन प्रबन्धस्य समालोचनाप्रसङ्गतो नानाशास्त्रकथाः
समवतारिताः, अथ सभापतेरभिभाषणानन्तरं प्रायो रात्रेर्नवमघटि-
कायां सभाभङ्गो जातः ।

विविधकथा ।

प्राच्यसम्मेलनम् ।—विगतमाघस्य चतुर्दशदिवसात्

दिवसपञ्चकं प्राच्यसम्मेलनस्य द्वितीयमधिवेशनं कलिकाताविश्व-
विद्यालयभवने निर्वाधं निरपद्यत । फ्रान्स्- (France) देशवास्तव्यः
संस्कृतचैनादिविभिधभाषानिपुणो अध्यापकप्रवरः श्रीयुक्तडक्टर-
सिल्वे लेभि महोदयः (Dr. Sylvain Levi, Ph. D.)
सभापतिपदमलमकार्षीत् ।

तत्र प्रथमदिवसे अधिवेशनाध्यक्षेण श्रीमता वङ्गाधिपेन लर्ड
रोणाल्डसे महोदयेन (Lord Ronaldshay) उद्घोषिते अधिवेशने
स्वागतकारिसमितिमभाषतिना स्यार श्रीयुक्त-आशुतोषमुखो-
पाध्यायसरस्वतीमहाशयेन कयाचित् मधुरमधुरया विविधतथ्यभूयिष्ठया
भास्तपुरातत्त्वालोचकपरिचयपूर्व्या वक्तृतया सदस्या नानादेशात्
समुपागताः प्रतिनिधिवर्याश्च समभिनन्दिताः । तदनन्तरं सभासिमिति
सभापतिवरण-पूर्वाधिवेशनविवरणपाठादिकं अधिवेशनाध्यक्षेण सभा-
पतिपादानां प्रोद्साहयित्कं मनोहरम् अभिभाषणं वाचितम् ।
विविधदेशेषु विततं भारतस्य प्राचीनां गौरववार्त्तामालोच्य प्रवर्त्त-
मानाश्चावलोक्य भारतीयानां दुर्गतिं खेद एवाधिगतस्तेन, यतो
नेदानीं प्रायेण भारतीयस्तेषां प्राचीनां गौरवकथां सम्यक्तया-
वगच्छन्ति समालोचयन्ति वा, संस्कृतसाहित्यस्य विविधदेशेषु
विस्तृतिं कल्पयान् आलोचकानन्तरा प्रायेण न केऽपि जानन्ति
ज्ञातमोहन्ते वा ।

द्वितीयदिवसात् विभागीयाधिवेशनानि समभूवन् । इदानीं
विभागाः विभागाधिपतीनां च नामानि कीर्त्तयन्ते ।

विभागाः

विभागाधिपतयः

वेदः

डक्टर एस, के, वेल्लभेलकर एम, ए, पि, एच्, डि

वीहः

अनागारिकधन्मपालः ।

ईराणीयान्

जे, जे, मोडि,

शब्दतत्त्वम्

डक्टर आइ, जे, एम्, तारापुरवाला वि, ए,

पि एच्, डि ।

संस्कृतप्राकृतसाहित्यम् महामहोपाध्यायश्रीयुक्तहरप्रसादशास्त्री

एम, ए ।

आरवीयपारस्यसाहित्यम् जि, एम्, रयान्किन्

दर्शनं धर्मश्च

श्रीयुक्तकुप्यु स्वामी शास्त्री एम, ए ।

इतिहासः

श्रीयुक्त आर, नरसिंहाचारः

समाजधर्मोतिहासः

श्रीयेतडक्टरआर, श्यामशास्त्री पि एच्, डि ।

प्राचीनभूगोलः

के, पि, जयस्वालः एम्, ए ।

विज्ञानम्

रायवाहादुर

श्रीयुक्त योगेशचन्द्ररायः

विद्यानिधिः एम्, ए ।

प्रकृततत्त्वम्

डक्टर डि, वि, स्युनार वि-ए, पि, एच् डि ।

जातितत्त्वम्

राओवाहादुर एल, के, अनन्तकृष्णआयार ।

वि-ए ।

अधिवेशनकृत्यजातं आङ्गलभाषयैव निष्पादितम् । केवलम्
संस्कृतसाहित्यपरिषत्सद्वक्त्रारिसभापतिश्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिमहाशयेन
“गीतायाम् अद्वैतवाद” इति, श्रीरामचन्द्रचार्लुमहाशयेन “रामजातकम्
इति च संस्कृतभाषया, केनचिद् बीडभिच्छुणा च पालिभाषया प्रबन्ध
एक इति प्रबन्धत्रयम् अनुवाचितम् ।

पञ्चमदिवसे साधारणोऽधिवेशने निर्धारितं यद् वर्षद्वयात् परं

मद्रदेशविश्वविद्यालयकर्तृपत्नीयाणां आह्वानानुमारतो मद्रदेशे एवाधि-
वेशनं भवितेति । सभापतिर्विश्वाचितः कश्चिद् विवधवर्ष्यं व्यर्त्तमान-
प्राच्यसाहित्यालोचनावस्थामाभान्तयद्भिर्निर्दिष्टं यत् साहित्यालोचनेन
साकं यथा प्रकृतस्वभूगोलादोनामपि आलोचनं यथा प्रत्येकं
च्छात्रेण कत्तव्यं भवेत्, तथा पठनरातिः प्रवर्त्तयिता । यत
इदानीं एम्, ए परीक्षायां समुत्तार्णा अपि छात्रा इततः आदिविषयेषु
सम्पूर्णमज्ञा एव भवन्ति ।

एतदपि निर्द्धारितं 'राजगणपशोपे' प्राच्यतां यथा इतः प्रभृति
प्रतिज्ञायनं संस्कृतशिक्षार्थं इयोरापदेशं गन्तुनामभ्यो भारताय-
च्छात्रेभ्यो वृत्तद्वयं प्रदीयते इति ।

आगामिनोर्ऽधिवेशनात् मुद्रालावजविभागाऽपि ऋचिद्भविता ।

एतस्याममितिसङ्घे (Federation of Asiatic Societies)
मिलित्वा यथास्य सम्मेलनस्य कर्त्तव्यं सम्प्रद्येत, तथा सङ्घसम्पादक-
समापे आवेदनोपमं इत्यपि तत्र तत्र ।

प्रतिज्ञागवर्ज्जनपरिसरं तन्नारतस्य मुद्र संभारणं यदपक्रान्तं
विगताध्रिवंजननिर्द्देशनानुमारतः गस्तोपक्रास्य शार्थविवरणमपि
पठितम् ।

एतदनन्तरं सभापतिः प्रभृतीनां साधुवाद्कीर्त्तनान् परम अव-
सितय अधिवेशनकृत्यमिति गम् ।

शिवकुमारभवनम् । - विगते आशोभगवत्सरस्वतोपूजनदिषसे
अपराङ्मह्नितीयघटिकायां कलिकाताटैटकखानाराडप्रतिष्ठिते शिव-
कुमारभवने प्राचीनानां कतिपयसुप्रसिद्धपण्डितानां तेलचित्रप्रतिष्ठा-
कुद्दिश्य महत्ता पण्डितपरिपत् सञ्चिन्विनाभृत् । तत्र वाराणसीवास्तव्यः
सुप्रसिद्धः पण्डितवरं गोविन्दनारायणमिश्रमहोदयः सभापतिपद-
मलमकरोत् । महामहोपाध्यायः आयुक्तलक्षणास्त्रिमहोदयः

आलेख्यगतानां काकारामशास्त्रि राजारामशास्त्रि-बालशास्त्रि-
 वापुदेवशास्त्रि-रामकृष्णशास्त्रि-राममिश्रशास्त्रि-राखालदासन्यायरत्न-
 कैलाशचन्द्रशिरोमणि-गङ्गाधरशास्त्रि-दुर्बल्लक्ष्यशास्त्रि-वृन्दावनजी-
 वेदान्ति-दामोदरशास्त्रि पादानां संक्षेपेण परिचयं प्रकाशितवान् ।
 संस्कृतसाहित्यपरिषदः सहकारिसभापतिः वेदान्तविशारद-
 श्रीअनन्तकृष्णशास्त्रि-श्रीअतुलकृष्णगोस्वामिविद्याभूषणमहोदयप्रभृतयः
 सरलमधुराभिर्वाग्भिः सभ्यानां मनो रञ्जयामासुः । राजोपाधिकस्य
 श्रीयुक्तदामोदरदासवर्चस्यः प्रस्तावानुसारेण प्रतिवर्षं माघपञ्चम्याम्
 ईदृशं सम्मेलनं प्राचीनपण्डितचित्रप्रतिष्ठापनञ्च कर्त्तव्यतया
 निर्धारितमभूत् ।

अस्य कृत्यस्य प्रधानसमुद्योगी महामहोपाध्यायः श्रीलक्ष्मणशास्त्री
 प्रधानार्थसाहाय्यकारी श्रीदामोदरदासखान्नामहोदयश्च सर्वथा
 धन्यवादमर्हत इति शम् ।

विचित्रो वटतरुः ।—वांकुडागते गोकुलनगराभिधे ग्रामे
 वटतरुविषयकं विचित्रं किञ्चित् समापतितं वृत्तम् । प्रायेण हायन-
 युगलात् प्राक् प्रभञ्जनवेगेन भूतलम् आपादितः कश्चिद्वटतरुः
 तत्पतिना छिन्नपरिगृहीतशाखादिकः काण्डमात्रेणावशिष्यमाण
 आसीज्जनानां लोचनगोचरीभूतः । विगतश्रावणसंक्रान्तिवृासरे
 मध्याह्ने भीमरवेण भूमिमपहाय समुत्थितः स तरुवर इदानीं नवीन-
 पत्रादिभिः शोभमानः सुतरां विश्वयमादधाति सर्वेषां जनानाम् ।
 वैज्ञानिकवर्यैः कथम् अयं व्याख्यास्यते व्यापार इति जिज्ञासमाना
 सन्निष्ठामहे वयम् ।

व्याघ्रगुहायां नरशिग्रुः ।—नेदिनीपुरमयूरभञ्जसन्निहिते
 कुत्रचित् प्रदेशे व्याघ्राकुलिते गुहाविशिषे नरकन्यकादयं साम्प्रत-
 मधिगतं तत्रतः । एका एकादशवर्षीया, अपरा च सार्द्धद्विवर्षीया ।
 उभे एव चतुष्यदा इव जन्तवः हस्ताभ्यां पादाभ्याञ्च चलतः, व्याघ्रवत्

शब्दं कुर्वतश्च । मानवालयमानोति ते दुग्धान्नादिकं भक्षयित्वेव रोगिणाभिभूते । मांसमेव तयोः स्वाभाविकं भोज्यम् । तयोः कनीयसी साम्प्रतम् कालकवलिता, ज्यायसी तु जनानां कुतूहलम् आतन्वतीदानीमपि जीवति ।

पुत्रवलिः ।—नरवलिरीतिः साम्प्रतम् जगतो विलोपमेव समासादितेति सर्वैः ज्ञायते । वार्त्ता पुनरियमिदानीमस्माभिरधिगता यथा मयमनसिंहवास्तव्यः कश्चित् धीवरो बलिरूपेण नवमे वर्षे स्थितम् स्वमेवात्मजं कानिकायै दत्तवानिति । तत् विपुलायामस्यां पृथिव्यां केचन केचन राजन्ते येऽधुनापि पुरातनीमेव रीतिं सायह-सुररीकुर्वन्ति ।

समालोचनम् ।

श्राद्धतत्त्व ।—(श्राद्धतत्त्वम्) । वङ्गभाषामयी श्राद्धतत्त्वनिर्देश-प्रयोजना पुस्तिका । राजोपाधिकश्रीयुक्तशशिषेखरेश्वरराय-महोदयेन सङ्कलिता, वाराणसीगताश्विनभारतवर्षीयब्राह्मण-समांजरत्नामहासभापक्षतः श्रीमता ताराचरणशर्माणा प्राकाशय-नीता । मूल्यम् आनकत्रयम् ।

प्रबन्धोऽयं हिन्दुसमाजमुखपत्रे त्रिशूलाभिधे पूर्वं प्रकाशं गतः । सनातनधर्मावलम्बिनां श्राद्धादिकृत्ये क्रमशोऽनास्थावलोकनात् साधारणजनानां पाठोपयोगितया विलिखितोऽयम् । अत्र च शास्त्रो-प-तत्त्वानामालोचनद्वारेण (१) किन्तावत् श्राद्धम् (२) कदाप्रभृति प्रवर्त्तते ब्राह्मण्यधर्मे श्राद्धविधिः (३) कदाप्रभृति कथं वैदेशिकैरा-चर्यते श्राद्धानुरूपकृत्यजातम् (४) कस्तावत् वर्त्तते सम्बन्धो ब्राह्मण्य-

धर्मस्य श्राद्धस्य च (५) कतिविधश्राद्धविषयो वेदादिषूपनिबद्धाः
 (६ ७) किस्तावत् ऐहिकपारणैर्किञ्चनश्रवणम् (८) कथा रीत्या
 अन्नस्थानां पितृभिः सम्बन्धः श्राद्धेन दाढरामियात् (९) कस्तावत्
 प्रत्यवायोऽकरणे श्राद्धस्य (१०) कथम् उपलभ्यते लोकदृष्ट्या श्राद्धस्य
 प्रयोजनम् एतस्य प्रश्नद्वयस्य सुदुत्तरजायमत्रोपनिबद्धम् । सर्वथा
 सुखपाठेयं पुस्तिका ।

हरिद्वारकनखलम्यरामकृष्णमिश्रनसेवाश्रमः ।

अधिगताऽस्माभिरस्याश्रमस्य त्रिंशद्वर्षीया कार्यविवरणपुस्तिका ।
 चिकित्सागारनिर्माणमिजालयधर्मशाला पाठमन्दिरप्रतिष्ठापनादिभि-
 रश्रेष्ठैरुपायैरखिलानां मानवानां समप्रतिभाधनमेवास्य लक्ष्यतया
 प्रतीयते । गृहादीनां निर्माणार्थं विविधव्ययनिर्वाहार्थं च मुद्राणाम्
 अपेक्ष्यन्ते महस्त्राणि । आशाङ्क्ये दानगोष्ठा महात्मान ईदृशानां
 गृहोद्देश्यानां मिषये सर्वात्मना यतिशक्त इति ।

चित्त्रवेदशास्त्रपाठशाला ।—प्रेषितमम्रत्सविधे
 पाठशालाया अस्या अष्टाविंशद्वर्षीयकार्यविवरणम् । दृश्यते, सनातनीं
 रीतिमनुसृत्य, अत्र विविधानां शास्त्राणाम् अध्यापनं प्रचलति ।
 प्रतिगामं प्रतिहायनार्थं प्रतिहायनस्य अस्तेवादिनां गृह्यन्ते परीक्षाः,
 कृतकृत्यास्य तस्य पारितोषिकप्रदानेन भसुत्पाद्यन्ते सुतराम् । आस्ते
 च तद्वैवं अन्यमन्दिरं यत्र स्थितानां अन्यानां संख्या समालोचना-
 विषयोभूते वर्षे आसीत् शताधिकमहस्रमातम् । नागंभाभञ्जे यदियं
 प्रतिवर्षं उत्कृष्टविशेषं पुष्पन्ती विराजतामिति ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत् ।

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकोत्सवः प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४३ शक्रीय — चैत्रे, ४४ वर्षस्य १२३ संख्या ।

श्रीधूमन्तं युवराजं प्रति स्तिवाद्ः । ❀

(लेखकः—श्रीभाष्यतोषशास्त्री एम, ए ।)

आ शैलस्य हिमालयस्य गिखराद्गङ्गास्वधीताश्मनः
शुभ्राङ्गावणसिन्धुफेनपटलैरा सेतुबन्धाद्गु वि ।
तोषो वृद्धिमुपेतु ते हृदि विशां कीर्त्तिर्दिशां मण्डले
पट् ते सन्धिमुखा गुणाः सफलतां यान्तु चि-ने सर्व्वतः ॥१॥

शान्तिः कान्तिसखी विभातु नितरामिंलण्डभूपालभू-
स्त्रीन् लोकान् विजयस्व सद्गुणगणैः श्लाघ्यैः सतां सर्व्वदा ।
शन्ते शाश्वतमसु चेतसि दृढं धर्मं निबद्धा मति-
श्री ते राष्ट्रजनस्य चित्तमभिभूदप्रोतिरा संसृतेः ॥ २ ॥

कलिकतानगरीह गरीयसीं खड्गयिताङ्गजसद्गुणदङ्गता ।

वृषज संस्कृतशास्त्रविदालयाद्गुः षट्हाण सहास्रलिमर्हणाम् ॥३॥

(वङ्गीयब्राह्मणपण्डितानाम् पक्षसधिकृत्य ।)

* एतं श्लोकं हिमालयश्रीकृतयोरायाचक्षुषीं श्रुत्वात्सवं पाठेन "भाष्यतोषशास्त्री" इति नाम
भवति ।

जलधिवारि यथा बडवानलो ज्वलतु ते भुवि वीरपराक्रमः ।
 तुहिनशैल इवात्र विराजतु स्वविषये तव शान्तिभरश्चिरम् ॥ १ ॥
 जनमनो रमयन् विविधैर्गुणैर्विमलयन् यशसा च जगत्त्रयम् ।
 भुवनमखलमण्डनतां गतः सुभग जीव कुमार समाः शतम् ॥२॥
 अकिञ्चनानां विप्राणामुपदान्याऽस्ति नाश्रियः ।
 विवर्द्धस्व शुभाशोभिस्तेषां सम्राट्सुत प्रभो ॥ ३ ॥

काव्यकथा ।

(लेखक — श्रीनिवाहरणचक्रवर्ती)

मत्तविनामम् ।

प्रहसनमेतत् आमता गणपतिशास्त्रिमहाशयेन सम्पाद्य
 अनन्तशयनग्रन्थावल्यां प्राकाश्यं नातम् । तच्चैतत् पल्लवकुलचूडा-
 मणिभूतस्य श्रीसिंहविष्णुवर्मण आत्मजस्य यामहेन्द्रविक्रमवर्म-
 भूपतेः कतिरिति स्थापनातः प्रतीयते । स चार्थं नरनाथः खृष्टोय-
 सप्तशतकस्याद्यभागे जनिपरिग्रहेण वसुध्वरामन्वथां विदधौ इति
 मनीषिणां मतम् । तेन च आकण्ठपदलाञ्छनस्य महाकविभवभूतेः
 प्राक्तनः प्रथितयशसो वाणभट्टस्य च समकालो नोऽयम् आसादिति
 प्रतिभाति ।

सुरासेवनमत्तस्य कस्यचित् कापालिकस्य कपालनाशवृत्तान्त-
 सुपजीवैतस्योपनिबद्धं वस्तु । तच्चात्माभिः समासता वर्ण्यते । अथ
 कदाचित् काञ्चीपुरे सन्यसोमनामा कोऽपि कपालो देवसोमाभिधया
 स्वया दयितयानुगतः कुत्रचित् सुरापणे सतीषं सुरां निपीय उपदंशभूतं

शुष्यमांसं कपाले निधाय मदमत्ततया कपालम् मोहादगृह्णीत्वैव
सामोदं प्रियासहचरो भिक्षार्थं चलितः । अत्रान्तरे च अन्तर्गतमांस-
लोलुपेन कुक्कुरेण कपालं गृह्णीत्वा पलायितम् । अथ भिक्षाग्रहणवेलायां
कपालमनासाद्य आपणे निपुणप्रन्विष्यान्विष्यापि अनधिगतवान्
सन्निववियोगविधुर इव क्षोभपरोतचेनास्तदन्वेषणार्थं सर्वं नगरं
परिभ्रमितुमनाः प्रस्थितः । राजमार्गं च रक्तपटसम्बृताङ्गं कमपि
शाक्यभिक्षुं त्वरितम् अतिक्रामन्मालोक्य स्वभावजातवैद्विरोधः
भंगयकलुषान्तःकरणस्तमेव कपालचौरं निश्चित्य तमुपसृत्य “धूर्त्त,
दीयतां कपाल” मित्प्रभाच शाक्यभिक्षुणाञ्च बहुशो निन्दामुद्घोषया-
माम । ‘कपालं मया न गृह्णीतम्’ इत्युक्तवन्तं शाक्यभिक्षुं वीद्धानां
शून्यवादित्वं सूचयित्वा एवम् अधिचक्षेप । युक्तमेतत्

दृष्टानि वस्तूनि महोममुद्र-

महीधरादीनि महान्ति मोहात् ।

अपङ्गवानस्य सुतः कथं त्वम्

अल्पं न निष्क्रोतुमलं कपालम् ॥

(बुद्धस्यापि चौरत्वं तेनोक्तं कपालिना यथा,)

वेदान्तेभ्यो गृह्णीत्वार्थान् यो मन्नाभारताद ।

विप्राणां मिषतामेव कृतवानर्थसञ्चयम् ॥

अत्रावसरे तस्य शाक्यभिक्षोः पूर्ववैरिणः पाशुपतनाम्नः कपालि-
कस्य समागमात् मञ्जानाधिकबलः सत्यसोमः बलात्कारिणोव
शाक्यभिक्षोर्भिक्षाभाण्डं स्वं कपालमिति कृत्वा गृह्णीतवान् । अस्य
भाण्डस्य कपालाद्वर्णान्तरे प्रनिपादिते कपालिना बौद्धधर्ममेवा-
धिक्षिप्य प्रोक्तम् सत्यमभुपगतं तत्र वर्णान्तरकरणे नैपुण्यम् ।
पश्य,—

यदेतदासीत् प्रथमं स्वभावतो

मृणालभङ्गच्छुषिचोरमम्बरम् ।

ननु त्वया नीतमचिन्त्यकर्म्मणा

तदेव बालारुणारागताम्रताम् ॥ इति

ततो न्यायार्थमधिकरणं प्रयातुमुद्यते शाक्यभिन्नो उन्मत्तकाख्यो-
ऽपरः श्वमुखात् सत्यसोमकपालमाच्छिद्य तत्रोपस्थितः । तस्य
सकाशाच्च तद्गृह्णीतं सत्यसोमेन, स्वं स्वं स्थानञ्च प्रस्थिता
दृष्टचेतसः सर्वं इत्ये तदवसानं प्रहसनवस्तु ।

विविधादेव निमित्तात् प्रहसनमेतदस्मभ्यं रोचते, प्रयोजनोयता-
श्चास्य समुपलभामहे । प्रथमतस्तावत्, रचनापाटवं, सरलसरला
चास्य भाषा सर्वेषामेव रसिकजनानां चेतः समावर्जयति । हास्य-
रसप्रकटनेऽपि कवयितुर्नैपुण्यं सुनरामेव वर्जयति । प्रबन्धदेघे-
भिया तस्य रचनातः केचन केचन अन्ये अंशा समुद्भियन्ते ।

कपालो—प्रिये !

पेया सुरा प्रियतमामुर्वमोक्षितव्यम्

ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेशः ।

येनदमोदृगमदृश्यत मोक्षवर्त्म

दोर्घायुस्सु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥

देवसोमा—भद्रं । य तद्वा भणित्वं । अर्हन्तो मोक्षवर्गं
अप्यहा वस्यन्ति ।

कपालो—भद्रे ! ते खलु मिथ्यादृष्टयः । कुतः—

कार्यस्य निःसंगयमात्महेतोः

सरूपतां हेतुभिरभ्युपेत्य ।

दुःखस्य कार्यं सुखमामनन्तः

स्त्रे नैव वाक्येन हता वराकाः ॥

कपालो—प्रिये ! पश्य पश्य । एष सुरापणो यज्ञवाट-विभूति-
मनुकरोति । अत्र हि ध्वज-स्तम्भो यूपः, सुरा सोमः, शौण्डा ऋत्विजः,
चपकाश्मसाः, मत्तवचनानि यजुषि, गीतानि सामानि, सुरापणाधि-
पतिर्यजमानः ।” अपरत्र,

कपाली—एषा भगवती वारुणी चषकेषु आवर्जिता प्रत्यादेशो
मण्डनानाम्, अनुनयः प्रणयकुपितानां, पराक्रमो यौवनस्य, जीवितं
विभ्रमस्य । किं बहुना,

मिथ्या त्रिलोचनविलोचनपावकेन

भस्मीकृतां मदनमूर्त्तिमुदाहरन्ति ।

स्नेहात्मिका तदभितापवशाद्विलीना

सेयं प्रिये ! मदयति प्रमभं मनांसि ॥

पुस्तकेऽत्र तात्कालिकी देगस्यावस्थापि सम्यगेव स्फुटीभूता ।
वौद्धर्म्मस्तदानीं समुन्नतशीर्षदेशाद्भ्रष्टः, विलासवामितेभ्यो भिक्षु-
सङ्घेभ्यो नैव रोचते स्म पूर्णमिव कठोरब्रह्मचर्यम् । वकत्रुक्तयस्त्रो
भिक्षुवर्गा मुण्डितमुण्डा अपि अमुण्डितचित्ताः पापरतयः । तथाचात्र
शाक्यभिक्षुः सत्यसोमेन पथि रुद्धो देवसोमारूपाकृष्टलोचनः (आत्म-
गतम्) "अहो ललितरूपा उपासिका" इत्याह । सुरापानाय देवसो-
मयानुरुद्धश्चात्मगतम् "अहो, सुखोपनतीऽभुदयः । एतावान् दोषः
महाजनो द्रुह्यती"ति नितरां दुःखित एव मञ्जातः । प्रथमतश्च तेन
स्पष्टमेव दुःखं प्रकटीकृतं यत् परमकारुणिकेन भगवता तथागतेन
प्रासादेषु वासः, सुविहितशयेषु पर्यङ्केषु शयनं, पुर्व्वङ्के भोजनम् ।
अपराङ्के सुरसानि पानकानि, पञ्चसुगन्ध्यापहितं ताम्बूलं, श्लक्ष्णवसन-
परिधानमित्ये तैरुपदेशैर्भिक्षुसङ्घस्यानुग्रहं कुर्वता किन्नु खलु स्त्रीपरि-
ग्रहः सुरापानविधानञ्च न दृष्टम् ? अथवा कथं सर्वज्ञ एतन्न पश्यति ?
अवश्यमेहे दृष्टबुद्धस्य विरैर्निरुत्साहैरस्माकं तरुणजनानां मत्सरिण
पिटकपुस्तकेषु स्त्रीसुरापानविधानानि परामृष्टानि इति तर्कयामि ।
कुत्र नु खलु अविनष्टमूलपाठं समासादयेयम् । ततः सम्पूर्णं बुद्धवचनं
लोके प्रकाशयन् सङ्क्षेपकारं करिष्यामि । इति ।

यदस्य परदाररतिरप्यासीन्नत्र

तां चौरिकस्य दासीं मम दयितां चोविराम्तदर्शितया ।

आकर्षति काकण्या बहुशो गां यासमुष्टेव ॥”

इति पाशुपतोक्तिः प्रमाणम् ।

सनातनधर्मदशापि तदानीं गौरवकरो अभूज्जनानाम् । वेदिक-
कर्मकदम्बानाम् आदरो बौद्धधर्मप्रभावात् पूर्वमेव विलोपमितः ।
पुनरपि तेषां समादरे कुत्रापि कुत्रापि समालोक्यमानेऽपि कापालिका-
दिभिः पञ्चमकारामक्तैरेवाभूत् परिपुरिता भारतभूमिरित्यपि
सत्यसोमादीनां चरित्रालोचनया स्फुटं प्रतिभाति । एते च विषयाः
एतत्कवेः परं भवभूतिनापि स्वकीये मालतीमाधवे प्रपञ्चिता
यथायथमेव ।

विभिन्नधर्मावलम्बिनो यत् परस्परदोषप्रख्यापने सुतरामेव
कृतयत्नाः समभूवन्, तत्रापि सत्यमोमवचनानि पूर्वमुद्धृतानि प्रकष्टं
प्रमाणम् । तन्नाम शाक्यभिच्छुणा किमपि स्पष्टं नाक्तं सनातनधर्म-
मधिकिष्य, तत्र बौद्धधर्मस्य प्रतिदिनम् उपचीयमाना अवनतिरेव
कारणतया प्रतिभाति । “अथि अयमेकाम्ब्रवासो दुष्टकापालिकः”
इत्यादिवचनं तस्य कापालिकेषु सहजां घृणामेव व्यनक्ति ।

परं सत्यपि एवम्बिधं परस्परविरोधे राजकुलस्य कस्मिन् अपि
पक्षपातं नालोकयामः, कथमन्यथा एवं परिभूतोऽपि शाक्यभिच्छुर्न्यायार्थ-
मधिकरणमेव शरणं गन्तुकामः स्यात् । बौद्धपक्षपातित्वे राजकुलस्य
कोऽप्येवं शाक्यभिच्छुं परिभवितुं न प्रभवेत्, सनातनधर्मपक्षपातित्वे
च न शाक्यभिच्छुस्तत्रायमभिलषेत् । एतादृशपक्षपात एव भारतीय-
नरपतिकुलानां वैशिष्ट्यमिति त्रिष्वयमतुलमातनोति वैदेशिकानां
प्रतिपदम् ।

किन्तु सर्वथा अपक्षपातित्वे स्फुटीभूतेऽपि धनिनामेवाधिकरक्षे
न्यायलाभाशा इत्यभूत् केषाञ्चित् केषाञ्चित् मतिः । तथाच अधि-
करणं गन्तुमनसं शाक्यभिच्छुमुपलभ्य देवसोमा भीतभौता भगवन्
यद्येवं नमः कापालाय । एष पुनरनेकविहारभोगसमधिगत-वित्त-

सञ्चयो यथाकाममधिकरणकारुणिकानां सुखानि पूरयितुं पारयति ।
अस्माकं पुनरहि-चर्मभूतिमात्रविभवानां दरिद्रकापालिकानां कोऽत्र
विभवोऽधिकरणं प्रचेष्टुं इति व्याजकार ।

इदानीमिव किं तदानीं अधिकरणशुक्लादीनां (Court-fees)
प्रचलनम् आसीत्, तत्र नैव किञ्चिद्वक्तुं प्रभवामः । परम् अभि-
ज्ञानां नाविद्यतैतादृशं किमपि भयम् । तथा च पाशुपतेन तदानी-
मेवोक्तम्—

“अजिह्वैः सारगुरुभिः स्थितैः स्रक्ष्यैः सुजन्मभिः । तैर्धर्म्यैर् धार्यते
स्तम्भैः प्रासाद इव साधुभिः ॥” इति कपालिना चोक्तम् “कृतमनेन ।
कुतश्चिदपि न्याय्यवृत्तेर्भयं नास्ती”ति । सर्वथा रमणीयमेतद्वस्त्रि
असंशयमेव वक्तुं पार्यते सर्वैरिति श्रमः ।

रत्नपरीक्षा ।

(लेखकः— श्रीउपेन्द्रभीहनकाश्रीर्षः ।)

(पूर्वतोऽनुवचा)

स्वमाहात्म्यपरिरक्षितस्वर्गलोकस्य भ्रान्तुः सकाशात् वसुधामुहूर्त्त-
कामः समुद्रतेभ्यो विधावेह वसुन्धरायां भवेदनुप्रेषितः ? कथमन्य-
थास्य एतादृशं तैच्छाम् । श्रूयते वज्रं किल कस्यचिदस्य
निर्मितं, एषोऽपि हीरकः कस्यचिदस्य एव लब्धजन्म द्रुद्यत्यस्माकं
मन्देहम् । यातु इदानीं प्रकृतानुसरणं कर्त्तव्यम् । तस्योत्पत्ति-
प्रकारस्तु यत्र यत्र बलासुरस्य अस्थीनि पितुः, तान्येव स्थानानि हीरका-
करतामधिजग्मुः । तानि हिमालयः, हप्तो, मौराष्ट्राः पौण्ड्रः,
कालिङ्गः, कोषलः, वेन्वातटं, सीवीर इत्यष्टौ । तथाच 'तस्यास्थिलेषो
निपपात येषु, भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषो-

भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु ॥ हेममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्ग-
 कोषलाः वेन्वातटाः मसौवीराः वज्रस्थाष्टाविहाकराः ॥ तत्र हिमा-
 लयजाताः होरकाः ताम्रवर्णाः गजोया ईषत्स्वर्णप्रभाः सौराष्ट्रीयः
 ताम्रवर्णाः, पौण्ड्रोद्भवाः श्यामवर्णाः, कलिङ्गदेशजाः शुद्धस्वर्णवर्णाः,
 कोषले पीताभाः, वेन्वातटे शशिशुभ्राः, सौवीरवन्ति गृहपालित-
 ष्टागलवत् स्निग्धश्यामवर्णा मेघवर्णा वा । तथाच—“भाताम्ना
 हिमशैलजाय शशिभा वेगवातटोयाः स्मृताः, सौवीरे तुषिताजमेष
 षट्शस्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कान्दिङ्गाः कनकावदातरविराः
 पीतप्रभाः कोषले, श्यामाः पुण्ड्रभवा मनङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः ॥”
 इति । एतेषाञ्च प्रतिव्यक्तिभिन्नभिन्नवर्णतया तत्त्वर्णैर्वैरपि परिग्रहः
 सूचितः । तथाच हरितमितपीतपिङ्गश्यामाताम्नाः स्वभावतो-
 रुचिराः” यथाक्रमं “हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाः
 वर्णाः ।” एते अपि होरकाः ब्राह्मणादिवर्णविभागेन चतुरो भेदानव-
 गाहन्ते । स च विभागः वर्णानां सितनीलादिभेदेन निपुणैरुच्येयः ।
 ये होरका यज्जातोयाः ते तज्जातीयैरेव धार्याः । तत्र विप्राः शङ्क-
 कुमुदधवलान् त्रिप्रवर्णानिव हीरकान् धारयेयुः, क्षत्रिणः पिङ्गलवर्णान्
 क्षत्रिजातीयान्, वैश्याः कोमलकदलोदलरुचीन् वैश्यवर्णान् शूद्र-
 जातीयान्, शूद्राः निर्मलकरवालसमानवर्णान् शूद्रजातीयान् धारयेयुः ।
 तथाच—विप्रस्य शङ्ककुमुदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशवत्स्व-
 लोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलोदलसन्निकाशः, शूद्रस्य धौत-
 करवालसमानदीप्तिः ॥” एषु च होरकेषु राजानां द्विविधमेव धारयेयुः,
 यो हि जवाविद्रुमवत् रक्तवर्णः, यश्च वा हरिद्रारससमानकान्तिः ।
 एतादृशौ च होरकौ राजभिरेव धार्यो न तु अन्यैश्च केषित् । द्वौ च
 राज्ञां परमोपकाराय कल्प्येते । उक्तञ्च—“द्वौ रक्तवर्णौ पृथिवीपतीनां
 सद्भिः प्रतिष्ठौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जपाविद्रुमभङ्गशीणौ यो वा
 हरिद्रारससन्निकाशः ॥ इति । अस्य च होरकस्य काचगोभेदक-स्फटिक-

वैदूर्यादिभिः प्रतिरूपं कर्त्तुमर्हन्ति कुशलाः, तस्माद्दिशुद्धहीरकमभी-
 प्तवो यथा प्रतारिताः न स्युस्तथा तैर्यतितथ्यम्, ते च विशुद्धहीरक-
 क्रयकाले इत्थं परीक्ष्य पश्चाद्हीरकं क्रेतुं यतैरन्, यथा हीरकं
 सावधानेन मण्णादीन् आयसप्रभृतींश्च कर्त्तितुमलम्भवति, किन्तु स
 केनापि न कर्त्तितुं शक्यते विना हीरकजातीयेन । अपिच सर्व्वरत्नानाम्
 अधिकभारवत्त्वम् अधिकमूल्यकारणं गौरवाधायकञ्च, हीरकेषु च तस्य
 वैपरीत्यं चिन्तयेत्, हीरकसु यथा यथा लघुर्भविष्यति, तथा तथैव
 तस्य मूल्यमधिकं भविष्यति, तेन च पारिशुद्धं सम्यग्ज्ञातं भविष्यति ।
 अपिच सर्व्वरत्नानामियमेका समहती परीक्षा सावसरवशात्तत्र हीरक-
 परीक्षावसरे एव प्रदर्शयते, यत् स्वजातीयमणीनां केनचित् वस्त्रादिना
 प्रतिबद्धानाम् स्वस्वकान्तयो नोद्धं गन्तुमुत्सहन्त इति तथाचोक्तम्—
 “अथसा पुष्परारण तथा गोमेदकेन च । वैदूर्यस्फटिकाभ्याञ्च काचै-
 श्चापि पृथग्विधैः ॥ प्रतिरूपाणि कुर्व्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
 परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥ चारोत्सेखनशालाभि-
 स्तेषां कार्य्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चानि लोहधातवः ॥
 सर्व्वानि विनिश्चेत् वज्रं तच्च तेन विनिश्च्यते । गुरुता सर्व्वरत्नानां
 गौरवाधायकारणम् ॥ वज्रं तान् वैपरीतेन सूरयः परिचक्षते ॥ जाति-
 रजातिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः । वज्रैर्व्वज्रं विलिखति नान्ये न
 लिख्यते वज्रम् ॥ वज्राणि मृत्तामणयो ये च केचन जातयः । न तेषां
 प्रतिबद्धानां भा भवतूराङ्गमिनो ॥ एषाञ्च स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन फलतार-
 तम्यं स्त्रीपुंनपुंसकधार्य्यत्वञ्चोपजायते । तत्र ये तावदत्यन्तवृहन्तो
 हीरकाः अतितेजसां वर्त्तुलाकाराश्च भवन्ति, ते पुंजातीयाः, ये च रेखा-
 विन्दुयुक्ताः षट्कोणाश्च भवन्ति, ते स्त्रीजातीयाः, ये तु त्रिकोणाः
 सुदौर्घाश्च भवन्ति, ते नपुंसकाः । “यथा सुवृत्ताः कणसम्पूर्णास्तेजोयुक्ता
 वृहत्तराः । पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः ॥ रेखाविन्दु-
 समायुक्ता षड्स्त्रास्ते स्त्रियः स्मृताः । (षड्स्त्राः षट्कोणाः)

त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेया नपुंसकाः ॥” तत्र पुरुषजातीयानां रसवर्द्धनकारित्वं गुणाः, स्त्रीजातीयानां स्त्रीशरीरकान्तिविधायकत्वं, नपुंसकानां वीर्याभावः, सत्त्ववर्जितत्वं अकामत्वञ्च । प्रमाणं यथा “तेऽपि सुप्रः पुरुषाः श्रेष्ठाः रसवर्द्धनकारिणः । स्त्रियः कुर्वन्ति क्रायस्य कान्तिं स्त्रोणां सुखप्रदाः ॥ नपुंसकास्त्ववीर्याः सुप्ररकामाः सत्त्ववर्जिताः ॥” इति । तत्र ये हीरका यज्जातोयाः ते च तज्जातोयेभ्य एव मानवेभ्यः प्रतिपादनीयाः, यथा स्त्रीभ्यः स्त्रीजातीयकाः, क्लीवेभ्यश्च क्लीदजातीयका इत्यादि । पुरुषजातीयास्तु अविचारिण सर्वविधेभ्य एव मानवेभ्यः सर्वदैव प्रतिपादनीयाः । तथाच—“स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः, क्लीवं क्लीवे प्रयोजयेत् । सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्द्धनाः ॥” इति । एतेनत्यमनुमोयते यत् पुरुषजातोया एव हीरकाः इतरजातीयेभ्यः परमुत्कृष्टा अतिवीर्यशालिनश्च, तेषां सर्वदा सर्वत्र तुल्यकार्यकारित्वात् । इतरास्तु क्लमविषयत्वात् तस्माद्धीनाः अन्यवीर्याश्च भवन्ति इति । हीरकं सम्यक् संशोध्यैव धारयेत् । अशुद्धो हीरकः पार्श्वव्याथकुष्ठरोगादोन् जनयति । संशुद्धश्च आयुः, पुष्टिः बलं इत्यादीनुपपादयति । यदुक्तं “अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्याथां तथा । पाण्डुतां पण्डुरत्वञ्च तस्मात् संशोध्य धारयेत् ॥” मारितस्य वजस्य गुणाः—“आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न भंशयः ॥” एषु च भस्माभाविशिष्टः रेखादि-समायुक्तः वर्तुलाकारः नीलप्रभासमन्वितः स्रेहशून्यो विन्दुयुक्तः सन्तस्तश्च हीरकः कुलक्षणान्वितः इति यत्रेण तं परिवर्जयेत् । तथाच—“भस्माभं काकपादञ्च रेखाक्रान्तन्तु वर्तुलम् । आधारमलिनं विन्दुसन्दासे स्फुटितं तथा ॥ नीलाभं चिपिटं रुक्तं तद्वज्रं दोषलं त्यजेत् ॥” अपिच एतद्दोषरहितो धारयुक्तश्च हीरको यदि आकारिणश्चुद्रोऽपि स्यात्, तथापि स परां त्रियमातनोति, जनानां सौभाग्यञ्च सुतरामाविष्करोति । किन्तु तस्य तीक्ष्णधारत्वमत्रातिशयेन प्रयो-

जनीयम् । तीक्ष्णधारत्वाभावे अतिवृहदपि वज्रं दोषादिपरित्यक्तमपि न तादृशमुपकरोति एवं तत्रेदतिलघुचतुःपार्श्वं च समं स्यात्, तथाच “अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक्समं, रेखाविन्दुकलङ्काकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं क्वचित् दृश्यते, तस्मिन् देवसमाश्रयो ह्यवितथः तीक्ष्णाग्रधारं यदि ॥” इति होरकपरोक्षा । इदानीं मुक्ता परीक्ष्यते । सा च जलनाम्नः पूर्व-देवस्य दन्ता यत्र यत्र निपेतुस्तस्मात्तस्मात् समुत्पन्ना । ते च दन्ता मातङ्गसर्पसत्स्यशूकराणां शिरसि शङ्खमेघवंशशुक्तीनामुदरे प्रविष्टा इति तानि तानि स्थानानि मुक्ताकरतामापन्नानि । तथाच—“मातङ्गोरगमौनपोत्रिशिरसस्त्वकक्षारशङ्खास्वभृच्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा ।” अस्याः “मोति” इति हिन्दीभाषा । यद्यपि अष्टावैव मुक्तानामाकरभूमयः, तथापीदानीं केवलम् शक्तुद्रुभवैवास्माभिरुपलक्ष्यते मुक्ता । प्राचुर्यञ्च तथाविधानामैव शक्तुद्रुभवानामैव मुक्तानाम् आपणादिषु परिलक्ष्यते । अस्या मूल्यमपि स्वल्पतयैव निर्दिष्टम्, आयतनञ्च शक्तुद्रुभवमुक्तायाः अतीव क्षुद्रम् । अस्याः वर्णः शुभ्रः, सतङ्गजप्रभवा मुक्ता पीतवर्णा स्यात् । नच सर्वेषामैव गजानां कुम्भकूटे भवति मोक्तिकोत्पत्तिः, यदुक्तं “मौक्तिकं न गजे गजे” इत्यादि । विशुद्धवंश्यानामतिवृद्धानामैव गजानां कुम्भकूटे भवति मुक्तोत्पत्तिः । सा च गजकुम्भोत्पन्ना मुक्ता सुवृत्ता प्रभा-विह्वेना च भवति । तथाच—“सतङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्यास्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः । उत्पद्यते मौक्तिकेषु वृत्तभापीतवर्णं प्रभया विह्वेनम् ॥” तत्र गजानां ब्राह्मणादिवर्णं त्रिभागात् एता अपि चातुर्विध्यमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र ब्राह्मणं मौक्तिकं पीतशुक्लवर्णं भवेत्, क्षत्रियं पीतरक्तवर्णम्, वैश्यं पीतश्यामम्, शूद्रं पीतनीलवर्णमिति । तथाच—“ब्राह्मणं पीतशुक्लन्तु क्षत्रियं पीतरक्तकम् । पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीतनीलकम् ॥” इति । एषु च मेघप्रभवैव मुक्ता पर-

सुतकृष्टा कुक्कुटडिम्बाकारा च भवति । सा च मुक्ता मेघात् स्वलिखा
भूमिमसृशन्तेव देवैः स्वर्गाद्द्रियते, अतः सा न भूमिमासादयति,
न वा मानवचक्षुर्गीचरतामापद्यते । देवभोग्येषु वस्तुषु यदि
मानवानामधिकारः स्यात्, तदेदं मर्त्यं भवनमपि स्वर्गसौभाग्य-
मावहेत् । सा हि सूर्याचन्द्रमसोरपि तेजः परिभवति । सूर्यवदति-
तेजस्कृत्वात् सा चक्षुरूपहन्ति तेजांसौति दुःखविभवेव भवति मानवा-
नाम् । न तस्याश्चतूरत्नाकरवलयिता सार्थकनामा वसुधरापि मृत्यायोप
कल्पत इत्येव मन्ये, सा भूमिं नाभ्येति । यदि कश्चिन्मानवस्तां
भागीनाभुवैति, तदा अचिरंणैव कालेन सः असपत्नमृद्दं राज्यमर्ज्जयन्
स्वाराडिव अप्रतिहतशासनः सुखेन कालमतिवाहयति । इयञ्च मुक्ता
स्वावस्थानेन शतयोजनवर्तिनीमपि मर्वांमापदं लोलया दूरी-
करोति । “धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दुभिः । दुर्लभं
तन्मनुष्याणां देवैस्तद्द्रियतेऽम्बरात् ॥ कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं
निविडं गुरु । घनजं भानुमङ्गाशं देवयोग्यममानुषम् ॥” इति
युक्तिकल्पतरौ । गारुडैऽपि—“नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं वियद्गतं
तदिवुधा हरन्ति । अर्च्चिः प्रमानावृतदिग्बिभागमादित्यवदुःख-
विभाव्यविम्बम् ॥ तेजस्तिरक्कल्य हुताशनन्दुनक्षत्रताराग्रहसम्भवञ्च ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव तमोवगाढास्वपि तन्निशासु ॥ विचित्र-
रत्नदुरतिचारुतोयचतुःसमुद्रा भवनाभिरामा । मूल्यं न वा स्या-
दिति निश्चयो मे, कृत्स्ना मर्त्ता तस्य सुवर्णपूर्णा । होनोऽपि यस्तल्लभते
कथञ्चित् विपाकयोगान्महतः शुभस्य । सपत्नहोनः पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥ न केनान्तं तत् शुभकृन्नृपस्य, भागैः प्रजाना-
मपि जन्म तस्य । तदुयोजनानां परितः शतस्य सर्वाननर्थान् विमुखो-
करोति ॥” इति । हीरकप्रस्तावे तमेवाधिकमूल्यत्वेन विनिर्दिश्य
पुनरिमांमपि सर्वार्धिकमूल्यां कल्पयता न हि कश्चिद्विरोधः शङ्क-
नीयः, यतस्तत्प्रस्तावे यः कश्चित् चुद्रो महान् वा हीरकः पद्मरागादि-

तुलनया महामूल्य इतुगक्तः । न हि तत्र तमाकरादिपर्यालोचनया सर्वाधिकमूल्यं कल्पयामः, किन्तु निकृष्टोऽपि यथा हीरक एव मूल्यवान्, न तथा पद्मरागादिरिति व्याख्याय पश्चात् मेघसम्भूता मुक्ता गुणवती अतिमहार्घा चेतुगक्ते न कश्चिद् विरोधावसरः । भिन्नविषय-मधिकृत्य तथास्माभिरुक्तत्वात् । सा चेयं मेघसम्भूता मुक्ता मेघानां जलज्योतिर्मरुद्भवत्वेन त्रैविध्यात् त्रिविधा भवति । तत्राधिक-जले मेघे या मुक्ता जायते, सा सुतरां कोमला विशेषेण कान्तिमती निर्मला च भवति, या तु ज्योतिःप्रभवा, सा सर्वथा दुर्निरीक्षा सुवृत्ता कान्तिमती च, मरुत्सम्भूता च कोमला कान्तिमती विमला लघुभारा च भवतीति । तथा च जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् । जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं गुरुकान्तिमत् ॥ ज्योतिष्कं कान्तिमद्वृत्तं दुर्निरोक्षं रविप्रभम् । कान्तिमत् द्वृत्तं मारुतं विमलं लघु कोमलं इति । वराहदंष्ट्राप्रभवा मुक्ता तद्वन्तसदृशी भवति । ईदृशश्च मुक्ताफलप्रमथी वराहः पृथिव्यां क्वचिदंशे कदाचिदेव भवति, न तु सर्वत्र । शूकरजाता शूकरवत् कोमला, शूकरदंष्ट्राच्छविश्च मुक्ता विशेषेण दुर्लभा । पृथ्वीभाजस्तु केचन स्वपुण्यपरिपाकवशादेवासादयन्ति । तथाच—“कालजं कोलमदृशं तदंष्ट्रासदृशच्छवि । अलभ्यं मनुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥ या तु शङ्खाज्जायते, सा करकावटिकान्तिः कपातुस्त्रपरिमिता च । तदक्त” —वर्षीपलममं दीपरा पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् । कपाताण्डप्रमाणं तदतिकान्तिमनोहरम् ॥” इति । न हि सर्वस्मादेव शङ्खाद् भवति मौक्तिकोत्पत्तिः, ये हि भगवतः कृष्णस्य धनुराघातन यमलोकं नाताः, पीतवर्णाश्च सम्यक् सञ्जाता भातिवशात्, तेषामेव वंशसम्भूताः कस्वशो मौक्तिकाकरतां प्रयान्ति, तथाच—“ये कस्ववः शार्ङ्गमुखावमर्षपीतस्य शङ्खप्रभवस्य गोले । स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म” ००००० इति । या च मीनादुत्पद्यते, मुक्ता सा हि महस्रदंष्ट्रपीठवदानोलकठिना ।

गुञ्जाफलाकृतिश्च काचित् आताम्ब्रप्रभा सुवृत्ता लघुमात्रा च भवति ।
 तथाच—“गुञ्जाफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं लघु । पाटला-
 पुष्पमद्गाशमल्पकान्ति सुवर्तुलम् ॥” मीनानां वातपित्तकफद्वन्द्व-
 सन्निपातजत्वेन तज्जा मुक्तापि सप्तभेदा भवति । तत्र वाताधिकात्
 मीनात् लघुगोणवर्णञ्च मौक्तिकं भवति । पित्तप्रधानादौषत्पीतं
 मृदु च कफबहुलात् गुरु शुक्लवर्णञ्च भवति । द्वन्द्वात् वातपित्तात्
 मृदु सुतरां लघु च, वातश्लेष्मप्रधानात् स्थूलं, पित्तश्लेष्मप्रधानात् खच्छं
 एतेषां सर्वेषामेव समाहारेण सर्वगुणदोषकान्तिमत् मौक्तिकं
 जायते । तत्र एकदोषप्रचुरात् भत्स्यात् यज्जायते तन्मौक्तिकं
 शुभफलप्रदं, यच्च सप्तदोषविशिष्टात् मत्स्यात् मसुत्पद्यते, तदपि
 शुभदायकम्, अतो द्वन्द्वयुक्तात् मत्स्यादुत्पन्ना मुक्ता सर्वथा हेया
 इति स्थितम् । यथा वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः । सप्तप्रकृतयो
 मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥” अत्र द्वन्द्वपदेन वातपित्त-वातश्लेष्म पित्त
 श्लेष्मस्त्रयः संगृहीताः । “लघिष्ठमरुणं वातात् आपीतं मृदुपित्ततः ।
 शुक्लं गुरुकफोद्रेकात् वातपित्तात् मृदुर्लघुः ॥ वातश्लेष्मभवं स्थूलं
 पित्तश्लेष्मजमच्छक्रम् । सर्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
 एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वे सान्निपातिकाः ॥” इति । यां तु भुजङ्ग-
 प्रभवा सा नीलवर्णा शुद्धनिस्त्रिशधारादृष्टातिः उज्ज्वलवर्णा वर्तुल्ला-
 कारा च भवति । यथा “भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं सर्वं भवेत्
 प्रोज्ज्वलवर्णं शोभम् । नितान्तधीतप्रतिकल्प्यमाननिस्त्रिशधारा-
 समवर्णं शोभम् ॥” ताश्च चतुर्विधाः काचित् च द्रवदरीफलाकारा,
 काचित् भूम्यामलकी सदृशा, काचित् वदरीफलसन्निकाशा, काचिच्च
 गुञ्जाफलप्रमाणा भवति । यदुक्तं “शृगालकोलामलकोलगुञ्जाफल-
 प्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ॥” अस्य च इयमेका महतो परीक्षा, यथा
 सुरक्षितं मौक्तिकं विधाय तद्यदि प्रासादन्यङ्गोपरि समारोपयेत्, तदा
 अन्तरीक्षं महता तूर्यप्रघोषेण दुन्दुभिनिनादेन च तन्मौक्तिकमाद्रियते ।

तथाच “शुभे मङ्गले प्रयतैः प्रयत्नात्, रक्षाविधानं सुमहद्विधाय ।
 ह्यर्षोपविष्टं क्रियते यदा तत्, तदामहदुदुम्भित्थ्यघोषेर्घनैर्घने
 राद्रियतेऽन्तरोचम् ॥” इति । यस्य च मानवस्य एतादृशं भौजङ्गमं
 मौक्तिकमस्ति, तस्य राक्षसभौजङ्गमादिभयमेकपद एव निरस्यति ।
 यदुक्तं “न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना न राक्षसा नापि च दुष्ट
 लोकाः । हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं मुक्ताफलं तिष्ठति क्रीष-
 मध्ये ॥” इति । यत्तु भेकहिमालयादिषु मौक्तिकं दृश्यते, तत्सर्वं
 भौजङ्गममणितुल्यमित्यतो विस्तरेण नाभिधोयते, तदुक्तं ।—“भेकादि-
 स्वपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित् । भौजङ्गममणे सुलयास्ते
 विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥” यदिदं सर्व्वविधमुक्तानां संक्षेपेण वर्णविभाग-
 कथनं, यथा “जोमूते शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरं । मत्स्ये श्वेतञ्च
 निस्तोमं फणीन्द्रे नीलभास्वरं ॥ हरिच्छेतं तथा दंशे पीतश्चेतञ्च
 शूकरे शङ्खशुक्ल इदुभवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥” इति अस्य दोषा
 मत्स्याच्च प्रभृतयोः । तदुक्तं “मीनलोचनसङ्घाशो दृश्यते मौक्तिके तु यः
 मत्स्याच्चः स तु दोषः स्यात् पुत्रनाशकरो ध्रुवम् । दामिहीनं गतच्छाय
 जठरं तद्विदुर्बुधाः । तस्मिन् सन्धिरिते मृत्युर्जायते नात्र संशयः ॥”
 इत्यादि यत्र तु मुक्तायां कृत्रिमताज्ञानं भवति सत्त्वत्त्वात् तां मुक्ता-
 मण्ये सलवणे च स्नेहे सलिले वा रात्रिं स्थापयेत् । अथवा शुक्लवस्त्रेण
 प्रच्छाद्य तां ब्रौहिभिर्घर्षयेत्, एवं कृते या न विवर्णा भवति, सैवाकृत्रिम
 ज्ञेया । तथाच —“यत्र कृत्रिमसन्देहः क्वचित् भवति मौक्तिके । उष्णे
 सलवणे स्नेहे निगां तदामयेज्जले । ब्रौहिभिर्घर्षेन्नोयं वा शुक्लवस्त्रोप-
 वेष्टितं । यत्र नायाति ववर्णैः विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥” इति मुक्तापरीक्षा
 अथ मरकतं—इदं हरिद्वर्णमणिविशेषः । अस्य मान्ना इति भाषा
 मधुरत्वपुष्टिकरत्वप्रभृतयो गुणाः । इदन्तु बलासुरस्य पितादुत्-
 पत्तिमासादयामास । तत्र यन्मरकतं शैवान्निशिखण्डिशिरोषपुष्पा-
 दिभिः कान्तरा तुल्यतां दधाति, तत् शुद्धं शुद्धजातीयञ्च, तथाच—

“यच्छैवालशिखण्डिशाहलहरित्काचैश्च वाधच्छदैः । खद्योतेन च वाल
कोरवपुष्पा गैरोप्रपुष्पेण च, क्रायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्ट-
मष्टात्मकं । जाल्यं यत् तपनातपेष्वपरितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥” इति ।
स्वच्छं भारवत् कान्तिमत् मृदुगरोरं स्निग्धं अक्लं मरकतं शुभ-
लक्षणं जानीयात् । दोषास्तु सकर्करत्वमिश्रितत्वरुक्षत्वमलिनत्व-
लघुत्वहीनकान्तित्वानि । तथा त्रासयुक्तत्वविक्रताच्छत्वेऽपि । तथाच
शर्करिलकलिनरुक्षं मलिनं लघु हीनकान्ति कल्पापम् । त्रासयुक्तं
विक्रताङ्गं मरकतमित्यादिकम् अस्य च कान्तिरष्टधा
भवति, तेन च मरकतमप्यष्टप्रकारमित्यायानं । तथाहि मरकतस्य
काचित् कान्तिः मयूरपुच्छकान्तितुल्या, काचित् चाषकपक्षतुल्या
काचित् हरिकोचनिभा ॥ काचित् शैवान्तुल्या, काचित् खद्योतपृष्ठ-
समानाभा, काचित् बालकोरतुल्या, काचित् नवशाहलसमानवर्णा,
काचित् शिरोषकुसुमोपमेति । तथाचोक्तं—“भवेदष्टविधा च्छाया
मणे मरकतस्य च । बहिर्पुच्छसमाभासा चाप्रपक्षशमापरा । हरिकोच
निभा चान्या तथा शैवालान्तिभा । खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकोर-
समा तथा । नवशाहलसच्छायाः शिरोषकुसुमोपमा । एव-
मष्टौ समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥” निरङ्गु शा हि शास्त्रकर्त्तारः
तेषामयुक्तं युक्तञ्च सर्व्वमेव वचनमस्माभिरविरोधेन अविचार्य्यैव
स्त्रीकार्य्यं इतरथा हिन्दुधर्मावलम्बिभिरार्य्यवरापाद्यमानं नास्तिकत्वं
आत्मनि दुष्परिहरमेव स्यात् । तथापि सत्यतानुरोधेन इदमत्र
वक्तव्यमस्माभिः यत् बालकोरनवशाहलशैवालानां वर्णगतं मेदं न वयं
विवेचयितुं सम्यक् समर्थयामहे इति । यत्तु मरकतं प्रस्तरे घृष्यमाणं
लौहभृङ्गेनोर्लिखितं चूर्णेन च विलेपितं सत् सहजां कान्तिं न
त्यजति, प्रतुष्ट अधिकां शोभासम्पदं पुष्यति, तन्मरकतं अकृत्रिमं
विशुद्धं, यत्तु अनया प्रक्रियया मलिनं भवति, तत् कृत्रिमं अवि-
शुद्धञ्च । यथा “कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते सूरिभिः क्वचित् ।

घर्षयेत् प्रसारे वङ्गकाचस्तस्माद्द्विपद्यते । लेखयेन्नोऽभङ्गेन चूर्णेनाथ
 विलेपयेत् । सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥” इति
 मरकतपरीक्षा । अथ स्फटिकः । अयं श्वेतवर्णमणिविशेषः, तस्मै-
 वासुरस्य बलनाम्नो मेदसः समुत्पन्नः । अस्य गुणा यथा—“यो हि
 स्फटिकः गङ्गाजलसदृशच्छविः, सुविमलः, निस्तुषः, नयनानन्दकरः
 तथा अतिस्निग्धो मधुरः अतिशीतलघु यश्च भिद्यमानः स्वच्छतां
 नैव त्यजति स शुद्धः । तथाच यद्गङ्गातोयविन्दुच्छवि विमलतमं
 निस्तुषं नैव हृद्यं, स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहा-
 स्त्रहारि । पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजां स्वच्छतां नैव जघ्नात् ;
 तज्जात्यं यातु लभ्यं शुभमुपचिनुते शैवरत्नञ्च रत्नम् ॥” इति । अथश्च
 भाकरमेदेन नानारूपं उपयाति । त्रीण्यस्याकरस्थानानि भवन्ति ।
 यथा—हिमालयः, सिंहलो, विन्ध्याटवीतटश्च । तत्र हिमालयोद्भूतः
 स्फटिकः चन्द्रसमकान्तिर्हिधा भिद्यते चन्द्रकान्तसूर्यकान्तमेदतः, यो हि
 सूर्यकरस्पर्शमात्रेण हुताशनसुदगिरति स सूर्यकान्तः, यश्च पूर्णचन्द्र-
 समानकान्तिः दाडिमोवीजतुल्यः किञ्चित् हीनकान्तिश्च स चन्द्रकान्तः ।
 यश्च सिंहलदेशे गन्धनीलाकरे जायते, स तु कृष्णवर्णः । यथा—
 “हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा । स्फटिकं जायते चैव
 नानारूपं समप्रभम् ॥ हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तद्दिधा भवेत् ।
 सूर्यकान्तश्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथापरम् ॥ सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वङ्गिं
 वमति यत्क्षणात् । सूर्यकान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः ॥
 पूर्वेन्दुकरसंस्पर्शात् अमृतं स्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं
 दुर्लभं तत् कलौ युगे ॥ अशोकपल्लवच्छायं दाडिमीवीजसन्निभम् ।
 विन्ध्याटवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥ सिंहले जायते कृष्ण-
 माकरे गन्धनीलके ॥” इति । अस्यापि धारणेन पापमलञ्चाश्च
 दूरीभवतः चक्षुषोश्च दोषादिकमशेषेण नाशयति । साधारणतोऽस्य
 धारणात् यादृशं फलमुत्पद्यते, अस्याश्चमालाधारणेन ततः कोटि-

गुणं फलं भवति । अस्य तु स्वल्पमूल्यस्य मणिः सैव युक्ता अक्ष-
 माख्यता योगिजनमात्रधार्या । जानि तत एव भगवान् भस्मभूषः
 स्फटिकाचले (कैलासे) स्फटिकीमिवाक्षमालां जपति, तेन चास्य
 शिवप्रिय इति नामान्तरम् । नैतद्विस्मितं जिञ्चिद्भूषणमस्माभि-
 रूपलभ्यते । किन्तु यदस्माकमिष्टकादिभिर्भवति कार्यं गृहकार्या-
 रम्भे, पूर्वे क्षितीश्वरास्तदेव स्फटिकेनाकार्षुः, तत्रापि सुखस्पर्शतया
 चन्द्रकान्तस्फटिकेनैव तत्कार्यादिकमासीत् सुमम्यन्नं तद्विस्मितञ्च
 गृहादि अतिशुभ्रतया चन्द्रकरैरपिभाव्यमानं गृहजनैर्हस्तमंस्पर्शेन
 प्रायते स्म, तथाच शिशुपालवधे "विशदाश्मकूटघाटिताः क्षपाकृतः क्षण-
 दासु यत्र च रुचैकतां गताः । गृहपङ्क्यक्षिरजतीयिर् जनेस्तममीव
 हस्तपारमर्शसूचिताः ॥" इति । नैषधीयचरितेऽपि "दयितं प्रति यत्र
 सन्तता, रतिहासा इव गेजिरे भुवः । स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः
 शशभृद्भित्तनिरङ्गभित्तयः ॥" इति । अन्य च स्फटिकस्य अपरापर-
 मणिभिः सञ्च प्रतिरूपकत्वाभावात् न तत्र परीक्षाप्रयोजनम् । अत एव
 अन्यकर्तारोऽपि अस्यात्यल्पं मूल्यमानाञ्च नास्यापरापरमणिभि-
 र्मिश्रणेऽपि काचित् जलिरिति अस्या नात्र विशेषाग्रहेण कृत्रिमा-
 कृत्रिमादिभेदमधिकृत्य मुधा पुस्तकपुटं व्यवर्द्धयन् इति स्फटिक
 परीक्षा । प्रवालश्च रक्तवर्णो वर्चुलाकारो रत्नविशिष्यत्तुभेयव बलस्य
 शिराजालकादुत्पद्यते स्म । तत्र शुद्धं दृढं क्षणं सुगोलश्च प्रवालं
 शुभलक्षणान्वितं स्यात्, अयं प्रवालः श्वेतसागरमध्यवर्तिन्याः विद्रुम-
 लतायाः समुत्पन्नः, या हि विद्रुमलता प्रयत्नकायिता पाषाणमपि
 विद्रावयति । प्रवाले विवर्णताखरते दूषणम् । यथाहि वज्रेषु
 रेखाकाकपदादयो यत्ने न वर्जनीयाः ; यथा वा पद्मरागेषु दिङ्कायत्वा-
 दिरवश्यं हेयस्तथा प्रवालेष्वपि विवर्णतां खरताञ्च यत्ने न वर्जयेत्,
 तत्र शशवलोद्धितो गुञ्जाजपापुष्पतुल्यश्च प्रधानतया निर्दिष्टः ।
 तत्रापि मनीसके देवकरोमके च स्थाने यः प्रादुर्भवति स एव ।

तथाच—“तत्र प्रधानं शशलोहिताभं गुञ्जाजपापुष्पनिभं प्रदिष्टम् ।
मनीमकं देवकरमोकञ्च स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥” इति । किञ्चित्
प्रचाले । अथ गोमेदकं, तद्वि पीतमणिः, अस्य हिमालये वा सिन्धौ
वा सम्भूतिः । तस्य स्वरूपनिर्णयो यथा—स्वच्छकान्तिः, भारवत्,
स्निग्धं दीप्तियुक्तं धवलं वा पिञ्जरं वा गोमेदकं प्राधान्यमधि-
गच्छति । तदुक्तं—“हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।
स्वच्छकान्तिः गुरुः स्निग्धो वर्णाव्यो दीप्तिमानपि । वल्लभाः पिञ्जरो
धन्यो गोमेद इति कौत्सितः ॥” इति । अस्य दोषस्तु हीरक-
दोषवदिति न पुनर्नाम्ना निर्दिश्यते विस्तरभयात् । यदुक्तं—“ये दोषा
हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि” इति । अस्य तु कृतिमत्वाशङ्कया
वह्नियोगेन शानोत्प्लेखेन वा परीक्षा कार्या । एतत्तुल्यरूपं स्फटिके-
नैव कुर्वन्ति शिल्पिनः, तस्मात् शानोत्प्लेखेन वह्नियोगेन वा स्फटिको
भिद्यते, न तु गोमेदकम् । तथाहि—“परीक्षां वह्नितः कार्या शाने
वा रत्नकीर्ते इति ॥ स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिण”मिति च ।
इति गोमेदकम् । अथ कर्कतनं वनासुरस्य वायुवे गात् चित्ता स्व-
नखापलो षड्भवे पपात, तस्मात् कर्कतनं समजायत । तत्र स्निग्धं
विशुद्धं वर्णासन्निभं प्रासादमणिदोषवज्जितं कर्कतनं तण्डुलं जनयति,
पापं रहयति मन्मदथाधिर्भावयति । अतुप्रज्वलं कर्कतनं स्वर्णेन
वेष्टित्वा कण्ठे वा हस्ते वा या धारयेत् तस्यायुर्वृद्धिमाप्नोति, कीर्ति-
रूपचयं गच्छति, सुखं वृद्धिमभ्युपैति, किमपरं तस्य सर्वा मन्मद-
पतिष्ठत । विकृतवर्णानां तैजादीप्तविहानानामविशुद्धादाकरादुद्-
भूतानां केषाञ्चित् प्रस्तराणाम् आकृतिः कर्कतनतुल्यतया भ्रान्ति-
मापादयति सरलहृदयानामिति विशेषपरीक्षया क्रय्या सार्यवयैः ।
अपरे च सन्ति भीष्मपुलकरुधिराख्यप्रभृतयो मणयः उपमणयश्च
राजपट्टप्रभृतयः, किन्तु तेषाममं ख्यत्वादुदुष्करमिव परीक्षणमिति वर्त्त-
मानायामपि महत्यामिच्छायाम् अवगाहमाने च नस्मिन् प्रबन्धप्रतिपाद्य

विषयं न लिखितमिति क्षन्तव्यं सुधीभिः । ये च पद्मरागादयो लक्षणेन समुल्लेखिताः, ते महागुणा इति सर्वेषामेव धार्याः । न केवलमिति आधिभौतिकमेव सर्पादुत्थं भयमपाकुर्वन्ति, आधिदैविकमपि यत्पराक्षस्यहादिनिबन्धनं भयमकस्मादेव तद्द्वारेण गृहस्थापनेन च प्रपलायते । तदुक्तं शुद्धिदीपिकायां—“माणिक्यं विगुणे सूर्ये वैदूर्ये शशलाञ्छने । प्रवालं भूमिपत्रे च पद्मरागं शशाङ्कजे ॥ गुरौ सुक्तां भृगौ वज्रं इन्द्रनीलं शनैश्चरे । राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतन्तथा ॥” इति शम् ।

वाणवैभवम् ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

(लेखकः—श्रीकृष्णप्रसन्नतकंषागीशः ।)

“ततः सम्पूर्णगर्भा वसुमती शुभमुहूर्त्ते सकललक्षणालक्षितं सुतम-
 चत । ब्रह्मवच्चरितं तुलितवेधसं पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्महीपतिः
 कुमारं सुकुमारं जातसंस्कारेण बालालङ्कारेण च विराजमानं
 राजवाहननामानं व्यधत् ।” इति श्रीमद्दण्डिविरचितदशकुमार-
 चरितौयराजवाहनचरितमस्य दासत्वमपि न स्पृहते अधिकर्तुम्,
 किं पुनरस्य समानगुणतया आलोचनविषयमिति । यदा तु गुरुमुखा-
 दधिगतसकलशास्त्रार्थः कवलितनिखिलास्त्रशस्त्रविद्यायाथार्थी
 क्षत्रव्यायामादिकौशल आकलितसकलसमलकलाविलासः उररी-
 क्षताशेषभावारसबोधप्रकर्षः सहर्षं यौवनभूपसमागमलाञ्छनं

स्वकीयाङ्गेऽधारयत् । तदेव कविकुलयशोलालसां निराकर्तुंकामो-
वाणः स्वभावसुलभेन लेखननैपुण्येन स'क्षेपतो वर्णितवान् ।

“एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभ-
नीयोऽमृततरस इव सागरस्य सकललोकहृदयानन्दनन्दनश्चन्द्रोदय इव
प्रदोषस्य बहुविधरागविकारः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य
मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसर इव कल्पपादपस्य अभिनवाभिव्यञ्च-
मानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य विविधलास्यविलास-
योग्यः कलाप इव शिखिनो, यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि
द्विगुणां रमणीयतां पुषोष ॥”

अहो महीयसी लेखनीभङ्गी रमणीयतया मनोहारिणी मधुररस-
संवाहिनी च कालीदासीयसहजभावजातमपुत्रपदसति कवित्वसम्पदा,
सुरनरसंस्तुतगुणगरिम्बो जगदेककवेर्वाणभट्टस्य विदितोपाध्यायाभि-
प्रायेण राजराजेश्वरेण तारापीडे नानुप्रे रितः सबलो वलाहकाभिधानो
राजपुरुषः कश्चित् सेन्द्रायुधो राजकुमार' चन्द्रापीडमुपसृत्याअत
इन्द्रायुधम् अङ्ग, त्या निर्दिश्य च पारसोकाधिपतिना भुवनत्रयैकाग्र्य-
भूतराजराजेश्वरोपभोगयोग्यमश्वरत्नमिति कृत्वा महाराजायार्पितमिम-
मिन्द्रायुधं देवेन्द्रपदारविन्दसन्दीपिताङ्गस्योच्चैःश्रःसः समानगुण-
मारोहयतु भवानिति आवेदयामास । ततश्च तदीयवचनानन्तरमेव
पार्श्वयोः राजपुरुषद्वयेन गृह्येतावयवमिन्द्रायुधमवलोक्य अलौकिक-
लावण्यसम्पदं प्रदीप्ततेजसं वैश्वानरमिव प्रशान्तवदनं तापसजनमिव
शापात् पशुयोनिगतं देवमिव मत्वा तदीयातुलनीयकान्तिमखं
चिन्तयन् मनसा प्राह—“महात्मन्सर्व्वन् योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ।
सर्व्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकं अपरिगतानि देवतान्यपि
अनुचितदुःखभाञ्छि भवन्ति ॥” अहो नवीनयौवनमारोहतो बालकस्य
वैशिष्ट्यबोधः, अद्वा च दैवतव्यापारेषु अव्यभिचारिणी भक्तिर्देवेषु,
प्रवृत्तिः सदाचारेषु, अहो सर्वाण्येवास्व ललितानि चरितानि अनन्य-

साधारणजनसुलभानि । यान्यनुशीलयतां सतां मधुर आनन्दमयो-
भावः सहसैव समुदितः प्रीतिपरम्परामुद्भावयति मानसे ।

यथा वा आसादितराजप्रासादस्य तस्य जनकचरणप्रान्ते भूमा-
बुपवेशनं विनयवारितवाक्यविस्तरं मधुरमालपनम् पितुरनुमत्या च
जननीपादसरोजसन्दर्शनं अनिच्छयापि जनन्यङ्गे क्षणतो वासः ।
तत्रैव च "यथा पितुः प्रसादात् समस्ताभिरुपेतमालीकयिष्यामि" इति
विलासवतीवचनतो मधुरा लज्जापि अस्य चरितोत्कर्षं प्रकर्षेण साध-
यति शुक्रनासभवनमुपगतोऽनिवारितोऽपि प्रतीहारपुरुषैः स्वकीय-
सौजन्यप्रदर्शनाय सटाचारप्रतिपालनाय च बहिःप्राङ्गणे एव
तुरङ्गमादवतीर्थे प्रकटितविनयोऽवनतमौलिना द्वितीयं जनकमिव
शुक्रनासं प्रणनाम । शुक्रनासस्य वचनपीयूषरसाभिषिक्तगात्रः
नरपतिकुमारो वैशम्पायनमातरं मनोरमादेवीमवलोक्य प्रणम्य च
निजमन्दिरं प्रस्थितः । अहो सुकुमारमतिराजकुमारस्य व्यवहार-
रमणीयता कविधुरोद्देन वाग्देन कौशलेन आवेदिता । धन्यस्तावदयं
नायकः महनोयचरितः, शतकृत्वो धन्यवादभाजनतामधिगच्छति
निपुणोऽयं कविः । येन निखिललोकलोचनचमत्कारकमाले खित-
मिदं चरितम् ।

ततश्च कदाचित् लोहितवसनावगुण्ठितवदनां श्यामाङ्गीं
विचित्ररत्नालङ्कारप्रभोद्गामिताङ्गीं असामान्यलावण्यसम्पदं पत्र-
लेखामयेकृत्य केलासनामा कञ्चुकी राज्ञा विलासवत्या प्रेरितः
कुमारं समुपसृत्य कृतप्रणामः प्राह—“कुमार ! इयं कुलेश्वर-
दुहिता पत्रलेखाभिधाना कुलेश्वरराज्यं विजित्य वन्दिजननेन सम-
मस्मद्दृष्टहमानोता मया पुनःराजदुहितेति मत्वा दुहित्वनिर्विशेषेण
पालिता इयन्तं कालं यावत् । तदिदानीं भवतस्ताम्बूलकरङ्गवाहिनी-
कृत्वा मया प्रेष्यते । अस्यां मदीयस्त्रेहभाजनतया असामान्य-
दृष्टिना भवता भवितव्यम् । शालिव पालनीया सच्चित्तवृत्तिरिव चाप-

लेभ्यः परिरक्षणीया गिष्टा इव द्रष्टव्या” एवं विविधोपचारपुरःसरं विलासवत्या भवते सन्दिष्टम् । ततस्तु सा पत्रलेखा नक्तन्दिवं क्रायेव तं समनुगता, सोऽपि मातुरादेशं सर्व्वथा अपालयत् । धन्योऽयं नायकः, समुपगतेऽपि विकारकारणे, धैर्य्यादद्यवन्नयलीनया कालमत्य-
वाहयत् । अत्र तु नायकस्य धीरता सर्व्वथा अक्षुब्धा सम्यगभि-
व्यक्ता च भवेत् ।

एवं गच्छता कालेन यौवराजे तं सन्निवेशयितुमनघो महोपते-
रभिलाषं जानन् शुकनासः कदाचिद्दर्शनायासादितस्वक्रोयनिकेतनं
प्रकटिताकपटविनयमपि विनीततरमिच्छन् सविस्तरमवोचत् ।

“तात चन्द्रापीड ! विदितवेदिन्यस्याधोताखिलशास्त्रस्य ते
नाल्पमपुत्रपदेष्वभ्यस्ति, केवलञ्च निमर्गत एवाभानुभेदमरत्नालोक-
च्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमा यौवनप्रभवम् । अपरिणामो-
पशमो दारुणो लक्ष्मोमदः । कष्टमनञ्जनवर्त्तिभाधं परमैश्वर्यतिमिराम्भ-
त्वम् अगिगिरोपचारहायरीऽतितोत्रो दर्पदाहज्वरोष्णा । अततमूलमन्त्र-
गम्यो विषयविषास्वादमोहः ।” एवंविधविधापदेशदानेन प्रबोधित-
नीतिधर्मतत्त्वः अपाकृतमाहध्वान्तमस्त्वः प्रकाशितज्ञानालोकगूढ-
तत्त्वः महोज्ज्वलमोन्दर्यसम्पदा निन्दितचन्द्रमसं चन्द्रापीडं
व्यसर्जयत् । “उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेश-
वाग्भिः प्रक्षालित इव उन्मोलित एव स्वच्छोक्त इव निर्मृष्ट इव
अभिलिप्त इव अलंकृत इव पवित्रोक्त इव उद्दामित इव प्रीतहृदयो
मुहूर्त्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।” अहो महाप्राणता महानुभावानां,
सरसता वचसां, गभीरार्थता पदानां, कमनीयता वर्णविन्यासानां,
ज्ञानोन्मेषकता सदुपदेशानां, हृदयहारित्वं रचनानेषुख्यस्य, मधुरता
कवित्वस्य, पीयूषरसनिस्यन्दनं पदग्रन्थनभङ्गाः, मोहमपाकुर्व्वन्निव,
पानन्देन उत्फुल्लयन्निव, काशविशददशनांशुकेन धवलयन्निव, अन्त-
र्गतज्ञानप्रभया वदनकमलं विकाशयन्निव सस्मिताननोऽमात्यप्रधानः

शुकनासश्चन्द्रापीडकोपालमधुसूत । चन्द्रापीडोऽपि आसादितजन्मा-
न्तर इव प्रशान्तवदनः, लब्धबोध इव उन्नतमनाः, योगीव ध्यानमग्नः,
अनारतमनुशीलयस्तदेव हृदये स्वकीयमन्दिरमाससाद । अथ
कदाचित् राजराजेश्वरेण तारापीडेन यौवराज्य कृताभिषेकः सौध-
मुधाधवलं दुकूलयुगलं परिदधानः, अग्रतो वेत्तपाणिना पित्रा निर्दिश्य-
मानमार्गं सुमेरुशृङ्गोत्तुङ्गं सिंहासनमधिरुरोह । ततश्च दिग्विजय-
प्रसङ्गेन सपत्निलेखः करेणुकामारुह्य कोलाहलकलकलायितमञ्ची-
तलैर्विपुलराजवलेर्नेन्द्रवृन्देश्च अभिसहृदयेन बन्धुना वैशम्पायनेन
चानुगम्यमानः कनकालङ्कारप्रभापिशङ्कितावयवेनेन्द्रायुधेन
सनाथीकृतपुरोभागः प्राचीं दिशं प्रस्थितः । प्रायशो राजशेखरेण
जनकेन जितान् मञ्चीपालानवलोक्य वैशम्पायनेन प्रबोधितो निखिलां,
पृथिवीं क्रमेण विचचार । ततस्त्रिशङ्कतिलकां, वारुणो' सप्तर्षि-
मण्डलधवली दिशश्च जितवान् । कदाचित् पूर्वाशाविशोभनाश्वो-
निधिसमीपतः क्षौणीतलेन विचरन् दूरतः समवलोक्य किञ्चरमिथुनं
श्रीत्सुक्यवशात् गृहीतुकामस्तदनुगच्छन् ससहचरवैशम्पायनतो
लब्धदूरभूभागः क्लान्तमिन्द्रायुधमात्मानश्च स्वेदविन्दुविष्णुताङ्ग-
माकलय्य व्याकुलितचेताश्चिन्तितवान् । बुद्धिविपर्ययाच्चिष्ययोजन-
मेतावानायासोऽङ्गीकृतः । क्लेशमुपनीतश्च इन्द्रायुध आत्मा च
एवं वितर्क्य क्षणशः कृतनिश्चयेन निरधारि । यत् कस्याञ्चिदपि व्याप्या-
मपनीतक्लममिन्द्रायुधं विधाय स्रयमपि पीतमलिलः क्षणेन विश्राम्यन्
लब्धशान्तिः भूय वैशम्पायनादिकमुपसर्पामि, ततश्च जलार्थी इत्यस्ततो
भ्राम्यन् आराद्विचित्रपत्रपादपनिवहवूद्धितं विकशितव्रततो-
स'यतिसमाच्छ्रयं कलनादराजहंसकुलसुखरितं विकचकमलदल-
विलसितं अच्छ्रोदसरोवरमपश्यत् । (क्रमशः)

धनुर्वेदः ।

(पूर्वतोऽनुवचः ।)

(निघण्टुः—श्रीउपेन्द्रनाथमिनमः ।)

अधुना तु क्रमप्राप्तमसिलक्षणं विस्तरिणोपवर्णयते । लौह-
धातुनैवासिनिर्माणं भवति सर्व्वेषामेतत् सुविदितमेव । परं असि-
निर्माणार्थं कीदृग्जातीयस्य लौहस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं तदेव द्रष्टव्यम् ।
निरङ्गमाङ्गभेदेन लौहस्तावद्विधा । तथाच वीरचिन्तामणौ—

“लौहार्थं लक्षणं वक्ष्ये यथोक्तं मुनिपुङ्गवैः ।

निरङ्गमाङ्गभेदेन ते लौहा द्विविधा मताः ॥

निरङ्गाः काञ्चिद्गण्डादिभेदात् बहुविधा मताः ।

असिकर्मसु ते शस्ता नानाव्याधिविनाशनाः ॥”

शाङ्गधरपदाती च दृश्यन्ते—

“वक्ष्यते प्रायशो यस्मात् साङ्गाः खन्नाटिकर्मसु ।

नामभेदेन चिह्नानि लौहानामभिदधन्ते ॥”

तत्र प्रधानतः—रोहिणीनीलापिण्डमयूरग्रैवकमयूरवज्रक-
तिन्तिराङ्गसुवर्णवज्रशैवनमालानमोपवज्रकङ्कानवज्रग्रन्थिवज्रकादिभेदेन
दशधा लौहभेदाः । अप्रासङ्गिकमपि जिह्वासूनां रसायनशास्त्र-
विदाञ्च कौतूहलविनोदनार्थं तेषां लक्षणानि समुल्लिख्यन्ते । तद्
यथा—

“क्षुद्राङ्गं सुदृढं यस्य नीलमीषत् प्रतीयते ।

रोहिणीं तां विजानीयात् तत्क्षते बहुवेदना ॥

नीलापिण्डसमाङ्गञ्च नीलपिण्डं विदुर्बुधाः ॥

मयूरकण्ठसंस्थानसङ्गं यस्य प्रतीयते ।

मयूरग्रैवकं लौहं तं विदुर्मनिपुङ्गवाः ॥

नागकेशरपुष्पाभमङ्गं यस्य प्रतीयते ।
 मयूरवज्रकं प्राङ्गुलीहृत्प्रान्तविटो जनाः ॥
 तस्मिंस्तित्तिरपचाभमङ्गं लोहै प्रतीयते ।
 दुर्लभं तन्महामूल्यं तित्तिराङ्गं सुपाकजम् ॥
 सुवर्णसट्टशाकारा अङ्गभूमिः पतीयते ।
 सुवर्णवज्रकं विद्यात् बहुमूल्यं महागुणम् ॥
 अविच्छिन्नं सुसूक्ष्माङ्गं दुर्वाभङ्गिप्रपाकजम् ।
 यस्मिन् जैवालमालानमाहस्तं भुविपुङ्गवाः ॥
 शुक्लं पार्श्वद्वयं यस्य मयेय स्वर्णमयाङ्गकम् ।
 धूमवत् सोमसंस्थानं सौषलं वज्रकं विदुः ॥
 मृणालनीलप्रतिमं विवरेयभङ्गितैः ।
 कङ्गोन्मवज्रकं प्राहुः स्वर्णकं लोहवित्तकाः ॥
 अङ्गं प्रतीयते यत्र बहुयन्त्रियमस्मिन् ।
 दुर्लभं तन्महामूल्यं अन्विवज्रकमुच्यते ॥”

एते सर्वे माङ्गाः लोहाः निरङ्गलोहा अपि क्वचिद्गण्ड्यादिभेदेन
 बहुधा । निरङ्गकान्तिलोहस्य लक्षणम् तु । निरङ्गं रौप्यपत्राभ-
 मीषकोलनिभञ्च यत् । दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तिलोहं प्रवर्तते ॥
 परमेतदेव दुःखं यदस्मद्देशीयाः इदानीं विदेगाटागतमेव लोहमवि-
 चारेण व्यवहरन्ति, न च कदाचित् कश्चिदपि शास्त्रोक्ताः लोहाः
 कौटशाः कुत्र वर्तन्ते न वर्तन्ते वा तदवगन्तुमल्पमपि अमं नाङ्गी-
 कुर्वन्ति । लोहसंयहात् परं अस्मिं निर्झाय तस्मिन् पायनं टातव्यम् ।
 पायनभेदेनासेगुणाः अपि भिद्यन्ते । सन्नधिनीगनसा शुक्रनोती
 पायनानि कथितानि । तद्यथा—

“इदमीशनसञ्च शस्त्रपानं रुधिरैण श्रियमिच्छतः प्रदोषाम् ।

हविषा गुणवत् सुताभिनिप्सोः सन्निजेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥

वड्बोद्धकरिणुदुग्धपानं यदि पापेन समोऽतिऽर्थसिद्धिम् ।
 भ्रष्टपित्तमृगाद्यवातदुग्धैः करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
 आकं पयोहुडु विघ्नान्मनीमरीतं पारावतासुशकता च
 युतं प्रलेपः ।

शास्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चात्स्थितस्य न
 शिलासु भवेद्विघातः ॥

क्षारे कटल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
 सम्यक् सितं चाश्रयि नैति भङ्गं न चास्य लौहेष्वपि
 तस्य कौण्डरम् ॥”

अस्यास्यपि बहु पाशनानि सन्ति, परं तानि प्रायेण शरफलकेषु
 प्रयोज्यानि । पिषपायनैः च शस्त्रस्थतिकठोरता सम्पद्यते, विष-
 गुणश्च जायते, येन प्रहरणक्षेत्रेणैव प्रहृतः सद्यः प्राणेर्वियुच्यते ॥
 शस्त्रपायनकाले तस्मिन् यद्वर्षं जायते, तस्मात् योगगन्धः समुत्पद्यते,
 ततः भाविशुभाशुभादिकमपि प्राचीनेरनिर्णीयत । यथाच—

“करवीरोत्पलशजमदृष्टकुङ्कुमकुन्दचम्पकमगन्धः ।

शुभदोऽनिष्टो शाम्बुप्रपङ्गभेदमदृशगन्धः ॥

कुम्भवसासृक्क्षारोपन्नश्च भद्रदुःखदो भवति गन्धः ।

वैदुर्यकणकदिदुप्रभो जयारीग्यत्रिडिकरः ॥”

इति हारावल्यां भोजसन्दर्भं च ।

लक्षणानुसारतः अस्माकं नामानि अपि भिद्यन्ते, तद्यथा—

“रूप्यायतमसा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।

तं धवन्तगिरिं पाण्ड्यं पण्डिताः प्रवदन्ति हि ॥

तन्वो पत्रावली कालाः सीवर्णाङ्गानि पत्रिका ।

प्राहुः कालगिरिं पाण्डि लोहशास्त्रविशारदाः ॥

धारा शम्भा भवेत् यस्य मध्यं काजलसन्निभम् ।

कण्ठरङ्गश्चितं गात्रं विद्यात् कज्जलगात्रकम् ॥

सूक्ष्मं रजतपत्राभमङ्गं कृष्णासिपत्रिका ।
 कुटीरकसमाख्यातास्तत्क्षतेःश्वयशुर्भवेत् ॥
 केतकी पत्रसदृशमङ्गं यस्य प्रतीयते ।
 विद्यात् केतकवज्रं यत् लौहशास्त्रविगारदः ॥
 अङ्गं दमनपत्राभमङ्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
 विद्याद्दमनवक्रान्तु तीक्ष्णधारं महागुणम् ॥
 कृष्णभूमिसुवर्णाभमोषत् वज्राङ्गमङ्गतम् ।
 उद्दुनीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥
 जङ्घं कपिलाभाममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 नकुलाङ्गन्तु तं विद्यात् स्वर्गं यस्यास्थिनाशनम् ॥
 आसीका मालिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुण्डलोक्तम् ।
 क्षुद्रवज्रकनामानं प्राहुर्नागार्जुनो मनिः ॥
 अन्तर्गाढं चिह्नहीनं विशालं
 मध्यं स्थूलं स्थूलभागतितीक्ष्णम् ।
 रक्षोवक्ष्णुदेनाथं मन्त्रानाम
 कृत्वा खड्गं देवराजोऽतिहृष्टः ॥
 वामनाक्षं महातन्तु येन तन्तुर्न जायते ।
 छेदे गाढं चिह्नहीनं प्राहुः खड्गं विचक्षणाः ॥

“येन तन्तुर्न जायते” अर्थात् घृष्टं क्षतं (Lacerated wound)
 न करोति ।

“एरण्डवीजप्रतिममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 महिषाख्यः स वै खड्गः नोलमेघमच्छविः ॥
 घृष्टे यस्मिन् भवेत् खड्गे शरीरं प्रतिविम्बितम् ।
 अङ्गपत्राभिधं खड्गं प्राहुः खड्गं विचक्षणाः ॥
 यस्याङ्गे स्थूलरेखा घनमसृणरुचि सर्वतो व्याप्य तिष्ठेत्
 धारा तीक्ष्णातिसूक्ष्मा प्रविशति रुधिरस्पर्शमात्रेण खड्गः ।

यस्यान्धः पीयमानं शमयति निखिलं व्याधिमाधिं ममग्राम् ।

वैरिश्रेणीं वदन्ति गिरिशो वज्रमेतद्गवादि ॥”

(गजवज्र इत्यर्थः) इति नागार्जुनः ।

(क्रमशः)

देशभ्रमणोपयोगिता ।

(लिखकः—श्रीसुब्रह्मचन्द्र आकरणाधीनः ।)

यदा वयं परमकारुणिकस्य भगवतो निदेशं शिरसि निधाय कर्मक्षेत्रमिदं भूमण्डलमागच्छामस्तदास्माकं ज्ञान कलिका अङ्कुर- तथा यापयति शैशवजीवनम् । क्रमेण तु वयसा साह बहिर्विषया- दासाद्यासाद्य उन्मत्ताः सुगभोरभारवावगणा आगाः समस्ता अघ- नीरन्ध्रा इव तामसैः सुविषमाभोनं दधाना इव । स्वार्थैकान्त- परायणाः शरविधौ वैमुख्यमेवाश्रिता दृश्यन्ते भ्रुकुटीविभङ्गविकला- वीभत्सुभावाश्रयाः ॥ स्वाहारं परिणतैरधिगच्छन्ति सा सोपानात् सोपानान्तरम् । ज्ञानागमस्य तावदयो दृश्यन्ते पतितः, बहिर्विषयै- श्चित्तस्य साक्षात् संयोगरूपा, ग्रन्थादेरध्ययनादिरूपा वा परोक्षतः । मनैः प्रथमा पद्धतिरेवात्र प्रकृततया प्रधानतामधिगच्छतीति । यतः सा हि मानवस्य अनाविष्कृतपूर्वाणां ज्ञानानामुत्पादकतया स्वाभा- विक्री, द्वितीया तु युगयुगान्तादाहृतानामाधारतया कृत्रिमा । ग्रन्थाद्- गुरुमुखाच्च यानि तावत् लभ्यन्ते ज्ञानानि, तानि सर्वाण्येव बहिर्विषयै- र्मनसःसंयोगादेवोत्पत्तिमधिगच्छन्ति । अताऽनुमोयते तावत् लभ्यतुमस्माकं ज्ञानकलिकां किशोरजीवनं देशभ्रमणमेव प्रधान- हेतुतया विराजते, यतो देशभ्रमणेनैवास्माकं मानसमवनेर्नित्यनूतन- भावनिचयेः संस्पृष्टमुपयाति तैर्बाधवताम् । प्रकृतिदेवो च स्वयमेवा-

आदीयचित्तवीणां कोमलकराङ्गलिभिर्भङ्गतां करोति, मुहुर्मुहुर्मोहयति च सुषमया मानसं जनयति वा हृदयकुञ्जे हर्षकुसुमम्, हृदाति च दयामयो मार्तव क्षुधायां स्वादुफलं, तृष्णायां शीतलजलं, विस्तार्य च शय्यमयमञ्जलमाकारयति शयनाय, छायाभयपाणिना वितरति चाङ्गेषु स्नेहस्निग्धममृतमयं स्पर्शम् । मृदुसमीरणव्याजेनेव च वीजयति भ्रमणक्लान्तमङ्गम् । उपदिगति चेर्यं काव्यमिव नीरवतया सौन्दर्यसुद्वयेन च स्तोत्रमधुरतया विलासविभवेन च ।

देशभ्रमणार्त्ताऽस्माभिरधुनाधुनिकतया इव उपलभ्यते । किन्तु न हीयमाधुनिकी । तीर्थपर्यटनाख्यया चेह निवसतीयं सुचिरम् । सञ्चति तु नामान्तरैरेव बहुलप्रसिद्धतया नवेति भ्रान्तिरुत्पद्यते जनानाम् । किञ्च श्रुताश्चास्माभिर्बालैः पितामहीमुख्यात् राजपुत्रमन्त्रिपुत्रादीनां कति रसमया भ्रमणवृत्तान्ताः । अहो अधुनाऽपि कथास्त्रपि मधुराणामुदेति कासाञ्चित् मौनसन्ध्यानां क्षोणा स्मृतिर्मानसाकाशे, विकाशयति च हृदयकुमुदं सुविमलैर्हर्षमयूखैः । तांश्च राजपुत्रादीन् कविर्बालैः एव निखिलविद्याभिरलङ्कृत्यापि देशाटनमन्तरेण तेषां तीर्थं नापयाति । अनेन चास्य अनवोनतैवोपपद्यते आधुनिकवैज्ञानिकयुगे भ्रमणस्य तावद्बहूनि वर्त्तन्ते साधनानि । तेषु त्वरितध्यानतया बाष्पीयशकटादिः प्रचुरप्रसिद्धिमगात् । पुरा तु प्रादचाराणां गोशकटिका चासीदटनस्य साधारणं साधनं, तुरङ्गादिश्च कादाचित्कम् । मनेन पुरातनो प्रथैवात्र अधिकासुपयोगितामुद्वहति । यतस्त्वरितभ्रमणेन नयनयोरनिवेशनात् प्रकृतेरुदाररक्षणायदृशेष्वपि नास्वादयामः सुष्ठु सौन्दर्यरसम् । अनया च सौन्दर्यसुधामसङ्गन्निषोय, विधाय च तेन ज्ञानाधारसैरुत्थमत्वरितं मञ्जामः, न चायं सौन्दर्यबोधः मानवचरित्रगठने हीनहेतुतया विराजते, अपि तु अयमेव वितरति नो देवदुर्लभमानुदारतादीन् गुणमगान्, ये नाम गुणाः चरित्रहारेषु हीरकखण्डानीव शोभन्ते, हरन्ति

च हृदयं हृदयवतामौज्वलेन । अस्य च सौन्दर्यबोधस्य प्रभावाद्-
वर्षासु नववारिवर्षणेन शालिवीजानीव अङ्कुरिताः सत्प्रवृत्तयो हृदयञ्च
उर्वरा भूमिरिव सरसं सञ्जायन्ते । यस्माच्च भक्तेर्विकाशः, ज्ञानस्य
प्रसारः, चित्तस्य च शमः, हिमगिरिशोषात् निर्भरिण्य इव स्वयमेव
च स्फुरन्ति । कस्तमवहेलयितुमीष्टे, अन्नरुग्णप्रार्ङ्गणमधिष्ठाय
दृष्ट्वा च सान्द्रनीलमाकाशं धरण्याश्च ग्रामासनं न कस्य हृदयं
रसेनाद्रीभवति । न वा प्रमरन्ति वापनाः पातुं तदपार्थिवसुधा-
मानन्दजनिकाम् । स एवास्त्रखण्डमिव प्रतिभाति न शस्य दिगन्त-
प्रसारिणो हिमगिरिशिरस्तुषारराशेरभ्रधवलनां नालास्त्रचुम्बिनो वा
पारावारवारिराग्निर्विपुलच्छासं विलोक्य पतति प्रणामाञ्जलिखरण-
कमले कमलायमाना सौन्दर्यमूर्त्तेन वा प्रज्ञान्यतं हृदयं महत्वी-
रयेन । देशभ्रमणश्चादरादुदारक इव अन्वसन्धित्सुतादिभिर्विविधै-
र्गुणपुष्पमालिकां विधाय भूषयति कण्ठमाश्रयिनः, अपनयति ज्ञानस-
रुदतां, प्रयच्छति च चारित्रनिर्णयं विपुलं वदग्धम् । नूतनवस्तु-
मन्दर्शनं ज्ञानजननहेतुभूतां जनयति चित्तं पृच्छाप्रवृत्तिं ।

अन्नानान्यसमाजतुलनया स्वसमाजस्य दाधगुणनिर्णयेत
सामाजिकोन्नतिलुपप्रायेतिहासिककात्तरनुमन्य । गदेतिहासिकोन्नतः
प्रचूरनिमर्गसौन्दर्यालङ्कृतस्य सत्यवृत्तभ्य भ्रमणवृत्तान्तस्य
निबन्धनादुन्नतिर्विधीयते, पुनः साहित्यस्यापि । सम्प्रति एषादिति
पृच्छा कथमिदं देशाटनमस्माच्चित्तेषु प्रियतमा इव हृषिं जनयति ।
किमस्य वा हर्षजनने हेतुतया चकारास्ति । वयन्तु तर्कयामः, यदेकं
किञ्चिद्विषयं पुनःपुनरुपभुज्य नितरामन्तःकरणं विरक्तो भवति,
प्रार्थयते च नूतनं किमपि विषयान्तरं एष एवास्य स्वभावः, तस्य तु
देशाटनेनैव जायते चरितार्थता स्फुरति चानयानन्दः ।

अटनमिदानीं प्रचुरप्रसारतामुपगतम् । दृश्यते च कस्मिन्नपि
अवकाशकाले परःसहस्राः नागरिकाः सौन्दर्यपिपासोर्हृदयस्य

शान्तेः यान्ति देशान्तरभङ्गं वा स्वगतीनिवासस्य । वस्तुतस्तु दिगन्त-
प्रसारिणः प्रान्तरस्य उन्मुक्तता, पाटपथ्येणानां श्यामलता, ग्रामोप-
कण्ठवाहिवायाः कल्लानिकाया वा विलासनृत्यता च प्रामादगहन-
निर्व्दामितस्य नागार्कस्य तृषितभोचनयोरस्रतशलाकेव आचरन्ति ।
मनसि निमर्गशोभया साहं मानववित्तस्य विद्यते कोऽपि आन्तरः
सुखस्य । नत्वेत् कृशमिययाकृषिं नश्चित्तप्रसादम् ।

एभ्योऽन्यापि तापिस्वलोपकर्मलभ्यतेऽस्माभिरस्रदटनात् । दृश्यते
तावदुयेषामन्तःकरणमयजेतमिष भक्त्युत्साहादीनां भाववोजानाम्
अद्भुतोत्पत्तेः प्रतिबन्धकतामुद्वहति । तेषामपि तदस्मकल्पमन्तः-
करणमर्षेषु देशानामेतादृशिकृशमात्रं नृत्तगौरवाणां सन्दर्शनं
अलौकिकप्रभावात् दुर्वाद्यानि विरात् ज्ञानाभावगहनं न रमणीय-
ताम् । किञ्च कार्येषु येषां निवृत्तिं प्रच्छन्नतया, तथैवास्य
विश्वकाश्यस्य रत्रिनामिदित्येव भावना परिचयमिच्छोनिविल-
बिष्वकाव्याध्ययनमन्तःकरणान् विद्यते पन्थाः । किंपिदमेव रहस्यं
निधाय हृदये परिचयं स्रष्टुटिनं सद्गोप्यं संसारप्राङ्गणं न
गच्छन्ति साधवः सुगितं श्यामलतामन्तरं नारोहति । सूक्ष्मं हिमानो-
गिरिणि स्वर्गं विजयति ता तद्वदं क्लिप्ततदयादीनामृतमस्त्रिणय ।

शिवचन्द्रचरितम् ।

(५ तमोऽध्यायः)

(लेखक — तद्वदं क्लिप्ततदयादीनामृतमस्त्रिणय ।)

अथ व्यतीति कियति काले तदानोन्तनः कलिकाताराजकीय-
संस्कृतमहार्णव्यालयाध्यक्षस्य महामन्त्रीपाध्यायमहेशचन्द्रन्यायरत्न-
महोदयस्य पश्चालनया कलिकातापाथुरियाघाटास्यभूपतिवर-
श्रीलखिलातचन्द्रघोषमहोदयेन स्वभवने प्रतिष्ठापिता कापि पण्डित-

परिषत् प्रवर्त्तितश्च तत्र प्राचीनविद्यापरीक्षणं सूक्ष्मसमीक्षापरैः
 पण्डितैः प्राच्यविद्यामस्यन्तानां विद्यार्थिनाम् । तदानीं महात्मा
 शिवचन्द्रमार्वाभौमः स्वभवने बहूनामन्तेवासिनां नानाशास्त्रविषयानु-
 पदिशन्नसोमां कोर्त्तिपरम्यरामधिकुर्वन्नास्त । एवं स्थिते तस्य
 सयत्नमध्यापनप्रकारे प्रकाशं गते च क्रमेण बहुविधपण्डितगुणस्तोमे
 तदीयाध्यापकप्रवरः सूक्ष्मतत्त्वपारदर्शी न्यायपरमाचार्यः महामहो-
 पाध्यायराग्वालदामन्यायरत्नः राजकोयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षः
 महामहोपाध्यायमहेशचन्द्रन्यायरत्नश्च तरुणवयसं शिवचन्द्रं तत्र
 परोक्षादानार्थं प्रवर्त्तितवन्तौ । प्रवर्त्तितश्चायं श्रीमान् तत्र न्याय-
 शास्त्रीयचरमगोक्षां वितोष्य सर्वोच्चं पदमधिकृत्य प्रतिमासं
 रूप्यकत्रयरूपवृत्तिलाभयाग्यनामासमाद, प्रतिदिशमशेषविद्या-
 वटातमनसा त्रिगदकीर्त्तिधरामधिगत्य पूर्वतोऽपि विशेषरूपेण
 आयत्तेण प्रकान्तमध्यापनं परिचालयितुमारभे, स्वजनाः सर्व्व एव
 परितोपमनुभवन्तः परंगमच्च यामासुः ।

अत्र तु विशेषेण उक्तव्यमिदमस्ति यत् प्रतिमासं वृत्तिलाभ-
 योस्यनामधिगत्यापि श्रीमान् शिवचन्द्रा नैव परिजग्राह तां गुण-
 पुरस्कारभूतामपि राजदत्तां वृत्तिम् । यतस्तदानोलानसामाजिकावस्था
 नादेव समवर्त्तत, शिवचन्द्रस्य जनकः रघुमणिविद्याभूषणः मनस्य-
 करोत, यथा परोक्षामुत्तोष्य ब्राह्मणभिन्नानां, समीपतो वृत्तिग्रहण-
 मन्याय्यमिति, तेनापि भज्यते स्वकुलस्वीकृताशूद्रप्रतिग्रहप्रकर्षः तदिदं
 जनेन कथमपि ग्रहणोयमिति ।

अनया परोक्षया शिवचन्द्रस्य गुणान् निःशेषमधिगत्य महामहो-
 पाध्यायमहेशचन्द्रन्यायरत्नमहोदयः तत्र सातिशयां प्रीतिं पुपोष ।
 ततः प्रभृतेरवासौ शिवचन्द्रं सादरेण चक्षुषा पथ्यान्नोक्त ।

ततः कतिपयदिवसानन्तरञ्च राजकोयसंस्कृतपरोक्षायाः प्रथम-
 द्वितीयोपाधिप्रभृतिप्रकारभेदा न्यायरत्नपादैः प्रवर्त्तिताः मुद्रायन्त्र-

सहायकेन सुद्रापितेषु च बहुषु शास्त्रेषु नानाविधपरीक्षापाठ्यरूपेण बहवो नूतना ग्रन्था व्यवस्थापिता अभूवन्, तदानीं परीक्षानियममङ्गी-
कृत्य पाठार्थिनां बहवो नूतनग्रन्थाध्यापना कर्त्तव्येति विचिन्त्य तेषां
नूतनग्रन्थानामतिपरिश्रमेण स्वयमालोचनया तत्त्वमुद्घाट्य तदानो-
क्तानां छात्राणां तेनाध्यापना प्रारब्धा, लब्धञ्च पठितशास्त्रप्रभावाति-
शयेन तत्र तत्र सुमहत् तत्त्ववेदित्वम्, विजयमुपलेभे च सर्वार्थकषण-
शक्तिशालिनी महात्मनस्तस्य साधारणविलक्षणा तर्कप्रतिभा । य
एवान्तेवासिनः सकृत् तदान्तिके शिष्यपदमध्यासीनाः शास्त्रोपदेश-
मासादितवन्तः, ते तदीयाध्यापनानेषुण्येन सरलमधुरेण स्वभावेन
शिष्येषु पुत्राधिकस्नेहपारवशेन च वशीकृता मुग्धा इव व्यतिष्ठन्त ।
नान्यत्र तनुमपि पाठनिर्व्वन्धमन्तरे व्यदधुः ।

महात्मनः सार्व्वभौमस्य संसारे अर्थस्य महानभाव आसीत्,
दारिद्र्येणाभिभूतस्तत्रभवान् केवलमीश्वरं शरणं मन्यमानः स्वीय-
शास्त्राध्ययनं सफलं कर्त्तव्यमिति प्राचीनरोतिमनुसन्धानञ्च बहूना-
मन्तेवासिनां स्वगृहे तासां हारी व्यवस्थाप्य मविशेषमध्यापनं प्रवर्त्तय
परां चित्तशान्तिमासादयामास । प्रायेण प्रतिदिवसमेव स्वगृह-
स्थितानां छात्राणां भोजनादिव्ययनिर्व्विहाय महतीव चिन्ता तस्य
समजायत, परं परमेश्वरे तथा निर्भरातिरेकेण न कदापि भोज्यादि-
संग्रहः सुतरामशक्य आसीत्, यथा कथमपि तन्निर्व्विहेण क्रमेण
परमेशभक्तिः सुदृढपदवीमङ्गीचकार, प्राचीनसंस्काराश्च हृदयतल-
संसामान्यतया समलञ्चक्रुः । श्रुतभस्माभिस्तस्यैव महामहिम्नो
गौरवमयजीवनस्य गुरुवरस्य मुखादेकदा, यथा—यस्मिन् समये तत्र-
भवान् सार्व्वभौमः सार्व्वभौमसनातनधर्म परं विश्वासमाख्याय विद्या-
दानदुर्व्विदग्धो निजं दारिद्र्यं अवगणय्य शास्त्रतत्त्वोपदेशमेकान्ततः
कर्त्तव्यमवधार्य नानादिग्देशगतानां छात्राणामात्मगृहे स्थानमाहा-
रञ्च व्यवस्थप्य पाठयन् कालं यापयामास, तदानीमेकदा प्रातः-

प्रवृत्तिं ह्यात्राध्यापननिरते महर्षिकल्पे सार्वभौमे मध्याह्नकालं
यावत् अनालोकितसंसारवृत्ते गृहमाहार्यवस्तुगूढमवतोक्य जम-
ज्वननीव जननी असिकरा देवी पुनःपुनः स्रगृहे तण्डुलाद्यभावमावे-
दयितुमभिलष्यन्तपि तदवसरमनाप्रवृत्ती मध्यन्दिने पाठावसाने सार्व-
भौममावेदयामास संसारवृत्तं, यथा गृहे किलाद्य सर्वमेव निरवशेषं
तण्डुलादिकं, तत् कतमस्तावदुपायो वत्सानामन्तेवासिनामाहाराय
क्रियताम् इति । अथ मध्याह्ने सहसा वज्रोपहत इव विकारम् गतो
नावधारयितुं शशाकं श्रीमान् सार्वभौमः किमिदानीं प्रतिविधेयं,
को वा अद्यास्मिन् मध्यन्दिने गगनाङ्गनमारूढे तपनकिरणे तावतां
भोजनयोग्यानि वस्तूनि प्रदेयात्, नास्ति च तेजसमपि पात्रं तथा
किमपि गृहे येन विक्रोतेनार्थमाहृत्य क्रियतामद्यतन भोजनादि-
निर्व्वाहः । अमी च मात्मपिष्टममोपभ्रष्टाः पितरावेव सन्नाथ्य सर्व-
मात्महितम् आवयोरेव न्यस्य कति मदृगृहमध्यासते भद्रतम-
गृहस्थसन्तानाः ।

(क्रमशः)

समालोचनम् ।

संस्कृतव्याकरणोपक्रमणिका—(पूर्वार्धः) त्रैयुक्त-
राजेन्द्रनाथघोषमहाशयेन सम्पादिता । मूल्यम् सपादं करुप्यकम् ।
पुण्यस्मृतेरेश्वरचन्द्रविद्यामागरमहाशयस्य तदाख्यां कृतिमेव
यथा कोमलमतीनां बालानां बोधसौकर्यमापदेत, तथा तथा संस्कृत्य
बहुभिधं दृष्टान्तादिभिः समलङ्कृत्य घोषमहाशयः प्राकाश्यं नोतवान् ।
अनेकैरेव संस्कारः संस्कृतानि पुस्तिकाया अस्या अनेकानेव संस्कर-
णानि ससुपलभ्यन्त इदानीम् । परं प्रायेण तेषां सर्वेष्वेव एकैव

सरणिरालम्बितोपलभ्यते, यथा अवेत्तुमनसां शिशूनां बोधः सम्यक्
 नेव समुत्पद्यते । इममेवालाचयन् दोषम अनन्यं लोभमङ्गोक्त्य
 धोपमहागया बालानां प्राधापादनार्थं नवानया कयाचित् शैल्या
 पुस्तिकामिमा मस्याटयन संस्कृतपाठाधिना नवानाना साधुवाद
 भाजकता गतः ।

परिषत्सन्देशः ।

अप्रकाशिताना दुर्लभप्रचाराणाञ्च परगतनानां परमोपयोगवता
 संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनं संस्कृतसाहित्यपरिषदो मुख्यं किमपि लक्ष्य-
 भूत्मिति सद्य एव अवगच्छन्ति सदः वर्याः । परमितः पूर्वम्
 तादृशार्थस्यामज्ञात् तदुद्देश्यं सम्यादयितुमप्रभवा त्रयं नितरां
 विषयविषया इव कालं नोतवन्तः । अधुना च भगवतः प्रसादात्
 तस्मिन् अज्ञेयापयोगानिनि काग्र्येविशेषे प्रवृत्तमानानामस्माकं
 साफल्यं जगदोगो विधाभ्यतालाशंभामहं । तन्त्रग्रन्थानां दुर्लभ-
 तया परमोपयोगवत्तया च प्रथमं अस्माभिः 'कालीतन्त्राभिधेय-
 स्तन्त्रविशेषः प्रकाशयिष्यते । कतिपयलिखितादर्शालाचनपुरःसरं
 प्रारब्धं पुस्तकस्य प्रतिलिपिनिष्काणकृत्यम् । प्रार्थयामहे वयं
 सानुनयं यथा परिषदः सदस्या अनुग्राहकास्तथा संस्कृतसाहित्यानु-
 शीलनपरास्तान्त्रिकाश्च लिखितादर्शीपनयनेन अन्यथा वा तथा-
 स्माकं साहाय्यं पिदधतु, यथा त्वरितमेव पुस्तकामिदं प्रकाशनां
 गच्छेदिति ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकैर्भनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शर्कीय—वैशाखे, ५५ वर्षस्य १५ संख्या ।

काशीश्वराष्टकम् ।

(लिखकः—महामहोपाध्यायः श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणः ।)

काशेश विश्वेश महेश शम्भो

भूर्तेश गौरीश गिरीश नाथ ।

मन्त्रं भवाब्धौ शरणागतं मां

त्रायस्व निष्किञ्चनमार्त्तबन्धो ॥ १ ॥

कृपा विधेया पतिते मयीति

त्वामर्थये किं पुनरन्तरात्मन् ।

षट्षकालप्रकृतीग यत् स्यात्

तवेहितं तद्भवतीह नान्यत् ॥ २ ॥

त्वं सौरभं गिरिश पुष्पचये, सुधांशौ

ज्ज्योत्स्ना, प्रभा दिनकरे, भ्रमरे कृतञ्च ।

सौन्दर्यमस्यमरवन्दितहृद्यवृन्दे

न त्वदृते सदृह किञ्चन तद्भजे त्वाम् ॥ ३ ॥

दुर्दैवमस्यखिलनाथ दुरात्मसु त्वं

अज्ञातपःसुकृतमप्यसि सत्सु भृमन् ।

मिथैव कल्पितमिदं सदसम्बयीशे

त्वन्मायया कुरु कृपां विजङ्घीतु सा माम् ॥ ४ ॥

कामादिषड् रिपुनिषेवणमूढचेता
 अप्यस्मि शङ्कर तवैव तु किङ्करोऽहम् ।
 एतद्विचार्य्य सुरवर्य्यं यदत्र कार्य्यं
 तत् साम्प्रतं शिव विधेहि कृपात्मताव्ये ! ॥ ५ ॥
 आवालयतोऽस्म्यहभिकाकलुषात्मवृत्ति-
 स्तैस्तैर्मनो विलसितैर्विचरन् सुधैव ।
 वाङ्मयरोगहतशक्तिचयः पुरारे
 धर्मार्ज्जनेऽहमधुना कुशलः कथं स्याम् ॥ ६ ॥

न श्रद्धा, न तपो, न चापि नियमो, न ब्रह्मचर्य्यं, न वा
 वेदान्तश्रवणं, न वा शमदमौ, ध्यानं न, मौनं न च ।
 किन्त्वेकः प्रमथाधिनाथ सुदृढचित्तेऽस्ति मे प्रत्ययः
 काश्यां यत्स्वमधीश दुर्गतजनान् त्रातुं सदा मूर्त्तिमान् ॥ ७ ॥
 मत्तुल्यो न हि कोऽपि दुर्भूतनरः शौणोतले वर्त्तते
 त्वत्तुल्योऽपि न विश्रुतस्त्रिभुवने सन्तारकः सर्व्वतः ।
 एतच्चेतसि संविचार्य्यं गिरिजाकान्त त्वदङ्घ्रिद्वयं
 संप्राप्तोऽस्म्यखिलार्थदं भयहरं यत् साम्प्रतं तत् कुरु ॥ ८ ॥

वर्षावतरणिका ।

नववर्षारम्भे यथायथमभिलषितार्थसुखसम्पादनहर्षपरवगानाम-
 स्माकं प्रथमतो नतिर्निखिलकार्य्यजातं सहेलं सम्पादयतो धर्मार्थ-
 काममोजलक्षणानां चतुर्थी परिपोषकस्य करुणानिलयस्य परमेश्वरस्य
 पदारविन्दहन्त्रे, ततश्च सबहुमानं सनमस्कारं ससभ्रमञ्च सभावेदनं
 अस्माभिः सह समसुखदुःखानां सदैव अस्याः पत्रिकायाः समुन्नति-
 कामानाम् अनुग्राहकार्यां ग्राहकाणां सदयानां सदस्यानाञ्च सविधि

यत्तेषामिव सानुग्रहदृष्ट्या क्रमपरिपुष्टावयवेयं परिषत्पत्रिका सहैलं तादृशं तादृशं सुवृहन् कार्यजातं सम्पादयती चतुर्थमपि वर्षे समतिक्रान्तवती सहर्षमिति । अतोति च वर्षे अपारशास्त्रभागरसमुत्तीर्णानामनेकेषामपि प्रथितयशसां पण्डितमण्डलीमण्डनानां सरससरलमधुरपदात्रलिलुलितानां सुचिन्तितार्थनार्थानां प्रबन्धवन्धानां समावायेन कोदृशं सोन्दर्यसम्भारमपुषदियं तत् त एव जानन्ति, ये तावत् महानुभवा आत्मबुद्ध्या परमस्याः मुखसमृद्धादिदर्शनलोलुपाः आसन् । आशास्यते च चिरमस्यां तत्र भगवतो भगवतः एतादृशैव करुणा, प्रार्थयते पुनः सदयानाम् इताऽपि समधिकम् अनुग्रहादिकम्, येनेयं विपर्यस्तसुखसौभाग्यस्य भारतवर्षस्य भावान्तरसम्पादने प्रभविष्यतीति ।

सर्व्व एव जानन्ति यन्नेयं पत्रिका संदेशमात्रप्रदायिनी, न वा काव्यरमालापविमुग्धा रसिकजनमात्रसेव्या । अनवदेश्यं धर्मादिनिखिलजातीयभावसाधनपरायणेति सामाजिकानां समाजजीवनं धार्मिकाणां धर्मम् आचारपराणामाचारादिकं सर्व्वं सम्पादयिष्यतीति अस्याः संरक्षणे सहजतः एव यत्नपराः भविष्यन्ति समाजधर्माचारपरायणाः सन्तम् । तथापि येनेयं वर्त्तमानवर्षे दोषलेखरहिता परिपुष्टा च पूर्वेपूर्व्वतोऽपि तुष्टिं जनयिष्यति सहृदयानां तथैव यत्नपरा भवन्तु भवन्तः इति भूयाऽपि भवतामनुकम्पां प्रार्थयाम इति शम् ।

समालोचनम् ।

(लेखकः—श्रीअनङ्गणशास्त्री वेदान्तविशारदः ।)

श्रीयुक्ताधवमुकुन्दचरणविरचितम् श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारि-
प्रकाशितञ्च निबन्धम् परपक्षगिरिवज्राख्यं साक्षात्कृत्यात्मनेवा
नन्दिता वगमत्र किञ्चित् समालोचयामः ।

अयं हि निबन्धः श्रीनिम्बार्कमतानुसारी श्रीमदहेतुमतनिरास-
भूयिष्ठश्चेति सर्वत्र विदितमिदम् । अत्र च परपक्षपदेन कुत्र कुत्र-
चन श्रीविशिष्टाहैतसिद्धान्तादीनामपि निरासेऽपि प्रचुरनिरासास्यद-
महैतसिद्धान्त एव ग्रन्थकाराणामभिमतः । एवमपि महनीये
श्रीमदहेतसिद्धान्ते न ग्रन्थकाराणामेषामतिक्षुद्रत्वबुद्धिर्वर्त्तत इति
परपक्षस्याहैतसिद्धान्तस्य गिरित्वरूपेण वयं जानीमः ।

अत्र च ग्रन्थकारैः अग्रन्थस्य वञ्चत्वं यन्निरूपितम्, तेनेदमव-
गम्यते, यदहैतसिद्धान्तस्यानेन पक्षच्छेदेन सर्वतो विसर एव प्रतिबध्यते,
न तु समूलघातं हन्यत इति । न हि इन्द्रेणापि गिरयो नाशिताः
किन्तु विपक्षा एव क्षता इति तु सर्वविदितम् । इदन्तु विपक्षी-
करणमिदानीं वयमपेक्षामह एव । यत् ब्रह्मैकमेव सत्यम्, मिथ्या
प्रपञ्चो, न वर्णा न वा आश्रमा न वेदा न स्मृत्याचारादयः, सर्वमेकम्
इत्याद्यहैतसिद्धान्तो ह्युत्तमाधिकारिगोचरोऽधुनातनानसंमदा-
टीनधमाधिकारिणः समूलघातं घातयेत् ।

तथाच सर्वदर्शनगरिष्ठस्य सर्वदर्शनभूषणस्य सर्व्वीपनिषद्-
गम्यस्य दुरुहस्य दुरुच्छेदस्य चाहैतसिद्धान्तस्य न कोऽपि पारयति
कस्त्समुच्छेदमिति जानन्तो वयम् परपक्षगिरिवज्र इत्यभिधानमस्य
निबन्धस्य रमणीयमेव मन्यहे ।

ये हि केचनास्य निबन्धस्याहैतसिद्धान्तासाधुताप्रतिपादनेन
तदुच्छेदनमेव परमं तात्पर्यमिति वदन्ति, तेषामिदमभिधानम्
नानुगुणमिति निवेदयामः । न हि शङ्करभगवत्पादा अपि सर्व्वीधि-
कारमहैतसिद्धान्तं मन्यन्ते, न हि ते विना वर्णाश्रमधर्मं विना वेदं
विना स्मृत्याचारदिकं विना सगुणोपासनञ्च अहैतसिद्धान्तं प्रवर्त्त-
यन्ति स्म । न ह्यन्तरेण षण्मतस्थापनमहैतस्थापनमात्मानं लभते ।
अत्र हि भगवत्पादानाम् षण्मतस्थापनाचार्यत्वप्रसिद्धिरपि सर्व्वेषां
विशेषतः उपकुर्यादित्यत्र न वयं विषयलेशमपि पश्यामः । “वशी-

कृते मनस्वेषां सगुणब्रह्मशीलनात्” इति वदन्तो भामतीकल्पतरु-
कारा अपि सर्वेषां प्रथमकर्तव्यं सगुणोपासनमेव, तत एव निर्गुण-
साक्षात्कारो भवितेति निरूपयन्तोऽत्रस्मात्कमवलम्बा भवन्ति ।

सगुणोपासनाकर्तव्यताबुद्धिश्च समेषाम् तदेव भवेत्, यदि सगुण-
वाक्यान्यपि प्रामाण्यम् लभेरन् । तत्प्रामाण्यञ्च न देव स्यात् यदि
भेदादिकं सत्यमिति श्रीमद्रामानुजश्रीनिम्बार्कश्रीमध्वाचार्यादयो
“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंज्ञिनाम्” इति न्यायेन सविशेष-
ब्रह्मवादं समर्थयामासुः, निर्विशेषब्रह्मवादश्च दूषयामासुरिति ।
श्रीमताम् भगवदरामानुजाचार्यादीनामपि न हि निन्दा, निन्द्य
निन्दितुं प्रवृत्ता, किन्तु सुख्यं स्तोतुम् इति न्यायानुसारेणैव स्वमत-
स्थापनमिति जानीमः ।

न हि निन्दान्यायो हि तत्रैव भवति, यत्र निन्दितं कथञ्चिदपि
सूक्ष्मे त्तिकया पर्यालोच्यमानम् न अप्रामाणिकं भवतीति न चार्वा-
कादिदर्शनमपि उक्तन्यायेन . सर्वादरणीयतामर्हति । अद्वैत-
सिद्धान्ते हि यानि दूषणानि प्रकृतनिबन्धकारैरन्यैर्वाचार्यैरुप-
निबद्धानि, न हि तेषाम् सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचने अवकाशोऽस्तीति तु
वयम् अद्वैतसिद्धान्तादिबहुविधदुरूहाद्वैतनिबन्धवलम्बनेन निश्चि-
नुमः ।

भगवद्रामानुजाचार्याभिमतो नारायणपरमात्मतावादः, श्री-
निम्बार्कचार्यसिद्धान्तस्य विशेषोच्चयमेव यदिमे श्रीराधाकृष्णमेव
परमात्मानं मन्यन्ते इति प्रकृतग्रन्थोपक्रमे “श्रीराधाकृष्णाख्यमहर्षे
नमः” इति निर्देशेन सूचितम् ।

अत्र च अद्वैतिनां मते श्रीराधाकृष्णस्य भगवद्विभूतित्वमेव न
परमात्मत्वम् “वृष्णोनां वासुदेवोऽस्मि” इति गोतावाक्यादिति सर्व-
विदितमिदम् । भगवद्विभूतेरपि श्रीराधाकृष्णस्य अचिन्त्यापरिमेय-
शक्तिकस्य निर्विशेषब्रह्मप्रत्यामदस्य च उपास्यत्वम् नम्यत्वं महत्त्वञ्च

अहैतिनामपि सम्यतमेवेति वयमपि “श्रीराधाकृष्णाख्यं महसे नमः” इति वाक्यमेवेतत् समालोचनसमर्पणार्थम् निर्विशेषब्रह्मस्वरूप साक्षात्कारार्थञ्च गतकृत्व आवर्त्तयामः । ये हि मधुसूदनसरस्वतीपादाः अहैतिसिद्धान्तव्यवस्थापनमुखेन निराकारब्रह्मवादम् समर्थयामासुः, तेषुपि हि “कृष्णात् परम् किमपि तत्त्वमहं न जाने” इतिव लिखन्तीत्यम्बदादीनाम् श्रीराधाकृष्णभजनम् तन्नामजपः तत्स्तुतिश्च सर्वथाऽहैतविश्वामितानुपेक्षितमेव ।

अत्र हि प्रबन्धं प्रथमतः श्रीमद्भगवद्वासुदेवावतारत्वम् वेदविभक्तृत्वम् भारताटिविधातृत्वम् मुमुक्षुजनानुक्रम्यया शारोरकमीमांसाख्यवेदान्तशास्त्रसूत्रयितृत्वञ्च भगवद्वादरायणस्य यदुपनिबद्धम्, न तत्र कस्यापि विवादः । एतेन श्रीनिष्कार्कपरम्परासम्प्रदायोऽपि प्रकृतग्रन्थे निरूपितो व्याख्यातः । न हि तत्रापि कस्यापि विप्रतिपत्तिः ।

यत् पुनः—भगवद्भक्तिभावापत्तिलक्षणभोक्तृकामो दर्शनश्रवणादीष्टसाधनसम्पादनसमर्थोऽभीष्टफलसाधनविषयकविहत्ताश्रयो वेदान्तशास्त्रस्याधिकारी । तथाभूताधिकारमिध्यये गुरुपसत्तिः वस्तुयाथात्मविवेकः विरागो भगवत्प्रपत्तिः तदनुग्रहप्रार्थनादीनि साधनानीतिविवेक इति वर्णितम्, तदिदं श्रीविशिष्टाहैतिनाम् यद्यपि प्रतिकूलम् कर्मभावबोधवत् एव तैरधिकारित्वाभूत्पगमात्, तथापि नाहैतिनां प्रतिकूलम् । अहैतिना हि यद्यपि साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारीति विवेचयन्ति, तथापि ब्रह्मविद्याभरणादौ साधनत्रयसाध्यमुमुक्षाया एवाधिकारित्वविशेषणव्यवस्थापनानुपपन्नमिति जानीमः ।

अत्र च कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः भिन्नाधिकारिकत्वमेवाहैतिनासिवा श्रीनिष्कार्कानुसारिणासपि सम्यतमिति पूर्वात्तरमीमांसयारैकशास्त्रेऽपि नाऽहैतिभिर्विरोधः । यदत्र भगवत्प्रपत्तिरपि मुमुक्षासाधनमिति निरूपितम्, तदिदम् श्रीविशिष्टाहैतिनाम् मार्जारकिशोर

न्यायानुसारिणि मर्कटकिशोरन्यायानुरोधिनि च सम्प्रदायद्वयेऽपि विरुद्धमेव ।

भगवत्भावापत्तिर्मात्र इति—यदुक्तं तत्र भगवद्भावपदेन भगवत्साधर्म्यमेव विवक्ष्यत इति गिरिवज्राकाराः द्वितीयवज्रं निरूपयन्ति । इदम् यद्यपि श्रीविशिष्टाद्वैतिनामपि समानम्, तथाप्यद्वैतिनां विरुद्धमेवेति किमत्र युक्तमिति विचारयामः ।

“मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपकल्पते” इति वचनं हि भगवत्स्वरूपविज्ञानेन भगवद्भावो यो निरूप्यते स भगवद्व्यतिरेकेण तस्य अभावलक्षणम्, ब्रह्मात्मैक्यमेव । परोक्षं विज्ञातं रजतम् शुक्तिर्भवतीत्यादौ हि न साधर्म्यं भवति-शब्दार्थः । अत एव “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती”ति वाक्यजातम् उपपद्यते ।

“इदं ज्ञानमुपास्यत्य मम साधर्म्यम् आगताः” इति वचनम् मूलम् । “मद्भावाये”ति वाक्यम्, विवरणमिति कल्प्यते हि साधीयसी । यतोऽत्र मम साधर्म्यमिति वाक्यं पूर्वतनम्, “मद्भावाये”ति वाक्यं पाश्चात्तरम्, मूलव्याख्यानयोरेव हि पूर्वोपरभावः सम्प्रदाय-सिद्ध इति गिरिवज्राकाराणाम्, “मम साधर्म्यम्”मिति वाक्यस्य पूर्वत-नस्य भावि “मद्भावाये”ति वाक्यविवरणत्वात्किं, कथमुपपद्यतेति न वयम् जानीमः । एतेन “निरञ्जनः परमम् साम्यमुपै”ति इत्यादि वाक्यान्वपि व्याख्यातानि उपक्रमोपमं हारादिभिरेषामद्वैताभि-प्रायत्वस्य स्पष्टमद्वैतसिद्धिद्वितीयपरिच्छेदेऽस्मदीयतद्भूमिकायाश्च निरूपणात् ।

अस्तु वा कथञ्चित् वाक्यव्याख्यानसारसादिकम् कस्मिन्नपि मते । वाक्यव्याख्यानम् हि यथायोगं लक्षणादिना सर्वेषाम् सर्वत्र उपपद्यत एव, परन्तु प्रकृते किमर्थम् साधर्म्यमेव मुक्तिरिति निरूप्यते, कथं ब्रह्मात्मैक्यमेव मुक्तिर्न भवतीति तु विवेचनीयम् ।

(क्रमशः)

“भट्टिकाव्यम् तस्य प्रणेता च ।”

(लेखकः—श्रीचण्डीकुमारकाव्यव्याकरणतीर्थः ।)

अस्य प्रबन्धस्य उपजीव्यविषयस्तावत् व्याकरणानिपुणानाम-
ज्ञानतमोराशिदूरीकरणशीलं भट्टिकाव्यं, तस्य रचयिता च । तत्र
प्रथममिव यतिषेयं निर्णेतुं यत् कस्य नाम महाकनः सुबुद्धिप्रसूतं
प्रसूनमिव हृदयानन्दवर्द्धनं काव्यमिदम् । नानापद्युषां चतुर-
समालोचकानां रुचिवैचित्र्यात् गरीयसी विप्रतिपत्तिरूपलभ्यतेऽस्य
नामनिर्णयविषये । तेषाञ्च समालोचकानां कैश्चन भट्टिः, भट्टश्च,
कैश्चन भट्टस्वामी, अन्यैः स्वामिभट्ट अपरेश्च भर्तृहरिरिति
बहुभिरेव विभिन्नैरभिधानैरभिधीयते भट्टिकाव्यप्रणेता । सत्यपि
ईदृशे बहुशो विसदृशवितर्कवादे भट्टिकाव्यप्रणेता भर्तृहरि-
रित्यत्र तु बहूनामेव विपश्चितां मतसाम्यमासादयामः । तथाहि—
नारायणविद्याविनोदाचार्यो भर्तृहरिरितिनाम आख्यातवान् भट्टि-
बोधिनीटीकायाम्, भट्टिचन्द्रिकाटीकाकारोऽपि तस्यैव मतमनुससार ।
वेङ्कयन्तीनामटीकाकारस्य कन्दर्पचक्रवर्त्तिनस्तथा मुग्धबोधिनीटीका-
प्रणेतुर्भरतसेनस्यापि उल्लिखितेऽस्मिन् नाम्नि एव यद्भातिशय्यमव-
लोक्यते । बोम्बेप्रदेशान्तर्गतः पण्डिताग्रगण्यः त्रिवेदी अपेयव-
माकलयति यत् भट्टिशब्दो हि भर्तृशब्दस्य प्राकतरूपम्, अतो य एव
भट्टिः स एव भर्तृहरिरिति । मञ्जिनाथः पुनः स्वरचितायां सर्वपथी-
नाख्यायां कवेर्भट्टिरित्याख्यानमाद्रियते । जयमङ्गलोऽपि मञ्जिनाथ-
कथितमतमेव खोचकार । मञ्जिनाथजयमङ्गलावतौत्य कौर्तयन्ति च
च बहुव एव पण्डितमण्डलीमण्डनाः लब्धयशसः कोविदाः, यथा
वैयाकरणकेशरिणः कविशिरोमणीनामन्यतमस्य च यस्य 'वैराग्य-
शतकं' 'नीतिशतकं' वाक्यपदीयमित्येते अन्ये च ग्रन्थाः शान्ताखण्ड-
रश्मय इवोत्पादयन्ति अशेषं विश्वयं जनानां, पातयन्ति च काव्यरस-

सरसिकान् महदयान् पाठकान्पूर्वं सुधाब्धौ, तस्य सुविदितनाम्नो भर्तृहरैरेव सुलेखनोनिर्गतमेतत् काव्यमिति । का वा युक्तिः, कानि वा कारणानि तेषामेवंविधनिश्चयविषये इति तत् सर्वमेवास्माकम-विदितम् । किन्तु भर्तृहरिराजस्य स्वरचितग्रन्थात्, विश्वकोषात्, भर्तृहरिनिर्व्वेदनामकनाटकात् तथा शिरोमणिकृतशब्दार्थमञ्जरी नामकाभिधानाच्च ज्ञायते यदासात् अवन्तीजनपदे कश्चित् भुवो भर्ता भर्तृहरिर्नाम । योऽसौ कुतश्चित् कारणात् प्रियाणामपि दाराणां व्यवहारवेषभ्यादनिर्गम्यस्मिन् संसारे निस्पृहः सन् वैराग्यपथमनुसृत्य वाराणसीं जगाम । ततश्च तत्र वैराग्यशतकादीननेकानुत्तमान् ग्रन्थान् व्यरचयत् । स आसीत् वैयाकरणमुख्यः कविप्रधानश्चेत्यत-स्तेनैव भर्तृहरिणा इदमपि भट्टिकाव्यं निरमायीति तु न साधयान् पत्नी मन्थे, यतो जन्मना पवित्रीकृतराजकुलस्य अभिमानवशो नरपतेः परमण्डनवामित्वं परान्नजं वित्वञ्च न मश्ववतीत्यत्र वितर्कलेशोऽपि नास्ति । परदेशवामित्वानुमितिसु कवेः स्ववचनेनैव निर्णीतं भवति, तथाच ग्रन्थावमाने परिचयप्रदानच्छलेन कविराह “काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां योधरसेनरन्द्रप्रानितायाम् । कात्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य प्रेमकरः क्षितिपा यतः प्रजानाम् ।”

अथ यदि केचन नाट्यगीं मतिमवलम्बेरन्, यदासात् नरपतेरन्य एव कश्चित् भर्तृहरिभर्तृहरिश्च गुणान्विता बलभौनगरे इति, तर्हि न विरुद्धं वाच्यमस्ति किमपि, किन्तु प्रमाणलाभोऽपि न सुलभ एव । वयन्तु मल्लिनाथत्रयभङ्गलयोर्मते मनसि निधाय मन्यामहे, यदत्र बहुशः कष्टकल्पनया किम् । भट्टिरवास्य काव्यप्रणेतुरभिधानमेति स्वीकरणोऽपि के नाम दोषाः समुत्पद्यन्ते तन्न जानामहे । यथा शिशु-पालवधस्य साधकृतत्वेन सात्रा नाम, किराताज्ज्ञानोयस्यापि भारवि-रचितत्वात् भारवोव्याख्यानमाख्यातमस्ति, तथा अस्यापि काव्यस्य भट्टिविरचितत्वात् भट्टिरिति कवेर्नाम्नैव लौकीर्गीयते । ज्ञेमेन्द्राऽपि

तस्य ॥ 'सुवृत्ततिनक'-नाम्नि ग्रन्थे तृतीयत्रिन्यामारभ्ये भट्टि
 रेवास्य नामेति कीर्त्तयति स्म । तथाच "शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं
 सर्वापदेशकत् भट्टिभोमककाव्यादिकाश्चशास्त्रं प्रवर्त्तते ।" एवं
 भट्टिरेव कवेराख्यानमिति वयमपि आकलयामः । इत्थं सत्यपि
 कथञ्चिन्नामनियये कोऽयं भट्टिः, कृतसत्तावदलङ्कृतं जन्मना कुलभनेन
 का वा जातिरस्य इतर्तत प्रश्नाः स्वत एव समाश्रयन्ति महान्तं मन्देहं
 चेतसि, पातयन्ति च रदृश्यभेदे कृताध्यवसायान् लेखकान् महति
 अज्ञानतमसि । दृश्यते शिरोमणिकृत-"शब्दार्थमञ्जरो"-नामकग्रन्थे यथा
 "गुर्जरदेशस्यान्तर्गतायां वलभीनगर्यामजायत महाकविर्भट्टिरिति ।
 यस्य च जननी जन्ममात्रमेव प्रसववेदनाभिभूता परलोकागमगत् ।
 भक्तानामग्रणीः ज्ञानोद्दामितसतिर्भ्रह्मात्मा जनकः शोधरस्वामी तु
 अनित्यसंसारस्यामारतामनुभूय पूर्वत एव निस्पृहोऽभवत् संसारे ।
 प्रियाविनाशदुःखञ्च तस्य तद्विस्मृत्त्वं द्विगुणोक्तव्य तं संसारात्
 त्वरितं बहिष्कार । नापि मायामयमश्वत्थं, न च स्त्रे हमाजामा-
 कीयानां ममता, न पुनर्भवजानय विनपतस्तनयश्च स्त्रे ह-
 राशिसं वैराग्यबुद्धेर्निवर्त्तयितुमलमानन् । ततश्च सनमृडायाः
 वलभीनगर्यास्तदानौत्तनो नरपतिः शोधरसेनः ममस्तनुदन्तं ज्ञात्वा
 कृपया तं शिशुं राजप्रामादमानोतवान् समर्पितवांश्च शिशोः पालनभारं
 धरणै इव सन्तानप्रियाये प्रजापालको धातारि । शिशुरपि कृमात्
 प्राप्तवयाः नरपतेरसाधारण्यत्वे नोपाध्यायव्य कस्यचिदालये सत्शिष्या
 स्त्रेभे । बभूव च अल्पे नैव कालेन प्रधानप्रणिहृतानामन्यतमः स्वप्रति-
 भया, कीर्त्तिरपि तस्य स्वया क्षितज्यात्स्त्रया शुभ्रानाशामुखानुपहसितु-
 मिव चतुर्द्विक्तं द्रुतं विचचार । स च कवेः प्रतिपालको वतभो-
 नगराधिपतिः श्रीधरसेनः स्वतनयानां संस्कृतभाषायां वृत्पत्त्रपलब्धये
 तं गृहशिक्षकत्वेन नियोजयामाम । नरपतेरभीष्टमिदये कृतप्रति-
 भट्टिरपि राज्ञे प्रतिश्रुतवान् यत् स वर्षमेव राजतनयान् संस्कृतभाषाया

मनन्यसदृशान् विधास्यतीति । अथैकदाभो कविश्चिदा राजतनयान्, व्याकरणमुपदेष्टुमुपक्रान्तवान्, तदा कश्चित् पालितो हस्तिशावको मूर्त्तिमान् अध्ययनप्रतूह इव गुरुशिष्ययोरन्तरागच्छत् । प्रचलित-रीत्यनुसारेण च वर्षे यावदध्ययनस्य विरतिरपरिहार्याभवत् । भट्टिसु प्रतिज्ञापालनायातीवचिन्तितः सन् व्याकरणस्याशेषोदाहरण-ममन्वितं “रामचरितं” “रावणवधं” वा नाम काव्यं विरचय्य राज-पुत्रानध्यापयति स्म. येन च कुमारो अपि वर्षेण व्याकरणनिपुणः सुशिक्षितः सुचरित्राश्चान् । तदेव “रामचरितं” नाम काव्यं भट्टिना कृतमिति तस्मान्नेव प्रथितगभवदस्ति च जगत्यस्मिन् ।” एतावानेव भट्टिकाव्यप्रणेतुर्जीविनवृत्तान्त उपनभ्यते । भट्टिकाव्य-मतीत्य अस्य अन्ये ग्रन्था वक्तव्ये न वा तन्न जाने । प्राचीनात् कस्मा-ञ्चित् ताम्रगासनादनुसोयते इतिहामविद्विष्यत् श्रीधरसेनः गुर्जर-प्रदेशान्तर्गतायां बलभोनगर्यां खृष्टोयपल्लगताद्द्राः शेषभागे सप्तम-शतकस्य च प्रथमे भागे राज्यमपालयत् । अतस्तदेव भट्टिना काव्य-मेतन्निश्चितमिति तु तद्वाक्येनैव प्रमाणितम् । यात्बलं पुनरपि अनिश्चितेतिहासस्य पर्यालोचनया, अथवा तु भट्टिकाव्य एव मनो-दीयते । तत्रभवतो जन्मना पवित्रोक्तसूर्यवंशस्य रघुकुलतिलकस्य रामस्य जन्मनः प्रभृति राजसवधात् परं पुनरयोध्यायां प्रत्यावर्त्तरूप-वृत्तान्त एव भट्टिकाव्यस्य उपजीव्यविषयः । स खलु वैयाकरण-मुख्यः भट्टिरेतावन्तमेव वृत्तान्तं वर्णितवानस्मिन् भट्टिकाव्ये द्वाविंश-सर्ग । तेषाञ्च प्रथमे सर्गे इन्द्रपुरीमपि शोभया उपहसन्तीमयोध्या-नगरीमन्ववमन् प्रजावत्सलो दशरथः पत्नीभिलाषो सन् ऋष्यशृङ्गमुनिं खनगरीमानय्य पुत्रेष्टियागमकारयत् । येन रामभरतादयः क्रमात् जन्म उपलभ्य दशरथस्य परमां प्रीतिमत्पाटयामासुः । सत्सु च तेषु शिक्षितेषु रक्षोगणैरुद्दे जितैस्त्री निगणैः सम्प्रेपितो विश्वामित्रनामा महामुनिर्दशरथात् रामलक्ष्मणौ गृह्णात्वा मनोनां यज्ञस्थलं प्रा

प्रचलितः । द्वितीये—सलक्ष्मणो रामः विश्वामित्रेण सह गच्छन् पथि शुभगंसिनीं शरदो मनोहारिणीं श्रियमवलोक्यातिपरमां प्रीतिमवाप । ततो रामः विश्वामित्रात् बहूनि दीप्रास्त्राण्युपलभ्य शमनसदनं प्रेरयामास ताडकानार्त्नीं भौषणां राक्षसीम् । ततः लक्ष्मणसहायो मुनीनामाश्रममागम्य तत्र यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां कांश्चित् निहत्य कांश्चिच्च निराकृत्य तापसानामिष्टिमविघ्नं समपादयत् । अनन्तरञ्च महामुनिना विश्वामित्रेण रामस्य यशोराशिमाशासु विस्तारयितुकामेन तौ रामलक्ष्मणौ जनकस्य आश्रममानातौ । तत्र रामो हरस्य महद्दनुर्भङ्क्त्वा अपरूपां लक्ष्मीस्वरूपां सीतामुपयेमे । परिणयानन्तरं तया सह अयोध्यां प्रत्यावर्त्तमानश्च क्षत्रियकुलध्वंसकारिणः परशुरामस्य पराभवं विधाय महर्षः समैत्यः स्वपुरमायात् ।

द्वितीये—दशरथः सर्वगुणान्वितं सर्व्वेषामभिरामकञ्च रामं राज्यपालनक्षमं मत्वा तं यौवराज्ये अभिषिक्तुमैच्छत् ! पौराश्वानया नरपतिरचितया रामाभिषेकवार्त्तयात्यर्थं प्रीताः समभवन् । रामस्याभिषेकं सोढुं मशक्तुवाना केकेयी तु वरप्रार्थनया रामस्य वनगमनं घटयामास । सत्यसन्धो रामः पितुः प्रतिज्ञापूरणार्थमविगणय्य राज्यं स्वय्यं सीतया लक्ष्मणेन च सह दुर्गममरण्यं प्रविवेश । पुत्रशोकाग्निना दह्यमाने नरपतौ प्राणान् त्यजति, भरतो मातामहभवनादागत्य तस्य पारलौकिकं कर्मजातं निवर्तयामास, ततश्च पौरजनैः सह रामं प्रत्यानितुं वनमगच्छत् । तत्र रामस्य दर्शनं प्राप्यापि तं वनादानितुं न शशाक, अपि तु तद्दत्तां पादुकां गृहीत्वा अयोध्यां प्रति प्रत्याजगाम ।

चतुर्थे—भरते प्रत्यावृत्ते सति रामः दण्डकारण्यं ययौ, सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ पर्णशालां विरचय्य वस्तुमारिभे च । तत्र च लक्ष्मणेन कामुकायास्तं कामयमानायाश्च सूर्पणखायाः नासिकायां क्षिन्वायां तदभ्रतरौ खरदूषणौ चतुर्दशसहस्रसैन्यै स्ती रामलक्ष्मणौ परिवब्रूतुः ।

पञ्चमे—अमितविक्रमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ससैन्यौ खरदूषणौ निजव्रतुः । शोकमन्तप्ता सूर्पणखापि रावणान्तिकं गत्वा स्वशिर-
स्ताडयन्ती सकरुणमशेषं भाट्टवधवृत्तान्तं न्यवेदयत्, उपादिशच्च
रावणमपहर्तुं रामस्य असामान्यलावण्यां पत्नीं सोताम् । रावणश्च
तद्वाक्यप्रणोदितः परिव्राजकवेशं धृत्वा मायामृगरूपधारिणा मारी-
चेन रामं दूरमाकृष्य जनकतनयां हृत्वा लङ्कापुरीमानिनाय ।

षष्ठे—रामः प्राणिभ्योऽपि गरीयसीं प्रियामप्रहृतामवगत्य शोक-
सन्तप्तो भृशं विललाप । उन्मत्त इवानिश्चितगतिरितस्ततो भ्रमन्
माख्यवद्गिरौ वानरराजेन सुग्रीवेण सह सौख्यं विधाय तत्प्रियाप-
हारिणं भ्रातरश्च वालिं हृत्वा तं क्रिष्किन्ध्यायाः राजपदं प्रापयत् ।

सप्तमे—समागतायां गरदि शुग्रीवः सौतान्वेषणाय चतुर्दिक्षु
वानरान् प्रेरयामास । तेषु च जाम्बुवटादिवातरपुरःसरं हनुमन्तं
दक्षिणस्यां दिशि गन्तुमुपादिदेश —तं च सम्मिलिता वानराः बहूनि
स्थानानि भ्रान्त्वा सागरसन्निधिसासाद्य लवणाम्बुधिमुत्तरितुं महा-
विक्रमं पवनतनयं नियोजयामासुः ।

अष्टमे—हनुमान् अतायासेन सरित्पत्सिमुल्लङ्घ्य लङ्कां प्राविशत् ।
तस्यां बहुशोऽन्विष्य अशोककानने जनकराजतनयादर्शनं प्राप्य तस्यै
रामवृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततः रामस्याभिज्ञानं दत्त्वा तस्या अपि
प्रत्यभिज्ञानं शिरोमणिं गृहीत्वा स्वपराक्रमप्रकाशनेच्छुः रावणस्य
मनोरमं वनं वभञ्ज ।

नवमे—पवननन्दनो रावणेन प्रेरितानसङ्क्रान्त्वा यातुधानान् हृत्वा
उग्रं विक्रमं प्रकाशितवान् ! तदनन्तरञ्च इन्द्रजितं युद्धे पराजित्य
बद्धा च रावणसदने निनाय । रावणे तं हन्तुमुद्यते विभीषणः
अपराहोऽपि द्रुत अवध्य इतुप्रक्ता हननाध्यवसायात् राक्षसाधिपं
निवर्त्तयामास । किन्तु अमर्षेणो दशाननः हनुमतो लाङ्गूलं वक्रिणा
सन्दोषयितुमादिशत् ।

(क्रमशः)

सायं सिन्धु तटे ।

(लेखकः—श्रीश्रीजीवन्यायतीर्थः ।)

(Translated from Wordsworth's "By the Sea")

इयं हि रुन्ध्रा रुचिरा च धीरा
ध्यानस्थिरा योषिदिव व्रतस्था ।
पुता प्रशान्ता ; पृथुतामुपेतो
भानुः शनैर्मञ्जति शान्तिनोरे ॥
सिन्धुर्नभः स्थैर्यगुणं दधाति
जागर्त्तुहो सोऽतिमहानिदानोम् ।
दुर्व्वारचाञ्चल्यवशाच्चिराय
वञ्जारवं भेरवमातनोति ॥
मत्सङ्गिनो ये शिशवोऽत्र सन्ति
भावोदयस्येतसि चेन्न तेषाम् ।
नाशङ्कामेतद्यदिमे विधातुः
कारुण्यतो नूनतयापि हीनाः ॥
ते देवभावेन सदा रमन्ते
भक्ता यथा देवगृहान्तरस्थाः ।
ईशः स्वयं तैः सह वर्त्तमानो
विज्ञो वयं यद्यपि तन्न सम्यक् ॥

उपनिषदाख्यानस्य प्रामाण्यमस्ति न वा ।

(लेखकः—श्रीवाणीकण्ठतर्कवाचस्पतिः ।)

काण्डिह्योपस्थितौ संशयमामनन्ति, अत्र चाभावकोटिनैयायिका-
दीनां भावकोटिसु मठादिस्थनास्तिकानां शास्त्रविरुद्धवादिनामेव
शोभते ।

तथाचात्र प्राचां संवादः ।

प्रबोधचन्द्रोदयनाटके षष्ठाङ्के —

पुरुषः । अम्ब ! कथ्यतां क्व भवत्या नोता एते दिवसाः ?
उपनिषत् । स्वामिन् !

नोतान्यमूनि मठचत्वरशून्यदेवा-

गारेषु मूर्खमुखरैः सहवासराणि ।

पुरुषः । अथ जानन्ति ते भवत्यास्तत्त्वम् ।

उपनिषत् । न खलु, न खलु, किन्तु—

ते वेच्छ्या मम गिरां द्रविडाङ्गनोक्त-

वाचामिवार्थमविचार्य विकल्पयन्ति ॥

आस्तिकानां शब्दप्रामाण्यमाह अक्षपाददर्शने—आप्तोपदेशः
शब्दः ।

आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्य अर्थस्य चिख्यापयिषया
प्रयुक्त उपदेष्टा, साक्षात्करणम् अर्थस्य आप्तिस्तया प्रवर्तते इति
आप्तः, तथाच सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते इति । एवमेभिः प्रमाणैर्हेव-
मनुष्यतिरथां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नान्यथेति महर्षिवात्स्यायनः ।
एतेन प्राणभृतां यः व्यवहारप्रवर्तकः स एवेश्वरः सर्वज्ञः वेदवक्ता
नान्य इति सिद्धान्तः । एवञ्चेदाख्यायिका न प्रमाणं भगवदनुस्मरित-
त्वादिति भावः । अ २ । आ १ । ५. सू । अपरञ्च न्यायसूत्रम् ।

२अ । १आ । ५० सू । आतोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्बन्धयः ।
 स्वर्गः अपवर्गः अप्मरमः उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः सप्त समुद्राः लोक-
 सन्निवेशः इत्येवमादेः आत्यन्तस्य अर्थस्य न शब्दमात्रात् सम्प्रचयः ।
 इति महर्षिर्वात्स्यायनः । एतेनासर्वज्ञस्य कपिलकमलासनकणादादेः
 सर्गादौ कथं लोकव्यवहारप्रवर्तकत्वं तत्तदर्थसाक्षात्कारविरहा-
 दिति विदाम्यतम् । एतदेषोक्तमुदयनेन “तदन्यस्मिन्नविश्वासान्न-
 विधान्तरसम्भवः” इति । श्रुतिरपि तत्र प्रमाणं यः सर्वज्ञः सर्व-
 विदिति । सर्वज्ञता त्वमिरनादिबाधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्त शक्तिः ।
 अनन्तशक्तिय विभोर्धिज्ञाः षड्गुरुरङ्गानि महेश्वरस्य । इति स्मृति-
 रपि प्रमाणम् ।

“अध्यात्मविद्या विद्यानाम्” इति श्रीमद्भगवद्वाक्यं श्रीमद्भगवद्वास-
 प्रोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रमाणम् । तः का अध्यात्मविद्या इति
 जिज्ञासायां महर्षिर्वात्स्यायनः प्राह—तत्र संशयादोनां पृथक्चन-
 मनर्थकं संशयादयो ययामश्नत् प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यति-
 रिच्यन्ते इति सत्यमेतत् इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः
 प्राणभृतामनुग्रहायापदिश्यन्ते, यासां चतुर्थीयमान्वीक्षितो न्याय-
 विद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः उदाहर्याः । तेषां
 पृथक्चनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः ।
 तस्मात् संशयादिभिः पशुशैः पृथक् प्रस्थाप्यन्ते इति । यस्य इयं
 भाषा “प्रदीपः सर्वशास्त्राणामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्व-
 धर्माणां विदोद्देशे प्रकीर्तिता ॥” एतेनोपनिषदः आत्मपदार्थाति-
 रिक्ताप्रतिपादकत्वात् कथं उपाध्यायादिसम्मतं वेदवाक्यं उपाख्यानं
 भगवदुच्चरितमिति । अत्रार्थं बोधयनः—

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः । स्वार्थं ह्यैव तात्पर्यं
 तस्य स्वर्गादिवदुचिधौ ॥ एवं कार्यायाजनपृथ्यादेः पदात् प्रत्ययतः
 श्रुतेः । वाक्यात् सङ्ग्राविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥

एवञ्च वेदभागे सर्वत्र ईश्वरः प्रतिपादितः, यज्ञोवैविष्णुः पञ्चस्र-
चक्षुरित्यादिः । अपरञ्च

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमादता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥

एतन्नते महाजनपरिग्रहाच्च वेदे प्रामाण्यग्रहः । तथाच केनापि
शिष्टेन आख्यायिकायाः प्रमाणत्वेनाप्रतिपादनात् शिष्टापरिग्रहदोष-
दोष्टेन आख्यायिका दुष्टैव केनापि नास्तिकचूडामणिना ग्रथितत्वात्
अप्रामाण्यं स्वतः एवेति भावः । नन्वात्मज्ञानेन किं ? तत्राह मणिकारः
मणिग्रन्थे मुक्तिवादे—भिक्षतेहृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
चास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥ श्रुतेर्मोक्षं प्रति आत्मतत्त्व-
ज्ञानस्य हेतुत्वावगमाच्च । आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं
विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन् सतरेवेति प्रतिपादनाच्च । अग्याच्च
श्रुतिः मोक्षे मति किं तत्राह-प्रशरीर वाव ! सन्तं प्रियाप्रिये स्मृतः
इति आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तते इति स आत्मज्ञः न पुनरावर्त्तते
न पुनः शरीरो भवतीत्यर्थः । एतस्यैव कथं आत्मा वा अरे श्रोतव्यो-
निदिध्यासितव्यः साक्षात्कारः कर्त्तव्य इत्युपक्रम्य दुःखेनात्मन्तं
विमुक्तश्चरति इति श्रुतिश्च मानं एतत्फलकं एवमपि श्रोतव्यः श्रुति-
वाक्येभ्यो मन्तव्यस्योपपत्तिभिः । आत्मा तु सततं ध्येयः एते दर्शन-
हेतवः । इत्यात्मदर्शनहेतुताप्रतिपादनाच्च श्रुतेरिति ॥

तत्रभवान् कालिदासः—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी, यस्मिन्नोश्वर इत्यनस्य-
विषयः शब्दो यथार्थाक्षरः । अन्तर्यस्य मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभि-
र्मृग्यते, स ख्यातुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ एव-
मपि वेदाभ्यासजडः कथञ्च विषयव्यावृत्तकौतूहलः । अर्थात् आत्मा-
तिरिक्तविषयप्रतिपादकता उपनिषदो नास्तोतिभावः ।

एतदर्थे मन्वथमुक्त्वावलीकारः --वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिता इति । श्रुतिः सर्वज्ञप्रणीता तदर्थे मानमाहमणिकारः तस्मात्तपस्तेपानाञ्चत्वारी वेदाः अजायन्त ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्यादि कर्तृश्रवणात् । तथाच यदि सर्वज्ञकर्तृकवेदः, तदा कथं आधुनिकानां असदर्थप्रस्तावनं—यथा गीतायां आख्यानं केनापि कुत्रापि किञ्चिदपि न परिगृहीतं योगार्थाद्यर्थान्प्रतिपादकत्वात् तथात्रापि सुधीभिर्भाव्यं मूर्खैर्नेति परमार्थः ।

अखिल भारतवर्षीय संस्कृतसाहित्य सम्मेलनेन प्रस्तुतः

संस्कृतशिक्षाक्रमः ।

मन्दिषा गिरिधरशर्माचतुर्वेदेन विदुषां सन्मतिप्राप्तये प्रकाशितः ।

प्रारम्भिकं वक्तव्यम् ।

इह खलु संस्कृतभाषाभुवत्तये विद्वद्भिः संभूय अखिलभारत-वर्षीयं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनम्, इति नाम्ना विशिष्टा संस्था यतः प्रभृति प्रतिष्ठापिता, यतश्च विभिन्नेषु प्रान्तेषु प्रत्यब्दमधिवेशनान्यस्याः प्रवृत्तानि, तत एवानेन सावधानमिदमालोचितम्, यत् शिक्षापद्धति-संशोधनम् एव संस्कृतोन्नतौ प्रधानो हेतुर्भवेत् । यतो हि शिक्षा-पद्धतावस्माकं दृश्यन्ते केचिद्वलवत्तमा दोषाः, त एव च संस्कृतविदुषा सुन्नतौ प्रतिबन्धकीभूय संस्कृतभाषाप्रचारं ह्रसयन्ति । त इमे विचार्य पूर्वं निराकरणीयाः देशकालानुकूलतया च संस्कृतशिक्षापद्धतिः परिष्कार्या । यतो हि देशकालयोरतन्तं विरोधे दुर्लभा कस्मिन्नपि कार्यसिद्धिः । तत्र विचार्यमाणे मुख्यतया प्रचलितायां शिक्षापद्धता-विमे दोषाः प्रतिभासन्ते ।

१ । प्रारम्भिकशिक्षायाः काठिन्यम् । आङ्ग्लभाषाशिक्षाधि-
 नायकाः प्रत्यहं प्रारम्भिकशिक्षायां सरलतामाघातुं प्रयतन्ते,
 ततएव च भवति तासां भाषाणां शिक्षायाः प्रत्यहमेवाधि-
 काधिकः प्रचारः । अस्माकं तु प्रारम्भिकी शिक्षा अद्यापि तथैव
 कठिना । प्रायेण संस्कृतविद्यामोन्दरे प्रविविक्तूणामेव छात्राणामपि
 पाणिनौयमन्यहा किमपि सूत्रनिबद्धं व्याकरणमस्माभिरवस्थाप्यते,
 कोशश्च केवलं घोषणार्थम् । पूर्वं भाषापरिचयस्तदनु व्याकरण-
 ज्ञानम्, इत्ययं युक्तियुक्तोऽप्याधुनिकानां विदुषां घण्टाघोषो नाद्यावधि
 संस्कृतशिक्षकैः कर्णे क्रियते । बहवस्तु हिन्दीभाषायामपि
 अपरिचितान् बालान् संस्कृतव्याकरणे कोषे च नियोजयन्ति । कुतः
 खल्वपरिपक्वप्रज्ञानां छात्राणां तथाविधे गह्वने व्याकरणे प्रवेशो भवतु ।
 ततः किल तेच्छात्रा अध्यापकैस्ताद्यमानाः शुकस्त्वमवलम्ब्य ग्रन्था-
 क्षराणि कण्ठे कुर्वन्ति, न तु शिक्षाया मुख्यं प्रयोजनं प्रज्ञापरिष्कारो
 नाम तेषां लेशतोऽपि सिध्यति । एवं प्रतिशतं सप्ततिरशीतिर्वा
 छात्राः प्रविविक्तव एव अनया द्वारपिधायिन्या दृढतरागलया बहिरेव
 निष्कास्यन्ते । तेषामेव कृते 'केचिद् भ्रष्टाः सुख्युपास्यप्रयोगे,
 इत्यादयः आभाणका अस्मद्देशे प्रसिध्यन्ति । तांश्च संस्कृतभाषाया
 महत्त्वं ख्यापयन्तः सगर्भं वयमुदाहराम इत्यहो अस्माकं वेचित्रम् ।
 कथमित्यं संस्कृतभाषायाः प्रचारः सेत्स्यति ? तस्मात् संस्कृतप्रचाराय
 प्रारम्भिकशिक्षायाः सरलताप्रापणमत्यावश्यकम् ।

२ । समयोपयोगिविषयाणामप्रवेशो द्वितीयो दोषः । लोकोद्दि-
 संप्रति साधारणज्ञाने रुचिमान् । गणितं, भूगोलविद्या, इतिहासः,
 विज्ञानम् इतरेष्वंप्रभृतिविषयाणामपरिचितो नेदानीं लोके शिक्षित
 इति मन्यते । नचैते विषया अस्माभिः शिक्षायां नियतत्वेन परि-
 गृह्येताः । ततएव समयोपयोगिविज्ञानविरहिताः संस्कृतज्ञा न
 शिक्षिततत्वेन समाजे समाद्ध्यन्ते । संस्कृतपण्डितानां सामयिक-

ज्ञानविरहादेव च संस्कृतपाठनार्थमपि राजकीयविद्यालयेषु आंग्ल-भाषाविद् एव गृह्यन्त इति केवलसंस्कृतज्ञानां वृत्तिदीर्घमधि-कायते, तस्मात्संस्कृतशिक्षायां सामयिकविषयाणां सन्निवेशोऽतीवात-श्यकः । देशभाषया वा ते विषयाः पाठनीयाः, सरलसंस्कृतेन वा नवीनपद्धत्या संग्रहनीयाः ।

३ । संस्कृतशिक्षायां गृह्यमानेष्वपि विषयेषु किञ्चिदेकविषया-ध्यायने छात्राणां प्रवर्त्तनम्, तेन च संस्कृतसाहित्ये बहूनां विषयाणां विलोपप्रसङ्गस्तृतीयः सुमहाद् दोषः । कियतश्चित् कालादेकतमस्यैव व्याकरणस्य, न्यायस्य, ज्योतिषादेर्वा शिक्षा ग्रहोत्पद्येति नियमः संस्कृतशिक्षायां प्राचरत् । तेन चादितोऽन्तर्पर्यन्तमेकमेव विषयमधी-त्य पण्डितमानिनोपि।मंस्कृतज्ञा इतरविषये 'श्वेतं कृष्णं' किमपि न जानन्ति । नैयायिका व्याकरणमुपेक्षन्ते, वैयाकरणा अलङ्कारशास्त्रं न जानन्तीति सर्वत्र व्युत्पत्तेरभावः प्रतिभासते । किञ्चैवं पद्धतौ प्रचलितायां हिन्दा एव विषया अवशिष्टाः संस्कृतवाङ्मये, शेषास्तु विलुप्ताः, लुप्यन्ति च । तस्मात् प्राथमिकशिक्षायां मध्यमशिक्षायां च समुपयुक्तबहुविषयज्ञानं सन्निवेश्यमेव । उत्तमशिक्षायाम्बेकस्यैव शास्त्रस्य विशिष्टं पाण्डित्यमनुलक्षणीयम् ।

४ । अभिनवग्रन्थानामनादरः शिक्षापद्धतौ चतुर्थी दोषः । समये समये लोकानां मतिवैचित्र्याद् विभिन्नपद्धतिकानां ग्रन्थानामा-वश्यकता सर्वत्र जायते । नैव संभवन्तीदानीं निर्दोषा उपयुक्ता ग्रन्था इति नेदं सारवदचः । अभिनवग्रन्थानामादरे क्रियमाणे सोत्साहं विद्वद्भिस्तथा ग्रन्था निर्मास्यन्ते ।

५ । आजावनीपायादानसंग्रहः शिक्षापद्धतौ पञ्चमो दोषः । इदानीं हि संस्कृतशिक्षिता अध्यापनं विहाय न किमपि कर्तुं शक्नु-वन्ति । अध्यापनमपि बहुभिर्न यथोचितमनुष्ठातुं शक्नन्ति । न तावन्मात्रेण सर्वेषां शिर्वाहो भवेत् । तस्मात् ज्ञानार्थमध्ययनं

नियम्यापि लोकयात्रार्थं शिल्पवाणिज्यादिविषया अपि शिक्षणीया एव ।
 येन संस्कृतशास्त्रशिक्षया खल्वालोक्षति प्रतिष्ठां च विन्दन्तोऽपि
 विद्वांसो जीविकार्थमपि न क्षिणेरन्, अपिःतु स्वातन्त्र्येण जीविकां
 प्राप्नुयुरिति । धर्मशास्त्रमप्यापत्काले इदृशीं वृत्तिं विदधात्येवेति
 तथा शिक्षाप्यावश्यकौ । इतेष्वंप्रायान् बहून् दोषान् दूरीकृत्य
 संस्कृतशिक्षापद्धतिः परिष्कार्या । न च सर्वथैव प्राक्तनी पद्धतिः परि-
 त्याज्या, तथा सति संस्कृतशास्त्राणां मार्मिकज्ञानविलोपप्रसंग आपते-
 दिति नूतनप्रव्रयोः पद्धत्योः संमिश्रणेन विलक्षणोऽध्वा प्रवर्तनीय इति
 निश्चितं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनेन । आरम्भादेव सर्वेष्वपि सम्मेलनेष्वे-
 तद्विषयकाः प्रस्तावा विचरिता अभवन् । चतुर्थ्याधिवेशननिश्चयमनु-
 रूढ्य शिक्षाक्रमविषयिण्ये का प्रश्नावली संपाद्य, भारतस्य सर्वेषामपि-
 प्रान्तानां ये विशिष्टा विद्वांसस्तेषां सविधे संप्रेषिता । केचिदेव विद्व-
 ङ्गिरुत्तराणि संप्रेषितानि ।

तेषां विदुषां मतानि भूयोभूयोहि सम्यग्विवेचितानि । अथ काले
 काले बहुभिर्विद्वभिः सह समक्षं समालप्य तस्मत्तं गृह्येतम् ।
 व्याकरणाचार्यश्रीसूर्यनारायणशास्त्रिणा (जयपुरस्थेन) विद्या-
 भास्कर श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणा (सनातनधर्मसंस्कृतकालेजलाहौ-
 रस्थेन) च बहुवारं भूयोभूयः परामृश्य बहुमतेन संस्कृतशिक्षा-
 पद्धतिरियं निश्चिता । इयं च संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य अधि-
 वेशने विषयनिर्वाचनसमितौःश्राविता । तत्र बहुवो विशिष्टा विद्वांस
 उपस्थिता आसन् ।

प्रायेण तत्र सर्वैरेव विद्वद्भिरियं पद्धतिरैकमत्ये नानुमोदिता पुन-
 रपि त्वत्रैकवारं सर्वेषामपि भारतप्रसिद्धविदुषां संमतिमुपादाय तदनु-
 श्रयाः प्रचाराय प्रयत्न आस्थेय इति तत्र निर्धारितम् । तदनु-
 सृत्य मुद्रितं संस्कृतशिक्षापद्धतिः श्रामतां विदुषां सम्यतिग्रहणार्थं
 संप्रेष्यते ।

अत्र पद्धतौ प्रथममध्यमोत्तमभेदेन शिक्षाया भागत्रयं कल्पितम् । तत्र च प्रथमशिक्षा विषयावबोधप्रधानैव निर्दिष्टा, ग्रंथास्तु तत्र प्राम्-
 क्षेदेन रुचिभेदेन विकल्पिता इत्यन्त इति ठिप्पण्यो ऽनुमत—(reco-
 mended) रूपेण निर्दिष्टाः । मध्यमशिक्षायां विषयावबोधप्राधानेऽ-
 ऽपि क्वचिदस्तौत्रेव नियतग्रंथापेक्षा इति तत्र सहैव ग्रंथनिर्देशः कृतः ।
 उत्तमशिक्षा तु प्रायेण ग्रंथप्रधानैवेदानीं सम्भवतीति ग्रंथा एव तत्र
 निर्दिष्टाः ।

उत्तमशिक्षायां बहुषु विकल्पितेषु ग्रंथनिर्देशस्तदभिन्नविद्वदनु-
 मतैरेव सम्भवतीति तेषु विकल्पेषु संकेतमात्रं कृतम् । येषां विदुषां
 सविधे पाठ्यक्रमोऽयं प्रेष्यते तेषु ये तथाविधविकल्पेषु ग्रंथान्
 निर्देष्टुं समर्थाः, ते सविनयं संप्रार्थ्यन्ते यत् कृपया उत्तमशिक्षाया
 भागद्वये ग्रंथनिर्देशस्तैः स्वसंमत्या विधेयः । अनुगृहीतं भवेत्तेन
 संमेलनभिदम्, सुरभारती च । अत्र प्रथममध्यमे शिक्षे प्रायेणैक-
 विधे एव व्यवस्थापिते । मध्यमशिक्षायामपि बहुविषयावबोध एव
 नियमितः । उत्तमशिक्षा तु एकविषयप्रधानैव । परं तत्रापि
 प्रथमभागे नियतरूपेण केचन ग्रंथाः सर्वसाधारण्येन स्वीकृताः,
 द्वितीये तु विभागे सर्वथैकस्यैव विषयस्य प्राधान्यम् ।

यत्र यत्राभिनवा ग्रन्था अपेक्षन्ते तत्र तत्र तथा प्रदर्शितम् ।
 अभिनवग्रन्थसम्पादनाय संमेलनेन प्रयत्नते । आशास्यते अनेऽपि
 देशमान्याः प्रौढाविद्वांसोऽस्मिन् कर्मणि स्वयं साहाय्यामादध्यंरिति ।
 अस्मिन् शिक्षाक्रमे राष्ट्रभाषेति संख्य हिन्दीभाषा बहुतरं संगृहीता ।
 स्वातन्त्र्येणपि हिन्दीभाषासाहित्यं तत्तन्परीक्षासु नियमितम्, येषां च
 विषयाणां शिक्षोपयोगिनो अत्र । संस्कृते नोपलभ्यन्ते तेषां शिक्षणमपि
 हिन्दीभाषयैवानुमतम् । तेन हिन्दीभाषाविरोधिताकलंकश्च संस्कृत-
 विदुषां ललाटे समारोप्यमाणः सम्यक् प्रोच्छ्रितः स्यात्

समयेऽस्मिन्नाङ्गलभाषाज्ञानं सर्वेषामावश्यकमिति सर्वेषामनु-

भवगोचरोभूतोऽयं विषयः । तत्तस्या अप्यत्र पाठ्यक्रमे सन्निवेशः कृतः । परं नियमेन सन्निवेशं बहवो नानुमन्यन्त इति ऐच्छिकरूपेण विकल्पेष्वेव सा भाषा निर्दिष्टा ।

तथैव ह्यर्थ्या कलाद्या अपि तत्रतत्रैच्छिकरूपेण त्रिष्वपि शिक्षाविभागेषु निर्दिष्टाः ।

अस्मिन् क्रमे उत्तमशिक्षायां कविद्विदुषां ग्रन्थबाहुष्यं प्रतीयेत तैः कृपया स्वसंमत्या मंशोधनं निर्देष्टव्यमेव । कुत्र कियतो नूनता केषामभिमतेति सुस्पष्टं कृपया निर्देश्यम् । अखिलभारतवर्षसाधारणेन शिक्षाक्रमाऽपि संगृहीतः । अत्र यस्मिन् प्रान्ते यस्य विद्यालयस्य यावद्विकल्पग्रहणे शक्तिः तावन्तो विकल्प्यास्तेन संग्राह्याः । येन विद्यालयेन स्वप्रान्तानुकूलं स्वशक्तानुकूलं च क्वचित् किञ्चित् परिवर्तनं चिकीर्षितं स्यात् तेनापि स्वप्रान्तोपयोग्यविहदनुमत्या तथा शक्यते विधातुम् । एकप्रान्तस्था एकनगरस्था वा यत्र अनेके संस्कृतविद्यालयाः, ते यदि परस्परं संमत्या विभज्य बहून् विकल्पान् गृह्णीयुस्तर्हि शिक्षाविषये महानुपकारो भवेत् । यस्य च विद्यालयस्य धनादिशक्तिरल्पीयसी, तेन मध्यमशिक्षापर्यन्तं प्रथमशिक्षापर्यन्तमेव वाध्यापनं प्रवर्तनीयम्, नतु विकलाप्युत्तमशिक्षा सर्वैः प्रवर्तनीयेति संमेलनानुमतम् ।

इदन्वत्र विषयतोऽवधेयम्—यदत्र शिक्षाक्रमे प्रथमशिक्षा आङ्ग्लभाषाया मैट्रिकपरीक्षातुल्या, मध्यमपरीक्षा च इण्टरमिडियटपरीक्षा तुल्या, उत्तमशिक्षाया भागद्वयं च क्रमेण बी० ए०, एम्० ए० परीक्षयोस्तुल्यमिति साधारण्येन विज्ञायते । परमाङ्ग्लभाषाध्ययने प्रथमशिक्षायां बहुतरः कालोऽपेक्ष्यते, अथे तु स्वल्पः । अस्माकं तु संस्कृतभाषाया एतद्देशीयत्वात्प्रथमशिक्षायां स्वल्पः कालोऽपेक्ष्यते, अथे तु बहुतरदुरुहविषयसंकोर्णत्वाच्छिक्षाया अधिककालोऽपेक्ष्यते इत्यस्तेऽव वेधस्यम् । सकलितस्तु काल आङ्ग्लभाषा एम्० ए०

पर्यन्तशिक्षापेक्षयाऽत्र नून एवेति । किञ्च तत्र मैट्रिकपरीक्षया यावान् बोधस्ततः कथंचिदन्तर्नएवात् प्रथमपरीक्षया संभवति इति प्रतीयते । तस्मादेषु विश्वविद्यालयेषु आङ्ग्लभाषापरीक्षास्त्रिव संस्कृत-परीक्षास्त्रपि वयसा नियमः स्यात् । षोडशवर्षवयसोन्नाम्ब्याः प्रथमशिक्षातो नो तारणोया न वा कालेजविभागे प्रवेशनीया इति तत्र मध्यमशिक्षा मैट्रिकस्थाने मन्तव्या । षोडशाब्दपर्यन्तं मध्यम-शिक्षां समाप्योत्तमायां प्रविशेदिति नियमः आस्थेयः, मध्यमशिक्षा-पर्यन्तं च मैट्रिककालसमानतापि प्रायेण भविष्यति । कालेज-विभागे तु उत्तमशिञ्चैव खण्डद्वयं खण्डत्रयं वा प्रकल्प्य स्थापनीयेति युक्तं भवति । अन्यथेत् कोऽपि सुलभः प्रकारोऽत्र विदुषामभिमतः स तर्हि कृपया बोधनीयः । येन तथाविधा विभागा अत्र प्रकल्पेर-र-ञ्चिति ।

इमं शिक्षाक्रमं सावधानमालोच्य स्वस्वसंमतिं द्रुतं प्रकटये-
दुर्विदांसो महाभागा इति सुदृढमाशास्यते । संमतिसंग्रहानन्तर-
मयं शिक्षाक्रमः सुनिश्चितः स्यात् । परीक्षाव्यवस्थापि चैतदनुसारं
संपाद्येत । संस्कृतविद्यालयेषु राजकीयपरीक्षासु चैतं क्रमं प्रचाराय तु
संमेलनं सुदृढं प्रयतितैवेति ।

संस्कृतशिक्षाक्रमः ।

१।—आदौ वर्षद्वयं स्व-स्वदेशभाषाशिञ्चा । लेखनम्, वाचनम्
देशभाषासम्बन्धिलघुपुस्तकवाचनम्, साधारणवाक्यार्थावबोध इत्येता-
वत्पर्यन्तं ज्ञानमावश्यकम् । देशभाषापद्योच्चारणशैली संस्कृतपद्यो-
च्चारणशैली चाप्यत्र शिञ्चणीया । अन्यप्रान्तवासिभिरपि हिन्दी-
भाषाशिञ्चणाय प्रयतनीयम् । गणितपट्टिका, (पहाडा) संस्थालेखः,
संमेलनं, व्यवकलनं च गणितेऽभ्यसनीयम् ।

२। तदनु शिक्षायास्त्रयो विभागाः । प्रथमः, मध्यमः, उत्तम-
चेति । उत्तमेऽप्यश्वान्तरं भागद्वयम् इति संभूयं भागचतुष्टयं स्यात् ।
प्रत्येकं त्रयस्त्रयः संवत्सराः शिक्षार्थमपेक्षितः काल इति साधार-
णेन द्वादशवार्षिकीयं शिक्षापद्धतिः ।

तत्र प्रथमशिक्षायाम् ।

१—संस्कृतपाठ्ये — अभिनवसंहृत्वा लघुग्रन्थाः । रामायण-
महाभारतहितोपदेशपञ्चतन्त्रादिसंगृहीतगद्यपद्यभागः । नीतिश-
शतकादिभ्यः संगृहीतानि पद्यानि । (संस्कृतभाषायां प्रवेशो
यावता भवेत् । सङ्क्षेपश्लोकपरिमाणाट्टनूना गद्यपद्यभागोऽत्र
शिक्षायां नियमनीयः स्यात् ।)

२—व्याकरणे वर्णानां स्थानप्रयत्नविवेकः, साधारण्येन संधिज्ञा-
नम्, सनियमं लिङ्गभेदेन शब्दरूपज्ञानम्, व्यवहारसुप्रयुक्तधातुरूप-
ज्ञानम्, कर्त्तृकर्मोपकारकभेदेन प्रथमादिविभक्तीनाम्, कालपुरुष-
गणादिभेदेन धातुरूपाणाम्, तदयोजनायाश्च सम्यक् परिचयः, कृत-
द्वितमासानां साधारणा नियमाः, कर्त्तृकर्मप्रदानवाक्यपरिचयः
निपातोपसर्गपरिचयश्चेति । (स्वस्वार्धोतगद्यपद्येषु अन्यत्रापि च
साधारणवाक्यादिषु पदानि निर्वक्तुं यथा शक्यं यात् ।)

३—प्रथमत्रये स्थानभिनवसंहृत्तलघुग्रन्थानाम् नियमनीयम् । श्रीविश्वेश्वरभट्टाचार्य-
महाशयस्य 'संस्कृतसंदर्भः' तवादर्शभूतः । द्वितीयतृतीययोश्च श्रीश्रीगणेशसंघस्यहृदयी अभिनव-
ग्रन्थौ । अत्रुपाठः, हितोपदेशः, पञ्चतन्त्रम्, श्रीवाल्मीकिरामायणम्, महाभारतम्, भट्टहरि-
कृतनीतिशतकं चेति एभ्यः कश्चित् कांश्चिदंशः । यथा कुसुममाला (संग्रहः)

४—श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिणां 'सरलसंस्कृतशिक्षणकस्य' भागपञ्चकम् । श्री कै, पि, द्विवेदिनां
संस्कृतशिक्षिका । भागचतुष्टयात्मिका रूपमाला तिङन्तमञ्जरी च । शब्दमञ्जरी, तिङन्तमञ्जरी,
धातुरूपसुक्तावली, समासप्रकरणं च इति एवंविधा अन्येऽपि वा अभिनवरोत्या संहृत्वाः संदर्भाः
शिक्षणार्थमनुमन्यन्ते । स्थानप्रयत्नविवेकस्य पाणिनीयशिक्षावः शिक्षणीयः ।

१—अनुवादः । (दे गभाषायाः संस्कृते, संस्कृतस्य च देगभाषायाम्)

४—कोशे एकार्थानेकशब्दज्ञानम् । (यथामन्त्रं तत्तत्शब्दानां तत्तदर्थं कुतः प्रवृत्तिरिति वृत्तपत्यर्थं शिष्यशौचम्)

५—हिन्दीभाषासाहित्यग्रन्थपद्यभागस्य सभ्यगनुशीलनम् ।

६—गणिते दशमलववर्जं द्वैरशिकान्तगणितम् । व्यापारगणितं वा । अत्रैव तिथिपत्र—(पञ्चांग) वीक्षणभाष्यासुख ।

७—भूगोले—महाहोपानां तद्दिभागानां च साधारणज्ञानम्, भारतवर्षस्य च साकल्येन ज्ञानम् ।

८—इतिहासे-श्रीरामयुधिष्ठिरहरिश्चन्द्रादीनां भारतीयमहापुरुषाणां सप्तविराट्साध्वीनां तत्परितानां तद्देशकालानां जन्मतिथ्यादीनां च केवलं कथारूपेण वाचिकः परिचयः ।

९—धर्मे नित्यकर्मशिक्षा, शौचाचारशिक्षा, मामान्यधर्मशिक्षा च । तत्रैव कतिचित् स्तोत्राणि, नैतिश्लोकाः, स्वास्थ्यरक्षोपयुक्तनियमज्ञानं च ।

१—संस्कृतशालाधीनी, अनुवाददीपिकादिकं किमप्यभिनव पुस्तकं शिक्षार्थं रंयास्यम् । विद्वेषतस्तु व्यवहारिकशब्दकोषं कमप्यादाय तच्छब्दानां व्यवहाराभ्यासः कारयितव्यः, पत्रादिविषय शिक्षणोयः ।

४—अमरकोषः, अमरसारः, शास्त्रातचन्द्रिका, इत्यायुधः, एतेभ्य उपयुक्तोऽयसद्वयस्यात्तनादिभिः, अमरकोष एव वा ।

५—श्रीमहावीरप्रसःदत्रिवेदिनशाशयस्य महाभारतात्, गो० मुसलीदासकृतसामायणविवरणवृत्तिकायां भूषणव्याख्याय च संयुक्तोऽयः । हिन्दीशिक्षावस्थाः पद्य भागाः पूर्वमध्यायाः । अत्राभ्यर्द्धशक्तिभिः स्वल्पभाषासाहित्यशिक्षापि नियन्तुं शक्यते । परं हिन्दीभाषासाहित्यज्ञानं सर्वसाधारणकं मन्तव्यम् ।

६—संस्कृते एतच्छिक्षासुपयुक्ता यन्वा यथा सन्त्ये रन् तथा प्रयतनीयम् । यावत् नास्ति सन्त्येसिद्धावन् हिन्दीभाषयेव विषया इमे शिक्षणीयाः ।

९—एवंविधानं लघुपुस्तकाभाष्यकानि । पुस्तकसम्पत्तिपथ्येन मनुकृत्यादिभ्यः व्यापारादिकं शिक्षणीयम् । श्लोकाश्च च शोषरत्नाकरादिभ्यः शिक्षणीयानि ।

१०—अथैतेषु विकल्परूपेण यथाभिहितं किमप्येवं इयं वा वृक्षार्थमैच्छिकरूपेण आह्वयम् ।

(क) वेदपाठे याजुषो रुद्राध्यायः सखरः । ऋग्वेदादीनां वा स स भागः सखरः (ख) लिपिमौष्ठवम् । (ग) सीसुकाचरथोजनाभ्यासः (Composing) (घ) चित्रणकलाभ्यासः (Drawing) (ङ) मृत्काष्ठादि वस्तुनिर्माणशिल्पम् (Clay modelling) (च) सूत्रनिर्माणशिल्पम् । (छ) क्षेत्रमापनम् ('Survey) (ज) वृक्षारोपणम् (Gardening) चेति । (क्रमशः) ।

वृक्षकथा ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

(श्लोकः—शोदुर्गाचरणमाख्यवेशानतांशः ।)

अथ सा वनदेवता मुहूर्त्तमिव मौनमुपासना किमपि मनसि विमृश्य मन्दं मन्दमुपसर्पन्ती सहकारतरुसङ्घमग्रतो मामदर्शयत् सस्मितमिदमवदञ्च—वत्स, जानामि किम्. एतं स्वत् कतमाः किमाचाराञ्च मानुषेष्वसन् इति ? न जानामि चेत्, अस्मिन् इत्यावधानो भव ।

एतं किल पूर्वस्मिन् जन्मानि परोपकारपरायणा महायतना महानुभावा दानशोण्डा धनन आभन् । स्वापवितकर्मविपक्व वशीन दुरन्तस्थावरयोनिमापन्ना महता कष्टनव दिनक्षयाः क्षप्रयन्ति ।

यथा हि—सदाशया दानव्रता धनिनः परापकाराय धन फलानि सञ्चिन्वन्ति । सञ्चित्य च क्रपणवत् नेव गोपायन्ति, नापि स्वोदरभर-

१०—(क) उपनातेर्द्विर्गणनासुखमेतच्छिखरीयमेव । ये तु अग्रे कर्मकाण्डविषये प्रवेष्टुमिच्छन्ति, तेनवृक्षमेतद्व्यशं स्मृतं । शेषा तु शैवाचकारो धर्मविद्वत्क एवाह्वयमन्वयन्ते ।

शेकफलानि कुर्वन्ति ; परन्तु सगुण-विगुण-निर्विशेषेषु पूर्वं परितोष-यन्ति धनैः । प्रयच्छन्ति च यथाकाममर्थिसार्धैः । तेषां निमर्ग-सुन्दराणि वाङ्मनःकायचेष्टितानि सरसावदातानि सुधासार-रसोदराणि च हसितानि, किं बहुना, तदेषां किमिवास्ति, यच्च प्रमोदसन्दोहमुपजनयति समीपमुपेयुषां सुमनसाम् ।

तथा खल्वेतेऽपि सहकारतरवः सर्वतः कमनीयताभृतः संजाता शङ्खैर्भृङ्गैरुच्चैः सङ्गीयमानयशसः सुषमाभरमनोहरेषु सिन्दूरसुन्दरेषु करकिशलयेषु आत्मसर्वस्वानि फलकुसुमानि समादाय, समीपमुप-गतान् अध्वक्लेशविवशान् क्षुत्क्षामकातरान् पार्थकान्, शुक-पिक-काकप्रमुखान् पक्षिणश्चाविशेषेण—सुहृदुपनतैरुपायनैरिव नितरां प्रीणयन्ति । व्यजनैरिव नवकिशलयैस्त्वचं, सौरभवद्भुलेः कुसुमैर्घ्राणं, अमृतरसमधुरैः फलैः रमनां, नवकुङ्कुमाङ्गणैरभिनवोद्गतैः शास्ता-च्छटैर्नयनयुगलं, मलीलालिमानाललितालापैश्च श्रोत्रयुगलं सन्तर्पयन्तः सन्ततमन्तः सन्तोषमुपजनयन्ति जन्तूनाम् । परोप-कारपरायणानां महात्मनामिव किमिव वास्ति चेष्टां, यत् सदसद-विशेषेण प्राणिमात्रं नानन्दयति ? तत एवाहं ब्रवीमि यत्, एते किल प्राक्तने जन्मनि पुण्यशीलाः माधव एव सन्तः केनचित् पापलेशेन वृक्ष-योनिमधिगता अपि संस्कारसुस्थितानि स्वचरितानि साम्प्रतमपि समनुवर्त्तन्ते—इत्येवमभिदधाना सा वनदेवता सहसा मौनमभजत ।

अथासौ खलदमलधवलचेलाञ्जला जिज्ञासुतया स्फुरदधरपङ्कवं मामभिवीक्ष्य नवकिशलयानुकारिणा करेण करे समादाय मामयतः शनैः शनैः सञ्चरन्तो नातिदूरमिव गत्वा सहस्रमिदमभाषत—
शतस्र, क्षणमपेक्षस्व, भूयश्चान्यत् ते विज्ञापयामि ; प्रणिधत्स्व तावत्—

द्यौष्यं पुरतः कृशकर्कशतनुः गलालम्बिभिः फलभरैरुपगोभ-

मानो महान् नारिकेलनहरवलोक्वते नायमपि तद्वसामान्यतया
नोपेक्षणीयः । यदेतस्यापि पूर्ववत्तं कौतुककारमिव वर्त्तते ।

अयं किन्तु पूर्वजातो कृपणाधनतया विश्रुतकीर्तिः कश्चिद्वनिक-
नन्दन आसीत् । तदिह स्वावरजम्भान्यपि सुष्टूपसेवितां तामैव पुरा-
तनीं प्रकृतिं सर्वा मनः समादत्ते । तथाहि—

स्वभावकृपणादि प्रायेण सर्वतः सर्वथा सर्वेभ्यः सारधनमुपादाय
खच्छन्दमात्ममा कुर्वन्ति, आत्मसात्कृत्य च तथा गोपायन्ति, यथा
नात्मनोऽपि भागाय कथञ्चिदुपयुज्यते, का कथा परेषाम् ; अपरे तावत्
निरीक्षितुमपि तत्र शक्नुवन्ति किमुत ग्रहोत्तुम् । महतायासेन कथञ्चित्
गृह्यमाणमपि सहसा भाक्तुं न शक्यते ; भुक्तमपि सहस्रहीनेन न
परिपाच्यते । तदेवं न देवाय न धर्माय न विप्राय नवात्मने उपयुक्तं
तदनं केवलं पेटिकानिहितं कृत्वा स्वात्मोपकरणं यत्नतः परिपालयन्ति,
नितरां परिवर्द्धयन्ति च । एवमनिशमनुपभोगपरवशतया धनक्षय-
दुर्भावनया च शृङ्गकर्कशांस्थिमात्रसारां अमांसलदोर्घां शरीरयष्टिं
क्षुत्क्षामताया नियतं पतनोन्मूलिमपि बलादिव विधारयन्ति । धन-
व्ययभियेव नापर स्वभाङ्गितयाङ्गो कुर्वन्ति, केवलमेकाकिनस्तिष्ठन्तो
दिनयामिनीर्यापयन्ति ।

तथा स्वस्वयमपि लाङ्गलीतर्यमेव भूमिभागमधितिष्ठति, तत्रैव
सर्वतः सर्वान् रसान् निरयशेषमाकृत्य तथात्मसात् करोति, यथा खलु
तदुपकरणवर्त्तिनोऽपरे तरवः कथञ्चिदुच्छसन्तोऽपि नैव पुष्टिमश्रु-
वते । स्वयमपि च मद्भयप्रवणतयैव शृङ्गकर्कशां टार्घदोर्घां संजात-
वेपथुव्याधिं शरीरयष्टिं कथमपि धारयन् जीवनं सफलयति ।
सर्वतः सञ्जीयमानं रससारन्तु कृपणाधनमिव फलव्याजेन दृढतर-
सम्पृटके निधाय त्वगादिभिश्च निपुणं समाहृत्य भोगक्षयभियेव दिवा-
निगमुपकण्ठं तथा धारयति, यथा धूर्त्ता मर्कटा अपि तदासादयितु-
मपारयन्ता दूरादेव परावर्त्तेरन् । कृपण इव व्ययभोतीव शास्त्रा-

सन्ततीरपि नाङ्गो करोति, निःशाखतया च आश्रयदानजं परसन्ताप-
हरणपुण्यमपि न बहु मन्यते ; केवलमेक एव निवसन् कालकलाः
सुखेन कलयति । वञ्चनपटवो धूर्ताः पुनः, एवं यत्नतः परिवर्द्धितं
परिरक्षितमपि सर्वस्वभूतं तत् फलरत्नं कृपणधनमिव वलात् कृत्वा
समाच्छिद्य सुखेन गृह्णन्ति भक्षयन्ति च वरम् । तदहं ब्रवीमि,
कृपण जनावतारोऽयं लाङ्गलीतरः प्राक्तनमंस्कारानुरूपं चरित-
मिदानोमप्यनुवर्त्तते । अथापरं किं नाम द्रष्टुं श्योतुं वा समीह्ये,
इत्युक्त्वा सा विरराम ।

अथैवमभिधाय विरतवचसि तस्यां, उत्तरोत्तरमुपजायमान-
प्रकर्षेण हर्षेण चापलबहुलेन कुतूहलेन च विवशोऽक्रियमानमानसोऽहं
श्रद्धाजडेन चेतसा सप्रच्छयमिदमवादिषम्—

भगवति वनदेवते ! सुधासारसरसेन प्रियप्रायतया श्रुतिसुखकरेण
ते वचनजातेन, श्रद्धाचरतया प्रकृतिमधुरेण काननराप्रनोयकेन,
अश्रुतपूर्वतया मधुरमधुरेण पादपोदन्तश्रवणेन च मम कायिकी
मानसो च वेदना विगलिता ; परमिदानोमपरमपि तरुदन्तमाकर्ण-
यितुं शृणु चपलयति मामनवग्रहा कौतूहलपरम्परा । तदहं
पादयोः प्रणिपत्य त्वां विज्ञापयामि यदि मे नापराधः, तदपरमपि
परमाश्चर्यनिलयं पादपदुत्तान्तं आवयित्वा सविशेषमनुगृह्यतामय-
माश्रयो जन इति ।

अथ सैवमभिहिता मदे कहिता वनदेवता ईषदाचलितकन्धरेण
ष्योत्स्राधवलेन वदनेन मामाश्रास्य, मन्दं मन्दमग्रता गच्छन्ती
कस्यचित् महतः शाल्मलीतरोः समोपमुपानयन्वाम् । तत्र च क्षणं
स्थित्वा, ईषदाकुञ्चितभ्रूयुगला किञ्चिन्नमिलीतनयना च सतो
किमिव मनसि समहृत्कलय्य सहासमभाषत माम्—

वक्ष, योऽयमग्रतः शाखासन्ततिबहुलेन, मूलस्थलेन समधिक-
मांसलेन कलेवरेण विराजमानः, बाहुकल्पः शाखाभ्येष सर्वा दिशः

समाच्छाद्य विशालः शालमल्लोत्तरालोक्वते, नायमपि तरुबुद्ध्या
समुपेक्षनोयः । अर्थं हि पुराभवे मदमूर्खताभिमानाद्यशेषदोष-
निलयः कश्चित् दुष्कलौन आसीत् ; तत एव च महतोऽपराधादिदानो-
मौद्दशीं दशमापन्नः स्वकर्म्मशेषं क्षपयति ।

यथा हि मदसद्विचारविधुरा दुष्कलौनाः प्रायेण निरक्षरतया विद्या-
सौरभरहितेन कुसुमसुकुमारिण वदनेन, परपुष्टतया मांसलेन वपुषा च
परिशोभमाना अभिमानकण्टकितया च नियतममदाश्रयतामुप-
यान्ति ; दुर्बिनोततया च कण्टकेरिव दृष्यं वोभिराश्रयिनाऽपि निस्तु-
दन्ति ; मदान्धतया च महतामपि भोतिमुत्पादयन्ति, सदगुण-
विहोनतया च माधुभिर्नाद्रियन्ते, अमाधुभिश्च सुगरां बहुमन्यन्त ।

अथ स्वल्पमपि मर्द्धतः समाकृष्टरसपुष्टेन विशालेन वपुषा, गन्ध-
सम्बन्धशून्येन रूपमात्रापजाविना कुसुमहासेन, परिशोभमानः, अधः-
श्रितान् सन्निधानोपगतांश्च निरागसोऽपि तोच्छ्रैः कण्टकेर्निस्तुदति,
शाखासन्ततिसम्बन्धकारितशतया च मर्द्धानविशेषेण भोषयति ;
दोषबहुलतया च कामलकलेवराणि कीककांक्षितकुलानि समधोर्थं
दुरन्तरां शकुन्मुखानण्डजान् बाहुल्येनानुगृह्णाति । दुष्य भाव-
तया च समोपवर्तिना भद्रतरून् परं निगृह्णाति । तदयमनिशमेव-
मात्मनः प्राग्भवोयकर्मत्रिपाकमनुभवन् कथं कथमपि दिनान्यति—
वाङ्मयति इति । तदहं ब्रवीमि नायं तरुसामान्यतया दर्शनोयस्त्वयेति
उक्त्वा सा मौनमालम्ब्ये । इति ।

दुर्ग शनन्दिनी ।

(लेखकः—श्री.....)

द्वितीयखण्डस्य

प्रथमः परिच्छेदः ।

आयेषा ।

जगत्सिंहो यदा नयनमुदमोचयत्, अपश्यत् तदा सुरम्यहर्म्य-
मन्तरा पर्यङ्कमधिगमयानमात्मानम् । यत्र प्रकोष्ठे स गयानो वर्तते,
न सस्कार तत्र पूर्वमप्यागत इति । अत्रायतः कक्षः सुशोभितश्च
बाहुष्येन ; पादस्पर्शसुखेन कुथेन समाहृतं प्रस्तरत्रिनिर्मितं
हर्म्यतलम् । तदुपरि मालावशृङ्गकमुखानि रजतगजदन्तादिना-
महामूर्ख्यवसुरचिन्तानि च सन्ति द्रव्याणि । कक्षद्वाराणां गवा-
चानाञ्च नोलपटपरिवृततया निरतिशयः स्निग्धः सञ्जातः प्रकोष्ठे
दिवसालाकः । नानाविधेन मधुरमोक्षेण सुरभीकृतः कक्षः ।

निर्जनतयेव नौरवः कक्षः । काचित् परिचारिका सुरभिवारि-
निषिक्तव्यजनकरा नौरवमुपवीजयति राजपुत्रम् । अपरा काचित्
भाषाशक्तिशून्येव चित्रपुत्तलिका तिष्ठति कियदन्तरे । यं हि
हिरदरदरचितं पर्यङ्कमधिगमयानो वर्तते राजपुत्रः पृष्ठतस्तस्य,
राजपुत्रस्य पार्श्वे समुपदिश्य काचित् रमणो सतर्ककरणे तस्य शरो-
रक्षतेषु किमिदं भेषजं विलिम्पति । कुथापरि महाघर्षपरिच्छेदः
कश्चित् पाठानः ताम्बूलं चर्व्ययन्ने कस्मिन् पागमीकपुस्तके दृष्टि-
माक्षिपति । न कोऽपि किञ्चित् भाषते, नवा शब्दं करोति ।

राजपुत्रो नेत्रमुष्णीष्य प्रकोष्ठं परितो दृष्टिमाक्षिपत्, पार्श्वे
परिवर्तयितुमचेष्टत । परं सर्वशरोरेषु दारुणवेदनया तिलाहर्मपि
चलितं न शशाक ।

या हि पर्यङ्गमध्यास्त रमणी, राजपुत्रस्वोपक्रममवलोक्य सा
वीणामधुरिणातिमृदुना स्वरिणावादोत् । “स्थिरो भव, मा
चाञ्चलं गच्छ ।”

राजपुत्रः क्षीणकण्ठेनाकथयत् “क्वास्मि !” । तेनैव मधुरस्वरेण
प्रतिवचनं वभूव—आस्ते भवान् उत्कृष्टप्रदेशे एव । मा चिन्तयतु,
मीनं भजताम् ।

राजपुत्रः पुनरपि अतिक्षीणस्वरेणापृच्छत्—कियतो तावत्
वेला ? मधुरभाषिणी पुनरस्फुटेन वचनेनाकथयत् ‘अपराङ्गः
सम्प्रतिवर्त्तते । स्थैर्यमवलम्बताम्, कथां कथयति चेन्नवान् आरोग्यं
प्राप्तुं नार्हेत् । भवति जोषमनामादयति, वयमृत्याय यास्यामः’ ।
राजपुत्रः कष्टेनाकथयत्—अपरेका कथा—क्वा त्वम् ? रमणी
अकथयत्—“आयेषा ।” निस्तब्धो राजपुत्र आयेषाया मुखं निरी-
क्षते स्म । किमियम् अन्यत्र कुत्राप्यवलोकिता । नहि अन्यदा कदापि
दृष्टेति तत्र निश्चिता प्रतान्तिरभवत् । आयेषाया वयक्रमः
हाविंशतिर्वत्सराणां भवेत् । आयेषा सुन्दरदर्शना, किन्तु तादृशं
सौन्दर्यं हित्नेः शब्दैः प्रकटयितुं नालम् । तिलोत्तमापि
परमरूपवती; किन्तु आयेषायाः सौन्दर्यं नहि तादृशम् ।
स्थिरयौवनाया विमलाया अपि एतावत्कालपर्यन्तं रूपच्छटा
लोकमनोमोहिनी आसीत् । आयेषारूपराशिर्नहि तदनुरूपोऽपि ।
कस्याश्चित् कस्याश्चित् तरुण्याः सौन्दर्यं वासन्तमञ्जिकाया इव नव-
स्फुटं ब्रीडामङ्गचितं, कोमलं निर्मलं परिमलमयम् । तिलोत्तमायाः
सौन्दर्यं तादृशम् । कस्याश्चित् रमण्या रूपं अपराङ्गखलपद्ममिव
निर्वासं मुद्गणोन्मुखं शुष्कपल्लवम् अथच सुशोभितं परं विकशितं परं
प्रभाविशिष्टं मधुपरिपूर्णम् । विमला तथाविधा सुन्दरी । आयेषायाः
सौन्दर्यं सुविकारफुल्लयाः जलनलिन्या इव, सुविकाशं सुवासितं
रसपूर्णं रसप्रदीप्तं, न सङ्कुचितं नवा विशुष्कं; कोमलमथच्च

प्रोज्ज्वलं ; पूर्णदलराजिषु रौद्रं प्रतिफलति अथच सृष्टे हा नो न मोयते
 पाठक मद्भाषय ! “रूपालोकः” कदापि किम् अवलोकितः । न दृष्टञ्चेत्
 श्रुतः किम् ? अनेके सुन्दर्यो रूपेण दश दिग् आलोकिताः कुर्वन्ति ।
 श्रूयते अनेकेषां स्त, पा गृहसान्निहितं कुरुते । प्रजधान्नि निशुभयुद्धे च
 कृष्णरूपेणापि आलोकः मसन्नायत । वस्तुतः पाठकमर्दोऽयं न वुद्धं
 को नाम रूपालोक इति । निपन्नः रूपेण आलोकयति । किन्तु म
 आलोकः प्रदीपालोक इव । किञ्चित् किञ्चित् अगुज्ज्वलं,
 तेलमपेक्षते अन्यथा न ज्वलति । गृहकर्मणि उपयुज्यते,
 गृहोत्वा गृहकर्मणि निर्वर्त्तय ; भक्तं पत्न, गत्याप्रवतारय,
 सर्वं निष्पत्स्यते किन्तु स्पृष्टे मनि गृहमृतिर्भवति ।
 तिलोत्तमापि रूपेण आलोकमकुरुते—म वालन्दुज्योतिरिव सुविपन्नः
 सुमधुरः मधोतलः किन्तु न तेन गृहकाव्यं सम्पद्यते । नहि तथा
 प्रखरो दूरनिःसृतश्च । आयिप्रापि रूपेणान्नाक्रमकामिणी, किन्तु म तरुण-
 सूर्यरश्मिरिव प्रदीपः प्रभासयः अथच यत्र पतति तत्रैव दमति ।

यथा उद्यानान्तरा पद्मपुष्पम् तथैव रत्नदास्याधिकान्तरा आयिवा ।
 तेन तस्या अवयवान् पाठकानां ध्यानप्राप्यान् कर्त्तुं समिलषान्ति यदि
 चित्रकरोऽभविष्यम्, यद्यत्रतुलिकां धर्त्तुं प्राभविष्यम्, यदि तं वर्णं
 कलयितुमशक्यम्, न चम्पकं न रक्तं नवा श्वेतपद्मकोरकः अथच
 मिश्रितं तयमेव, ईदृशं वर्णं चेत् कलयितुमशक्यम् । यदि तत् ललाटे
 तथैव अवन्दुरं क्त्वा अङ्कयितुं प्राभविष्यम् । अवन्दुरं अथ च
 विस्तोणं तत् मन्मथरङ्गभूमिमिव विधाय लिखितुम अशक्यम् ;
 तदुपरि तथैव सुवक्त्रां केशस्य मौमारिखां दातुं प्राभविष्यम् । तां
 रिखां तथैव स्फुटां तथैव च ललाटस्य गोलाकृतेरनुगामिनो क्त्वा
 आकर्णं अङ्कयितुं प्राभविष्यम् ; कर्णोपरि तां रिखां तथैव विधाय
 लिखितुं प्राभविष्यम् । यदि तथैव कृष्णचौममिव केशश्रेणिं
 लिखितुं प्राभविष्यम् । केशान्तरा तथैवसूक्ष्मं स्फुटञ्च

ललाटात् सीमन्तं रचयितुं प्राभविष्यम् । यदि तथैव केशं रञ्जितं कर्तुं प्राभविष्यम् ; यदि तथैव लोलधन्विहं रचयितुं प्राभविष्यम् । यदि तदतिनिविडं भ्रूयुगलमङ्कयन् दर्शयितुं प्राभविष्यम् । यत्र हे भ्रूवी परस्परं संयोगाभिलाषि-
 ष्यावपि मिलिते नाभवतां, तस्मात् यथायथं वर्द्धितायतने भूत्वा मध्य-
 स्थलोपस्थितैरन्तरा एव यथा स्थूलरेखे अभवतां, ततश्च पुनः क्रमेण सूक्ष्माकारेण केशविन्यासरेखासमीपवर्तिन्यौ सूच्यन्वत् समाने अभवतां, तत् यदि दर्शयितुं प्राभविष्यम् । यदि तत् विदुरदग्निपूर्ण-
 मेघवत् चञ्चलं कोमलं चक्षुःपल्लवं लिखितुं प्राभविष्यम् ; यदि तस्य नयनयुगलस्य त्रिस्तुतमायतनं लिखितुं प्राभविष्यम् ; तस्य उपरितन-
 पल्लवस्य अधस्तनपल्लवस्य च सुन्दरीं वक्रभङ्गीं, तस्य चक्षुष नीला-
 लक्तकप्रभां, तस्य भ्रमभङ्गणां स्थलां तारकां च लिखितुं प्राभविष्यम् ;
 यदि सा गर्वस्फीता रम्यभ्रमता सुनाभिका, तत् रममयं अधरोष्ठं सा सृष्टकवरा प्रस्तरश्वेता ग्रीवा ; तौ कर्णाभरणस्पर्शप्रार्थिनौ पोवरा-
 सौ ; तौ स्थूलब्रीहली रत्नालङ्कारखचितौ बाहू ; यत्राङ्गुलीषु रत्ना-
 ङ्गुरीयकं ह्रीनमासं ता अनुल्यः ; तत् पद्मारक्तं कोमलकरपल्लवं तत्र मुक्ताहारप्रभानिन्दि पोवरोन्नतं यजः ; मा इष्यार्घस्य वपुषः मनो
 मोहिनी भङ्गी ; यदि एतत् सर्वं लिखितुं प्राभविष्यम् तथापि तुलिका
 स्पर्शं नाकरिष्यम् । आयेषायाः मौन्दर्थ्यसारं, तस्य समुद्रस्य कौस्तुभरत्नं,
 तस्याः धीरकटाक्षः । मान्द्यममीरणकम्पितनोत्पलतुष्यं धीर-
 मधुरकटाक्षं कथयिष्ये लिखिष्यामि ?

राजपुत्रः आयेषां प्रति चिरं निरोक्षत स्म । तिलोत्तमा तस्य मनसि परिपत्तिता । स्मरणभात्रेण हृदयं विदीर्णमिवाभूत्, शिरासमूहान्तरा रक्तस्रोतः प्रवलेन वेगेन प्रधावितमभूत्, गभारात् क्षतात् भूयो रक्तप्रवाहः सवेगं निरगात् ; राजपुत्रः पुनरचेतनश्चक्षुषो न्यमोलयत् ।

खट्वामारूढा सुन्दरी तत्क्षणे तामात् गात्रीस्थानमकरोत् । यो जन-

चित्रकम्बनासीनः पुस्तकमपठत् स अन्तरात्तरा पुस्तकादाकथ्य चक्षुः
सप्रेमदृष्ट्या आयेषां निरैक्षत, किमितः, यवत्यां पर्यङ्कादुखितायां
तस्या यत् कर्णाभरणं दोलातेस्म पाठानस्तदेव चिरमपरिहृतमनेत्रेण
अवालोकयत् । आयेषा गात्रोत्थानं कृत्वा शनेः शनेः पाठानसमोपे
गत्वा तस्य कर्णं अकथयत्—ओमभान ! शोघ्रं वैद्यमन्त्रिधौ जनं
प्रेषय ।

दुर्गजेता खां ओममान एव चित्रकम्बले उपविष्ट आसीत् । आयेषा-
वचनमाकर्ण्य स उत्थाय गतः । आयेषा एकस्या रौप्यषट्-
पदिकाया उपरि स्थितात् पात्रात् किञ्चित् जलवद्रव्यं गृहीत्वा
पुनश्चिह्नितस्य राजपुत्रस्य ललाटे मुखे च असिञ्चत् । खांओस-
मानश्च अचिरेण वैद्यम् आदाय प्रत्यागच्छत् । वैद्यो बहुप्रयत्नेन
रक्तस्त्रावं न्यवारयत् । तथा नानाविधम् औषधं आयेषा समोपे दत्त्वा
मृदुस्वरेण व्यवहारव्यवस्थामुपादिशत् ।

आयेषा कर्णं अपृच्छत्—भवाम् कोदृशीभवस्थां पश्यति ?
वैद्यः—अति प्रवलः खलु ज्वरः ।

वैद्यो यदा आमन्त्र्य प्रतिगच्छति तदा ओसमानस्तस्य पश्चाद्
गत्वा द्वारदेशे तं मृदुस्वरेणाकथयत्—रक्षां प्राप्यस्यति किम् ? वैद्यो
ऽकथयत् “आकृतिर्नहि तादृशा । पुनर्यातनायाम् मामाकार-
यिष्यसि ।” (क्रमशः ।)

समालोचनम् ।

साहित्यदर्पणः खण्डद्वयात्मकः । विद्यावाचस्पति श्रीमाल-
याम शास्त्रिणा साहित्याचार्ये विरचितया हिन्दीव्याख्यया विभूषितः ।
लखनऊनगरगतात् ३२६ संख्यकामौनावाद्भवनात् श्रीमता श्याम-
सुन्दरशर्माभिषगृत्वेन प्राकाश्यं प्रापितः । व्याख्यानस्य यावानं-

शोऽस्माभिरालोचितस्तावता प्रतीयते सरलसुबोधया श्रेया यत्नगता
नर्धानयं तथा स्पष्टीकृतवान् यथा सस्यगनधिगागुरूदिशानां, संस्कृत-
भाषायो तादृशं पाठवमनासादितवतामपि हिन्दीभाषिणामन्तेसदाम्
अनल्पाम् उपकृतिमिदं घटयिष्यतीति । सर्वथा हिन्दीभाषिणां
साधुवादशतमेते शास्त्रिपादा अर्हन्तीति मन्यामहे ।

विविधकथाः ।

शोकवार्त्ता ।—कोटालीपाडुवास्तव्याः प्रख्यातकीर्त्तियो

महनीयचरिता महामहोपाध्यायकल्याः पूर्ववङ्गानामसन्दर्गवाधार-
भूताश्चन्द्रकान्तन्यायालङ्कारपादाः परलोकं गता इति शाक्यपर्याकुला
वयम् । अलोकिकप्रतिभावल्लस्ते नाम महामानः वप्रतिभया सर्वथा
मेव विदुषां चेतांसि ममावर्जयामासुः । फरिदपुरराजन्द्रकलेजाख्य-
विद्यालयस्य संस्कृताध्यापकपटमलकुर्वाणास्ते विराजन्ते च । तेषां
परलोकप्रयागेन राजेन्द्रविद्यालयस्य तथास्त्रिनस्य वङ्गप्रदेशस्य अत्या-
हृतमापतितमिति के नाम न खोक्वते मनीषिणः ।

वार्षिकाधिवेशनम्—हंसकृतसाहित्यपरिषदा वर्त्तमान-
वार्षिकमहाधिवेशनं वैशाखे मासि एव सम्पत्स्यत इति विदांकुर्वन्तु
सदस्यमहाभागाः ; तत्र सदस्यानां मानससन्तोषापादनाय भासप्रणीतं
प्रतिमानाटकं, महेन्द्रविक्रमविरचितं 'मत्तविलास' प्रहसनञ्चेति
अप्रयुक्तपूर्व्वं मनोरमं रूपकद्वयं प्रयोज्यम् इति प्रयागानुशोलनं
सस्यक् प्रचलति इत्यपि समवगच्छन्तु रसिकाः सामाजिकवर्थाः ।
अधिवेशनवासरं तूर्णमेव विज्ञापयिष्यामः ।

अखिलभारतवर्षीयसंस्कृतमहासम्मेलनम्—एतस्य वर्तमान
वार्तिकमधिवेशनं मनोषिद्धतन्मन्त्रेवितायां पारावसीनगर्भ्यां भवितेति
विगतं आगानगराधिवेशने पण्डितप्रकाण्डानां श्रमतां मदनमोहन
मालव्य महादयानां प्रार्थनया निरूपितम् । सम्प्रतं मालव्यमहाशया
राजनीतिपर्यालोचनव्यापृता विप्रिधविषयसन्धादनव्ययया अलञ्चा-
वसरा अधिवेशनगुरुकृतीषु मनो निवेशयितुम् अप्रभव इति श्रूयते ।
आशास्महे सत्वरमेव सुनिष्पादितमकलकृत्या काशीस्थविद्वन्मण्डलो-
सहायास्तत्रभवन्तो मालव्यपादाः अधिवेशनकृतीषु तथा यत्नगतं
विधातुं प्रभविष्यन्ति यथा तादृशानां महात्मनां प्रयत्नपरम्परया
अधिवेशनकृत्यं विगतहायनाधिवेशनादपि साफल्येन साधुतरं
निष्पत्स्यत इति ।

संस्कृतशिक्षापद्धतिः ।—विगतं भारतसंस्कृतमहासम्मेलने

आधुनिकसंस्कृतशिक्षापद्धतेः काश्चिद्दृष्टान् प्रदर्शयन्तु-
संशोधनक्रमेण कश्चित् नवीनः शिक्षाक्रमः उपस्थापितः ।
शुद्धीतश्च स तदा तत्रोपस्थितैः सर्वप्रदेशपतिभिरभित्तैर्विद्वद्भिः ।
सोऽयं शिक्षाक्रमः बहुविस्तृततया संचिप्यास्वाभिः प्रकाशितोऽस्यां
पत्रिकायाम् । आशास्महे यद् संस्कृतविद्याविवक्षणाः पण्डिताः
सूक्ष्मेक्षिकयालोच्य स्वमतं यदि पत्रिकायामस्यां प्रकाशयेयुस्तदा
संस्कृतप्रचारस्य पन्थाः कथञ्चित् सुगमो भविष्यतीति ।

गान्धारेषु संस्कृतविद्यालयः ।—आद्यैत् पुरा गान्धार-

राष्ट्रं सनातनधर्माश्रितैरेवाध्युषितम् । कालेन राष्ट्रदोषैरेधिकृते
महम्मदीयभूमिष्ठे जातेपि गान्धारराज्ये, इटानोमपि सनातनधर्माश्रिता-
स्तत्र न विरलत्वं गताः । सम्प्रति गान्धारनगरे सनातनधर्माश्रिता-
नामेव शिक्षार्थं कश्चित् विद्यालयः प्रतिष्ठापितो विद्योत्साहिना
गान्धारराजेन । तदर्थं सुरम्यः कश्चित् राजप्रानादश्च प्रदत्तः ।

अल्पैरेवाहाभिस्तत्र शतं विद्यार्थिनः समागताश्च । आशास्यहे वयम्
 एष विद्यालयः कालेन गान्धारजनपदस्य संस्कृतभास्वालोचनकेन्द्रो
 भविष्यति, प्रकाशतां नश्यति च नामशेषान् बहून् एव संस्कृतभाषा-
 निवहान् ज्ञार्थ्यशास्त्रग्रन्थान् इति ।

गुरुकुलवार्षिकोत्सवः - विगतसोऽफाल्गुनस्य पञ्च-

विंशतिदिवसादरभ्य जनत्रिंशद्विंशत्यब्देन गुरुकुलवार्षिकोत्सवः
 ससाफल्येन सुसम्पन्नोऽभवत् । सत्यपि वाष्पशान् धर्मघटे
 (Railway strike) अस्मिन्महोत्सवे महान् जनसमा-
 गमः सञ्जातः । अत्र त्रयाणां सम्मेलनानायविवेचनमभवत् ।
 तत्र कवितासम्मेलने पण्डित बुद्धदेव विद्या-रङ्कार महादयः, सर-
 स्वती-सम्मेलने पण्डितकन्हैरालालशास्त्रिमहादयः, आयुर्वेदसम्मेलने
 च कलिकातामहानगरोवास्तव्यः कविराजः आताराचरणवक्त्रवर्ति-
 महीदयः समापतराजनमल्लकृतवान् ।

स्वामिप्रदानदसन्त्याभिमहादयो धर्मविवेके गित्ताविवेके च
 सांस्कृत्यप्रदेशेन समागतजनातांमन्त्रोपं विवेकञ्च नितरां
 प्रवर्हयामास । महोत्सवस्य चतुर्थदिवसे प्रधानक्रमं चतुर्दशवर्षपर्यन्तं
 ब्रह्मचर्यमवलम्ब्य गुरुकुलमधुष्य अभ्यस्य विद्यार्थिभ्यः गुरु-
 कुलाचार्य उपाधिपदं प्रदत्तवान् । अस्मिन्वर्षे अष्टौ ब्रह्मचारिणः
 गुरुकुलविश्वविद्यालयस्य स्नातकपरीक्षासु, तार्थ्य गुरुकुलविश्वविद्या-
 लयोपाधिमवापुः ।

माघस्य माधारण-सभा - नौमाघस्य द्वादशविंशदिवसे

भृगुवासरे सायं सप्तमघटिकायां पण्डितवराणां शोमतां
 सतोयश्चन्द्रसिद्धान्तभूषणमहोदयानामध्याक्षेपण परिपश माघीयं
 माधारणाधिवेशनं सुसम्पन्नम् । तत्र च पण्डितवर्येण
 शोमता जानकीनाथमहोदयशास्त्रिणा प्राचीनभारते राष्ट्र-

संस्थानसि तशोर्षको निबन्धः सभायामनुवाचितः । ततो निबन्ध-
विषयमवलम्ब्य पण्डितवर्यैः कृष्णप्रसन्नतर्कवागीशमहादयैः राय—
श्रीयतोन्द्रनारायणवत्तुष्टुरोगमहोदयैश्च कृते समालोचने सभाभङ्गो
जातः ।

फाल्गुणस्य सभा—भीरफाल्गुणस्य अष्टाविंशदिवसे रवि-
वासरे मायं सप्तमघटिकायां पण्डितवराणां श्रीयुक्तसतोशचन्द्र-
सिद्धान्तभूषणमहोदयाणां आध्यक्षेण परिषदा मासिकम्
अधिवेशनं सुसम्पन्नम् जातम् । श्रोत्रता उपेन्द्रनाथसेनगुप्तकाव्यतोर्थेन
आद्यवर्णं प्राणतत्त्वयितिशोर्षको निबन्धः सभायामनुवाचितः ।
आयुर्वेदोक्तप्राणशब्देण तडिच्छक्तिबुद्ध्यते—इतीवासीत् निबन्धे
ऽस्मिन् प्रतिपाद्यं वस्तु । नानाविधयुक्तीनां समुल्लेखेन परमोपादेये
ऽस्मिन् निबन्धविषये श्रीयुक्तकृष्णप्रसन्नतर्कवागीशदिभिः समालोचिते
सभाभङ्गो जातः ।

बैदसभा—शिवस्य सप्तदशदिवसे रविवामरे हानडाख्ये नगरे
बैदसभायाः वार्षिकउत्सवो भविता । बङ्गवरेण्यस्य श्रीयुक्त आश-
तोष मुखोपाध्यायः सभानायको भविष्यतीति नानाप्रदेशवास्तव्यानां
संस्कृतवाग्विद्वानां ऐदिकानां च विदुषां समागमसत्र आशात्महे
वयम् ।

वङ्गीयसाहित्यपरिषद्—वङ्गीयसाहित्यपरिषद अष्टाविंशे
वार्षिकाधिवेशने वङ्गभाषानिवहप्रबन्धविशेषाणां लेखकेभ्यः
पारितोषिकदानमृदुघोषितम् । एवमुत्साहदानेन प्रतिवर्षं परिषत्
वङ्गभाषायाः उत्कर्षं शृंगं साधयतीति परमानन्दस्थानमज्जाकम् ।
अतः प्रवर्तन्तां तत्रभवन्ती वङ्गुणो निबन्धरचनायै इति मायहं
याच्यतेऽस्माभिः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इव' संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रविभा रवेः ।

भावालोकेर्नैःपत्र' प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शकौय—जेष्ठे, ५म वर्षस्य २य संख्या ।

श्रीसुब्रह्मण्यभुजङ्गस्तोत्रम् ।

(लेखकः—मान्दाजप्रदेशस्थकन्नदकुचिसंस्कृतविद्यालयाध्यापकः

श्रीब्रह्मण्यम् ।)

उमेशं सुरेशं नमस्कृत्य गौरीं
विधोन्द्रादिवृन्दैकवन्द्यैकदन्तम् ।
गुहायां वसन्तं स्वभासा लसन्तं
गुहं देवदेवात्मजं स्तोतुमाह्वे ॥ १ ॥
गिरीशाधिरूढं गिरीशस्य सूनुं
महाभ्रमेधितोरं वसन्तं कुमारम् ।
त्रिशूलं वहन्तं ज्वलन्तं गिरन्तं
दयापूरमौहं सदा सन्निषेव्यम् ॥ २ ॥
सदा भेन्दुबिम्बं तदन्तःसरोजे
तद्रूढं लते ह्येतो वारिदम् ।
तदन्तश्च नक्षत्रमालां वहन्तं
विचित्रस्वरूपं भजे विश्वरूपम् ॥ ३ ॥
वपुश्चैक वेधं मनस्येकभावं
वचस्यैकवृत्तिं भजन्तं पतन्तम् ।
करेणोद्वरन्तं निजानन्यभावम्
सुवे वल्लिषेनापतिं स्वप्रकाशम् ॥ ४ ॥

विरोजन्मणिप्रष्ठमञ्जोरदीप्रं
 सदीयदिवस्त्रत्क्षणतकाञ्चिकमृम् ।
 लसद्द्विमाभं स्फुरच्छुक्तिजातेः
 त्रितोरस्कमोशं सुवेऽहं गुहं तम् ॥ ५ ॥
 मृगाङ्गाहृच्छेऽशसूनुं शरेजं
 स्ववाहीकृतारिं सुरेन्द्रस्य मित्रम् ।
 मुनिप्रेमपातं विधिसुत्यगात्रं
 षवित्रं सुरत्नं सुमः सञ्चरितम् ॥ ६ ॥
 भवाञ्छोधिमध्ये निमज्जन्तमारा-
 दुपागम्य भक्तं करेण स्वनाम्ना ।
 समुहृत्य मा भोस्तवेति ब्रुवन्तं
 दयापूर्णनेत्रं नमामोऽशसूनुम् ॥ ७ ॥
 विधीन्द्रादयस्ते सुधाशामहान्ता
 वमन्तेऽव नाके तपस्तुल्यभाग्याः ।
 तथापि स्वभक्तं स्वतुल्यं टधानं
 त्वदन्यं न जानी भवानोऽसुतेश ॥ ८ ॥
 स्वधोक्षावलीजैः कृपापूरभङ्गैः
 द्विषन्नेत्रमीणैः स्फुरत्पद्मशङ्कैः ।
 परिस्पर्शयन्तं कलिं मोचयन्तं
 धियं दापयन्तं गुहं त्वां नमामि ॥ ९ ॥
 दयासिन्धुमीषां सुरेन्द्रादिमृग्यं
 गुहावासयोगीन्द्रहृन्दैकहृद्यम् ।
 द्विजेन्द्रैर्धरेन्द्रैस्तथा त्रिस्रतन्त्रै-
 कपाश्वं शरस्त्रं सुमः स्वामिनं त्वाम् ॥ १० ॥
 विपक्षेन्द्रवञ्चोभिदा दक्षपञ्च-
 स्फुरत् पञ्चपत्रिप्रभादीप्रहस्तम् ।

सुराधिप्रणामं सुधाशेषमित्रं
 गजेशं गणेशानुजं चिन्तयामि ॥ ११ ॥
 विरिञ्चाण्डपीण्डीकरण्डीकृताग्र-
 प्रचण्डैकदोर्दण्डशुण्डाभिशीण्डम् ।
 स्वकाण्डप्रकाण्डैररिं खण्डयन्तं
 गलहानगण्डास्यसोदर्यमीडे ॥ १२ ॥
 भवाङ्गे शयानं भवानोदृगन्तै-
 र्मुहुः पीयमानं दयाद्रैर्हंसन्तम् ।
 रुदन्तं पिवन्तं पयः स्तनप्रमुञ्चै-
 र्विभान्तः गुहायां गुहं डिम्भमीडे ॥ १३ ॥
 मयूरेशवाहं महामोहदाहं
 महम्भुक्तिदोहं महादीप्तिदेहम् ।
 महायोगिगीहं दयासिन्धुगाहं
 भजेऽहं प्रणम्राधिसन्दोहलेहम् ॥ १४ ॥
 कृष्णद्रवकाञ्चरा भुवं भासयन्तं
 विभास्वत्किरीटैर्दिवं द्योतयन्तम् ।
 ज्वलन्पुराभ्यामधो दीपयन्तं
 श्रयामो गुहं त्वां गिरिं भापयन्तम् ॥ १५ ॥
 महाशौर्यशूरादिसंहारकस्व
 मनस्येव सन्तं दुराशापिशाचम् ।
 निराकर्तुमीशो न चेदन्वदेदैः
 कृतं वामदृत्तरतस्ववं शरण्यः ॥ १६ ॥
 प्रपन्नार्तिहर्त्रे सुरेशारिहन्त्रे
 गजावह्निभर्त्रे शिवाशर्माकर्त्रे ।
 सुसैकप्रदात्रे नमस्कृतपोष्ट्रे
 कलिघातमेष्ट्रे नमो लोकधात्रे ॥ १७ ॥

श्रुतिर्भीतभीता यदीयाङ्गणौघा-
 दुदाहोमितीत्यं वदन्त्यागमायम् ।
 चुराशीलभाजामपीशो नृणां यो
 भवानोसुतं त्वां नमामो भजामः ॥ १८ ॥
 विनादैत्यहन्तुः सुराग्रो विहन्तुः
 निलिम्बाधिहन्तुर्गजापाणिधन्तुः ।
 मृडानीशशाङ्खाङ्गमौलिप्रमोहात्
 गुहादन्यदेवं न जाने न जाने ॥ १९ ॥
 त्रिलोक्यामवन्तो दिशां देवसंघा
 वसन्तेऽव ते तु स्वकार्यैकधुर्याः ।
 परार्थं वहन्तं अमं ह्यःसमाधं
 गजेश त्वदनं न मनेऽ न मनेऽ ॥ २० ॥
 त्वदीयाममेयां दृढां भक्तिवर्तीं
 सदैतान् मुनोन्द्रान् भृशं प्रार्थयेऽहम् ।
 अतस्त्वां प्रपन्नः शरण्यं भवारे
 दयालो ममाशां भवानातनोतु ॥ २१ ॥
 नृणां पापिनामप्यघौघं विनाश्य
 द्रुतं ज्ञानमुत्पाद्य मोहं दहन्तम् ।
 भवादुभक्तिभाग्यं दृढं धारयन्तं
 भवन्नित्यदेवं न जाने न जाने ॥ २२ ॥
 विभो बालसत्वात् फलापेक्षया वा
 ददामीति तुभ्यं प्रतिश्रुत्व किञ्चित् ।
 अदात्रे थ शम्भोः पुनस्तदग्रहीत्रे
 मनः पूरयित्रे नमस्ते गुहाय ॥ २३ ॥
 पिचच्छे शयानां त्रिलोकीं विचित्रां
 निरीक्षाशु चित्तं विधिप्रष्टदेवाः ।

निलीना यदीयं सुवन्ति स्म नित्यम्
 स्वरूपं नमस्ते विराङ्गपधत्वे ॥ २४ ॥
 त्रयीवेद्यभूमन् गुह्यामध्यधामन्
 मुनिध्ये यनामन् महद्दगीयसामन् ।
 मनोहारि दामन् दिशासु प्रभामन्
 सुरारातिशामन् नमस्ते नमस्ते ॥ २५ ॥
 नमो गन्धशैले चिरं तस्थुषे ते
 नमो वर्हिणे ते भवत्पादभाजे ।
 नमस्तेष्वितीराय गन्धाचलाय
 नमस्ते गुहायै मुनिभ्यो नमोऽस्तु ॥ २६ ॥
 नमो वल्लिसेनापते स्कन्दराका-
 सहस्रप्रकाशाननेन्द्रादिवन्द्य ।
 अभीतिप्रकदाने समर्थं स्वहस्तं
 मया लब्धयत्नां तदेवाद्य याचे ॥ २७ ॥
 सवित्री पिता वा तथा सोदरो वा
 सखायश्च भार्या सुता बन्धुवर्गः ।
 मदीया अथान्येऽपि सन्ति त्वदीयाः
 दयार्हास्तवाहं न किं त्वत्कृपाहं ॥ २८ ॥
 पटे हस्तचक्षुः श्रुतिघ्राणमित्यं
 बह्वनीन्द्रियाणि स्थिराणीति या धीः ।
 मदीयां निषिद्धां धियं सार्थिकां तां
 कुरुष्वेति याचेऽद्य यावच्च जीवम् ॥ २९ ॥
 भवं तर्तुकामस्तदङ्घ्रिं सदाहं
 भजे मन्दबुद्धिस्तदायत्तमिद्धिः ।
 मदीयामिमां बुद्धिमच्चोभयित्वा
 भवद्भावनाढ्यां तनुष्वेति याचे ॥ ३० ॥

अलं पूजया वा कृतं ध्यानतो वा
 जपेनापि तुल्यं फलं नैव जाने ।
 अतोऽन्यं न मनीष त्वदायत्तसिद्धे-
 स्तमेवैकनुत्यः शरण्यः शरण्यः ॥ ३१ ॥
 कुमारं प्रणमार्त्तिहारं फणीश-
 खरूपं चिदानन्दरूपं सुरेशम् ।
 नमामि प्रणमि प्रपद्ये शरण्यं
 प्रपद्ये शरण्यं स्मरामि स्मरामि ॥ ३२ ॥
 भुजङ्गप्रयातेन वृत्तेन क्लृप्तं
 गुह्येऽनन्यभक्त्या मुदा शङ्करेण ।
 तदद्य स्मरारेः सुतस्यासु पदं
 परां तृप्तिमुत्पादयन्मङ्गलाय ॥ ३३ ॥

जीवब्रह्मविवेकः । ❀

(लेखकः—श्रीहरिहरशास्त्री)

(अध्यापकः—हिन्दुइण्डनिभारसिटि, वाराणसी ।)

प्रोन्मीलन्मणिमौलिनापि मिलितं काशीनरेशस्य यत्

चित्ते तत् स्मरता चिरेण चरणद्वन्द्वारविन्दं गुरोः ।

“जीवब्रह्मविवेक”रूपमनघं सन्दर्भदर्भासनं

विश्रामाय वितन्यते कृतधियो गृह्णन्तु सांगुग्रहम् ।

अथ खलु श्रूयन्ते “आत्मा वा परेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यः” “हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव चै” त्यादयः

* प्रफेसर—चार, एल, टार्नार एम, ए, मडोदयस्य सभापतित्वे काशीहिन्दुविश्व-
 विद्यालयान्तर्गतसंस्कृतसोसाइटीत्याख्यसभायाः प्रथमैऽधिवेशने पठितः ।

श्रुतयः । तत्र जीवब्रह्मणोर्द्वयोरेव तत्त्वसंवेदनस्य निश्चायनिदान-
तायाः परिप्राप्ततया तन्निरूपणं कर्त्तव्यमिति फलवानयं प्रारम्भः ।
निरूपयितव्ये च प्रकृतार्थे विपरीतपक्षप्रतिक्षेपावश्यकत्वादादौ तेषां
राहान्त एव समुत्थाप्यते । तत्र देहात्मवादिमतम्—

“तथा च लोकायतिकाः परलोकापवादिनः ।
चेतन्यखचितात् कायात्माऽन्योऽस्तोति मन्वते ॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥
किण्वादिभ्यः समेतैभ्यो द्रव्येभ्यो मदगन्तिवत् ।
अहं स्थूलः क्षयोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
देहः स्थूलादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिको ॥
शरीरेष्वेव जीवत्वं युक्तं दुःखं सुखं तथा ।
कृतौच्छ्रांसंस्क्रतिहेषमतयस्तद्गुणा मताः ॥
क्षयस्य तव दुःखानि सुन्दराः सुखिनो वयम् ।
इत्यादिव्यवहारस्य प्रामाण्यक्षतिरन्यथा ॥”

अयमाशयः—यथा गुडद्राक्षादयः प्रागसतीमपि मदगन्तिमासा-
दितसुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते, तथा मृदाद्यवस्थाशामचेतनान्यपि
भूम्यादिभूतानि शरीराकारपरिणतानि चेतन्यं प्राप्नुवन्ति । अत एव
समकालीनयावच्छरीरान्मनानतिरिक्तजीवानां कल्पनापेक्षया देहेष्वेव
जावत्वं कल्पनीयं लाघवात् । सुखदुःखादयोऽपि सुतरां शरीरेष्वेव
वर्त्तन्ते । मम देहोऽयमिति प्रतीतिः, ‘राहोः शिरः’ इत्यादिवद-
भेदेऽपि आरोपितभेदावगाहितयोपपद्यते ।

ननु बाह्यानुभूतस्य वस्तुनो यौवनादिदशायासुत्पन्नेन शरीरान्तरेण
चक्षुष्टयस्य मैत्रेणैव स्मरणं न स्यात्, बाह्ययौवनवार्धकादिदशा-
भेदेन शरीरभेदस्य प्रत्यक्षसाक्षिकतया स्मृतिसंस्कारकर्त्तृकारणभाव-

प्रयोजकसमानाधिकरणरूपप्रत्यासत्तिविरहात् । अतिरिक्तजीव-
स्त्रीकारि तु जीवानां नित्यतया सर्वावस्थास्वप्ने कस्यैव जीवस्य सत्त्वे न
नानुपपत्तिगन्धोऽपि । अत एतोक्तमाचार्यार्द्यदयनेन—“नान्यदृष्टं
स्मरन्धनेनैकं भूतमपक्रमात् ।” इति चेत् न—

“बाल्ययौवनवार्द्धक्यदशाभेदेन भिन्नता ।

दुर्लभत्वात् प्रमाणस्य शरीरादौ न चेत्थते ॥”

न च ऋक्षत्वमहत्त्वादिरूपपरिमाणवैलक्षण्यमेव शरीरमेदं
साधयेदित्यपि न साम्प्रतम्, परिमाणवैलक्षण्यस्य कार्यवैलक्षण्य
प्रयोजकत्वे प्रतीकधानादिपरिमाणतो विलक्षणपरिमाणवत्त्वेन
प्रतीयमानानां तत्पुञ्जानां कार्यान्तरतापत्तेः । राशेः कार्यान्तरत्वस्य
सर्वैरेवास्तीकृतत्वात् । अपि च सर्वदशायामपि शरीरस्यैक्यादेव पितृ-
जन्यत्वे सति पुंस्त्वादिलक्षणात्मजत्वादिकं युवादिशरीरेष्वपि सर्वजन-
व्यवहृतं न विरुध्यते, गर्भस्थशरीरात् तेषां पार्थक्ये तेषु पितृजन्यत्वा-
भावेनात्मजत्वव्यवहारो नोपपदेत् । यदि च तज्जन्यवृत्तिरपर-
जातिरेव तज्जन्यताव्यवहारनियामिकेति पितृजन्यशरीरवृत्तिवैत-
त्वादिरूपतादृशजातिमुपादाय युवशरीरादावप्यात्मजत्वव्यवहारो नानु-
पपन्न इत्युच्यते, तदा तुल्यन्यायेन घटत्वादिरूपापरजातिमादायापि
यावद्घटेष्वेककुम्भकारकत्वं न विरुध्यते । तदुक्तम्—

“यदि तज्जन्यजातीयो निग्रहोऽपि तदात्मजः ।

तदैकः कुम्भकारः स्याद् यावत्कलसकारकः ॥”

अत्राहुर्वर्तिकव्याख्यानावसरे वाचस्पतिमिश्राः—“यथा मदिरा-
वयवेषु प्रतीकमेव मदशक्तिरस्ति, न पुनः समुदायमात्रसमवायिनो,
एवं शरीरावयवेष्वपि प्रतीकमेव चैतन्येन भवितव्यम् । न च
वैयाख्यात् कायसमुदायाश्रयमेव चैतन्यं नावयवाश्रयमिति शक्य-
मास्थातुम्, त्रिचतुरावयवच्छेदेऽपि चैतन्योपलभ्यात् । तस्माद-
वयवानां प्रतीकं चैतन्ये शरीरे एकस्मिन् बहवश्चेतनाः स्युः ।

भवत्, किं नो बाध्यत इति चेत् न विद्वद्भाभिप्रायत्वेन स्वतन्त्राणां न किञ्चिदपि कार्यं जायेत । न च ब्रह्मनामिकाभिप्रायनियमो दृष्टः । काकतालीयन्यायेन स्वादेकाभिप्रायत्व', न पुनरस्य नियमो दृष्टश्च इति ।" ("तात्पर्यटीका," ४०१ पृ:)

किंच— "अहं शरीरो जानामि तवातिस्खलविग्रहः ।

इति प्रमातो देहेभ्यः पार्थक्यमपरात्मनाम् ॥"

ननु "राहोः शिरः" इत्यादिप्रमायाः सर्वसिद्धतया तादात्म्यस्यापि षष्ठ्याद्यर्थत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । एवं च "तवातिस्खलविग्रह" इत्यादि प्रतीतिवशात् न जीवतच्छरोराणां परस्परभेदसिद्धिरिति चेत् न—यतो देवदत्तादिनामवत् राहुपदस्यापि शरीरविशेष इव तच्छरीरा-
वच्छिन्नजीवबोधकत्वं सर्वसम्मतम्, "राहुश्चन्द्रमसं हेष्टी"ति प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन तत्पदस्य तत्रापि वृत्तेरावश्यकत्वात् । अतो 'राहोः शिरः' इत्यादावपि जीवविशेषपरतयेव तत्प्रतीतेः प्रमात्वं नानुप-
पन्नम् । ननु गौरवादतिरिक्तजीव एव नास्तीति षष्ठ्यादेरभेदार्यकत्वं नितरामभुगपगन्तव्यम् इति चेत्, न—

"वष्टी वेनप्रत्ययो वापि चेदभेदस्य बोधकः ।

शरीरस्य शरीर' वा देहो देहीति धीर्भवेत् ॥"

नन्वेवमपि बाह्यजीवनादिकालभेदेन शरीरवैलक्षण्येन युव-
शरीरादौ पिण्डजन्यत्वानुपत्तितादवस्थामिति चेत्, न—अग्न्यादि-
कपालहयसंयोगरूपासमवायिकारणपर्यन्तं घटरूपकार्यं दृष्टव्य-
व्यापार इति तर्कग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यैः प्रदर्शितम्,
तद्वन्निवेकावधिकामारणाच्छरीरारम्भकसंयोगपर्यन्तमात्मजं पितृ-
वशापारः स्वीक्रियते । तादृशवशापारसम्बन्धेनात्मजं प्रति पितुः
कारणत्वमविह्वलमेव । अत एव स्वलनादिकं निर्वाह्य देवदत्तादेर्हवा-
दपात्रे कतिपयकालोत्तरमोदननिव्यस्तावपि देवदत्तादौ पाचकत्व-
व्यवहारोऽपीति ।

नन्वे तादृशकुण्डलिकल्पनापेक्षया सञ्जीवस्वास्त्रप्येकमेव शरीरं कल्पयितुमुचितम् चेत्, न—

“कारणानाम् वैषम्यं कार्यभेदनियामकम् ।

अन्यथा माषमुद्गादौरेक्यापत्तिर्न वार्यते ॥”

यत्र यत्र कारणवैचित्र्यमस्ति, तत्र कार्यवैचित्र्यमिष्यते एव, प्रकृते तु शुक्रशोणितरूपकारणमात्रजनितस्य शरीरस्य कथमवस्था-भेदमात्रनिबन्धनो भेदः सेत्स्वतोत्यपि नाशङ्कनीयम्, यतः शुक्रशोणित-सम्बन्धमूलकस्य कश्चित् पार्थिवत्रियेण तत्संयोगविशेषस्य वा जन्मावधिपर्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि दशाविशेषे पार्थिवान्तर-संयोगविशेषास्तदुद्भवसा अपि शरीरकारणानि सुरिच्यवश्यमङ्गी-कार्यम् । अन्यथा सञ्जीवस्वास्त्रपि तेषां समदृश्यत्वमापद्रेत ।

ननु प्रोक्तपार्थिवान्तरसंयोगविशेषादीनां शरीरोपकारकत्वेऽपि मूलीभूतकारणैक्यात् कार्यकं स्वोकार्यम् । एवं च मूलकारणस्य शुक्रशोणितसम्बन्धस्यैक्येन शरीरेक्यमपरिहाद्येति चेत्—

“सुरौदनगुडादीनां दासतदुभङ्गनोस्तथा ।

अन्नविभ्रञ्जवारीणामैक्यं किमपराध्यति ॥”

तस्मात् परिमाणाटिवैलक्षण्यदर्शनात् नैकं शरीरमिति स्थितम् । सोऽयं चैत्र इत्यादिप्रत्यभिज्ञा च ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावत् समाधिया । अतीऽकामेनाप्यतिरिक्तो जीवः स्वीकारणीयः, अन्यथा बाह्यानुभूतस्य यौवनादिदशायां कारणं दुरुपपादमेव वर्त्तेत ।

न चैव मण्डुपादाननिष्ठसंस्कारस्योपादेये संक्रमः स्वीक्रियते, तथाच बाह्यशरीरस्य यौवनशरीरोपादानतया पूर्वशरीरानुभूतस्वीत्तर-शरीरस्य कारणं नानुपपन्नमिति वाच्यम्, तथा सति विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य कारणं न स्यात् । अवस्थितावयवसंयोगेभ्य एव खण्डावयवुत्पादात् । तदुक्तमाचार्यैः—(न्यायकुसुमाञ्जली)
“खण्डावयविर्न प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात् ॥”

प्रथमं परमाणुपञ्चात्मकमेव शरीरादिकमसु, संस्थानविशेषविशिष्टैः परमाणुपञ्चैरेव घटपटशरीरादिप्रतीतुमपत्तौ कार्यद्रव्य एव मानाभावात् । परमाणूनां नित्यत्वेऽपि विशेषणोभूततादृशसंस्थानविशेषाणामुत्पादविनाशानादायैव शरीरादीनामुत्पादविनाशव्यवहारः, 'घटोऽयं नीलो भविष्यति' 'शिखो विनष्ट' इत्यादिव्यवहारवत् । न च शरीरादिकानि दृश्यानि परमाणवस्त्वदृश्या इति कथं विद्वद्भ्योर्दृश्यत्वादृश्यत्वयोरेकत्र समावेश इति वाच्यम्, शब्दादिगुणानामिदं दृश्यत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात्, तथाच परमाणुषु तादृशसंस्थानविशेषदशायां दृश्यत्वं, तदभावदशायामदृश्यत्वमिति क्व विरोधवार्त्तापि । महत्त्वं न परिमाणान्तरं, किन्तु विलक्षणसंस्थानवस्त्वमेव तदेव च द्रव्यस्य प्रत्यक्षतायां प्रयोजकम् । अतः प्रत्येकपरमाणोरतीन्द्रियत्वेऽपि संस्थानविशेषावच्छिन्नस्य शरीरादेर्द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं नानुपपन्नमित्यपि कश्चित् । तथा च बाह्यशरीरारम्भकनित्यपरमाणूनामेव यौवनशरीरारम्भकतया न प्रागुक्तस्मृतिसंस्कारयोर्हेतुहेतुमद्भावहानिः । इति चेदत्र तात्पर्यटोकाकृतः—“न च परमाणूनां चैतन्यं, ते हि प्रत्येकं वा चैतयेरन् मिलिता वा । पूर्वस्मिन् अनेकचैतनेऽपि एकस्मिन् शरीरेणैकमित्यनियमो भवेत् । न हि नानाचैतनानामैकमित्यनियमो दृष्टः, मिलितानां तु चैतनेऽपि परमाणूनामावापोहापंभेदेन मेलकस्य नानात्वात् स एवान्योपलब्धस्थान्ये न स्मृत्यभावात्प्रसङ्गः ।”—(३५८ पृ.)

किरणावलीकृतसु—“तन्मूलाः परमाणवः स्थिरत्वात् प्रतिसन्धातुत्वेनाहङ्कारविषया भविष्यन्तीति चेन्न तेषामतीन्द्रियत्वात् । अपिच शरीरगोचरत्वे तस्य बाह्येन्द्रियजन्यत्वमापद्येत, तथाच चक्षुरादिव्याप्यप्रोपरमे अहमिति प्रत्ययो न स्यात्, मानसत्वे वाऽस्य शरीरस्य तद्गुणानां च शरीरत्वादीनामपि मानसत्वप्रसङ्गात् । न हि जिगृषं द्रव्यसुप्रलभ्यते, तथा चास्यादीनां रूपादिवदहंप्रत्ययानुपपत्तिरित्याहुः ।”—(१४० पृ.)

चत्रेत्यं व्याख्यातवन्तो 'भास्कर'कृतः—“अहमितिप्रत्ययस्य
शरीरविषयत्वे चाक्षुषत्वं मानसत्वं वा वाच्यम् । नाद्यः । अन्वयापि
जायमानत्वात् । नाद्यः । शरीरस्य मानसत्वे च तद्गुणस्य रूपस्यापि
तस्येऽन्वयापि गौरत्वादिप्रसङ्गः । निर्गुणस्य द्रव्यस्यानुपसर्गः ।
(१६३ पृ.)

केचित्तु शरीरमितिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने
गौरत्वात् शरीरे परमाणुपुञ्जात्कालैस्त्रैवासिद्धेस्तत्र धैतन्वस्वीकारे
तद्दोषतादवस्थामित्याहुः ।

अन्वे तु परमाणूनां चैतने चैतन्यशरीरपरमाणुभिः कदाचित्
मैत्रशरीरारम्भे चैत्रेचानुभूतस्य मैत्रेषापि अरचप्रसङ्ग इत्यप्याहुः ।

अस्माद्गुरुवरमहामहोपाध्यायराखालदासन्ध्यायरत्नमहाशयासु—
परमाणूनां जीवत्वे विनिगमनाविरहेष चिरावस्त्रायसंख्यपरमाणूनां
जीवत्वस्वीकारावश्यकतया सुखादिकं प्रति तेन रूपेण कारकत्वा-
वश्यकतया चाश्रयभेदेन सुखादेरनन्ततापत्तिः । न च बहुत्वादि-
संख्यावत् सुखादिरूपात्मविशेषगुणानामपि नानाधिकरबृहत्तित्वे न
किञ्चिदपि बाधकमिति वाच्यम्, नानाधर्म्भिषु सुखादिकल्पनापेक्षया
विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्यैव धर्म्भिः चाहकप्रभावेन सुखादि-
मक्षया एकस्यैव परमास्त्रायतिरिक्तजीवस्य कल्पयितुमुचितत्वात् ।
एवम् एकमात्रद्रव्यदर्शने संयोगादीनां व्यासज्वहृत्तिगुणानां चाप्रत्यक्ष-
धीक्ष्येषानेकाश्रितगुणप्रत्यक्षे आश्रययावदधर्म्भिषु इन्द्रियसन्निकर्षस्य
हेतुतया मनसश्च परमाणोरिकदा सुखाद्याश्रययावदधर्म्भिषु सन्निकर्षा-
सम्भवेन तेषां मानसप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति प्राहुः ।

यत्तु विज्ञानस्त्वन्वादिभि 'रह'मित्याकारकासयविज्ञान-
भारदेवोपपत्तेः कृतमतिरिक्तात्मकत्वमेव । चैत्रस्वजीवाद्गुरोत्-
पत्तिर्न कुशुलस्वजीवादिस्त्रहुरजनकतावच्छेदकं कुर्वन्नूपत्वं नाम
किमपि वैजात्यमभ्युपेयम् । तदभ्युपगमिऽपि यदि वीजस्य अितरत्वं

तर्हि कुम्भस्यव्योमोऽपि कुम्भद्रूपत्वसत्त्वात् ततोऽप्यहुरोत्पत्तिः
 ज्ञादिति सर्व्वेवानिव भावानां चञ्चिकत्वसिद्धिः । तदुक्तमात्मतत्त्व-
 विवेकटीकायां तार्किकशिरोमणिना रघुनाथेन—“अहुरमकुम्भा-
 दहुरकारिणस्तदकुम्भात् तत्कारिणा एव तत्तदकुम्भात् तत्-
 कारिणो भेदसिद्ध्या तेषु चञ्चिकत्वसप्तयोर्व्याप्तिसिद्धिरिति भावः ।
 सिद्धव्याप्तिकाश्च तस्मात् सन्नात्रे चञ्चिकत्वानुमानमिति” (४३ पृः
 थः सा, स,) तथाच कुम्भद्रूपत्वेनेव चञ्चिकविज्ञानेषु उत्तरोत्तर-
 विज्ञाननिष्ठसंस्कारोत्पादकत्वेन नानुपपत्तिलेशोऽपि अरणाना-
 मिति । तदसत् भूतलजलसंयोगादिरूपसहकारिविरहादेव कुम्भस्य-
 व्योमोत्पत्तेः कुम्भद्रूपत्वस्य तद्रूपेण कारणत्वस्य चानङ्गीकारोत्
 चञ्चिकानन्तपदार्थकल्पने अतीवनीरवाच्च ।

एतेन मेधाकाशसंयोगाधीनशब्दस्वाकाशनिष्ठत्वमिव चैतन्यस्यो-
 न्द्रियार्थञ्चिकर्वाधीनत्वादिन्द्रियनिष्ठत्वमेवासु कर्तृत्वकरणत्वयोर्बिरोधे
 मानाभावादिति मतमपास्तम् । इन्द्रियाणां चैतन्ये तत्तदिन्द्रिय-
 नाथे तदनुभूतस्य अरणानुपपत्तेरनुभवितुरभावात् । अत एव न्याय-
 सूत्रम्—“नेन्द्रियार्थयोस्तदविनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति । (२।२।१८)

अपि चेन्द्रियाणां चैतन्यस्वीकारे चक्षुष्याक्षुषवत्त्वं त्वत्तः स्यात्सं-
 वत्त्वं स्वीकार्यम्, अन्यथा रूपोपलब्धिपक्षतन्मयनस्यापि प्रसज्येत ।
 एवं च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं घटं सृशामीतिराक्ष्येव चाक्षुष-
 स्यात्संभवत्तानुभवेन नेन्द्रियाणां तद्वत्त्वं सम्भवतीत्यतिरिक्तस्यैवात्मनः
 कल्पवितुमुचितत्वम् ।

महद्विरचपादसु नित्यजीवसिद्धये—“पूर्वाभ्यस्तस्मृत्वानुबन्धाज्जा-
 तस्य चर्षभयमोकारप्रतिपत्ते” (३।१।१८) रित्यादिना इत्यन्तरास्यापि
 प्रसज्यते । सद्योजातस्य वासस्य स्मितवदितादिनाऽनुमीयन्ते
 चर्षभयमोकाः । ते च सुखदुःखसाधनाधिगमतदनुकरणान्यतर-
 कारिका एव भवितुमर्हन्ति, तथैव दृष्टत्वात् । इह चास्य सुखदुःख-

साधनानुभवस्तदानीं नास्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षभयशोकनिदानं स्यात् । स्मरणमपि तदनुभवप्रभवमनुभवस्येह जन्मनि सद्योजातस्य न समस्तीति जन्मान्तरानुभवसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक- एवास्य हर्षभयशोकसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमाच्चित्त्य भ्रात्रा ।

ननु शिशोर्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्व्वदा सर्व्वस्मरणप्रसङ्ग इति चेन्न कल्पनायाः फलानुसारित्वात् यावत्कार्य्यं कारणकल्पनाच्च सर्व्वदा सर्व्वस्मरणं प्रसज्येत । न च तत्कल्पनायां किमपि कारण-मुपलभ्यते, न चैकदर्शनात् सर्व्वं कल्पं दृष्टमपि वा निश्चोतव्यं परोक्षकैः । अपिच जातिस्माराच्च केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तररहो-त्सं प्रकाशयन्तः समुपलभ्यन्ते । एवं च प्रयसस्तुमिहेतुत्वमनु-स्मरणं बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुः स्तनतटे दृष्टिं निदधाति । स्तनप्रदानप्रवृत्तिसु इष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण न सम्भवति जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव सूचयति ।

अत्रेदमवधेयम्—जन्मान्तरवादिनये स्वकर्मवशात्मानवदेह-धारणोत्तरं कोटिवर्षाणि व्याप्य कौटप्रतङ्गपतत्रिप्रभृतिविग्रहपरि-ग्रहदशायां न खलु कदापि तादृशं स्मरणं, चक्षुपरिस्तनस्थापनेऽपि तदीयपामचेष्टाया अदर्शनात् परं तु तदुत्तरमपि बहुव्यवहितमानव-देहधारणदशायामेव तदित्यस्य रहस्यं तर्करसिका एव पश्यन्तु ।

स्यादेतत्—अस्तु तर्हि मन एव ज्ञानादेरधिष्ठानं, तस्य च नित्यतया न प्रागुक्तदोषाणामवकाशः, इति ज्ञातमतिरिक्तात्मकल्पनेन ।

अत्रोक्तं सूत्रकङ्किः—“ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञामेदमात्रम्”— (तत्रायसूत्रम् १।१।७) यथा ज्ञातारमभुप्रपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते, तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मातिसाधन-मभुप्रपेयम् । यच्च तस्मात्साधनं तन्मन इति संज्ञामेदमात्रे पर्य्यवसानं स्यात् । तदुक्तं पञ्चसखामिना—“ज्ञातर्यमत्मसंज्ञा न मृष्यते मतिः साधनं त्वभ्यनुज्ञायते । तदिदं संज्ञामेदमात्रं तार्थं विव्राद इति ।”

—(३।१।२७) यत्तुक्तं जयन्नाभट्टेन—“केनचित्.....करणेन भवितव्यमिति तत्रात्मसंज्ञा भवेदात्मनि च कर्त्तरि मनःसंज्ञेति ।” (न्यायमञ्जरी ४४१ पृः) तत्र संगच्छते, परैः सिद्धकरणभावात् तद्विशेषेदार्थस्य आत्मसंज्ञयाऽनभिधानात् भाष्यादिविरोधाच्च ।

अयमभिसन्धिः—मनसो ज्ञानाद्याश्रयत्वञ्जीकारेऽपि रूपादि-
ज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनादपरोक्षभावभासस्येन्द्रियाधीनतया सुखादिविषयक-
मपरोक्षज्ञानमिन्द्रियजन्य जनयापरोक्षज्ञानत्वादित्यनुमानेन चक्षुरादि-
विविक्तं किमपीन्द्रियं व्यवतिष्ठते । तत्संयुक्ततयैव चक्षुरादिकं
चाक्षुषादुरपधायकम् अनया चक्षुःसन्निकृष्टस्य त्वगादिसन्निकर्षे
चाक्षुषत्वाचादेयुगपदुत्पादप्रसङ्गः स्यात् । तस्य महत्त्वे चक्षुस्त्वगादौ
युगपत् संयोगसम्भवेन तद्दोषतादवस्थामिति तस्याणुत्वमपि
स्वीकरणीयम् । एवं च क्व लाघवम् ?—केवलं नामभेदमात्रस्यैवा-
वसीयमानत्वात् ।

यदि च ज्ञानाश्रयतया सिद्धं मनो नापेक्षते करणान्तरमित्युच्यते,
तदा रूपरसादिष्विन्द्रियसम्बन्धेषु युगपदालोचनानि प्रसज्यन्ते
सामग्रीसामिध्यात् । अत एवोक्तं प्रशस्तपादेन—“नापि मनसः,
कारणान्तरानपेक्षित्वे युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गात् ।” (६८ पृः)
ननु कर्त्तृत्वं करणत्वं चोभयमेवासु मनस इत्यपि नाशङ्कनीयम् ।
तथा सति मनसोऽणुत्वे नैकदा करचरणयोः संयोगसम्भवादेकदा
कारावच्छेदेन सुखस्य पादावच्छेदेन दुःखस्यानुत्पादः स्यात् । न हि
सुखदुःखयोर्युगपद्यमनुभवविरुद्धम्, तदुक्तं—“तत्त्वचिन्तामणौ”
प्रत्यक्षखण्डे नानावच्छेदेनैकदा चन्दनदहनसम्बन्धे सुखदुःखयोश्च-
कदा अनुभवसिद्धत्वे नेष्टापादनात् । न च तदयुगपद्यप्रत्ययो भ्रमः,
बाधकाभावात्” (७६७) किं च ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वे सहसेव
चिरप्रोषितागतदयितजनसन्दर्शनसुखोदगतसकलशरीरव्यापिस्त्रे द-
र्शनाद्यादिदर्शनं विवक्ष्यते । न हि सम्भवत्यस्य परिमाणविशिष्टस्य

मनसः शिरःप्रभृति सर्वंगान्त्रेषु युगपत् सम्बन्धः । अपि च शरीरा-
द्यधिष्ठातुरणुत्वे एकदा वामदक्षिणचरचरणाधिष्ठानासम्बन्धेन तेषां
युगपत्सञ्चालनादिक्रियानुपपत्तिर्गीर्वाणशापश्रतेन अपहस्तवितु-
मशक्त्वा स्यात् । एवं तत्त्वज्ञानिनां कायव्यूहसन्धादनेन
युगपदेव बहुषु शरीरेषु कर्म्मफलोपभोगोऽणुपरिमाणमनसो भोगा-
न्वयत्वकल्पने विरुध्येत, कमलदलमेदनवत् तत्कालमेदानुमाने
कायव्यूहकरणस्यैवानर्थक्यं स्यात्, एकस्मिन्नेव शरीरे कालमेदेन
भोगसम्भवात् ।

आस्तिकासु—

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रथममेव च ॥

मनससु परा बुद्धिर्बुद्धेराला महान् परः ।—”

(कठोपनिषद् ३।२—२०)

इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादात्ममनसोरेक्यं भावयितुमपि विव्यति ।
यत्तूक्तं विष्णुनाथेन—“मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेदिति
तच्च मनोरमम् । यतः,—महत्त्वनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाद्योपलब्धिः
(४।१।६) इति वैशेषिकसूत्रे महत्तादेवैहिरिन्द्रियजनप्रत्यक्ष एव
कारणत्वं प्रतिपादितम् अनपरातिरिक्तात्मस्वीकारेऽपि अनेकद्रव्य-
वत्ताभावाद् रूपाभावाच्चात्मनस्तदगतज्ञानादिगुणानां च मानसप्रत्यक्षं
न स्यात् । अतएवोक्तमुपस्कारकारैः—उपलब्धिरिति बहिरिन्द्रिये-
ति शेषः ।” तथा च मनसोऽणुत्वेऽपि न तदगतज्ञानादीनां मानस-
प्रत्यक्षानुपपत्तिः । अत एव माध्वादिराज्ञान्ते जीवानामणुत्व-
मङ्गीकृतम् ।

गुरुचरणासु—“प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महानत्वाश्रया वे अर्थ-
बन्तोऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्मेदवत्परिमाणवत्त्वेनेव हेतुत्वं
स्वीक्रियते, न तु महत्त्वत्वेन तथाच मनसामणुत्वेऽपि अर्थबन्त-

विरहेशोक्तपरिमाणरूपकारणसत्त्वात् तदोद्युक्तादिप्रत्यक्षं गिरावाध-
मेव । परमाधुनां ह्यणूकानां च अर्थावस्थेन महत्त्वानामयत्वेन
शोक्तकारणविरहात् तेषां तदाश्विनगुणानां च न प्रत्याक्षम् ।
(तत्त्वसारः ४ पृः)

(क्रमशः)

सदाचारशौलो न वा कालिदासः ?

(श्लोकः—के, ए, रामकविशास्त्री ।)

कविकुलतिलकं कालिदासं किल केचिद् गोपालबाहकं कलयन्ति ;
अपरे तावदभीकायगण्यं गणिकालम्पटमारुहन्ति ; द्वित्राख्ये तदुप-
सृष्टं ह्येषानि इतिहासाभासप्रायाणि यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि
इमानि प्रामाणिकचरित्रविरुद्धानीनि न निर्दिदिश्यामः ; दिङ्मात्रम्
अनन्यगत्योदाह्रियते—

कालिदासे साकं वाणिज्या वीटोरसमास्त्रादर्यति पित्रा श्रीनील-
कण्ठभट्टाचार्येण स्वसकाशं प्रेषितः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूति-
कविः स्वविरचितोत्तररामचरितशुशोधविषया आदित आन्तम-
पठत् । 'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगादविरक्षितं ह्योसं
अल्पतोरक्रमेण । अश्रियिलपरिरम्भव्यापृतेकैकदोषोरविदित-
गतयामा रात्रिरेव' अरंसीत् ॥' इति पद्यपठनावसरे 'सुखम-
धिकम्' ? इत्यभ्यधाय कविसार्वभौमेण । '...रात्रिरेव' अरंसीत् इति
भवभूतिः कवयाचकार, अत्र बिम्बुमधिकमाश्रयानसङ्ग्रहिते 'रात्रि-
रेव अरंसीत्' इति पाठे स्वारस्यमधिकमनुभवन् पुरतो निर्दिष्टं
वाक्यमुवाच कविप्रकाशः । भवभूतिसु—सुखमधिकोदये सुखं ? सुधाः-

धिकं रूपितेति वेश्यायै कथयतीति जज्ञे ; अनन्तरं कालिदासः
उत्तररामचरितप्रबन्धं सादरं स्वीकृत्य कदलीत्वग्भिः सुनिबद्धं
कृत्वा रसो बहिः प्रस्रवतीति, पित्रेऽर्पयत्वन्नभवानिति ददाविति ।
एतदादिभिरितिहासवादैर्देश्यामुपभुञ्जानस्य चरितं काव्यं वा कथं नु
नाम प्रमाणादर्शकोटिमाटीकेतेति स्वयमेव प्रियपाठकमहाभागा
विचारयन्तु । किञ्च मेघसन्देशे—‘तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्त-
वानोरशाखं कृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् । प्रस्थानं
ते कथमपि सखे । लम्बमानस्य भावि ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को
विहातुं समर्थः ? ॥’ इत्यसभ्यं दूताय वारिदाय मन्त्रयते
यच्चमुखेन । शाकुन्तलचतुर्थेऽङ्के—‘अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु ! यतोऽवधीरणाम् । लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ? ॥’ इति स्त्रियमेव मनसि-
कृत्य श्रियमर्थान्तरन्यासविधया प्रतिपादयति । “अहा ! चेष्टाप्रति-
रूपिका कामिजनमनोवृत्तिः, अहं हि—अनुयास्यन्नानितनयां महसा
चिनयेन वारितप्रभरः । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रति-
निवृत्तः ॥” इति स्त्रियमवस्थान्तरमेव खानुभतसिद्धं दृश्यन्त-
वचनव्याजेन निरूपयति, “एवं हि नामाऽत्मानुमानसन्भावितेष्ट-
जनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता जनो विडम्बते,” तथाहि—स्त्रिग्धं वीक्षित-
मन्धतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तथा यातं यच्च नितम्बयोगुहृतया
मन्धं विलासादिषु । मागा इत्युपरुद्धया यदपि सा सास्रयमुक्ता
सखी सधं तत्किल मत्परायणमहो ! कामी स्वतां पश्यति ॥”
इति च कामुकानामवस्थां शृङ्गाराहिकया प्रदर्शयति । विक्रमोऽशोये
द्वितीयेऽङ्के—चित्रलेखा—(उर्दशीं प्रति) “अहं मुहे ? असं-
कल्प्यमाणो यात्रा भारिभाए अहिष्णं दक्षिणा ह्येति ।” ‘अयि
सुखे ! अन्धसंक्रान्तप्रेमाणो नागरा भार्यायामधिकं दक्षिणा भवन्ति
इति । मालविकाग्निमित्रे च—बहुलाबलिका—(मालविकां प्रति)

“भमरसम्पादो भविष्यदिति वसन्दावदारसम्बन्धं किं च दृश्यसवो
 शोदंमिदञ्चो ?” भमरसंपातो भविष्यतीति वसन्तावदारसम्बन्धं किं न
 च तत्प्रसवोऽवतंसितस्यः ?” इति भ्रमरपीडासमं धारिण्या आक्रमणं
 भवेदिति भिया च तत्कलिकावतंसमदृशः अग्निमित्तभूपतेरुपभोगः कथं
 भीतया भवत्या परिहृतताम् इति प्रोत्साहयति । मेघसन्देशे—
 ‘गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं रुद्राङ्गोक्ते नरपतिगणे
 सूचिभेद्येस्तमोभिः । सौदामन्या कनकनिकरुपस्त्रिधया दर्शयोर्वी
 तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूद्विक्लवास्ताः ॥” इति
 उज्जयिनोनगरीरामणोयकदिदृक्षया—“वक्रः पन्थास्तव भवतु च
 प्रस्थितस्योत्तराशां सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूद्विजयिन्याः ।”
 इति प्रोत्साह्य, “विद्वुःहामस्फुरणचकितस्तत्र मुग्धाङ्गानां लोलापाङ्गे
 र्यदि न रमसे लोचनेर्विच्यतोऽसि ॥” इति, ‘पादव्यासकणितरश-
 नास्तत्र लोलावधूतैरत्रच्छायाखचितवलिभिसामरैः क्लान्तहस्ताः ।
 वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाप्रविन्दनामोच्चरन्ति स्वयि
 मधुकरश्चे णिदीर्घान् कटाक्षान् ॥” इति गणिकाकटाक्षपात्र-
 तामभूयइति । रघुदंशे—इन्दुमतीस्वयंवरागतभूपतिदंशावलि-
 वर्णनप्रस्तावे—‘यस्मिन्मही शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्थपथे
 गतानाम् । वातोऽपि नास्त्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय
 हस्तम् ॥” इति वाणिनीवसनापहरणप्रसक्तिं भङ्गप्रन्तरेण
 प्रतिषेधति । मालविकाग्निमित्ते—इरावतीं नाम कामपि भोगदासोम्
 अग्निमित्तस्य वर्णयति ; विक्रमोर्वशीये च—स्ववेश्याम् उर्वशीमेव
 प्रधाननायिकामुपनिबध्नाति, शाकुन्तलेऽपि—‘अद्विषवमहुसोलुवो
 तुमं तद् परिषुम्बिषचूभमञ्जरीम् । कमलवसदिमेत्तपिष्युदो
 महुषर ! विमृहरिदोसि थं कइम् ? ॥” इति पद्यस्य गानेन
 हंसपदिकानाम्नाया कथापि वाराङ्गनया स्वयं गूढमधिष्ठित इति च
 दुःखान्तमुखेन प्रतिपादयति । एतदादिभिर्बदाहरणनिरूपणैः सर्वथा

वेङ्काटना-सम्पटोऽयं कविरिति प्रतिभाति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्--

काव्यस्य कवयितुर्वा गुणदोषपर्यालोचने षट्कैर्विमर्शकैः प्रथमतः स्थावत् ताटस्थप्रमवलम्ब्यैव यत् किमपि निरूपणीयम्, न तु कियद-
वच्यं दृष्ट्वा सर्वथा दूषणमात्रपरैः, न वा गुणकणिकां निरीक्ष्य नितरां
शिरःकम्पनतत्परैः । यदि नाम मेघसन्देशे अञ्जीलव्याहारेण कवि-
दूष्येत, तर्हि, 'दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः । नव-
सङ्गमसञ्जीवा जघनानीव योषितः ॥' (रा-कि-स-९०)
इति मुग्धाङ्गनानां क्लीणानां नवसङ्गमे क्रमेण प्रदर्शयमानेर्जघनेः
सममुपमिमानो ध्वन्यध्वन्यध्वन्यमूर्धन्यध्वन्य ? आदिकविरपि 'कम्पः'
इत्युपहासास्पदमश्रुवोत । वैश्यानां स्थितिगतिभाषा-सम्प्रदायादि
प्रतिपादनं यदि गर्हणीयताभाजनम्, तर्हि,—'एष हि गणिका-
मातुराधिकारः' इति महता प्रचटकेन तद्गुणवर्णनशुल्कीरो दण्डि-
कवीन्द्रोऽपि गणिकाकामुक इति जज्ञेय । यथा किल उत्तमाङ्गना
निजदयितस्यापथाक्निवारणे स्वकीयहावभावादिभिः सरसतामापाद्य,
रामभद्र-युधिष्ठिरादिवत् प्रवर्तितव्यम्, न तु रावण-दुर्योधनादिवत्
इति हृदयङ्गममुपदिशति । नन्वेवमेव काव्यमपि प्रबोधयति साहित्य-
सौहित्यादिभिः सारस्यासारपुरःसरमिति खलु आलङ्कारिका
आमनन्ति । ईदृशं संवनननैपुष्यं, ननु कान्यकुमारोणं सृष्टृभिः कविभि-
राधेयं भवति । एतदं च तत्तज्जनपद-जानपदतोयाधारस्वास्थ्य-
निदानसमुद्देशदेवतायतनादीनाम् अवस्थिति-गति रीति-सन्निवेश-
सदसद्विवेकादिकं कविवरिण्यैरेव खलु वर्धनीयम् ; एतादृशमहा-
कवीनां सुक्तामेव हि हृदयालूनां हृदयात् क्रदाप्युपसरन्ति, सन्ततं
हृदयहारीणि भवन्ति च । तत्र तावदादर्शभूतेन कवितल्लजेन रम्यं वा
अरम्यं वा सर्वमपि वस्तु तत्तद्देश-काल-स्वभावानुगुणमेव वर्तितमिति
न दूषणीयोऽयं कविकुलतिलकः । किं च, महाकवेरमुष्य रघुवंश-

टिबु काव्यरत्नसुधानिधिषु आदित आत्मम् आलोडितेषु आचारशील
 एवायं कविललाम इति विशदोभवेन्नूनम् । तथाहि—रामचरितामृत-
 सागरं श्रोमद्रामायणं सर्वेष्वंशेष्वनुसरन्नसौ कविस्वर्ध्वभौमः—
 आचार-पटं तत्तत्सन्दर्भसमुचितं सरसमुपनिबध्नाति, गोमरि
 दिलीपे कामधेनुपरिचरणार्थं गहनं गाहमाने सति, यथा किल
 पौरजनाः प्रमोदेन प्रभूतेन उत्सवसमये वीष्यां सर्वेश्वरे वा स्वर्ध्व-
 भौमे वा युवराजे वा समागते सति फल-पल्लव-प्रसून-पटवास-लाज-
 मुष्ट्यादि तदुपरि विक्षिपन्ति, नन्वेवमेव बाललताः प्रसूनेः
 प्रजेश्वरमवाकिरन्ति सम्यगुपवर्णयति—तद्यथा—‘मरुत्प्रभुक्ताश्च
 मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् । अवाकिरन्
 बाललताः प्रसूनेः आचार-लाजैरिव पौरकन्याः ॥” इति
 “दृक्तसुषारैर्गिरिनिरभ्राणामनाकहाकस्यितपुष्यगन्धो । तमातपह्लात्त-
 मनातपत्रम् आचार-पूतं पवनः निषेवे ॥” इति पद्येन शैत्य-
 सौरभ्य-मान्द्रमेदुरः समीरो राजर्षिमातपम्बानं प्रजार्थं व्रतपूतं म-
 खेवतेति प्रक्रीति । षष्ठसर्गे ‘सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोका
 न्तरगोतकीर्त्तिम् । आचार-शुद्धोभयवशदोषं शुद्धान्तरक्षया जगदे
 कुमारी ।” इति इन्दुमतो-स्वयंवरघटे कविः स्ववचनेन,
 परिषये वधूवरयोः पावनवशसन्भवत्वमवश्यं परीक्षणीयमिति ज्ञाप-
 यति । सप्तमसर्गे—‘तदस्त्रनक्तेदसमाकुलाक्षं प्रह्लाणबीजाङ्कुरकण्ठ-
 पूरम् । वधूमुखं पाटलगण्डरेखम् आचार-धूमग्रहणाद्भवूव (२७)’
 इति अजमहाराजस्य इन्दुमत्याश्च विवाहप्रयोगवर्षेने गृह्योक्त-
 विधानेन लाजहोमानन्तरं धूमग्रहणेनोपनतां वध्वा वदनस्थितिं
 वक्ष्यति । अनन्तरपद्येन आर्दाक्षतारोपणं वर्णयति, न कोऽपि
 कविर्विवाहमीदृश्या यास्त्रानुसारिण्या रेत्योपवर्णयति । द्वादशसर्गे—
 ‘—असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमद्य दूषणम् । न चक्रमे शुभाचारः
 सदूषणमिवाकनः ।” इति जनस्थाने दूषणस्य रक्षसोऽभि-

मुखमायोधनार्थमागमनं, रामभद्र आत्मनो दूषणं मेघिलीविषयक-
मनात्मनैः कृतमिव न वेहे इति वर्णयति । चतुर्दशसर्गे—‘राजर्षि-
वंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यते कीदृशोऽयम् । मत्तः सदाचार-शुचेः
कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ।” इत्यस्मिन् पद्ये महा-
कविरयं रामचन्द्रवचनव्याजेन स्वस्मिन् स्त्रीये काव्ये च पिशुनेः
कैश्चिदारोपितं दूषणं ‘सदाचार-शुचेः’ इति विशेषणैव वाचकान्
रसिकाग्रगण्यान् प्रबोध्य परिहरतोत्यभूद्द्विषितुं शक्यते । मालविकाग्नि-
मित्ते चतुर्थेऽङ्के-विदूषकः—‘देविं दक्षिणंति आभारपुस्तकगण-
कारणादोपमदवणं गदोन्दि ।’ इति, विक्रमोर्व्वशीये द्वितीयेऽङ्के—
चित्तलेखा—(सस्मितम्) ‘एदस्मिं मुहुत्ते जाणिस्सामो को कंत्त-
जिस्सदित्ति । आभारं दाव पड्डिवज्जस्स’ इति । तृतीयेऽङ्के कञ्चुकी
—‘रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि, तथाहि—
उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रान्नासा वहिणो धूपैर्जालविनिःसृते-
र्द्धलभयः सन्दिग्धपारावताः । आचार-प्रयतः सपुष्पत्रलिषु स्थानेषु
चार्चिष्मतीः सन्ध्यामङ्गलदोषिका विभजते शुद्धान्तवृद्धो जनः ॥”
इति । शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के—गौतमी—‘जादे ! एसो दे आणन्द-
सन्दिग्धचक्कुसा परिस्सजन्दो विष्णु गुरू उवट्टिदो, आभारं दाव
पड्डिवज्जस्स’ इति, पञ्चमेऽङ्के—कञ्चुकी—‘अहो ! नु खल्वोदृशो-
मवस्थां प्रपन्नोस्मि । आचार इत्यवहितेन मया गृहीता या वेत्तयष्टि-
रवरोधगृहेषु रात्रः । काले गते बहुतिथे मम सैव जाता प्रस्थान-
विक्रमवगतेरवलम्बनार्था ॥” इति च स्त्रीयदृश्यकाव्येष्वपि
तत्तत्सन्दर्भानुरूपम् आचारपदं बहुयो निवध्नाति । अनाचरिणो-
र्व्वचनं न पृथग्जनोऽपि बहु मन्यत इति विदितचरमेवेतद्विद्वद्विरिष्ठा-
नाम्, किंच, रघुवंशप्रारम्भे—“वागर्थाविव...” इति पद्येन,—‘शब्द-
जातमशेषं तु धत्ते शब्दस्य वक्षभा । अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते
मुग्धेन्दुशेखरः ॥’ इति शिवपुराणवर्णितं शब्दार्थयोरविवेकभूतं

सम्बन्धं शिवायाः शिवस्य च स्वरूपमनुसन्धत्ते महाकविकुसुमरोऽयं-
 मागमप्रामाख्याभुवपगन्ता । वेदानामारम्भे उच्चारणीयेन प्रणवेन
 समं वेवस्वतं मन्त्रं मानवानां सर्वेषामादिममपि प्रकृतानुसारेण
 महीक्षितामाद्यमुपमिमानः कवीन्द्रोऽयम्—‘वेवस्वतो मनुर्नाम’ इति
 पद्येन प्रणवोच्चारणपूर्वकं वेदारम्भविधिमनुस्मारयति, शुद्धिमति
 मानवे वंशे जातं दिलीपम् क्षीरनिधावुदितेनेन्दुना साकं तुलयन्
 कविकोकिलोऽयम् भाजन्मशुद्धानाम्’ इति सूचितम्, ‘यस्यैतेऽष्टा-
 चत्वारिंशत्संस्काराः’ ‘अनिन्देऽपु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ।’
 इत्यादिस्मृतिप्रतिपादितमर्थम्—‘सन्ततिः शुद्धवंश्या तु परत्रेह च
 शर्मणे ।’ इति दिलीपवचनेन प्रकाशयति, ‘ज्ञानं मौनम्...’ इति
 पद्येन व्यधिकरणयोर्ज्ञानमौनयोः, क्षमाशक्तयोः, त्याग ज्ञाना-
 विपर्यययोश्च स्वसामानाधिकरण्ये प्रयतितव्यं सर्वैरिति द्योतयति ।
 ‘अथाभ्यर्थं विधातारम्’ इत्यत्र च पुत्रमभोपसुभिर्ब्रह्मणः पूजामागम
 दृष्टां कर्तव्यां सूचयति, ‘पवनस्यानुकूलत्वात्...’ ‘मन्दं मन्दं नुदति-
 पवनस्यानुकूलो यथा त्वाम्’ ‘शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पत्न्याः’
 इत्यादिभिः पद्यमणिभिः शकुनशास्त्ररहस्यमुपदिशति । ‘धर्मलोप-
 भयाद्वाङ्मोम्’ इति पद्येन, ‘ऋतुच्छातां तु यो भार्याम्’ इति स्मृति-
 व्यवस्थामवबोधयति, ‘नूनं मत्तः परं वंश्याः’ ‘मत्परं दुर्लभं मत्वा’
 इति पद्यरत्नाभ्याम्, तथा शकुन्तले षष्ठे ह्ये एतत्समानार्थकेन
 ‘अस्मात् परं वत ! यथाश्रुतिमन्भृतानि को नः कुले निवपनानि
 करिष्यतोति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताशुषिषमुदकं
 पितरः पिबन्ति ।’ इत्यनेन पद्येन च, ‘एष वा अन्वृणो यः
 पुत्रौ’ ‘प्रजया पिष्टभ्यः’ इत्यादिश्रुतिबोधितं तत्त्वं विज्ञापयति ।
 इन्द्रोपस्थानप्रतिनिष्ठत्तिमये कल्पतरुमूलच्छायाश्रितायाः सुरभैरन-
 ङ्गण्या दिलीपस्य सन्ततिस्तम्भ इति वर्णयन् नौतिमिमामुपदिशति
 —‘प्रतिबध्नाति हि त्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।’ इति, ‘तव मन्त्र-

कृतो मन्त्रेः' इति पद्येन मन्त्र-शस्त्रयोस्वरतमभात्रं सम्बन्धं
विवेचयति, 'क्षणमात्रमृषिस्तस्यो सुप्तमीन इव क्रुदः' इति पद्येन
समाहितचित्तस्य लक्षणमवगमयति, रजःकण्ठैः क्षुरोद्धूते क्षुभ्रि-
र्गात्रमन्त्रिकात् । तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महोच्चितः ॥'
इति सूक्तेन, 'भाग्नेयं भस्मना ज्ञानमवगाच्छं तु वाहणम् । आपो-
द्विष्टेति च ब्राह्मं वायश्चं गोरजःकृतम् ॥' इति स्मृतिविहित-
ज्ञानप्रकारं स्मारयति, 'अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् !' इति
सुभाषितेन, 'अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव' इत्यन्यत्रेव
निमित्तमनुमोदते, 'इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।' इति
सूक्त्या समस्तदेवतात्मिकायाः कामधेन्वाः परिचरणेन किं किं दुरितं
न विलीयते इति विज्ञापयति, 'निर्दिष्टां कुलपतिना' इति पद्येन,
अथ्येतारोऽपररात्रे उत्यायाधोतभागानावर्त्तयेयुरिति बोधयति ;
'तस्याः क्षुरग्यासेति सूक्तौ 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् इति सरसं
पूर्वमीमांसाराहान्तं श्रुतिमूलकं स्मृतिप्रामाण्यं निबध्नाति, 'शशाम
वृद्ध्यापि विना दवान्मिरासोद्विशेषा फलपुष्यवृद्धिः । जनं न सखेष्व-
धिको ब्रह्माधे तस्मिन् वनं गोप्तारि गाहमाने ॥' इति सुभाषितेन
राज्ञः सर्वदेवतात्मकत्वं ललितमुपवर्णयति, इति दिक् । एतदा-
दिभिर्न्यायरत्नप्रतुप्तैः सूक्तैः, 'आचारः प्रथमो धर्मः' इत्युपसङ्गोक्ता-
चारपदोपहृतैश्चैहाकविशिब्धामणिरयं सदाचार-शौच एवेति
विशदीभवेद्विचारकाणामिति विश्वसिमः, विस्तरभिया नेह प्रतन्वते
इति शम् ॥

हिमालयान्तर्गतकाङ्गरीगुरुकुलविश्वविद्यालय- प्रथमायुर्वेदसम्मेलनस्य सभापतैः अभिभाषणम् ।

(लेखकः—श्रीताराचरणचक्रवर्ती व्याकरणतीर्थः कविभूषणः चाण्डेदशास्त्री ।)

ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मचारिणः, मान्या मातरः, सौम्याः सामाजिक-
महोदयाश्च !

समितिरियमायुष्या, समिहबोधविद्यावृद्धविद्वद्वन्द्विभूषिता,
श्रीतशिखरस्रभात्रप्रभावसौम्या, समन्ततः सुरसरिसम्पर्कविशुद्धि-
भाग्वनोपवनराजिसुशोभितशालसरलतालतमान्जलतमान्नक्तमान्मास-
पियालपोलुबलादिविविधवनस्पतिवानस्पत्यौषधवीरुदिग्मण्डितशिक्षा-
अमरमणोया, तपस्योपवास-ब्रह्मचर्य-व्रतपरायण-मैत्रीपरविद्यार्थिजन-
मन्त्रपूतघृताहुतिसमुद्भूत-सात्त्विकभावतिरोहितसकलजनचित्तकलुष-
वृत्तिप्रशान्तश्वापदव्यापारा, विमलविपुलसस्त्रशमदमपर्यवदात-
श्रुतप्रथितसर्वायुर्वेदप्रबोधप्रचुरबुद्धिचिकित्सकाधुरषिता, सुतरामैव
आयुर्वेदप्रचारार्थं प्रवृत्तानां महर्षीणां पूर्वसमागमवार्त्तां स्मारयति
सभ्यमहोदयान् ।

पुरा हि किल एतादृश्येव हिमवत्प्रदेशे पौष्ठापरितापतप्त-
प्राणिनामाक्रोशमसहमानेरनुक्रोशपुरस्कृतेरमलत्रिकोलनिखिलज्ञान-
शालिभिरङ्गिरोजमदग्नि काश्यपभृशुप्रमुखैः दिव्यचक्षुर्भिरासैर्महर्षिभिः
समाहृताऽऽसौदायुर्वेदस्य प्रथमप्रचारार्थं मत्स्यलोके एवंविधा
समितिः । तस्यां खल्व्वासोदघणोरुग्रतपा मुनिर्भरद्वाजः, यः स्वमहिम्ना
सुरेश्वरसकाशादायुर्वेदं बुबुधे, शशंस शिष्येभ्यः, स्वयश्चामित-
मायुर्वेदे ।

अथ कालवशाद्दीयमानस्यास्यायुर्वेदस्य पुनः प्रवृद्धिसाधनतत्परेः
तत्रैव पुण्यभूमौ पुण्यव्रतैर्गुरुकुलवासिभिः संस्थापिता महोपकाश

परिषदिति साधुस्तत्रभवत्) भूतेष्वनुक्रोशः । अस्य च सदसः वार्षिकं
सम्बोधानं सम्पादयद्भिः श्रोमद्भिर्मादृशो जनः समापतिपदे नियुक्त
इति सहस्रशो घन्यवादेः प्रणामाभिनन्दनादिभिश्च भवतः सम्भावये ।
असम्भावितश्च मे ईदृशः सम्मानलाभः श्रोविभूतिमदूर्जितसत्त्वानां
परमकारुणिकानां ब्रह्मभूयं गतानां भगवतां दयानन्दस्वामिमहो-
दयानां नित्यशुद्धबुद्धरूपस्याशरीरिण आत्मनः तथा साक्षाद्देहिकधर्मा-
वताराणां त्यागिकुलचूडामणीनां सकलजनश्रद्धाभाजनानां श्रीमतां
श्रद्धानन्दस्वामिमहोदयानां भवताश्च महत्या अनुकम्पायाः फलमेवा-
वितथं व्यनक्ति । परमात्मनोऽयोम्यनां कार्यगौरवज्ञावेक्ष्य संशया
कुलङ्कदयोऽहं भवद्गाः समर्पयाम्यात्मानमतो महोदारैर्भवद्भिः
जन्तव्या मे मन्तुमन्तव्यद्वष्टिः ।

सभ्यमहोदयाः,

अश्रुति कृतयुगे सर्वार्थत्यागिनां सर्वजनहितैकव्रतानां ब्रह्मर्षीणा-
मिव कर्त्तिकृत्स्नधर्म्मिष्ठान् विविधस्याधिकवलितान् स्वजनशोकैः
विक्रोशतः मानवानभिसमीक्ष्य पूर्वाचार्यपरमर्षिकल्पानां परपरमार्थ-
परिचिन्तनपरायणानां मनस्विनामिदानीं दृश्यते तत्प्रतिकारार्था
महती कार्यतत्परता । अतः समुचितोऽयं समारम्भ आशुर्वेदोक्त-
विधानश्च । न हि ऋते विधूततादृशतमसां साहचर्यात्सम्पाद्यतेऽनु-
जीविभिः सुमहत्कार्यं किमपि । तथाहि—

“किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय ।

तच्छेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥”

परमत्रापि न दृश्यते सर्वथा विप्रतिपत्तिरहितः समारम्भः । सन्ति
ह्येके सुयोगजल्पाः स्वोद्भावितसिद्धान्तमत्यनिश्चयाः, येऽसतीनेव
सत्यमनुसन्धित्वावः संशोभयन्ति सरत्त्वानां चेतांसि ।

सम्प्रति हि केचन भारतीयः पाश्चात्परिचित्सा-
धिष्ठापयतिमेव स्वर्गा यशस्वाश्च मन्वमानाः तथैव प्राधाव्येन

विलुप्तानि आयुर्वेदाङ्गानि सम्प्रयितुमुपदिशन्ति । आपातरमणौय-
मयाचितसौहृद्यमनुशामनमिदं प्राकृतजनसन्निपाते सुश्राव्यमपि न
कथञ्चन यथार्थग्राहिणो बुद्धिमन्तः प्रशंसन्ति । न हि किञ्चित्
पाश्चात्तरविकित्साविज्ञानं सर्वथा पूर्णमस्ति, येनायुर्वेदतन्त्रं पूर्णतां
लभेत, तथाहि सति न पाश्चात्तरा इन्फुलुएन्सादिभिर्जनपदध्वंस-
करैर्घ्वाधिभिरप्राप्तकालं स्त्रियेरन् । एतेनैव च दृष्टान्तेन न वा सन्ति
आयुर्वेदशास्त्राण्यपि पूर्णानि, यैर्यावद्ग्राधिनिग्रहे स्युर्ग्रानिग्रहे च
विमुक्तमन्देहाः कुशलाः भवेयुः । वस्तुतस्तु पूर्णतया विज्ञाय न
किञ्चिदस्ति जगति पूर्णं वस्तु ।

लोक्यातिकसत्त्वनिष्ठयापि नैकान्तग्राहिणो भवितुमर्हन्ति
पाश्चात्तरचिकित्साविज्ञाने विज्ञा भारतीयाः । विभिन्नानि हि प्रति-
देशपुरुषप्रकृतीनामवस्थानानि, यानि तत्तद्देशपुरुषप्रकृतिविशेषोपयोग-
भाञ्चि भजन्ते भद्राणि ।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि च विभाव्यं, यदधुना लभ्यमानानि
आयुर्वेदशास्त्राणि न तावत् पाश्चात्तरचिकित्सकापातरमणौयनवा-
विष्कृततत्प्रतियोगितासहानि न वाविर्भवन्ति प्रेक्षावन्तश्चरकप्रति-
भानुकारिणः प्रतिसंस्कर्तारः भारतीयचिकित्सकेषु ये तथाविधानि
भारतीयसाक्ष्यप्रतिकूलानि मतानि प्रतिहत्य प्रचारयेयुः प्राच्यहित-
तत्त्वानि प्राणाचार्याः । एतदपवादपरिजिहोषयेव केचन प्रधित-
प्रभावाः दैत्याः साम्प्रतं पाश्चात्तरप्रथामेवानुत्सृज्य वैद्यकपाठशालाः
संस्थापयन्ति, समनुप्रवेशयन्ति च तत्र पाठावधौपि पाश्चात्तरपुस्त-
कानि । आयुर्वेदशास्त्रस्य शास्त्रतपाठविधिं परित्यजतां सन्नुद्धितमिव
च परकीयसिद्धान्तं समाग्रहायतां तेषां प्रवृत्तिरेवा स्वार्या परार्था वा
भवतु न तामालोचयितुमिच्छामि । परमत्र देशसुदृढां श्रीमद्विस्त-
रस्त्रनदाश (Mr. O. R. Das) मन्वीदयानां वाक्यमिदं भूयो भूयः
अर्थाच्चमनुविधातव्यञ्च सर्वैः । यदुक्तं तत्रभवतिः जातीयमहा-

सन्धेयनाभिभाषणे “पाश्चात्तग्रश्चैव रूपमतिथिं सत्कुर्व्याथैरस्माभिः
स्वापनीयमतिथिसमादरात् प्रागैव स्वकीयं गृहमेकम् । प्राक् च
पाश्चात्तग्रश्चायङ्गणज्ञातव्या भारतीयेः स्वकीया सत्ता । स्वसत्ता-
मनुपलभ्य न तावद्भारतीयाः पाश्चात्तग्रश्चामनुकुर्वन्तोऽपि सत्यत्वेन
ग्रहीतुमर्हन्ति ।” वयमपि “श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात्
स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मा भयावहः” तथा “सहजं
कर्म्म कोन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्नि-
रिवावृताः ॥” इति भगवद्वाक्यद्वयं प्रमाणीकृत्य पुनः पुनः प्रार्थयामहे,
यत् काममनुकुर्वन्तु श्रीमन्तः अनुकरणप्रियाः पाश्चात्तग्रश्चित्साम् ।
परं न कथमपि भवद्भिर्दिलोपनीया, विशोधनीया वा पाश्चात्तग्रश्च
अवितर्कस्मृतिविभागविदां निष्प्रोत्तुपतापदर्शिनामाप्तानामिहामुष्मिंश्च
श्लोके हिततमा चिकित्सापद्धतिः । असंशयं हि खल्व्वाप्तं वचनं
भवति यद्वाहरति भगवान् पतञ्जलिः “रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता तपो-
ज्ञानबलेन ये । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ आप्ताः
शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् । सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नासत्यं
नीरजस्तमाः ॥”

अत्रैके प्राक्ततच्छुष आधुनिका वैज्ञानिकाः राजप्रतापाद्द्रव्य-
प्राचुर्याद्वा मृतशरीरव्यवच्छेदाधोशा मृतशरीराणि व्यवच्छिद्य यन्नाम
प्रत्यक्षतः शरीरज्ञानमाविष्कृतवन्तस्ते प्रत्यक्षज्ञानेन आप्तप्रदर्शित-
शरीरज्ञानस्वासादृश्यमवेक्षमाणा आर्षशरीरज्ञानमप्रत्यक्षमूलकम-
वैज्ञानिकञ्च विवेचयन्ति । वयमपि संश्रुते चरञ्च चोपलभामहे
पाश्चात्तग्रशरीरतत्त्वविरोधिवाक्यानि । परं न तानि मिथ्या प्रति-
पादयामो वयं, न वा प्रतिपत्तुमर्हन्ति प्रेक्षावन्तः । महर्षयो हि
तपःप्रभावादमलसत्त्वसमाप्तौना दिव्यच्छुषः सदा प्रत्यक्षोक्त्वन्तः
शरीरिसमवायुशरीरतत्त्वानि अध्यात्मशरीरविभागविदो भवन्ति ।
तेषामेवं गुणयोगाच्चैतन्वसमाश्रितशरीरविज्ञेषणपराणां शरीर-

तत्त्वानि सर्वदैव मृतशरीरव्यवच्छेदमात्रमर्षस्नानां जड़वैज्ञानिकानां शरीरज्ञानेन ऐक्यमविदधत्यपि सत्यत्वेन विशिष्टवैज्ञानिकत्वेन च वरीवर्तन्ते । पाश्चात्त्या हि जड़विज्ञानकुशला लोके । न हि जड़-विज्ञानं (Physical Science) अध्यात्मयोगविषयविश्लेषणक्षमं भवति । तत्र हि केवलं दिव्यचक्षुष एव प्रभवन्ति इति “न तु भां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं दद्यामि ते चक्षुः पश्य मे योग-मैश्वरं”मिति भगवद्वाक्यात् स्पष्टं विज्ञायते ।

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यस्मीवितशरीरे ग्रावन्तो भावविशेषाः न ते मृतशरीरे समुपलभ्यन्ते । न तस्मात् मृतशरीरज्ञानमात्रमात्रित्वं जीवितशरीरस्य कृतस्ते ज्ञानेऽवैज्ञानिकत्वमारोपयितुमध्यवस्यन्ति-विमुक्तसन्देहाः साधवः ।

अथापरे भावन्ते यत्, त्रिदोषान्तर्निविष्टा आयुर्वेदीयचिकित्सा न विज्ञानसंमता इति अत्र ब्रूमः—चिकित्सा खलु सर्वत्रैव व्याधितानां व्याधिपरिमोक्षार्थं स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणार्थं च परिदृश्यते । अत्राह भगवान् धन्वन्तरिः “इह स्वस्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याधुरपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः, स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणञ्च” तत्र व्याधितानां व्याधिपरिमोक्षार्थं मायुर्वेदविद एतानुपायाननुमन्यन्ते । तद्यथा—“अनातुरेण भेषजेन आतुरं चिकित्सामः, क्षाममक्षामेण, क्षयं दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, नूनान्धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ङ्गसयामः, व्याधिं मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतीः स्थापयामः, तेषां नस्तथा-कुर्वतां भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ।” पाश्चात्त्य-चिकित्सका अपि एतानेवोपायान् सर्वत्र चिकित्सायामनुवर्तन्ते । तथा कुर्वतां तेषां चिकित्सा यदि वैज्ञानिकी भवेत्तर्हि, तर्थाविधि-विहितताया आयुर्वेदीयचिकित्सायाः कथमवैज्ञानिकतादोषो नवाव-तार इति समीक्षकारिभिः लोकचरित्रेक्षणकुशलेरेव विवेचनीयम् ।

सत्यमेतद्यदधुना पूर्वतरैवैद्यैरनुपदिश्यमाना “इक्षोक्शनाख्या” काचनाभिनवा चिकित्सा पाश्चात्तयचिकित्सकैराविष्कृता, या खलु महाभुग्दया महाफला च मन्यमाना नवौना भारतीयचिकित्सका अपि आयुर्वेदस्य विश्वचिकित्साज्ञानाकरत्वसिद्धार्थरसवैद्यानां “सूचिकाभरणरस” दृष्टान्तमुपन्यस्य आयुर्वेदसम्प्रदायां व्याहरन्ति । परं लभ्यमानाद्युर्वेदपर्यालोचनपरम्परया नैवभूता चिकित्साभायुर्वेदसम्प्रदायां प्रतिपादयन्ति कुशलाः । इन्जेक्शनाख्यया हि (Injection) प्रक्रियया प्रायः गिराभिः प्रविचार्यमाणमौषधं शोणितवेगसम्पर्कात् सर्शरीरं व्याप्नुवताश्च एव शुभाशुभाभिनिष्ठशिप्रत्ययभूतं भवति । रोगं प्रशमयञ्च प्रायो रोगान्तरमपुत्रत्पादयति । इत्यभूतो मेघज्यप्रयोगः नार्षवैद्यकशास्त्रानुमतः । यदुक्तं चरके “प्रयोगः शमयेद्दग्धिं योऽन्यमन्यसुटीरयेत् । नासौ विद्वहः शुद्धसुशमयेद्यो न कोपयेत् ॥”

वाण-वैभवम् ।

(पूर्वानुवचनम् ।)

(लेखकः— श्रीरुच्यप्रसन्नतर्कवागीशः ।)

“मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्मणाः, निस्पन्दमिव दिशाम्, अक्षतारमिव जलाकारं गगणतलस्य वैलासमिव द्रवतामापन्नं तुषारगिरिमिव विलीनं चन्द्रातपमिव रसतामुपेतं हराट्टहासमिव जन्मीभूतम्, त्रिभुवनपुण्यरागिमित्रं सरोरूपेणावस्थितं स्फटिकभूमिगृहमिव, वसुध्वादेव्या निर्गमनमार्गमिव सागराणां दैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतमित्यादि ।” अहो श्रुतिमात्रेणैव वर्णानां शुद्धोद्भासितपवित्रतया उपहसितमानसमानसं समलौक्यतामरलौक्यतोत्सृज्यतीसलिलं मधुरताविद्योभितजीवगणहृदयं त्रिलोकलोक

लोचनलोभनीयं पूतं सरोवरमेकं प्रतिफलति हृदयदर्पणे श्रोत्रहृन्दा
नाम् ।

यथा वा—

“दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वो तमालतालोचनराजिनोला ।

आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धागनिबद्धे व कलङ्करेखा ॥” इति

कालिदासवदनकमलप्रच्युत-मकरन्दविन्दुर्मानसमधुकरं प्रोषयति
मनीषिणाम्, चित्रयति च मानसपटे अनिर्ञ्चनोयाम् अभिनवमधुरां
कामपि मूर्त्तिम् । तथैवेयं श्रीमहायभट्टरचनापद्धतिरपि वर्षानु-
पूर्व्या प्रोद्धोधिताकृतेः सरोवरस्य मनोहारिणीं पिपासाकुलितचेतसः
शान्तिसञ्चारिणीं मल्लिमयीं स्निग्धमधुरां मूर्त्तिं प्रथयति ।

ततश्च अच्छोदसरोवरामलसलिलेनापनोतश्चमः लेश्वशान्तिः
तदीयोत्तरतीरप्रदेशे परिचरन् सहसा दूरतः समुपगतं वोषाभङ्गारा-
लङ्घृतं गीतशब्दमाकण्ठ्य शुश्रूषुश्चार्कुलचेताः स आरुह्येन्द्रायुधं
तमेव ध्वनिमनुसरन् समताताल्यवर्णा सुधाकरकरविशदसोधावलोकं
विकसिताशेषकुसुमप्रभासमुद्गासितं महेश्वरविग्रहविशोभितं सिद्धान्त-
यतनमपश्यत् ।

“अच्छनिर्भरजालकणजनितजडिमभिः उत्तरकुङ्कुमामिनो-
कर्णोत्पलप्रेङ्खोलनदोहदिभिः आकलितकलालैः पशुपतिजटा-
बन्धार्त्तवासुकिपरिपोतश्रेणैः भ्रमदभङ्गराजनगरजर्जरितजरठ-
कुम्भलैः उष्यदकोकिलकुलकवलोक्तसङ्कारकोमलाग्रपद्मवैरित्यादि”
अहो अनुपदं धरति मधुरता पदसन्निवेशात् । प्रसादगुणः सङ्घट्टयं
द्रवयति वर्णनोपधिना, पापिनामपि अन्धतमसाच्छन्ने मानसे अनु-
पमं श्रद्धालोकं उन्नासयति, दुष्य वृत्तिपरम्परा श्रोत्रसंयोगमात्रत एव
तस्माद्देशान्तिरोहिता स्वजीवनं जीवयति । महतः सखस्य समुद्गावनेन
असतामप्यपाङ्गत्वं रजस्तमःप्रभावं सखमेकमेव द्रुष्यति रचना-
चातुर्यमस्य कवेर्व्याचभट्टस्य । ततश्च तत्र केलाशशेखरशिरोमणैः

पञ्चाननस्य दक्षिणां दिशमासाद्यावस्थितां दक्षिणां मूर्त्तिं सुवतीं
गृहीतविग्रहां शशधरसुधाधारामिव पुञ्जोभूतां त्र्यम्बकादृहासराशि-
मिव, विकसितखेतसरोजिनीमिव काशकुसुमविग्रदां महाश्वेता-
मपश्यत् ।

“अस्य च दक्षिणां मूर्त्तिं माश्रित्याभिमुखोमासीनाम् उपरचितब्रह्मा-
सनाम् अतिविस्तारिणा सर्व्वदिग्, खण्डावकेन परिप्लुतक्षोरपयोधिपूर-
पाण्डुरेण अतिदोर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्व्वतो विसर्पता
पादपान्तरेस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन
सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्व्वतीं अन्यथैव धवलयन्तीं
केशाशगिरिमित्यादि ।”

इत्त भोः पूतभावेन सर्व्वा दिशः पवित्रतां नोताः, शैतेन तद्भूमि-
र्धवलीकृतेव, तदीयगगनतनमपि सर्व्वथाविलीनकल्पं कृतमिव,
किमन्यत् सर्व्वमेव दुग्धफेननिभश्चेतिन्ना रञ्जितं आसादितपुण्य-
सञ्चयमिव कृतम् । कलिकालऋषराशिमपाकृत्य स्तोभूतकृत-
युगमिव, घनीभूतत्रिभुवनपवित्रता मूर्त्तिमतीव, सुधांशोरंशुजालं
पुञ्जोभूयैकतः स्थितमिव, विश्वस्य नश्वरतां, तिरोधापयितुं लब्धसमाधि-
र्धरित्रीव, तद्वत्तद्वदया कन्यका कृतिनो वाणभट्टस्य शारदनोरद-
विग्रहं यशोजालं प्रथयति, विकिरतोव तदनुशौलयित्चेतसि योगतत्-
परताम्, आविष्करोतीव चित्तवृत्तिनिरोधवासनां संसारवतामपि
मानसै, लोभयति पापमपि च पवित्रतालाभाय । कविकुलललाम-
भूतस्यास्य सकलकलाविलासोक्तसिना तूलिका समाकलितसखभावा
सर्व्वेण चेतसा शुभ्रतामासादितवतोव ।

सम्पादितोपासना कन्यका स्वागतसम्भाषणानन्तरम् अतिधि-
सत्काराय गृहीतयत्ना कृतनमस्कारेण चन्द्रापीडैः नानुगम्यमाना द्वारि
समुपवेशितेन तेन राजकुमारेण अभ्यागताच्च नाथ उद्विग्ना महाश्वेता
उक्ता ।

“सुलभतियन्त्रणया कृतमतिप्रसादेन, भगवति, प्रसोद, त्रिमुच्यता-
मयमत्वाद् इत्यादि” मधुरगिरा अभिवि कृषिवायम् क्रवा सो न्थे न
तस्या मानसं सखेहमकरोत् । ततश्च तथा सप्रुह्वानानि फंशमूना-
दीनि भुञ्जानः तदीयमहस्त्वचिन्तया समयमगमयत् । ततश्च कुसुम-
सुकुमारे नवीनयौवने कथमेतस्या ईदृशी दशा सप्रुपस्थितेति कथं वा
अतिकठोरमीदृशं व्रतमाचर्यते अनया इत्यादि । एवं तदीयदुःखेन
दृढव्रताचरणव्रतसङ्कल्पसन्दर्शनेन च युगपदुपगतदुःखविक्षयः
श्रीतुसुक्यानुप्रेरित इव तदीयमुदन्तभवगन्तुमनाः मानुनयत्वादीत्
“भगवति ! त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रात्साहितेनाकुलोक्तिप्रमाणो मानुप्रता-
सुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्त्तृणि नियोजयति,
जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः स्वल्पमप्येक-
देशावस्थानेन कालकलापरिचयमुत्पादयति” इत्यादि । नायकोऽयं
विनयमहिम्ना महस्त्वममानुषमदर्शयत् । दर्शिताचार्याणामाचारे
लोकातिशायिनी भक्तिरनेन वचनचातुर्येण प्रकाशिता, प्रणयमधुरः
सुललितव्यवहारः पावयति दैवतोचितेन भावेन, किं बहुना अनया
मिथोभाषणपरम्परया अनिर्व्वचनीयं परशोकविगलितं तापसजना-
तीतभक्तिप्रवणम् श्रीतुसुक्यालितमपि धीरतेजवृत्तिचेतः ममा-
वेदयति नायकव्यवहृतिः । स स्वकीयप्रश्नतो रुदन्तीं महाशब्दा-
मालोक्य स्वयमेवाचिन्तयत् ।

“अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमत्रभि-
भवनीयामाक्रीयां कुर्व्वन्तीत्यादि ॥” ततो वेगवत्सलिरपातसन्दर्शनेन
अपराह इव शोककारणं चिन्तयित्वा उत्थायाञ्जलिना प्रसन्नवणतो
सुखप्रचालनोदकमानीय तस्यै दत्तवान् ।

(क्रमगः)

“भट्टिकाव्यम् तस्य प्रणेता च ।”

(पूर्वतोऽनुवचम् ।)

(शेषकः—श्रीचण्डीकुमारकाव्याचारणतीर्थः ।)

दशमे—दग्धलाङ्गुलो हनूमान् लङ्कां दग्धा पुनरपि रामान्तिर्कं गत्वा सीतावृत्तान्तं न्यवेदयदभिज्ञानञ्च रामाय प्रददौ । ततः सुग्रीवानुमत्या समग्रं वानरसैन्यं रामलक्ष्मणाभ्यां सह युद्धार्थं समुद्रोपकूलमुपतस्थे ।

एकादशे—सति च प्रभाते रावणः राममागतं दृष्ट्वा बहुभिः प्रधानामात्यैः परिवृतः मन्त्रणार्थं सिंहासनमध्यतिष्ठत् । द्वादशे—नीतिकुशलौ धार्मिको विभीषणः रावणं सीतां रामाय प्रत्यर्पयितुं तेन सह मैत्रीञ्च कर्तुंमुपदिष्टवान् । कामाक्रान्तचेता विपरोत-बुद्धिर्लङ्केश्वरस्तद्ग्राह्यमवज्ञाय पादेन तस्माद्हरत् । दुःखितमनाः स च रामेण सह मिलितः समभवत् ।

त्रयोदशे—वाणेन शुष्यति सागरं रामे सरित्पतिः स्ममूर्त्तिधरः सन् रामसकाशमागत्य पर्वतैस्तं सागरं बन्धुमादिष्टवान् । ततस्तदाज्ञा-क्रमेण कपिशेनैररसङ्घैः पर्वतैः समुद्रो वबन्धे । रामश्च ससैन्यो लङ्काद्वारमुपजगाम । राक्षसाश्च नानाविधायुधैः सञ्जीभूय युद्धार्थं सज्जताः समभवन् ।

चतुर्दशे—प्रवृत्ते च महाहवे उभयपक्षस्यैव बहूनि सैन्यानि प्राणान् तत्पशुः । पश्चात् मायावी मेघनादः मायाजालं विस्तीर्य सर्वाङ्गान् पराजित्य रामलक्ष्मणौ नागपाशेन बद्ध्वा रणभूमावपातयत् । तदनन्तरं विभीषणवाक्येन रामः गरुडं सम्भार, तदागमेन च ससैन्यः सञ्जातको मुक्तनागपाशः पुनरपि योद्धुमारिभे । धूम्राक्षकम्पनपङ्क्त-नामानवातिबलाः राक्षसा रथे निहता आसन् ।

पञ्चदशे—वीरप्रधानः कुम्भकर्णः संचामे भीषणं पराक्रमं सन्दर्शय रामवाचविदः रणाङ्गने चिरनिद्रां भिजे । हते च कुम्भकर्णे देवान-

कातिकायत्रिशिरोनरान्तकनामानः रावणकुमाराः सदप्यं योद्धमा-
गताः सन्त एकैकं निहताः समंभवन् । पश्चात्तु इन्द्रजिदह-
रात्रौ रणभूमिं प्रविश्य सप्तषष्टिकोटिवानरैः सह रामलक्ष्मणौ
वाणेर्षोहितवान् । हनूमता समानीतेन शौषधेन पुनर्द्व्यञ्जानाः ते
हरयः रामलक्ष्मणौ भूयोऽपि जीवितौ दृष्ट्वा सुप्तोत्थिताः हरय इव
जगर्जुः, येन च मृगायमानाः मानवदैरिणो यातुधानाः परं विषाद-
मासेदुः ।

षोडशे—रावणः मृतानां भ्रातृणां पुत्राणाञ्च शोकादत्वर्यमरोदीत् ।
ततश्च तनयो मेघनादः “सर्वान् शत्रून्चिरेणैव शमनभवनं प्रेरयिष्या-
मीतीत्य” सगर्ज्वचनपरम्परया रावणस्य सास्त्रनामुत्पादयामास ।

सप्तदशे—ऊतरणाङ्गनप्रवेशः रणोन्मत्तो मेघनादः सुतीक्ष्णैः शर-
निकरैरसङ्ग्रान् वानरान् गतासून् कृत्वा रामादीनां विषादवर्द्धनाय
मायासीतां हनूमतः पुरः चिच्छेद । ज्ञातसत्यवृत्तान्ता रामादयः
तस्य वधाय लक्ष्मणविभीषणादीन् प्रेरितवन्तः । प्राप्तनिकुम्भिला-
यन्नागारो लक्ष्मणः रावणतनयेन सह बहुधा संयुध्य ब्रह्मास्त्रेण तं
नाशयामास । अनन्तरं पुत्रशोकसन्तप्तः क्रोधोन्मत्तो राक्षसराजः
सकलैर्यातुधानैः सह युद्धार्थं रणस्थलं जगाम, तत्र च प्रवहमाने
भीषणसंश्रामे रामः दिव्यास्त्रेण तस्य देवदैरिणो रावणस्य
शिरश्चिच्छेद ।

अष्टादशे—पादप्रहारेणापमानितोऽपि भाट्टशोकस्यापरिहाय्यतया
विभीषणः पौरजनैः सह रावणशोकेन सकलदण्डं करोद ।

नवविंशे—रामवचनशान्तौ दशाननानुजः लङ्काधिपतेरन्तेऽष्टि-
क्लिशमसाधयत् ; लङ्कायाः राजपदे अभिषिक्तश्चाभवत् ।

विंशे—विभीषणो रामस्वाश्रमं मौलौ निधाय स्वामिविरहजदुःख-
क्लिष्टां सीतां रामसमीपमानोतवान् । समागतायामपि सीतायां
तच्चरित्तजातशङ्को दाशरथिस्तां भार्यारूपेण पुनर्दृष्टीतुं मेच्छत् । तेन

च प्रत्याख्यानेन मन्त्रेण वाणविद्धा हरिणीव यन्त्राभिभूता सा
आत्मशुद्धये प्रवृत्तते पावके विवेश ।

एकविंशे—पावकः मूर्त्तिमतीं पवित्रतामिव जानकीं गृहीत्वा
रुमूर्त्तिधरः प्रादुरभूत्, सीताया अनन्यसाधारणं पातिव्रत्यं पवित्रताञ्च
अकीर्त्तयत् । इन्द्रादिष्णुर्दृश्वरप्रमुखा बहवो दुर्लोकनिवासिनः
अमराश्च तत्र प्रत्यक्षीभूय सीतां रामञ्च प्रशंसुः । देवराजस्य वर-
प्रभावान्मृता अपि शाखामृगाः भूयोऽपि प्राणानलभन्त । रामञ्च
देववाक्येनापगतशङ्कः सहर्षं सीतां जग्राह ।

द्वादशे—पराजिताशेषशङ्कः देवपूजितो रामः सीतया लक्ष्मणेन
अन्यैश्च विभीषणादिभिर्बन्धुभिः द्वादशमयोध्यां प्रत्यावृत्त्य भरतं
योदराज्ये अग्निषिद्धे च । स्वयञ्चाशेषपौरजनानां परमां प्रीतिमुत्-
पादयन् राज्यं पालयितुमारभत । एतावानेवास्य काव्यस्य संक्षिप्त-
वृत्तान्तः । अस्य च अन्यद्देशिष्टमन्यतो दृश्यते, यदत्र सन्ति चत्वारि
काण्डाणि । प्रथीकाण्डं, अधिकारकाण्डं, प्रसन्नकाण्डं, तिङन्तकाण्डं
चेति । तत्र व्यामिश्ररूपं सामान्यविशेषकार्यप्रदर्शकं तिङन्तकाण्ड-
मादितः पञ्चमसर्गे यावत् । पाणिनीयाष्टकान्तर्गताधिकारसूत्रानु-
सारतः षत्वणत्वगुणवृद्धागमपरिव्यापकप्रपञ्चनिर्देशकं अधिकार-
काण्डं चतुःसर्गव्यापि षष्ठसर्गात् नवमसर्गपर्यन्तम् । गुणालङ्कार-
समलङ्कृतं प्रसन्नकाण्डन्तु सर्गचतुष्टयात्मकं दशमात् चात्रयोदशम्,
सप्तप्रकरणादिदशलकाररूपप्रदर्शकस्य तिङन्तकाण्डस्याधिकारः
सप्त चतुर्दशसर्गतो द्वादशतिसर्गविधिः । यावदिह जगति संस्कृत-
भाषायाः संस्कृतसाहित्यानाङ्गादरः पठनं पाठनञ्च विदेयन्, तावन्नून-
मिव काव्यमिदं विश्वविदितविद्यस्य तदभवतो महाकवेरतुलां कीर्त्तिं
तन्वीत । न जानीमहे काश्मीरीयेण सुविख्यातपण्डितेन भीमक-
कविना विरचितं रावणार्कनीयनामकं महाकाव्यम् ऋते अन्य-
देदंविधं व्याकरणानुशासनप्रपञ्चकं किमपि महाकाव्यमास्तं न

वा । सन्ति चात्र बहवः काव्यशास्त्रालोचननिरताः कोविदाः ये खलु
 व्याकरणसूत्रप्रपञ्चमुदाहृतमिच्छुना कविना विरचितस्यास्य
 काव्यस्य निर्माणाद्येष्टे दृष्टिपानमज्ञत्वेव क्वचित् क्वचिदत्र श्रुति-
 दुःखावहं नीरसञ्च पदनिचयमवलोक्य नासिकामाकुञ्चयन्ति । तेषु च
 इदमेव वाच्यं यन्नाम यदि पुनरयं अनल्पवाग्बिभवः कविः कथं
 कथमपि सुललितपदविन्यासमाधुर्येण तोषयितुमलमभविष्यत्
 साहित्यरसपिपासूनां रसिकानां मनांसि, तर्हि तदग्रन्थः कालिदास-
 विरचितेभ्योऽपि ग्रन्थेभ्यः निम्नासनं नाध्यकरिष्यत् ।

किन्त्वेतदपि वक्तव्यमेव यत् ये नाम ज्ञानमिच्छन्तो जना युगपदेव
 काव्यव्याकरणमधीतुमोहन्ते, तेषां भट्टिकाव्यमतीत्यनान्यत् पुस्तकं
 वर्त्तते, यत् तादृशीमुररीकृताशां सफलतां विदध्यात् । तत्रापि
 शरद्वर्धनप्रसङ्गे यादृक् नामासाधारणमनन्यसुलभञ्च कवित्वं
 प्रदर्शितं, तत् किं न स्मारयन्त्यस्मान् माघभागविशीर्षकवीनामनन्य-
 सुलभकविगुणान् ? तथाच “वनानि तोयानि च नेत्रकल्पै-
 रित्यादि । “सितारविन्दप्रचयेष्वि”त्यादि ? “तिग्मांशुरश्मिङ्कुरितान्य-
 दूरा”दित्यादि । “न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कज”मित्यादि च । मन्ये
 व्याकरणसूत्रप्रपञ्चमुदाजिहीर्षुणा कविना न सम्भवसरो लब्धः सर्वत्र
 कवित्वमलङ्कारादिशास्त्रेषु च पाण्डित्यं दर्शयितुमित्यत एव कवि-
 र्दशमैकादशसर्गाभ्यामलङ्कारशास्त्रे पाण्डित्यमदर्शयत् । तयोर्न-
 केवलं व्याकरणस्य काठिन्यपूर्णद्वीरसपदपरम्परा एव विद्यते, अपितु—
 रसकदम्बकङ्कालमयीनां कवित्वपूर्णसोमसपदावलानामपि सुन्दरः
 सन्निवेशो दृश्यते । अपिच दशमैकादशसर्गयोः खलु प्रतिभावाग्
 कविरगुप्रासालङ्कारादारभ्य यस्ककाव्यलिङ्गभ्रान्तिमदर्थान्तरन्यास-
 प्रश्नतीनारम्भेषालङ्काराणामेवोदाहरणानि उदाहृतवान् । अत्र च
 सभ्यानामुपलब्धये शीतसुकविनोदनाय च कति सम्पूर्णा एव श्लोका
 उदाहरयन्ते ।

विविधकथा ।

षष्ठीपूजनम् :—मिः ऊः एम्, कसभाराख्यः हावरावर्ष-
कोम्पानीकार्यालये एष्विनियारपदमसङ्घर्षाणः कश्चित् खृष्टधर्माव-
लम्बी महाजनः स्वकीयप्रथमतनयजननात् षष्ठे ऽहनि षष्ठीदेव्या
समाराधनं यथाशास्त्रम् समपादयदिति श्रूयते । अपि नाम देवता
अखिलानामिव लोकानां चेतःसु ईदृग्विधामिव प्रवृत्तिपरम्परां
विदधुरः ॥

एडुकेशनगेजेट—२६।१।२८

शिल्पवैचित्र्याम् :—शिल्पोत्कर्षभूयिष्ठे ऽधुनातनकासे

श्रीमद्भिन्नैश्चानिकप्रवरैः प्रतिदिनमुद्भाव्यमानानि यन्त्राणि सर्वेषा-
मेव विस्मयविशेषमुपजनयन्ति नितराम् । तेस्तेषु यन्त्रे मनुष्याणाम्
असाध्यतयैव प्रतीयमानानि कर्माणि सुखमेव सम्पाद्यन्ते इति
शृङ्खलहीनसन्देशवाङ्कयन्त्रादीनाम् सन्दर्शनेन स्फुटं प्रतिभाति ।
साम्प्रतश्च नवीननवीनं किञ्चन यन्त्रद्वयमुद्भावितं श्रीमतां पाठकानां
गोधरीकुम्भैः । तत्र च प्रथमं 'सत्यनिर्णायकयन्त्रम्'—यस्य साहाय्येन
अनृतवादिनामपि समोपतस्तथ्यं स्फुटोक्रियते । अपरञ्च—'दूरस्व-
रोगिसमवस्थानिर्णायकं' यन्त्रम्, यस्य साहाय्यात् अतिदूरस्थस्यापि
रोगिणोऽवस्थादिकं सम्यक् समालोच्य चिकित्सितुं प्रभवन्ति
भिषजः । यन्त्रद्वयमेतत् महान्तमुपकारं घटयिष्यति जनानामित्यत्र
नास्ति संशयो लेशतोऽपि सुमनसाम् ॥

कुम्भकर्णावतारः :—हिन्दुरश्चिकातः प्रतीयते यथा
श्रीहृद्वीयसाधारणचिकित्सागारे समानीता काचन, षष्ठे, सप्तमे वा
हायने वर्तमाना बाला, या वर्षद्वयं यावत् स्वापमनुभवन्ती आस्ता
इति । वृत्तस्यास्य वैज्ञानिकीं व्याख्यां शृणुषामहे वयम् । (१।२।२८)

समितयः :—इतरोपप्रदेशे अमेरिकाप्रदेशे च अनेकाः
समितयः संराजन्ते, याः सम्ततं सर्वेषां विस्मयमादधति वैचित्र्य-
विशेषवत्तया । तासामेव कासां कासामपि परिष्ववः प्रदीयते ।

प्यारिनगर्थ्यां वर्त्तते काचन समितिर्यस्याः सदस्यपदप्रेप्सुनां शारीरभारेण साहसमण्डयेन (2½ maunds) भाव्यम् । त्रिंशत्संख्यकाः सदस्यमहत्तमाः समितिमिमामलङ्घ्यन्ति । समितेशाखाः सदस्यवर्थस्य कस्यापि देहभारो न्यचतुष्टयात्मकः (4 maunds) ।

तथा अविवाहितानाम् विक्रताङ्गानां व्यर्थप्रेक्षां पत्नीं परित्यक्तु-
मनसाम् अलसानां खञ्जानां मूकानां अधिराणां लोहितकेशानां
रोगिणाञ्छ्वेताः समितयो अनेकश एव भिन्नहृद्योनां मानवानां
परितोषापादनार्थं प्रतिष्ठां प्रापिताः । एङ्केगन गेजेट— २।१।२८

विवाहे दीर्घजीवनम् :—कनौ चिरब्रह्मचर्यनिषेध-
शास्त्रस्य सार्थक्यं न सख्यैः सनातनधर्मोऽनास्थावन्निः स्त्रीक्रियते ।
परम् इदानीं पण्डितप्रकाण्डेर्विज्ञानत्रिशोधितविवेकेयत् खलु
प्रमाणितं, तेन सर्वेरेवात्र शास्त्रे अत्रत्यमेव रतिर्विधेया । कर्णल-
विश्वविद्यालयाध्यापकैः तत्रभवद्भिरव्यापकपादैः श्रीमद्भिः उद्दल-
ककसमहोदयैः प्रमाणितं यत् विवाहिता एव दीर्घजीवनप्रदुभवितु-
मलं भवन्ति, न पुनरविवाहिताः, यच्च नाम त्रिषयो मरणविवरण-
पाठात् स्पष्टमेव प्रतिभाति । सावधाना भवन्तु भो चिरकौमार्य-
व्रतमालम्बमाना नवीना युवका युवतयश्च ।

शङ्कुध्वनि :—प्रायेण सकलेषु शुभकृतेशु प्रत्यहञ्च सायं
शङ्कुं धमन्तः सनातनधर्म्यावलम्बिनो धर्मोन्तरवहरतोनां पुरुषाणा-
मुपहासविषयतामेव नित्यं गच्छन्तीति प्रत्यक्षीकुन्मः । साम्प्रतन्तु
विज्ञानाचार्येषु भारतगौरवरविणा श्रीमता जगदीशचन्द्रवसुमहो-
दयेन वैज्ञानिकपरीक्षां च आश्रित्य शङ्कुनादस्योपयोगिता प्रकटीकृता ।
परीक्षातस्तेनेदमधिगतं यथा शङ्कुनाटं समाकर्णयन्तो वायुप्रवाहे
वर्त्तमाना निखिलरोगनिमित्तभूताः क्रीटा विनाशं गच्छन्तीति ।
आशास्महे इतःपरं त्रिकाकदशिनाम् पुष्पचरितानाम्दोषां शास्त्रेषु
विरागवतां पुरुषाणां विरागवृत्तिरैतादृशानां प्रमाथपरम्पराणां

समानोचनेनाप्रथाव्यक्तोति । नहि निरर्थकानि च सदोयथास्त्रोप-
दिष्टानि । (हिन्दुरक्षिका—२५।१।२६)

परिषत्सन्देशः ।

वार्षिकाधिवेशनमहोत्सवः । सोरज्ज्वल्य प्रथमे वासरे
सायं सप्तवादनतः प्रवृत्तः परिषदः षष्ठाब्दो महानसवः । तत्र
श्रीमन्तः सारदामठाप्रिययो विविधविधाधराः शङ्कराचार्य्यादाः
सभापतेरामनमनसकुर्वन् । शर्मण्य (Germany) देशीयकन्सल
(consul) महामहोपाध्यायगणनाथसेनसस्वतो-महामहोपाध्यायपद्म-
नाथभट्टाचार्यविद्यापिनाद-राययतोन्द्रनाथचौधुरोश्रीकण्ठ-सार-देव-
प्रसादमर्वाधिकारिप्रमुखा मनीषिमहत्तमाः स्त्रीपस्थित्या महोत्सव-
नीरव' विशेषेण हृदिमगमयन् । तत्र प्रामनः समाप्तिमिते सभापति
वरणादिके सभासङ्गने परिषदाऽन्यतरमभादत्तेन श्रीम ॥ पशुपति
नाथशास्त्रिणा वाचिना विगनदाय गीयतायेविवरणी क्रीर्तितानि च
वर्त्तमानहाशयोक्त्यपरिबानकान नामानि । तत्रः उरस्थिते-
विहृदभिः केशित् केशित् वचनविचारमताहरेषु कृतेषु वक्तृता
विशेषेषु श्रीमन्तः सभापतिराश विविधनथ्यश्रुतां रम शोथरमणोयां
वक्तृतां प्रचारितवन्तः । अत्र श्रेष्ठं प्रापितेषु सभापतिसाधुवादा-
दिकेषु सभास्तिमकृतेषु परिषत्सन्देशार्थं महाकविभाः सप्रणीतं
'प्रतिमानाटक' महेन्द्रशर्मभूतिरचितं 'सप्तविलासं' प्रहसनक्षेत्र-
तत् वक्तृत्वे च युक्तपूर्वै रसिकजनानुत्पतिताधनिदानं रूपकद्वयं
प्रयोगे साधु अधिक्तम्, यदापप्रयोगाटकं सविशेषं कोर्त्तयन्तः
सामाजिकाः व्यतीते नियोगे स्वमालयं प्रस्थिताः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावान्भौमैर्नःपन्नं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय—आषाढ, ५म वर्षस्य इय संख्या ।

मङ्गलार्शसनम् ।

(लेखकः—श्रीहरिहरगाम्भी अध्यापकः काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य ।)

(१)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूलराशिं हरन्
कलिन्दतनयातटे निभृतनीपशाखां श्रयन् ।
स्मिताननसरोरुहे मधुरवेणुमारापथ-
रूपायदवपावकादवत् कोऽपि गोपीपतिः ॥

(२)

दलितनलिनजम्भान्तिमुत्पादयन्ती
मसृणचरणयुग्मं न्यस्य शीताद्रिभृङ्गे ।
दिनमण्डिमुदयन्तं लोकते या सलीलं
कलयतु कुशलं नः साऽथ गौरी किशोरी ॥

(३)

तमःस्तोमं सद्यस्त्रिभुवनपिनद्धं ग्रमयितुं
समर्था या शुद्धतकानककान्तिप्रनिमिधिः ।

दुःप्रतिः सा काविस्ये स्फुरत् तुङ्गिभद्रिप्रकटिता
सहस्रारिऽजस्रं ग्रहपतिसङ्घोष्णववपुः ॥

(४)

अधिविष्णुपदं समुल्लसन्नखरेन्दुच्छुरिता मरोचयः ।
कुमुदं कलयन्तु सन्ततं व्यपनीयाशु तमःसमुच्चयम् ॥

प्राणतत्त्वम् ।

✽

(लेखक — श्रीउपेन्द्रनाथसेनगुप्त कायतीर्थे ।)

“देवानामसि वज्रितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।
मृषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥”

प्रश्नोपनिषत्—२ प्रश्न १८

पार्थमिन्नाः ! विददये उराः ! अङ्गिरसामृषीणां चरितं यत्
सत्त्वं तद्विदमथर्वात्त्वं यथामति व्याख्यातुकामा वर्यः, तत्र
विक्रयस्य दुरवगाहत्वाद्वा व्याख्यानस्याभिनवत्वाद्वा भवङ्गिरसवान्
दीयमानमभ्यर्थये । अत्र अथर्वाशब्देन प्राणः उच्यते । तथाच
श्रुतिवचनं—“अथर्वा वै प्राणः” इति । अत्र के नाम प्राणाः भवन्तीति
दृश्यते काचित् महतो विप्रतिपत्तिः । तद्यद्यवयमर्वाचीना
अनधिगतयास्तत्त्वा अपि दुरवगाहे विप्रयेऽङ्गिन् वगाहितुर्भूत्
सङ्गमहेऽतः दोषघ्नाः शुभदोषविभागदत्ता आदितः यावदन्वयस्य
प्रवन्धस्य समाप्तौच्य सङ्गानुरूपं दण्डं मे कश्चित् विदधतु ।

* * परिषदी भाषिणाधिपैवै पदिकीऽर्थं पदम् ।

अथवा उपनिषद्ब्रह्मसुतकीये पञ्चम्यायपि सूत्रस्वेवात्रिचतस्रस्य
 मे नतिरद्वैतः, तत् किं अम दच्छापातमिया । शास्त्रेषु प्राच्य
 बहुसममिषैव दृश्यते । प्रकृष्टरूपेण अनिति अनेन इति
 प्रपूर्वस्वानितेः करणे षड्भि प्राण इति निश्चिः । पञ्चानां शरीर-
 वायूनामश्वतमः प्राण इति सर्वेषां सुविदितोऽर्थः । अन्धे तु चत्वारः
 अपानः, समानः, उदानः, ध्यानश्च । तत्र हृदयं प्राणायतनं, शुक्लम-
 पानस्य, नाभिदेशः समानस्य, वज्रस्तः कण्ठान्तशरीरभान उदानस्य,
 ध्यानस्य तु सर्वमेव शरीरमिति आयुर्वेदप्रवक्तार आचक्षते । इदं
 च प्राणस्यैव प्राधान्यं प्रतिष्ठितम् । ब्राह्मणादिष्वपि प्राणस्य वायुस्यैव
 बहुधा ग्रहणं कृतम् । तथाच कौषीतकीरहस्यब्राह्मणे “यावद्द्वे
 पुरुषो भाषते, न तावत् प्राणितुं शक्नोति, प्राणं तदा वाचि जुहोति,
 यावच्चि पुरुषः प्राणिति न तावत् भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणि
 जुहोति ।” इत्यादावपि प्राणः वायुरेव । अस्माकन्तु प्रबन्धे ऽस्मिन्
 समालोचनीयः प्राणः अथर्वनामा, यस्य किल अथर्ववेदे तच्छाखासु च
 बहुलोकेखो दृश्यते, अत एव भवतु तदर्थनिर्धारणमेव अस्माकमश्वतनो
 व्यापारः । अत्रमुक्तकमाण्डूनाभिधेयास्तिस्र उपनिषदः अथर्व-
 वेदान्तर्गताः । आसां शरीरकामीमांसाव्याख्यानोपकारित्वं पञ्चमृभिः
 श्रीमद्भिः शङ्कराचार्यपाटैर्ष्याख्या कृता । तत्र चाचार्यपाटैः
 प्राणशब्दस्य प्रकरणसङ्ख्यार्थं बह्वीऽर्थाः कथिताः । तदुच्यते—
 “आदित्यो ह वै प्राणोरयिरेव चन्द्रमाः” (प्रश्न १।५) इत्यत्र प्राणरत्नी
 अग्नीषोमी, “प्राणः प्रज्ञानामुदयतेगव सूर्यः” (प्रश्न १।८) इत्यत्र
 अन्धः सूर्य एव, “ताम् वरिष्ठः प्राण उवाच” (प्रश्न २।६) इत्यादौ
 प्राणः वायुरेव—“प्राणान्नय एधैतस्मिन् पुरे जायति” (प्रश्न ४।६)
 इत्यादि प्राणाभ्यः—प्राणादिपञ्चवायवः—“विज्ञानात्मा सह उवाच सर्वैः
 प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र” (प्रश्न ४।११)—अत्र तु प्राणाद्युदादयः
 “स प्राणसृजत” (प्रश्न ६।७) अत्र पुनः प्राणः चिरकालमभ्यः

“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” (सुष्टक २।२) अत्र प्राणः क्रियाशक्ति-
 भेदवान् चलनात्मको वायुः, “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” (सुष्टक
 २।८) अत्र सप्तशीर्षण्याः (चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि) प्राणाः,
 यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः” (सुष्टक
 २।२।५) अत्र प्राणैः करणैः । एवं बहुत्र । अत्र तु प्रबन्धविस्तरमिया
 तेषामुल्लेखात् विरम्यतेऽस्माभिः । अर्थवादवशादुपनिषदादौ प्राण-
 शब्दस्यान्येऽपि बहुवोऽर्थाः दृश्यन्ते । तद्यथा “अन्नं वै प्राणाः” “आपो
 वै प्राणाः” एवमन्येऽपि । नन्विदानीं विचारयन्तु सन्तः बुद्धिव्यामोह-
 कारी ईदृशी व्याख्या कोदृशं महान्तमनर्थमत्पादयति, विशेषतः सा
 यदा मादृशानां बन्धुरे वेदवर्त्मनि परिचालयित्री भवेत् । अत्र कोऽपि
 नाम विद्वान् न मन्यतां यत् खद्योतकल्पे न मया निरख्यन्नज्ञानभास्कर-
 शङ्करभगवत्कृतौ दोषराशिः समुद्भाव्यते, तादृशे अविनये मादृशानां
 कः प्रसङ्गः । श्रीमच्छङ्करभगवत्कृतवेदान्तव्याख्यानतात्पर्यप्रहरे
 वेदान्तेषु शमदमादिविरहितानाम् मादृशानामनधिकारिणाम् अनधिगत
 सर्वशास्त्रार्थानाञ्च सर्वत्र बुद्धिरेव न प्रभवति, किमुत दोषाविस्तारे ।
 स-किल भगवान् सकलवादिवादनिरसनपूर्वकं स्वबुद्धिमन्दाकिनो-
 परमेष्विनवारिधारया शास्त्रमलमवधाय निष्कलाहैततस्त्वशासने
 शास्त्रार्थान् समस्थापयत, तथाचैवक्रमेण मोक्षमन्त्रकालिलं सजातार्थ-
 धर्मविहितव्यवहारमार्गपरिभ्रष्टं विपुलावयवजनघ्रातं प्रकृतवेद-
 सिद्धान्तमूले धर्मे संस्थाप्य स्वयं युगे युगे सन्भूतानामवताराणा-
 मन्व्यतम इतीव प्रथयाञ्चकार । अथ चेत्-पुच्छन्ति भवन्तः, तत्कार्यं
 नाम अर्वाचीनस्य ते ईदृशे अनर्थवायाञ्चि इदमं दृष्टिं, तत्र किल
 उच्यते,—भद्राः ! न किल सर्वः सर्वं जानीयात्, अस्मिन् भगवता
 शङ्करेण यादृशतं शारीरकव्याख्यानोपकारकं तदेव समर्पितम् अन्वय
 सर्वमुपेक्षितं । उपनिषत्स्वपि यास्तावत् शारीरकव्याख्यानोपकारकं
 एव व्याख्याताः, यत एव आश्वर्वाचीनामष्टाविंशतिकं श्लोकानां

सुपनिषदां मुख्यकादीनां तिसृषामिव तेन व्याख्या कृता, नान्यासामिति सर्वेषां सुविदितम् एव । अपिच हैतवादिनामहैतवादिनाश्च सर्वेषामपि श्रुतिरेव परं प्रमाणम् । भगवता शङ्करेण जङ्गवादः समुपेक्षितः, कपिलादिभिस्तु स एव जङ्गाजङ्गयोर्व्यादयोरन्यतर इति कृत्वा समर्थितः, न किल कापिलं मतम् अनाथं मिथ्या वा इति वक्तुं केनचिदपि शक्यते, मया तु अथ प्राणशब्दस्य योऽर्थः समुपस्थाप्यते, स जङ्गन्वी, अतएव भगवतः शङ्करात् तत्समर्थकं वाक्यं कथमाशास्यते, शङ्करसमर्थनाभावात् मन्मतमपि कथं होयते ? अपि चात्र एतद्वक्तव्यमेव यत् कुत्रचिदपि भगवान् शङ्करः नैवं किञ्चनोक्तवान् येन तु तन्मतं सर्वथा मन्मतस्य विरोधिनया प्रतिभाति । तेन तु अहैततत्त्वव्याख्यानानि एव समग्रा स्वशक्तिः नियुक्ता प्राणादीनां शब्दानां प्रकृतार्थनिर्द्धारणे हेयमेतदिति कृत्वा तेन सर्वथा सम्यगायासः इव नाङ्गीकृतः । शङ्करव्याख्यानं प्राणशब्दस्य बहुष्वेषु व्यग्रहारः प्राणैव प्रदर्शितो मया, अत एव तद्विषयकविस्तारकथनेनात्ममिति मन्ये । अत्रातिप्रसङ्गमपि किञ्चिदुक्त्वा अस्माभिः प्रकृतमनुसरिष्यते । तत्र केचन पाश्चात्तरकाविद्वद्दनिर्द्दिशितशास्त्रमार्गाः अस्मद्देशीयाः अपि विपश्चितः एवमेव मन्यन्ते, यत् वेदशास्त्रं ज्ञान्वात् किञ्चित् प्राचीनकृषीवत्सङ्गीतातिरिक्तम्, यच्चात्र किञ्चित् सालङ्कारवाक्यसंम्यदोपचितगार्भोय्यं, सुमधुरभाषाविभवप्रवृत्तमार्गात् प्राकृत्यतिप्राकृत-वस्तुवर्णनसमाकुलं रमणीयत्वं प्रतिभाति, तत्तु केवलं सातृक्षात्किञ्च-प्रौढकविकल्पतोच्चिन्मभ्यमेव, परन्तु तत्र सारवत्त्वं मनागपि नास्ति अथरे तु केचन नव्यव्यायदुर्व्वदग्धविदग्धाः स्वयं शक्तिविरहितत्वात् जगदीशं शरणमुपगताः अनारतं रघुनाथ इति जपन्तः, गदाधर-सुपसन्नाः पञ्चधरपञ्चतिसमाश्रिताः वैतण्डिकाः शङ्करप्रभाकरभट्टादिषु अज्ञातव्येष्वपि केवलं तेष्वेव अज्ञाना आस्तिव्यनिर्द्दिष्टतदुदीनामपि मनीनानां सयुक्तकमपि वाक्यजासम् अर्वाचीनानामेतदिति कृत्वा

याग्दृवस्तुबोधो जायते, तेन तु सर्व्वं “त्रिभुवनमणिदीपं बोधकं पद्मिनीनां तिमिरकरिविनाशं” सुरवरमेवावगच्छन्ति । अस्ति चादित्यो यस्तु ईशावास्योपनिषदि “पूषन्नेकर्षे यमसूर्य्यप्राच्यापन्व” इत्यादि मन्त्रेण स्तूयते । अन्यथ पुराणपाठाददितेस्तनयः पुमान् अवगम्यते आदित्यनामा कश्चित् देवः । अतिरपि पौराणिकीमिमां वार्त्ता समर्थयति, अथवा पौराणिकी वार्त्ता अतिरेवानुवादः । तथाच तैत्तिरीयसंहितायां श्रूयते “अदितिः पुत्रकामा साधेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत । तस्या उच्छेषणमददुः, ततः प्राश्नात्, सा रेतोऽधत्त, तस्मै चत्वार आदित्या अजायन्त ।” अतः अतिष्वपि अदितेस्तनय एव आदित्यः अत्र सन्देहस्यावसरलेशोऽपि नास्ति । अथ केय-मदितिः ! किमियं काश्यपपत्नी दाक्षायणी, इन्द्रादीनां सवित्री उत अन्या कापि ? अतिसंवादादस्याः अन्यत्वमेवाभ्युपगम्यते । तथाच सायणकृतार्थव्यवेदभाष्यधृतं शतपथवचनं, “अदितिर्वा आकाशः” तथाच—“को ह्येवान्यात् कः प्राश्नाद् यदेष्टः आकाश आनन्दो न स्यात् ।” इत्यादि अतिवचनञ्च आकाशस्य प्राणहेतुत्वं दर्शयति । अस्ति चापरा अतिः—“द्यौर्वशास्तनयित्त्वं गर्भो नक्षत्राणि जरायुः सूर्य्यं वत्सः वृष्टिः पीयूषः” इति । अत्र रूपकेषोपगूढं तत्त्वमेव निर्धारणीयम् । भवतु द्यौरिव वशा प्रसवित्री वा, अन्यथा कापरा सूर्य्यसदृशं वत्सं-प्रसवीत । भवतु च नक्षत्रमण्डलं जरायुः, यतः खगोलान्तर्वर्त्तिनं सूर्य्यं परितः भ्रूणं संवेष्ट्य जरायुरिव भवत्कं व्याप्य भ्रवादीनि नक्षत्राणि वर्त्तन्ते, अतः सौम्यदृष्ट्यात् बुक्तमेव नक्षत्राणां सूर्य्यस्य जरायुरूपेषोपस्थापनम् । परं किमिदमोपतितम् गर्भं सूनयित्त्वं रिति ? मेघात् सूर्य्यसञ्जननं केनापि न दृष्टं श्रुतं वा । सिद्धकेशेन जलदजालावृतं सूर्य्यस्य मेघपटलादुद्वहिराममनरूप-व्यापारमेव व्याख्यानतां नयेयुस्तत्र वयं ब्रूमः, सर्व्वत्र समुच्चितविधिना प्रकृतार्थोपसंग्रहे एकत्रैवान्वाचितविधिना प्रकृतार्थोपसंग्रहार्थं नाति-

पेशलं भवति । यद्यत्र सूर्या विदुरदित्यर्षः स्वीक्रियते, तदैव वाक्स्वस्वान्धयो भवति नान्धया, अपिच तथा कृते कश्चिदपि नूतनः अर्षश्च नाविर्भाव्यते सम्यक्शास्त्रानुसरणञ्च कर्तव्यं स्यात् । तथाच वैशेषिकमतदाद्यमर्थं एवामुपगम्यते । अत्र प्रमाद्यप्रदर्शनाद्यं किञ्चिद्वैशेषिकं मतमुदाहरिष्यामीत्यमं, यत् लक्ष्यप्रतिष्ठैराधुनिकैरपि विज्ञानाचार्यैः अविसंवादेन स्वीकृतम् । तथाच वैशेषिकदर्शने पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निके सूत्रद्वयो “अगं संघातो विलयनञ्च तेजः-संयोगात्” (वैशेषिक ५।२।८) “तत्र विस्फूर्ज्युर्लिङ्गम्” (वैशेषिक ५।२।९) अत्र प्रथमसूत्रस्यतेजःशब्दस्य व्याख्यानप्रसङ्गेन श्रीमच्छङ्करमिश्रपादेः “दिव्येन तेजसा” इत्युक्तम् । द्वितीयसूत्रव्याख्यानप्रसङ्गेन तु “तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसाम् अनुप्रवेशे विस्फूर्ज्युर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः । आत्यन्तिकविदुरात्पद्माशस्तावत् प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फूर्ज्युः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमोयते यस्यान्धघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यस्तेजो विदुरादुपमनुप्रविष्टं तदुपष्टभेन करकारन्धिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति” उक्तम् । अधुना “वृष्टिः पीयूषः” इत्यस्य श्रुत्यर्थस्याद्योऽपि स्फूर्टीकृतः । अत एवात्र सूर्यशब्दस्य विदुरदेवार्थः, यस्यासु विदुरतः आकाश एव उत्पत्तिस्थानं या च भवक्रान्तवर्तिनि नक्षत्रपरिवेष्टिते स्थाने अवतिष्ठते मेघसु यस्याः आधारः अपि च या आधिरूपेण तत्र स्थित्वा वृष्टिप्रवृत्तौनासुत्पत्तेः कारणं भवति । अयमेव सूर्यः आदित्यो वा श्रुतिषूपनिषत्सु च प्राय इति प्रसिद्धः, अतः प्राणोऽपि विदुरदेवेति फलितार्थः । इयमेव विदुरात् पाशाख्याना “मिलीकट्टिसिटि” नाम्नः तलुनः सूक्ष्मा मूर्तिः, आकाशघोषाराभिधेयस्य द्रव्यस्य सूक्ष्मं रूपम् । (विदुरात् Electricity) (आकाशः Ether) अधुनायस्य श्रुत्याद्योऽयं दृष्टीक्रियते । (क्रमशः ।)

हिमालयान्तर्गतकाङ्गरीगुरुकुलविश्वविद्यालय-
प्रथमायुर्वेदसम्मेलनस्य सभापतेः

अभिभाषणम् ।

(पूर्वतोऽयुवतम् ।)

(लेखकः—श्रीताराचरणचन्द्रवर्ती व्याकरणतीर्थः ऋषिभूषणः आयुर्वेदशास्त्री ।)

महानुभावाः !

एतदपि द्रष्टव्यं यत् सर्वस्यैव कर्मणस्त्रिविधं फलं भवति—
द्रष्टमनिष्टं मिश्रञ्च । प्राच्यं पाश्चात्तरं वा विकिस्राविज्ञानं नेतत्
कदापि त्रित्वमतिवर्तते । तस्मान्न मोहादेकान्तग्राहिणो भवन्ति
परीक्षकाः एतद्विवेकवशवर्तिनः केचित् इच्छेकश्चनविधिं तथा
कुहनाहनादीनि पाश्चात्यभेषजानि देशीयवैदेषु प्रवर्तयितुं निबन्धयितु-
च्छेच्छन्ति तत्तद्भोगाधिकारे वेद्यकशास्त्रे । न वयं तदाद्रियामहे ।
तानि हि औषधानि विदेशादेव वेदेशिकाः बणिजः भारते प्रवेशयन्ति ।
तेषामौषधानां निर्माणप्रणाली तदध्यक्षैरेव विदिता वर्तते । अपर-
देशीयास्तत्र न प्रवेष्टुं पर्येष्टुं वार्हन्ति । अत्र प्रमाणमपि न दुर्लभं
भवेत् । यतः अस्मद्देशीयाः पाश्चात्यचिकित्सका अत्र साक्षान्प्रमाण-
भूता विराजन्ते । अज्ञा हि ते परप्रणीतानि परवृत्तिपुष्टिकराणि
च भेषजानि प्रयुञ्जते आतुरशरीरे । परं न तदौषधनिर्माणे तद्धिधाः
प्रभवन्ति । एवं हि दुष्प्रापोपादानानि अज्ञातनिर्माणविधिकानि
औषधानि यदि आयुर्वेदशास्त्रे उपनिबद्धानि भवेयुस्तर्हि देवात्काल-
चक्रनियमाहा तदौषधानामलामिऽसंभवे वा अनान्यासलभ्यौषधव्यव-
हारेणानभ्यस्तमर्शणामक्षाकं परवर्तिनोऽन्ववायाः कथमाप्तरक्षां
लोकारक्षां वा कुर्युः । किञ्चेदमपि प्रत्यक्षं यत्ताम्यौषधानि यथा

तद्देशीयानामिकान्तहिततमानि न तथा साक्षात्पुरोधात् शेषदोषव्याहा-
यतद्देशीयानामारोम्यपुष्टिकराणि समुपसर्गमाह ।

आर्यमित्राः !

एवं द्विविधा आयुर्वेदोन्नतिवार्ता श्रूयते लोके, पाश्चात्त्यप्रधानु-
सारिणी आर्षमतानुयायिनी च । पूर्वोक्तकारणं भूयो भूयो विचिन्त-
यन्तो न वयं सर्वथा पाश्चात्त्यचिकित्सामनुमीदितुमुत्सहामहे आयु-
र्वेदोद्यचिकित्सकाः साम्प्रतं यमादिवोद्दिजन्ते । परं लभ्यमानसुश्रुत-
तन्त्रमवेक्ष्य स्पष्टमिदं प्रतीयते यत्पुरासीद्भारतेऽस्त्रचिकित्सायाः
महती समुन्नतिः । अतिकष्टसाध्ये मृदगर्भोद्धारवेऽश्मरीसमाहरणे
चायुर्वेदोक्तैः पाश्चात्त्यचिकित्सकैरपि स्पष्टतया स्वीकृतः । अत्र वैद्यक-
शब्दसिन्धुनामकग्रन्थभूमिकायां तत्रभवता उनेशचन्द्रकविराज
महोदयेन यन्निष्ठितं तदुल्लिख्यते :—

“The subjects of मृदगर्भ and अश्मरी which relate to
difficult delivery and operation of stone respectively are
treated in so masterly a manner, that Dr. Charles
(the then Principal of the Calcutta Medical College)
desired to see them. At his request, Dr. Durgadas
Gupta, and myself translated them into English and
submitted the said for his perusal. Dr. Charles
highly praised the process of delivery in difficult cases
and even confessed, that, with all his great experience
in midwifery and surgery, he never had any idea of
the like being found in all the medical works that
came under his observations.”

(Vaidyaka Sabdasindhu, Preface, Page 36.)

परमिदानीं वेद्यानां प्रमादात् श्रुतिमात्रपर्यवसाना संज्ञाता

सौत्रुती अस्त्रचिकित्सा । अतस्तत्प्रतिविधात् यतेत । अत्र पाश्चात्तरचिकित्सकानां साहाय्यं न कथमपि परिहरणीयम् । ते हि साम्प्रतं शस्त्रावचारणे निःसंशयं प्रशंसनीया भवन्ति । संज्ञाविक्षेपे “क्लोरोफर्म” (Chloroform) प्रयोगस्वेषामतीव प्रशस्तः, तस्मात् “वृत्तञ्चो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः अत्रुद्याबुद्धिमतामेतच्चाभिस- मीष्य बुद्धिमता धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वचः श्राव्यमनुविधातव्यञ्च” इति चरकवचनाच्चाविध “क्लोरो- फर्म” दिप्रयोगसौष्ठवं शस्त्रादिकञ्च तेभ्य आदातव्यम् । आदाय च गुणेन कर्मणा वा तत्प्रतिरूपकमेतद्देशीयभेषजमाविष्कर्तुं प्रयतितव्यम् । न च मोहात् प्रमादाद्वा चिरं परमुखापेक्षिणो भवेयुः ।

अत्र राजानुकूल्यमवश्यमेवैष्टव्यं भवेत् । शस्त्रकर्माणि हि प्रतिविषयं राजानुमतिमपेक्षन्ते । यदाह सुश्रुतः “उत्कर्षणाप- कर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जुकरणदारणानि चैक- हस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाहिंसता, तस्माच्चाधिपतिमापृच्छ्य परञ्च यज्ञ- मास्थायोषक्रमेत ।”

तस्मादायुर्वेदीयास्त्रचिकित्सोत्कर्षसाधनसमाधिभिः सुधीभिः विद्यार्थिभिरादावध्यतव्यः प्रज्ञालाभार्थं सौश्रुतोऽस्त्रचिकित्साग्रन्थः । ततः स्वदेशे परदेशे वा पाश्चात्तरास्त्रचिकित्साविद्यालयं प्रविश्यास्त्र- प्रयोगोऽभ्यसितव्यः । अथ प्राच्य-पाश्चात्तरचिकित्साशास्त्रं समालोच्य कानो गौरवं स्नायवं च परीक्ष्य कर्मसु प्रयतितव्यम् । पाश्चात्तरविद्यालय प्रवेशासम्भवे प्रथमतोऽधोती सुश्रुते विद्यार्थी कर्माभ्यासार्थमस्त्रीधर- ग्रथितयशसं पाश्चात्तरास्त्रचिकित्सकमुपासीत । तेषामुपदेशं साह- चर्यं च समाश्रित्य सर्वदा कर्म कुर्व्याद्वा । प्राग्गैजानुमोदनादेत- दतिरिक्तं नाभ्यत् किमपि साधनमस्माकमायुर्वेदीयास्त्रचिकित्सा- समुच्चतये सुष्ठु प्रतिभाति ।

सध्वमहोदयाः ।

आयुर्वेदस्य सर्वाङ्गसुन्दरः कायचिकित्साविधिरपि भारतीयानामनादरात् समुचितशिक्षोपदेशाभावाच्च प्रतिदिनं होनाया अपि हीनतरां इशामधिगच्छति । यद्यपि प्रतिनियतमेतदर्थं संस्थाप्यन्ते बहवो वैद्यविद्यालयास्तथापि तत्र रोगिनिवासादीनामसङ्गात् प्रत्यक्षशिक्षाविमुखाः वैद्यकशास्त्राचारमात्राभ्यासपराः त्रिव्याधिर्नः प्रायशः कर्मक्षेत्रे विफलमनोरथा भवन्ति । उभयक्षा हि भिषजः चिकित्सां कुर्वन्तश्चिकित्साफलभाजो भवन्ति । तदुक्तम्—“यसु केवलशास्त्रज्ञः कर्मैस्वपरिनिष्ठितः । स मुञ्चेदातुरं प्राप्य ग्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ यसु कर्मैसु निष्ठातः धाष्ट्यांश्चास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥ यस्तुभयञ्चो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म निर्वोदुं द्विक्रमः स्यन्दनो यथा ॥”

एतदर्थं हिमाद्रेर्विन्ध्यपर्वतभ्य वा सन्निधौ जनवति प्रदेशे स्थापनीया रोगिनिवाससमेताः सकर्मशाखाः वैद्यकविद्यालयाः । यत्र परिदृष्टकर्मिणः पर्यवदातश्रुताः भिषजोऽध्यापनार्थं प्रयतेरन् । विद्यार्थिनश्चार्थप्रकृतिसम्पन्नाः सर्वेन्द्रियोपपन्नाश्च वनविचारमनुविचरन्तो दर्शनं दर्शनमौषधान्यन्विष्य, तद्गुणसौष्ठवमसक्तत् परीक्ष्य, शास्त्राणि च गुरुमुखात् श्रावं श्रावं विदित्वा कर्मदर्शने भेषजव्यवस्थापने रोगिचरित्रज्ञाने चाभीष्टां प्रवर्तेरन् । न च तैरभिध्यायां विद्वेषे राजद्विष्टे वा कर्मिणि कर्मिणा मनसा वचसा वा बुद्धिः प्रेरणीया । सर्वेषु हि प्राणिषु बन्धुभूतैस्तैः शत्रुमित्रनिर्विशेषेण जनसेवकैः चारोक्ष्य-सम्पादनादन्वत्किमपि न करणीयं भवेत् । इत्युक्त्यायुर्वेदोक्तप्रार्थ-मात्मनस्तुत्सज्जिः कैचोपरेस्तै इन्द्रक-फ्रान्स-जर्मणादिप्राज्ञास्वदेशं भारतवर्षस्य च प्रदेशात् प्रदेशान्तरं पर्यटन्तिस्तत्रत्यपुस्तकागारिभ्यः वैद्यकग्रन्थाः बहिर्निष्कारयितव्याः । लभ्यमानाश्च चरकसुश्रुतहारी-

तादिस्यन्यांशः मुद्रणव्यवस्थया लोके प्रचारणीयाः । किञ्च विदित-
शास्त्राणां कर्मकुशलानां जितहस्तानां गुरुणामपि कुलमध्युष्य
अध्ययनान्तगैरध्ययनपरैर्वा विद्यार्थिभिस्तद्विद्यसम्भाषा गुरुश्रूषा च
विधेया । तद्विद्यसम्भाषा हि भूयो ज्ञानाभिवृद्धिकरौ भवति । गुरु-
श्रूषया च गुरवः प्रसन्नाः स्वानुभूतान् प्रयोगान् प्रकाशयन्ति ।
अपरमपीदं गुरुकुलवासस्य सार्थक्यं यत्समहारोत-जतूकर्णष्टता बहवो
दृष्टफलाः भेषजयोगाः शिष्यपरम्परया प्रचलन्ति भिषक्समाजे ।
तेषामुद्धारार्थं गुरुसेवां प्रशंसन्ति कुशलाः । अपरं च अम्बिवेश-
सुश्रुतादयो महर्षयोऽपि गुरुकुलाध्ययनादेव प्रकृष्टां शिक्षामवापुः ।
तस्मात् प्राच्यसभ्यतापक्षपातिनो बुद्धिमन्तो भारतीयाः गुरुकुलशिक्षां न
परित्यजेयुः । स्वयं राजपुरुषान् वा समाराध्य धनादिभिरुपदेशादि-
भिश्च कामं भवद्भिः गुरुकुलशिक्षादोषाः संशोधनीयाः, परमस्य
विनाशे न कथमपि यतितव्यम् ।

मान्याः सभासदः !

इदं महदाशास्थानं यद् गुरुकुलविश्वविद्यालयाधिपतिभि-
रन्नभवतां विश्वजनीना दृष्टिरायुर्वेदोन्नतये प्रदत्ता । मन्ये ऽचिरादितो
भारतभूमिः भूपतियोग्यैः भिषग्भिः विभूषिता आत्मनोनां पुरातनीं
ख्यातिं लप्स्यते ।

यतः—

इतः पुराऽपि लब्धश्रीर्वेदोऽयं ब्रह्मचारिभिः ।

ब्रह्मचर्यविहीनानां विभ्रमाद् व्याहृतिं गतः ॥

“गुरुकुल”प्रसादात्तु ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिते ।

पुनर्वर्द्धिष्यते कामं ब्रह्मचारिप्रभावतः ॥

सभ्याः !

इत्यास्तां विस्तरः, केवलमाशास्त्रे :—

श्रियं सदा संदिशतु प्रजानां

प्रजापतिः प्राणधनादिवृद्धया ।

भूर्भारतोया भवतात् सुखाय
शश्वच्च विश्वानि वदन्तु शान्तिम् ॥
इति शम् ।

“भट्टिकाव्यम् तस्य प्रणेता च ।”

(पूर्वतोऽनुरक्तम् ।)

(लेखकः—श्रीशत्रुघ्निकुमारकाव्यव्याकरणतीर्थः ।)

तथाच दशमे—

“सरसां सरसां परिमुच्य तनुं
पततां पततां ककुभो बहृशः ।
सकलेः सकलेः परितः करुण-
रुदितेरुदितैरिव खं विततम् ॥” १
द्रुतं द्रुतं वज्रिसमागतं गतं
महोमहोमदुग्रतिरोचितं चितम् ।
समं समस्तादपगोपुरं पुरं .
परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥” २
“भवसितं हसितं प्रसितं मुदा
विलसितं लसितं स्मरभासितम् ।
न समदाः प्रमदा इतसन्मदाः
पुरहितं विहितं न समाहितम् ॥” ३

अथैव एकादशे—

“अश्लोः पतन्नोलसरोऽश्लोभादृष्टः करेष्वप्यधिया निरस्तः ।
सञ्ज्ञ ताव्याम्बुदहाभिसन्धिस्तृष्णातुरः पाणितलेऽपि दृष्टुः ।”

अन्ये च बहव एवंविधाः श्लाकाः सन्ति, किन्तु बाहुल्यभयात्तदुदाहरणात् विरतिमवलम्ब्ये । का कथा काव्यव्याकरणालङ्कारशास्त्राणां, यादृक्नामाद्याधारणपाण्डित्यं प्रकटितं कविना द्वादशसर्गे अर्थशास्त्रविषये तेन प्रकृतेरैव प्रवृत्तिः प्रवृत्तं वक्तुं यत् चाणक्य इव नीतिचतुरोऽयं कविरासीत् सर्वेषामग्रणीरर्थशास्त्रे । रावणमुपदेष्टुमुक्तौ त्रिभौषणवचनैरेव एतत् सुस्पष्टं भवति । तथाच—

“यदा विगृह्यन्न च संदधानो वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत् ।

आसीत् राजावसरप्रतीकस्तदा प्रयासं वितथं न कुर्व्यात् ॥

एकेन सन्धिः कलहोऽपरेण कार्थ्योऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम् ।

एवं प्रयुक्तीत जिगोषुरेतां नीतिं विजानन्नहितात्मसारम् ॥”

इत्यादि ।

अधुना तु विषयान्तरमाश्रित्य वदामि यत्—

अन्यदपि वैशिष्ट्यं कवेरस्य दृष्टिपथमायाति—यथा स प्रायश एव वाल्मीकिः कीर्त्तिस्तम्भं रामायणममुचकारानुकारोव तथापि लघ्वीयानेवान्यथा-भावः क्वचित् क्वचित् उपलभ्यते । तथाहि प्रथमसर्गे पुत्रेष्टियागौ समाप्तिं गते तिस्रो राजमहिष्यः द्रुतोच्छिष्टं प्राप्सुरिति वर्णितमस्ति भट्टिकाव्ये । रामायणे तु कश्चिद्दिव्यपुरुषो यज्ञावसाने पावकादुत्थाय दिव्यपायसं दत्तवानिति । तथाच रामायणे—“ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभं । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥.....दिव्यपायससम्पूर्णं पात्रीं पात्रीमिव प्रियां । प्रगृह्य विपुलां दीर्भगां स्वयं मायामयीमिव ॥ इदन्तु नृपगार्हस्त्य पायसं देवनिश्चितम् । भार्याश्यामनुरूपाणामञ्जोतेति प्रयच्छ वै ॥”

अपरञ्च—“त्रैमातुरः कृतस्त्रजितास्त्रशस्त्रः” अत्रच पद्यांशे “त्रैमातुर” इति पदप्रयोगेणैवमनुमौतं विपश्चिद्भिर्न्याम कौशल्यायाः कैकेयीतोऽपि द्रुतोच्छिष्टस्य भामहयं लब्धा सुमित्रा पुत्री प्रसूती । कालिदासस्य रघुवंशेऽपि तथैव दृश्यते । किन्तु रामायणे दशरथः

स्वयमेव दिव्यपायसं तिलेषु राक्षोषु विभज्य प्रददौ । तथाच—
 “कौशल्यायै नरपतिः पायसाहं ददौ तदा । अर्द्धाहंश्च ददौ वापि
 सुमित्रायै नराधिपः ॥ कैकेय्ये वावशिष्टाहं ददौ पुत्रार्थकारणात् ।
 प्रददौ चावशिष्टाहं पायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिन्तय सुमित्रायै पुनरेव
 महामतिः ।” द्वितीये विश्वामित्रो विजया जयेति च हे अस्त्रे रामाय
 प्रददौ । रामायणे तु विश्वामित्रो बला अतिबला चेति अस्त्रद्वयं
 दत्तवान् । यथाह—“मन्त्रपाणं गृह्णाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
 ...एतद्विद्याहये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव ।” अन्यच्च अत्र हि
 जृम्भकास्त्राणि ताडकावधात् पूर्वमेव अर्पितान्यभवन्, रामायणे तु
 ताडकावधात् परमिति । “अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्द्धिद-
 हेत्वपुरं पिनाकी” अनेन तु श्लोकेन स्पष्टमेव प्रतीतं भवति, यथा
 रामो हरस्य तदनुर्व्वभञ्ज, येन स त्रिपुरासुरपुरीं भक्षसात् चकार ।
 रामायणे रामस्तदनुर्व्विधाकृतवान् येन खलु त्र्यम्बकः दक्षं निजवान् ।
 तथाच—“दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । विश्वस्य त्रिदशान्
 रोषात् सलोलमिदमब्रवीत् ॥” चतुर्थं—शूर्पणखायां लक्षणं कामय-
 मानायां सत्यां लक्षणस्तस्याः खड्गेन नासिकां चिच्छेदेति वर्णित-
 मस्ति भट्टिकाव्ये । रामायणे तु शूर्पणखा सीतां असितमुद्यतासीत् ;
 ततो रामवचनेन लक्षणस्तस्याः कर्णनासिके अच्छिनत् । यथाच—
 “अद्ये मां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् । त्वया सह चरिष्यामि
 निःसपत्नं यथासुखम् ॥...इत्युक्त्वा लक्षणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः ।
 उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ।” भट्टिकाव्यस्य चतुर्दश-
 सर्गे दृश्यते, यत् रावणो रणारम्भे एव मायामयमुण्डेन सीतां विमोक्ष
 युद्धार्थं सेन्यं प्रेरितवान् । यथा “विमोक्ष मायामय(राममूर्धा
 सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ।” किन्तु रामायणे—मायामय-
 मुण्डेन सीतायाः मोहनस्त्रीलेखो नास्ति । अपरञ्च रामायणे प्रह्लाद-
 वधात् परमेव क्रोधोद्दीतो दग्धाननः बुभुक्षुः क्षेमरीव वानरसेन्येभु

प्रविवेश, किन्तु रामेण पराजितः कथं कथमपि प्राणैरवियुक्त एव पुनर्लङ्कापुरीं जगाम । अत्र तु प्रहस्तवधात् परमिन्द्रजिद-रण्याथं गतवानिति । तस्य निधनानन्तरन्तु रावणः एकवारमेव योद्धुं गतः रामेण हत आसीदिति ।

सर्वत्र बाह्मीकिरामायणमनुकुर्वन्तः कवेरेतेषु विभिन्नमतानुसरणे किं वीजं तन्न विद्मः । किन्तु क्वचित् क्वचिदन्यथाभावात्लक्ष्मणे विरुद्धभावस्य समावेश एव समजायत इति मन्ये । तथाहि— “अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदि”त्यादिना तु एतदेव प्रमाणितं भवति, यत् त्रिपुरासुरपुरीध्वंसकारि धनुरेव न्यासरूपेण जनकराजगृहे आसीत्, रामोऽपि तदेव वभञ्ज । किन्तु एतत् विरुद्धमिव प्रतीभाति, यतस्त्रिपुरासुरपुरीध्वंससमये स्वयं नागराजो वासुकिरेव शिवस्योपकृतये धनरूपेण पर्यणमत्, समराश्रयानि च स नूनं स्वमूर्तिमग्रहीदिति तु अविरुद्धा भारती । तथाचोक्तम्—“रथः क्षीणो यन्ता शतष्टिति-रगिन्द्रो धनुरथो, रथाङ्गे चन्द्रार्को रथचरणपाणिः शर इति । दिधनोस्ते कोऽयं त्रिपुरलक्षणमाङ्गस्वरविधिर्विधेयः क्रौडन्तो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः ॥” तत एव मन्ये केचन पण्डिता उक्तश्लोकमन्यथा पठन्ति । यथा—“अजिग्रहत्तं जलको धनुस्तत् येनार्हिदद्यागन्धगं पिनाकी” इत्यादि । अन्यच्च सीताहरणसमये मारीचेन दूरमाकृष्टे रामे, मायारूपधारिणः मारीचस्य मायामयशरभ्रान्ता जानकी यदा पौरुषवचनैर्लक्ष्मणं तिरश्चकार, तदा लक्ष्मणस्तां शप्त्वा रामसकाशं जगाम । यथा—“मृषोष्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवचो रघूत्तमः । निरगाच्छकहस्तं त्वं यास्यतीति शपन् वशी ॥”

रामायणे तु लक्ष्मणस्तस्याः शुभं प्रार्थयन्नेव रामसन्निधौ जगाम । यथाच—“गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने । रघन्तु त्वां विशालाक्षि समथा वनदेवताः ॥” इत्यादि । अत्र तु विरुद्धमत-मनुसरतः कवेर्नैपुण्यं न किञ्चित्, अपितु तादृशभ्रातृवत्सलस्य

संयमिनः धृतब्रह्मव्रतस्य च लक्षणस्य ईदृशाधैर्यं शापप्रदानञ्च तच्चरित्रे कलङ्काङ्कनमेव । अत एव केचन मन्यन्ते कविर्नासीत्तादृशो निपुण-
 चरित्रवितरणे इति । यातु अधुना उपसंहारावसरे एतदेव वक्तव्यं
 यत् सत्सु च शतशः सहस्रशो वा भेदेषु रामायणादस्य काव्यस्य,
 सत्सु च मानुषसुलभेषु शतशचरित्रगतेषु विषयगतेषु वा प्रमादेषु,
 यन्नाम व्याकरणसूत्रप्रपञ्चरूपोद्देश्यमुररीकृत्य विश्वविदितकीर्तिः
 कविवरो महान्तं प्रयत्नमध्यवसितवान्, तस्य तु सम्पूर्णाङ्गता सर्वत्रैव
 परिष्कृत्यत्र नास्ति वितर्कलेगावकाशः कस्यापि । इत्थलं तावत्
 पल्लवितेन ।

प्रवासनिवेदनम् ।

(लेखकः—महानदीपात्र्यायः श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणः ।)

(१)

मातर्वङ्गधरे धरैकमुकुटालङ्कारहीरप्रभे !
 श्रीचैतन्यमहाप्रभुप्रभृतिभिर्वन्देयः सुतैर्वन्दितं !
 हित्वा त्वां वत विश्वनाथनगरोवासाय यद्ग्राचते
 दुःस्थोऽयं तनयः कृपामयि मयि स्नेहात्तदाज्ञाप्यताम् ॥

(२)

स्निग्धश्यामवनाभ्रचित्रवसने ! शुभ्राद्रिषीरप्रभा-
 भास्त्रच्छृङ्गकिरोटिनि ! द्रुतसरिहारावलोमण्डिते !
 नीलाभोनिधिनीरधीतचरणे ज्योत्स्नोऽब्जले जन्मदे
 श्यामे वङ्गधरेऽम्ब तेऽकृतिस्तुते मय्यस्तु दृष्टिः शुभा ॥

(३)

आजन्माश्रयदायिनि द्रविणदे सम्मानसौख्यप्रदे
 तुष्टाऽभूः करुणामयि प्रतिदिनं मां पालयन्ती शिवे ।

तत्क्षेत्रे ह प्रतिरूपकं किमपि नो कर्त्तुं समर्थोऽस्य यत्
प्रस्थानानुमतिं चिराय विस्तृजन् याचेऽस्य तत् क्षम्यताम् ॥

(४)

आ बाल्यात् पयसा गवां स-हविषा खाद्ये विचित्रैः फले-
रक्षैः पुष्टिकरेः सुशीतलजलेः संवर्द्धितैः तनुः ।
विन्मूत्रादिमलं सदाष्टतमहो क्रोडे त्वया निर्घृणं
मातर्नैव मया कदा किमपि तत्क्षेत्रे हानुरूपं कृतम् ॥

(५)

धन्यास्ते तनयाः स्त्रजातिशुभदाः शौर्यार्थशोलोच्चला
येषां कीर्त्तिरखण्डिता जननि ते प्रीतिं परां यच्छति ।
दीनोऽकिञ्चन एष दुःखि तसुतो मातर्न विस्मर्यतां
चेज्जन्मात्र भवे पुनस्त्वदुदरे तन्मे भवत्वर्थये ॥

(६)

पादाघातविदारणातिदहनज्वालाभिरुद्देजिताऽ-
प्यस्मत्सौख्यविधायिनी भवसि यत् त्वं सर्व्वदा सर्व्वदे ।
अस्मत्तातपितामहादिजननि क्षामण्डलीमण्डने ।
तन्नो वङ्गवसुन्धरे करुणया क्षन्तव्यमित्यर्थयते ॥

(७)

प्रातर्वह्न्यदुसमीरणलोलवल्ली
भ्रश्यत्प्रसूनमकरन्दविमुग्धभृङ्गैः ।
उद्गूयमानममलं करुणायशस्ते
मातर्ममाऽसु सततं शुभदं प्रवासे ॥

(८)

ध्यानं प्रयाणसमये तव मातरास्तां
तन्नाम मे श्रुतियुगाभरणं सदाऽसु ।

जिह्वाऽनिशं रटतु ते महनीयकीर्त्तिं
त्वं दैवतं मम परं विजयस्तु शश्वत् ॥

संस्कृतशिक्षाक्रमः ।

मध्यमशिक्षायाम् । (वर्षत्रयेण)

१—संस्कृतपाठ्ये गद्यपद्ययोः प्रौढं ज्ञानम् ।

(तत्र गद्यपद्यसंग्रहात्मका ग्रन्थाः अपेक्षिताः) (प्रतिश्रेणि (प्रतिवर्षं) सहस्रश्लोकपरिमितो गद्यपद्यभागः) । (गद्ये पञ्चतन्त्र-दशकुमारचरितश्रीहर्षचरितशिवराजविजयानां संगृहीता भागाः, पद्ये कालिदासकाव्यानां किरातार्जुनौयादीनां च भागाः । नाटकेषु भासस्य रघुवासवदत्तम्, पञ्चरात्रमित्यादि, कालिदासस्य शाकुन्तलम्, वेशीसंहारादि च अविकलमेव यथोपयोगं संग्राह्यम् । यावता प्रौढिर्भवेत् ।)

(छन्दोज्ञानार्थं वृत्तरत्नाकरादिः कश्चन ग्रन्थः प्रथमश्रेण्यामेव शिक्षणीयः)

२—व्याकरणे—व्याकरणस्य सर्वेषु प्रकरणेषु योग्यता यथा संपद्यते, संस्कृतभाषायामधिकारश्च भवेत् । अधीतानधीतग्रन्थेषु सर्वाणि पदानि सम्यक् निर्दिक्तं साधयितुं च शक्तुयात् तावदध्याप्यम् । (पाणिनीयव्याकरणस्य सौकर्येण शिक्षार्थम् अभिनवप्रकल्पितं किमपि प्रौढं सरलं च पुस्तकं समेलनविदुषामभिमतं नियतीकृतं स्यात्)

तावत्तु मध्यकौमुदी, सप्तशतुदाहरणा अष्टाध्यायी, सारसूत-

चन्द्रिके, सुग्धबोधः कालापकातन्त्रे, शाकटायनम्, जैनेन्द्रव्याकरणम्
वेत्येवंविधैर्ग्रन्थैर्विकल्पितैः शिक्षा प्रवर्त्तनीया । विशेषेण मध्य-
कौमुद्ये वाच समीचीनानुमन्यते । उत्तमशिक्षायां व्याकरणमधिजि-
गांस्तुभिस्तु नियमेनेव साध्ये तव्या ।

३—अनुवादः— संस्कृतगद्यपद्ययोर्भाषान्तरीकरणम् । देश-
भाषायाः संस्कृतेऽनुवादः, संस्कृतनिबन्धलेखाभ्यासश्च ।

४—कोषे—अनकार्यशब्दविज्ञानम्, प्रवृत्तिमिमित्तज्ञानपुरस्सरम् ।
(अमरकोषादिभ्यः शिक्षणीयम्)

५—साधारण्येन समस्तभूगोलज्ञानम् भारतवर्षेतिहासः । एत-
दथ संस्कृते पुस्तकान्यपेक्ष्यन्ते । तावत् हिन्दोभाषापुस्तकेरपि शक्यते
प्रवर्त्तयितुम् ।

६—पदार्थविज्ञानम् (Science) विज्ञाने प्रवेगयोग्यता यावता
भवेत् तावद्विज्ञानभागो रसायनभागश्च संस्कृतेन हिंदोभाषया वा
शिक्षणीयः ।

७—धर्मशिक्षा-गृहस्थाचारशिक्षा (मनुस्मृत्यादिभ्यः सूत्रेभ्यश्च)
(जैनानां रत्नकरण्डश्रावकाचारतः) ।

निम्ननिर्दिष्टेष्वन्यतमं इयमावश्यकम् ।

८—अलङ्कारशास्त्रे दोषगुणालङ्काराणां भाषापरिष्कृतेर्नियमानां
व्युत्पत्तिशास्त्रसम्बन्धिनां (शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाविशेष्यविशेषण-
भावनियमप्रकृतिप्रत्ययादर्थविशेषाणां च) विषयाणां, साधारण्येन
रसस्य नाटकाङ्गानां च ज्ञानं यावता भवेत् तथाविधं शृङ्गारबाहुल्य-
विरहितमुपयुक्तोदाहरणसंष्टम् सरलया शैल्या निबद्धमनतिगुरु
किमप्यभिनवं पुस्तकम् । तावत् चन्द्रालोककुवलयानन्दौ, काव्यादर्शः
साहित्यकौमुदी वा, दशरूपकं च तत्सहचरम् इत्येवं शिक्षा
प्रवर्त्तनीया)

९—न्यायशास्त्रे—पदार्थविभागादिबोधः, तल्लक्षणबोधः, नवीन-

न्यायपरिभाषाबोधश्च । (न्यायबोधिनी—सिद्धान्तचन्द्रोदयेतिटीका-
हययुतस्तर्कसंग्रहः, न्यायप्रदीपो वा श्रीगङ्गासहायकृतः) ।

अथवा

८—पूर्णमङ्गुलगणितम्, व्यावहारिकगणितसङ्कतम् रेखागणितं च
(अभिनवशैलीनिबन्धं गणितपुस्तकम्, लीलावतो वा एतदर्थं
नियमनोया)

९—सुहृत्तभागः सारणोभागश्च । (सुहृत्तचिन्तामणिः, ग्रहलाघ-
वम् चेत्ये वंविधा ग्रन्थाः) (बृहज्ज्योतिषसारो वा)

अथवा

८—हिन्दीभाषासाहित्यम् । (महाकाव्यानि अलङ्कारग्रन्थाश्च
हिन्दीसाहित्यसंमेलनपाठनक्रमाख्यंशास्त्राः) ।

९—डिङ्गलभाषाकाव्यपरिचयः)

अथवा

८—प्राङ्गलभाषासाहित्यम् }
९—प्राङ्गलभाषाव्याकरणम् } मौद्रिकयोग्यतोपयुक्तम्

अथवा

८—९ आयुर्वेदः (लघुत्रयीत्यादिः)

अथवा

८—१ पुराणविषयः (श्रीमद्भागवतम्, रामायण-महाभारतांशाश्च)
अथैतेषु वृत्तार्थम् विकल्परूपेण यथाभिरुचि एकं द्वयं वा ऐच्छिकम्
(अथ अन्यतमवेदभागः । (मन्त्रसंहितादिः) संस्कारग्रन्थः
ग्रहयागादिसहितः, सुहृत्तग्रन्थश्च । (कर्मकाण्डार्थम्)

- (क) अध्यापनकलापरिचयः ।
- (ख) कथावाचनशैली हरिकीर्तनशैली वा ।
- (ग) ज्योतिषफलकथनाभ्यासः (बृहज्जातकादिजातकग्रन्था
अप्येतदर्थमध्ये तव्याः)
- (घ) वक्तृताशैली । (स्वस्वामीपुस्तिकाधार्मिकसामाजिकराज-
नैतिकविषयपरिज्ञानाय समर्पितग्रन्थाध्ययनम्)
- (ङ) संगीतम् ।
- (च) रोगनिदानभेषजव्यवस्थाभ्यासः ।
- (छ) आङ्ग्लभाषा । (मिडिलयोग्यतोपयुक्ता)
- (ज) समाचारपत्र—ग्रन्थसम्पादनशैली ।
- (झ) चित्ररचनाचातुर्यम्, घटिकासंस्कारादि च । (फोटोग्राफी,
सरङ्गं हस्तचित्रम्)
- (ञ) मुद्रणशैलीः (टाइप् राइटिंग्) सञ्चालनशैलीप्रक्रिया (शार्ट्
टैबुल राइटिंग्)
- (ट) वास्तुसम्बन्धिमानचित्रकलाकौशलम् ।
- (ठ) वनस्पतिविज्ञानम् ।
- (ड) कृषिविद्या ।
- (ढ) वस्त्रव्ययनसूचीकर्मादि ।
- (ण) काष्ठवस्तुनिर्माणम् ।
- (त) वाणिज्यपरिचयः, अर्थशास्त्रं च । (एकीनोमी) ।

(क) एतावत् आङ्ग्लभाषाज्ञानं यथासंभवं सर्वैः संपादनीयम् । अधिकृतभ्यासमभिवाञ्छ-
न्निस्तु पूर्वनिर्दिष्टेषु विकल्पेषु (८—९) अपि आङ्ग्लभाषा याच्या ।

१। एतेषु हस्त्येषु विषयेषु कचिदग्रन्थापि न्ना वेदद्वितीयाभाषानिबन्धैरेव शब्दैः कार्यं परि-
चालनीयम् । संस्कृतेऽपि सर्वविषयसम्बन्धाय शतमीयं च ।

चन्द्रालोकम् (नाटकम्) ।

(श्लोकः—श्रीधर्मटिप्रसादकाव्यतीर्थः ।)

नान्दी ।

निःसङ्गं गुणहीनमादिरहितं विश्वस्य पारि स्थितं
वेदान्तप्रतिपाद्यतत्त्वमजरं हन्दातिगं निर्धमम् ।
नानाधर्मवैवाटमूढमनसां यत्सारभूतं महः ।
पूर्णत्रहसनातनं प्रददतां तन्नः शिषं शास्त्रतम् ॥

अपिच-

आकल्पं कल्पनातीतमवाङ्मानसगोचरम् ।
त्रिजगद्वन्दितं वन्दे रामं सत्यपराक्रमम् ॥

नान्दाग्ने

सूत्रधारः—(प्रविश्य) अलमतिवाग्विस्तरेण । अथ तावदस्मिन्
विजयदुन्दुभिध्वनिमुखरदिक्चक्रवाली सदासुदितजननयनमानभाभि-
रामे विविधागमतन्त्रमन्त्रवेदिभिः काव्यालापासृतरसस्त्रिध्वमतिभिः
सदाचारपूतैर्भट्टपत्नीसमाजरत्नैर्वाशिष्ठादिभिर्भूंसुरसत्तमैरुपसेविते
सारस्वतमहोत्सवे किमपि नवम् नाटकमभिनेतुमहमार्थ्यमिच्छैरादिष्ट
इति । (विचिन्त्य) तत् कतमन्नाटकं सामाजिकसन्तोषणाय समारभे,
आं ज्ञातम्, भट्टपत्नीनिवासिना वाशिष्ठान्वयसमुद्भवेन श्रीमता धर्मटि-
प्रसादभट्टाचार्य्येण कथिना प्रणीतं चन्द्रालोकं नाम नाटकमभि-
नेतव्यमस्ति । तदयावदधुना गृह्णीषीमाह्वयं सङ्गीतकमारभे ।
(नेपथ्यमवलोक्य) आर्य्यं ! गृहकार्यमवसितश्चेदिहामच्छ ।

नटी—(प्रविश्य) अहम् । किं आणवेदि ।

सूत्रः—आर्य्यं ! शिषितसम्प्रदायबहुलैरं रङ्गभूमिः । तदिमां

नवेन केनापि प्रयोगक्रीडलेनाभिनन्दयितुमर्हं सनिर्बन्धमादिष्टः ।
तदुच्यतां किं विधेयमत्र ।

नटी—भाव । का अर्हं अविद्यादलो भचारित्ता इत्येषा ।

सूत्रः—आर्ये ! न सम्यगभिहितं भवत्या ।

नटी—कथं विधेयम् ।

सूत्रः—शक्तिर्देव्यनिपीडितस्य करुणा दुःखार्त्तिदिग्धात्मनः

शान्तिः प्राप्तश्चः क्षमा बलवत्स्वप्नस्य हसिः परा ।

आशा विश्वविकारमुग्धमनसो भ्रान्तस्य नीतिः शुभा

वागौशस्य वचो धनं धनवतः सृष्टासि मे त्वं प्रिये ॥

नटी—(सलज्जं) सुदूरपराङ्महाक्व, पुरिसेहिं नारोषं वाभालदा,
ता ष्छमोषदु मे अज्ज ।

सूत्रः—भवत्याये ! उक्तपूर्वमपि कथन्तदधुना विस्मृतवत्यसि ।

नटी—आं ; त्वं केव नाडुअं चन्द्रालीअं नाम ।

सूत्रः—अथ किम् ।

नटी—को षाम तदो सुहां ण कामेदि ।

सूत्रः—तथापि तेन कविना दुर्जनभयादेवमभिहितम्—

साध्वसाध्विति न ज्ञानं नाटके नापि पाटवम् ।

उत्कृष्टे वापकृष्टे वा नवेऽस्मिन् धीयतां मनः ॥

नटी—ता अज्ज ! देव्याणुगहेण सत्त्वं सुसम्पन्नं भवे ।

सूत्रः—आर्ये ! देवताप्रसादलब्धप्रकर्षाज्जीवानां किमसाध्व-
मस्ति ।

तथाच—

यत्सिद्ध्या त्रिदशारिराजतनयो मन्मोऽपि सिन्धोस्तले

निक्षिप्तोऽपि शिलोच्चयात् सगरलान्ध्रानि भुक्तोऽपि वा ।

चण्डालैरसिभिर्हृतोऽपि गजराट् पादेऽपि सम्पातितोऽ-

व्यापकः, किमसाध्वमस्ति भुवने यस्मास्ति देवो कृपा ॥

नटी—तह इध वि देवदाः सोल्य करिअदि ।

सूत्रः—(भवलोका) आर्य्ये ! त्वद्गीतश्रवणसुखलासयया प्रतीक्षन्ते किल सर्वतः सामाजिकारूढारभतां सङ्गीतकम् ।

नटी—अस्स ! जइ एव्वं ; ता अत्यि मे अस्सं किम्मि वअस्सं ।

सूत्रः—किं किम् ।

नटी—अत्यि दाव अस्सिं अहिष्ठाणे साहुचरित्तो मअरन्दभो णाम सपु रिसो व्वह्मणो ; सो एत्तिअं कालं महाराअदण्डिदेअस नअसअधिवो वअस्सो वा भविअ चअव्व-सुअ-लेअ-पेएहिं खअसअस-पुहुदिहिं सुहेण कालं जाविअ परिवारं अ पोसाविअ आसो । किन्दु तअस उण रअसो मिअआप्यसङ्गाटो आरअभिअ केण वि कारणेण उअवि-अससअहिहाणे णत्यि गमणोअअो । तदो दाणीं दरिअव्वह्मणअस जदरे कुदो अस्सं । अहो ! जइ णाम भवं तअस दसां पेअदि, तदो भअदो कअणा भवे त्ति एत्य इदं मे सकअणं वअणं ।

सूत्रः—तदेतेनास्मिन्नाटकारणे किमन्यदायातम् ।

नटी—अस्स ! विअरअविअरे भवं ज्जेव एत्य कअणिसा-अको ।

सूत्रः—(विचिन्त्य) आर्य्ये ! अपि पृच्छामि, किन्तेन ब्राह्मणेन राजसेवा परित्यक्ता ?

नटी—अक्खु, अक्खु ; तह वि णत्यि तारिसो लाहो ।

सूत्रः—अतस्तद्द्वारिद्वानाश्रय किं विधेयमत्र विचिन्त्यते ।

नटी—(सलज्जम्) णाहुआहिअअलाहअ अअसंसं दइअस्सि ।

सूत्रः—आर्य्ये ! साहु मन्त्रितम् ।

(नेपथ्ये)—अव्वह्मणं ; अव्वह्मणं ।

सूत्रः—(श्रुत्वा) आर्य्ये ! को नामात्रह्वयमिति प्रजल्पन् स्थिते ।

नटी—अस्स ! सो ज्जेव अयं मअरन्दभो णाम अअव्वो ।

(नेपथ्ये)—अस्मि दक्षिणपथ ! कर्हं उण दार्णीं वि शिञ्चसि ? जावमहाराणो मिश्रभासु गदो हुविश्र मह दुग्दिदेइं व्व कं वि अहिगदो, दावज्जेव मे भग्गं भग्गं ; सोह्मगुलच्छी अत्थसिदा तुमं वि एफन्दणरहिदं वट्ठसि ।

सूत्रः—(नेपथ्यमवलोक्य) आर्य्यं मकरन्द ; क भवान् गच्छति ? नचेत् कार्यातिपातस्तदा मदालयमागम्य पुनात् मां महाभागः ।

विदूषकः—(प्रविश्य) दरिद्रस्म निम्नहाश्रम्य अ गत्यि को वि मित्तं, ता कर्हं उण आशरिसि भावो ।

सूत्रः—आर्य्य ! भवदैन्यनागप्रतिविधित्सयानयासहार्थया किमपि मन्त्रितम् ।

विदू—भाव ! जधा रोगत्तं जणं लोहेदि अन्लतिन्तिडीफल-प्यदंसणण ; जधा वा लोहेदि क्वे ओठानादो घरं आणोदुं गोवालओ वलीवहं तधाव्व मं एव्वं लोहेसि । मव्वे उण आणन्दि मपरन्दओ दरिहो लोहपरवसो अत्ति ; अदो तुमं वि दार्णीं मए सह वाणराह कअलीफलप्यदंसणं विश्र किलेसि ।

सूत्रः—कथं नाम मृषा शङ्कते भवान् ; अथतां तावत् ; अद्य तावदस्मिन् महीत्सवे चन्द्रालोकं नाम नाटकमभिनेतव्यमस्ति ।

विदू—भाव ! तर्हि किं मं वाणरं कदुअ णच्चइस्सदि ।

सूत्रः—तत्र यावदायोऽस्माकं भविष्यति, तदद्वेषणं भवन्तं पोषयिष्यामि ।

विदू—जइ एव्वं ; ता एसो दरिहो व्वह्माणो जीविस्सदि अणन्दं पुखं अ हुविस्सदि । (स्वगतं दीर्घं निःश्वस्य) अहवा कर्हिं णाम हदभायवेअस्स मङ्गलं ; च्छाअत्थं निदाहे जं इक्खं गच्छेमि सो ज्जेव घणसन्निविट्ठपस्ससमिहा वि पस्ससूखो जिखो होदि ; उद अपाणत्थं-साअरं गदस्स वि महसो ज्जेव साअरो सुक्काअदि, (प्रकाशम्) भाव ! जधा णिहिदं महाराअभअणं गदुअ राअसेवावसरं अस्सिअं, तुमं वि सङ्कीदअं आरओहि ।

सूत्रः—आर्य्य ! अभिवादये (प्रणमति)

नटी—अञ्ज ! वन्दामि (प्रणमति)

विदू—तुङ्गाणं सोत्थि हीदु । (निष्क्रान्तः)

सूत्रः—आर्य्ये ! तदधुना निर्मलकराभिनन्दितो भगवान् शशधरः प्रकृतितिलक इवावभाति गगनमण्डले । तदिदानीन्तनावसरोपयुक्त-सङ्कोतकमारभ्य तानलयविशुद्धया गीत्या मोहय सर्व्वं रङ्गम् ।

नटी—जं अञ्ज ! आणवेदि । गीयते—

गगणे सोहृद्द ससहलो विमलो

भुञ्जणं तप्पइ अमिदपूलकलो ।

लअणो सोहणओ सुन्दलवअणो,

सददं देदि सहं सीदलकिलणो ।

सूत्रः—आर्य्ये ! सुमधुरगीतिकाश्रवणसुखनिमीलितनयना किल सर्व्वतो रङ्गभूमिस्तत् किमिदानीमाचरणीयभस्त्राभिरत्न ।

नटी—सर्व्वं विसुमरिदं अञ्जेन ?

सूत्रः—(विहस्य) आर्य्ये ! किमन्यत्, यत् मत्थं, वरवर्णिनीवदन-पङ्कजसुधापानमत्तमधुकरः सर्व्वोऽपि सर्व्वं विह्वरति तदिदानीमपि—

त्वद्गीतश्रवणादार्य्ये ! यथा सुग्धोऽहमात्मना ।

सहोर्व्वंश्या रतिं लब्धा तथायं दण्डिभूपतिः ॥

तदेहि कुशीलवादीनाङ्गय नेपथ्यरचनां सम्पादयामः ।

(उभौ प्रस्थितौ)

इति प्रस्तावना ।

चन्द्रालोके

प्रथमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति—त्रिदूषकेणानुगम्यमानो राजा ।

राजा (स्वगतम्)

या ज्योत्स्ना शशिमण्डले जलधरे या नाम सौदामनी,
या त्रीः पद्मसरोवरे, नयनयोर्था मुग्धतारामणिः ।
या पीयूषसन्निहारा मरुतटे योषित्समे या रतिः
सा मे भृङ्गबधूर्नवोत्पलदले चित्ते चिरं वर्त्तते ॥

विदूषकः । इदो इदो एदु वषस्स ! (निपुणमवलोक्य)
वषस्स ! कच्चं उव्विग्गो विअ भिअआप्पसङ्गादो लच्छीअदि ?

राजा । (स्वगतम्) अयि भो वराक ! कथं नु त्वमिदं मनोगतं
वेत्सि ?

विदू । वषस्स ! अविणाम कोवि राआ भवदो रज्जं विजेतुं
पञ्चासीददि ?

राजा । वयस्य ! न रान्यं ; अपितु मनोरान्यमिदं विजेतुं
काचिदत्र समागता ।

विदू । वषस्स ! का सा, क वा सा ?

राजा । मदवरोधचतुःशाले ।

विदू । ह्रीमाण्हे ! णिअपेइअमज्जगदमोदधं विअ तां
जदा अ अहिलासो हुविससदि, तदा अ ख्हाइससदि अदो का दे
भावणा ।

राजा । बलीन शाब्धेन जिताः सपत्ना

जिष्णोः सदा ख्लेशनवद्भिभान्ति !

निबन्धुमन्तः सुदृढं यदीष्टे
तद्वर्त्मं प्रेम वयस्य ! विद्धि ॥

विदू । इ ; अथ वयस्य ! किन्नामहेमा सा ।

राजा । वयस्य ! उच्यते नामधेया घोटकी कापि ।

विदू । ही ही भो ! घोड़चीए भवदो माणसं सुधं णाम ;
ता होदु ; णत्थि देसकालपत्तविघारो प्पणदणं प्पणअव्ववहारिदु,
ता वयस्य ! एदेष ददकट्टसरिसेणं दह्णिणकरेण आसिसं देमिं
सोत्थि होदुत्ति ।

राजा । वयस्य ! चिरमनुगृहीतोऽस्मि ।

विदू । (दिशोऽवलोक्य) पेक्खदु पेक्खदु वयस्य ! आभासदण-
मोदधो मोदधो विअ कावडिअ। दिणअरो पूव्वदिअङ्गणावअणफंस-
किदत्थो वि दाणीं पच्चिमदिग्गवह्णइत्थे सराअं णिपडिदो, तां
सन्नाविमि ; अस्मिं क्खु रमणिज्जे समए एरिसे पुण्फोज्जाणे चित्त-
विणोदधो वाअं जं णाम विन्दे दि सा ज्जेव जइ घोड़चीरुवं परिअइअ
रमणिज्जं रमणीरुवं गेक्किअ आअच्छदि, तदा किं होदि ।

राजा । वयस्य ! अलं विकल्पेन । सा हि निशायां रमणीयं
स्त्रीरूपं परिगृह्णाति । सर्वे पुनर्जानन्ति यन्मया कापि प्राप्ता
घोटकी ।

विदू । (स्त्रगतम्) हंहो ? उव्वमीणामहेमा घोड़चीत्ति सहेण
दाणीं एव्वं सुमरेमि, किन्नु क्खु उव्वसी णाम कावि अच्छरा भवे ।

राजा । तद्वयस्य ! नाभ्यस्मै कथनीयमेतद्दृत्तम् ।

विदू । णक्खु णक्खु महाराअ । दाणीं सुधं संदति ।

राजा । तदवलोक्य मे प्रियासङ्गमसङ्केतस्थानम् । (उपविश्य)
वयस्य । प्रकृष्टपुण्योपचयाधिगतदुर्लभजनसमागमसुखेन मानवो-
ऽप्यहं देवसुखमं भोगमुपभुञ्जानस्वरितार्थोऽस्मि, किन्तु पुरा यादवपति-
ऋणोदितदत्तावमानाहिमेमि सर्व्वदा प्रतिपन्नेभ्यो, यतः—

यः संहर्त्ता निखिलजगतां वासुदेवः स वैरी
 वीराद्यान्थे यदुकुलभवाः क्रोडिगस्तन्नियोज्याः ।
 पार्थाः पञ्च प्रथितयशसस्तेऽपि वीराः सहायाः
 स्मारं स्मारं यदिदमग्निलं हा विधे ! व्याकुलोऽस्मि ॥

(क्रमशः)

संस्कृतसाहित्यपरिषद्: षष्ठवर्षकार्यविवरणम् ।

उन्मिद्रनोलनलिनदुःप्रतिचारवर्षं
 सस्तप्तहाटकनिभे वमने वसानम् ।
 सद्गुणशोभितकिरोटविराजमानं
 नारायणं सुरगुहं प्रणतोऽस्मि देवम् ॥”

संस्कृतसाहित्यपरिषदो त्रयःपरिमाणस्य षष्ठो वर्षे इदानीमति-
 क्रान्तः । यस्य चराचरगुरोर्नारायणस्य प्रसादात् निर्बिम्बं परि-
 समाप्तिं गतोऽयं षष्ठवर्षपरिमितः कालप्तस्य सर्वाभीष्टप्रदं चरणा-
 न्बुजयुगलं पुनः पुनः स्मृत्वा, गुरुजनान् प्रणम्य, अन्यांश्च सामाजिकान्
 यथायोष्यं समभिनन्द्य परिषदः षष्ठवार्षिकं कार्यविवरणं संक्षेपेण
 विज्ञापयितुमुद्युक्ताः स्मः ।

माननीयाः सभासदः, सुविदितमेतद् भवताम्, यत् अधोनिर्दिष्टानि
 परिषदा स्वकर्त्तव्यतया प्रारब्धानि ।

सभानुष्ठानादिना शास्त्रानुशोचनं भाषानुशोचनञ्च ।

अध्यापनेन शास्त्रज्ञानस्य सम्यग् विस्तारः ।

संस्कृतग्रन्थानां संग्रहः ।

संस्कृतभाषया पत्रिकाप्रकाशः ।

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनम् ।

समानकर्षाभिः सहयोगः ।

संस्कृतनाटकाभिनयश्चेति ।

सभापतिसम्पदा परिषदियं आदितः प्रभृत्येव सौभाग्यशालिनी ।
प्रथमवार्षिकोत्सवसभायां महामहिमश्रीमन्त आशुतोषमुखो-
पाध्यायाः, द्वितीयस्यां सुगृहीतनामानो देवप्रसादसर्वाधिकारिणः,
तृतीयस्यां विद्वज्जनवक्त्रभा श्रीमन्त आशुतोषचतुर्दुरोणाः, चतुर्थ्यां
नाटोराधिपतयः उदारचरिता श्रीयुक्तजगदिन्द्रनाथरायवाहादुराः
सभापतिपदमलमकुर्वन् ।

सभानुष्ठानम्—वैशाखे सम्पादितः पञ्चमवार्षिकमहोत्-
सवः मनोमोहनरङ्गमञ्चे तत्रभवतः पुण्यश्लोकस्य काशिमवाजारा-
धिपस्य महाराजस्य श्रीमन् मणीन्द्रचन्द्रनन्दिवाहादुरस्य नेतृत्वेन ।
तत्र सभाकृत्वावसाने उपस्थितानां विदुषां सामाजिकानां च तृतीयं
महाकविभासविरचितं “दूतवाक्यं” “दूतघटोत्कचं” तथा भट्टनारायण-
कृति “वेणुसंहारनाटकम्” अभिनीतानि । गीतयादित्रप्रचुरेषु
प्रयोगकौशलसम्बन्धेन च अभिनयेन तथा पण्डितमुखैः महाराजेन
च प्रदत्तैर्व्याख्यानैः सा उत्सवसभा परमानन्दमन्दाहप्लाविता
व्यराजत ।

तत ऊर्ध्वं एकादशसु मासेषु संसाधितानि एकादश मासिकाधि-
वेशनानि, तेषु निबन्धानां पाठः, समालोचनंश्चाजायेताम् । प्रायेण
सर्वेष्वेव निबन्धेषु रचकानामनुशीलनपाठं स्फुटं प्रादुरासीत् ।
अस्य अनुष्ठानस्य यदन्यतरत् उद्देश्यं वर्तते, तत्रापि वयं चरितार्था
जाताः । समालोचनप्रसङ्गेन संस्कृतभाषया यदालपनमपेक्षितं
तेन छात्राणां भाषाप्रयोगनैपुण्यं सम्यग् विवृद्धमासीत् । वर्त्तन्ते
इदानीं बहुवन्धात्रा ये एतदभ्यासबलादेव सभासु देवभाषया यथा-
वत् व्यवहर्त्सुं शक्नुवन्ति । यस्मिन् यस्मिन् मासि यो यो निबन्धो
येन येन रचयित्वा पठितः, तेषां नामानि कीर्त्तयन्ते ।

मासः	प्रबन्धः	लेखकः
वैशाखे	न्यायचर्चा	श्रीयुक्तद्वारिकानाथन्यायशास्त्री
षाषाढे	रोगाणां संक्रामकता	श्रीयुक्तशचीन्द्रनाथविद्याभूषणः
श्रावणे	योगविभूतिः	" कृष्णप्रसन्नसर्कवागीशः षट्तीर्थः
भाद्रे	प्राचीनभारते साक्ष्यविधिः	अमरेश्वरठाकुरः एम् ए,
आश्विने	संस्कृतभाषा लौकिकी	आसीत् वा सदानन्दभादुड़ी एम् ए,
कार्तिके	आयुर्वेदे दर्शनतत्त्वम्	ताराचरणआयुर्वेदशास्त्री,
अग्रहायणे	जातिवाधकविचारः	कालीपदतर्काचार्यः
पौषे	गोत्रप्रवरविमर्शः	दुर्गामोहनकाव्यसांख्यपुराणतीर्थः वि ए
माघे	प्राचीनभारते राष्ट्रसंस्थानम्	जानकीनाथसाहित्यशास्त्री
फाल्गुने	आयुर्वेदप्राणतत्त्वम्	उपेन्द्रनाथसेनगुप्तकाव्यतीर्थः
चैत्रे	निद्रा	दक्षिणाचरणभट्टाचार्यः वि, ए ।

परिषदः कार्यनिर्व्वाहकसमितिरपि अस्मिन् वर्षे द्वादश वारान् मिलिता सती यथानियमं कार्यव्यवस्थां सम्पादयामास ।

पाठशाला—अस्मिन् वर्षे विंशतिविद्यार्थिनो यथानियमं पाठान् अलभन्त विभिन्नेषु विषयेषु । एते विद्यार्थिनस्त्रिभिर्भागे-विभक्तुं शक्यन्ते । केचन परिषदो वृत्तिं गृहीत्वा परिषद्भवने एव ऊषुः, केचन बहिःस्थाः पाठकाल एव उपातिष्ठन्त । अपरे च केचन प्रवीणाः कृतविद्या विषयविशेषम् अध्येतुकामा आगतवन्तः । अस्मिन् वर्षे चतस्रो वृत्तयः प्रदत्ताः, न्यायशास्त्रे द्वे, स्मृतावेका, सांख्ये चैका । पूर्वेषु वर्षेषु मासिकी वृत्तिः प्रतिजनं षड्रूप्यक-परिमिता आसीत्, अस्मिन् वर्षे द्रव्याणां मूल्यवृद्धिं अनुभूय वृत्तिः सप्तरूप्यकपरिमिता कृता । अतीते वर्षे विभिन्नासु परीक्षासु—अष्ट-विद्यार्थिनोऽवतीर्णाः तेषां पञ्च आसन् कृतकृत्याः । अस्मिन् वर्षे दश आसन् परीक्षार्थिनः परीक्षाफलानि तु इदानीमपि प्रकाशं नायातानि, यद्यपि परिषदाचार्यै राजकोया वृत्तिः काचित् काचित्

लभ्यते, तथापि परिश्रमतुलनया तत् साहाय्यं अकिञ्चित्करमिव प्रतिभाति । ये खलु अत्रापका अध्यापनविधौ आत्मानं सर्वथा न्ययुञ्जत, अस्य निःस्वार्थस्य कर्मणः कृते ते सर्वेषां संस्कृतसेविनां कृतज्ञताम् अर्हन्ति ।

पुस्तकालयः—अस्मिन् वर्षे परिषत्पुस्तकालये रूप्यकाणां साहस्रतचतुष्टयेन नूतनपुस्तकानि क्रोतानि । कलिकातानगरोस्थ-मिडनिसिपालमहासभया पुस्तकालये वार्षिकदानरूपेण साहस्रत-हयं रूप्यकाणां प्रदत्तं पुस्तकालयाय । त्रिवाङ्गुरमहाराजानां तथा वरोदानृपतीनां ये पुस्तकप्रकाशिन्यौ संस्थे वर्तन्ते, ताभ्यां नवप्रका-शितानि पुस्तकानि मूल्यं विनैव प्रेषितानि । सभ्यानामवगत्यर्थं मुद्रितपुस्तकानां सूची मुद्रापिता प्रचार्यते चेदानीम् । ये खलु परिषत्-सदस्यास्ते रूप्यकद्वयं न्यासरूपेण संस्थाप्य खण्डमेकं पुस्तकस्य गृहं नेतुं शक्नुवन्ति, ये तु न परिषत्सदस्यास्ते परिषद्-गृहे एव पुस्तकानि पठितुं प्रभवेयुः । हस्तलिखितग्रन्थानां सूची प्रदानोमपि न मुद्रापिता, अचिरेणैव कालेन सा सम्पत्स्यते । अतोऽव सुखकरो भवेत् एषा वार्त्ता भवतां यत् ग्रन्थानां यथावदुपयोगः प्रारब्ध एव । बहवो विद्वांसः परिषत्पुस्तकालयस्थितान् ग्रन्थान् गृह्णन्ति पठन्ति च । यद्यपि ग्रन्थानां संग्रहः 'नेदानोमपि आशानुरूप-स्तथापि ये ग्रन्थाः संगृहीतास्ते त्रिदशार्थिनां पण्डितानां गवेषकाणां च साधारणव्यवहाराय अलमित्येव आनन्दकारणम् ।

पत्रिका—जैष्ठ्ये मासि पत्रिकायाः प्रथमः प्रचारो जात इति ज्ञत्वा पत्रिकाया वर्षगणना विगतवर्षपश्चन्तं जैष्ठ्यमासत एव कृता, परं परिषदो वर्षगणना वैशाखात् एव अक्रियत । उभयमसमञ्जसं भवतीति पर्यालोच्य पूर्वनियमं विद्यत्य पत्रिकाया वर्षगणना अस्मिन् वर्षे वैशाखादेव कृता । सम्पादितश्च अस्मिन् वर्षे पत्रिकाया "रजिद्रासनास्थं राजानुमोदनरूपं कर्म, तस्माद्वात्मानात् प्रेषणस्य

इदानीं स्वल्प एव स्यात् । अयं तावत् सुमहान् उत्कर्षः साधितः प्रकाशनविधौ यत् पत्रिका इदानीं यथाकालमेव प्रशक्नोति । संस्कृत-पत्रिकाणां एतादृक् सौभाग्यं प्रायेण अदृष्टचरमेव । एतत्संसाधकाः श्रीमन्तो नगेन्द्रनाथसिद्धान्तरत्नमहोदयाः पत्रिकापाठकानां सर्वेषां धन्यवादमर्हन्ति ।

ग्रन्थमुद्रापणम्—ग्रन्थमुद्रापणं परिषदोऽन्यतमं प्रधान-मुद्देश्यम् परं समुचितस्य अर्थस्य अभावात् एष व्यापारः नास्माभिरितः पूर्वं प्रारब्धः । इदानीमतिविलम्बो न श्रेयसे सम्पद्यत इति मत्वा “कालीतन्त्र”मित्याख्यस्य कस्यचित् विरलप्रचारस्य उत्तमस्य तन्त्र-ग्रन्थस्य प्रकाशः स्वीकृतः । ग्रन्थोऽयं परिषत्पुस्तकागारस्य-हस्तलिखित-पुस्तकानां मध्ये प्राप्तः । ग्रन्थानि त्रीणि हस्तलिखितानि पुस्तकानि केषाञ्चित् प्रसिद्धानां तन्त्रविदां भवनतो लब्धानि । एतेषां पुस्तकानां आदर्शत्वेन तन्त्रशास्त्रविदां श्रीमतां सतीशचन्द्रसिद्धान्तभूषणानामाध्यक्षेण च संस्कृतटिप्पण्यलंकृतोऽयं ग्रन्थो वङ्गभाषामर्मानुवादेन सह मासद्वयेनैव प्राकाश्यमेष्यति इति सम्भाव्यते । एतदपि आशास्यते यदादौ माह्वनामङ्कितग्रन्थावलम्बनात् प्रारम्भोऽयं भूयसे कार्य-प्रसाराय भविष्यति ।

समानकर्मभिः सहयोगः—विगतवर्षत्रयं यावत् पूर्वं-वङ्गसारस्वतसमाजवर्चस्तानां परीक्षाणां कलिकाता-केन्द्रस्य समग्रो भारः परिषदा स्वीकृतः । आसु परीक्षासु बङ्गनां दूरदेशस्थानाम् अपि समादरो दृश्यते । अस्य समाजस्य मूलं टाकानगर्यां वर्त्तते । कलिकातायां कार्यपरिचालने समाजस्य असौकर्यं भवतीति परिदृश्य एवंविधे कार्ये साहाय्यं कर्त्तव्यमिति मत्वा परिषदा एष भारो गृहीतः ।

अनेकेभ्यो दरिद्रेभ्योऽध्यापकेभ्यस्तथा बहुषु पुस्तकालयेषु परिषत्-पत्रिका मुक्तं विनैव दीयते । कालेन स्वशक्तिवृद्धिमनुसृत्य दान-

पात्राणां संख्यावर्धनाय अपि परिषद् आशां पुष्पाति । भवति प्रति वर्षे रूपकत्रयप्रदानेऽपि बहूनां विदुषामसामर्थ्याम् अतस्तेषु स्वल्पे न मूखेन - मूख्यं विनैव वा पत्रिकाप्रदानाय वर्त्तते परिषदो बलवती वासना ।

अभिनयः—विगतेषु—वर्षेषु परिषदा शूद्रकस्य “मृच्छकटिकं” विशाखदत्तस्य “सुदाराक्षसम्,” आर्यभट्टेमीश्वरस्य “चण्डकोशिकं” कालिदासस्य “अभिज्ञानशकुन्तलम्” श्रीहर्षकृतं “नागानन्दम्” भट्टनारायणकृतं “वेशीसंहारम्” भासकृतानि “मध्यमशायोग दूतवाक्य दूतघटोत्कचानि” प्रयुक्तानि । अधुना बहुष्वेव अभिनयव्यापारेषु दृश्यते इङ्गरोपीयानुकरणेन वेशसम्पादनमभिनेतृणाम्, परं तद्देशकालपात्रोचितं न भवतीति प्रलतत्त्वविदां युक्तिमुरोक्तत्वं परिषदा यथाशक्ति प्राचीनोचितं प्रसाधनादिकं सम्पादयितुं प्रयत्नते । महाकवेर्भासस्य नाटकानि अज्ञातानि इव आसन् । त्रिवाङ्गुरमहाराजप्रयत्ने स्तेषामाविष्कारो जातः । एतद्देशे तदभिनयस्तु प्रथमं परिषदेव अवतारितः । केचन विद्वांस एवमपि मतमतन्वन् यत् एतानि भामनामाङ्कितानि पुस्तकानि कूटकृतानि । अत्र विषये प्रलतत्त्वविदां मतभेदाः कामं सहस्रशो भवन्तु परमस्माकम् एषां ग्रन्थानां भासकृतत्वे दृढः सम्यक्तयः । बहुविधानि नाटकोपदेचित्त्राणि एषु ग्रन्थेषु अन्येषु वा अर्वाचीनेषु ग्रन्थेषु कुत्रापि न सन्ति । प्रथमदर्शनकाले एते ग्रन्थाः नीरसा इव प्रतिभान्ति । यदा पुनरभिनयार्थमालोच्यन्ते, तदा प्रचुवत् रसराशिमाविष्कुर्वन्ति । यदि कोऽपि अर्वाचीन एवम्बिधान् ग्रन्थान् रचयितुं समर्थो भवेत्, तर्हि तस्य शक्तिरलौकिकीति वयमुच्चैर्बोधयेम । भासस्य रूपकत्रयमस्माभिः भवतां शिवायां प्राक् समर्पितम्, अपराह्यपि यथाशक्ति समर्पयेष्यन्ते ।

एतावत् कालपर्यन्तं परिषदा प्राचीनानामेव रूपकाणामभिनयः कृतः, वर्त्तन्ते नवीनानामपि कृतयः, ता अपि नोपेक्षितव्याः । नवी-

नानामुत्साहवद् नार्थं ता अपि अभिनेयाः । पर्थालोच्यन्ते च इदानीं तादृशाः केचन ग्रन्थाः । तेषां यथायथमनुशीलनं कृत्वा भवतां पुरतः स्थापयितुं शक्नुयात् इति आशा वर्तते परिषदः । परिषदोऽभिनयो वत्सरमध्ये वारद्वयं भवति शरादि वसन्ते च । एतमभिनयं द्रष्टुं न केवलं पण्डिताः परं संस्कृतानभिज्ञा अपि समुत्सुका भवन्तीति महत् सौभाग्यं परिषदः । अस्मिन्सु वर्षे शारदोत्सवो विघ्नेरुपहत इति अष्टमं दुःखिता वयं भवतां सविधे आत्मनां त्रुटिं निवेदयामः ।

उपसंहारः—संस्कृतसाहित्यपरिषदिति गुर्वर्थकं नाम खलु वहति अस्माकं समा । नाप्रथवणादेव बहुविधा भावा मनसि चहन्ति । बहुविधा आशा जायति, बहुविधानि कर्त्तव्यजातानि नेत्र-पथप्रधिकानि भवन्ति, परं तावमाशानां पूर्त्तिस्तेषां कर्त्तव्यानां पालनं सपदि सम्भवति किम् ? बहूनां सुधियां मते संस्कृतशिक्षा-व्यवस्था परिवर्त्तयितव्या । संस्कृतज्ञानां बुद्धिरिकदेशदर्शिनी भवतीति हेतोः संस्कृतज्ञा आधुनिकशिक्षितानां समाजे यथावत् मानं न लभन्ते । संस्कृतविद्या अर्थकरा न भवतीति हेतोः संस्कृतज्ञानां शिक्षादिशिक्षणं प्रयोजनीयमित्येवमेव बहवः इदानीं विचारयन्ति । निखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसम्मेलनेनापि एतदर्थं कोऽपि नूतनः शिक्षाक्रमो विरचितः, सोऽस्माकं पत्रिकायां प्रकाशितो भवतां दृष्टि-पथमायातः स्यात्, एतत् कार्यं परिषदेव साधयतु इति बहवः कामयन्ते । परिषत्पुस्तकालये सर्वविधानां लुप्तप्रचाराणां प्रकाशितानामप्रकाशितानां वा ग्रन्थानां पूर्णः समावेशो द्रष्टुमिच्छते मनोषिभिः । पाश्चात्यरीत्या ग्रन्थानां मुद्रापणं प्रकाशनञ्च बहूनां मते प्रथमं कर्त्तव्यम्, सर्वतोभावेन शास्त्राणां अनुशीलनार्थं प्रचाराय च परिषदा दिशि दिशि बहवो व्याख्यातारो नियोज्यन्तामिति वाञ्छन्ति अपरे । परिषत्पत्रिकायाः मुद्रः आकारः बहुभ्यः न

रोचते । पुठशतद्वयपरिमिता पत्रिका अतिप्रोत्तिकरी भवेत् । परिषदः स्वकीयां सुद्वयान्वमपि कार्यापयोगाय स्यात् । नार्थसास्त्र-
नियमानुसारेण विनिर्मिता एका नाट्यशाला दर्शकाणां नयनानन्द-
वर्धिनी, परिषदश्च गौरववर्धिनी स्यात् । इत्येवमेव बहूनां
हितैषिणां मनोरथा बहुश उत्तिष्ठन्ते । परं यादृशी दुर्दिने अस्माभिः
कार्यं प्रारब्धं, तेन द्रुतपदचैः कथं सम्भाष्यते ? प्रवृत्तप्रचरितैः
राजनैतिकमतवादैः सर्वेषामेव शिक्षितानां मनांसि विह्वलानि
वर्तन्ते ; वाणिज्यसङ्घटात् सर्वे धनिनोऽवमन्नाः ; विद्याङ्गनः विद्याय
अर्थाञ्जनं प्रति भूयसां मतिं आकृष्टानि । द्रव्याणां स्त्रीभूत्वात्
एकेन रूप्यकेण क्रेतव्यं वस्तु रूप्यकवस्तुत्वेण क्रोयते । यद्वैतदृशी
दुर्दिने परिषद् आत्मानं रक्षितुं शक्नोति, तत्रभवतां सुदृढोऽनुराग
एव कारणम् । अधुना चन्द्रमपि साहायकं बहु मन्तव्यम् । मिड-
निसिपालमहासभया पुस्तकालयाद्यै यद् दानं कृतं, तदर्थं तत्सदस्य-
वर्ग्येभ्यो धन्यवादः प्रदीयते । त्रिवाङ्गरमहाराजास्तथा वरोदा-
महाराजा विनैव मूल्यं पुस्तकानि प्रददति, तदर्थं तभ्या धन्यवादः
प्रदीयते । ये खलु महात्मानः दैनिक साम्नाहिक मासिक पत्रिका-
पुस्तकादिप्रदानेन निरन्तरं परिषदमुपकुर्वन्ति, तेष्योऽपि धन्यवादा
वितीर्थन्ते । अर्थगणनाविधारताः श्रोमन्तो रजेन्द्रनाथघोष-
महोदयः अस्मिन् वर्षे आयस्यपरोक्षरूपेण स्थित्वा आयस्य-
गणनाविषये सूक्ष्मां शैलीं प्रदर्शय बहुश उपकृतवन्तः परिषत्सदस्य-
चारिणः, अतस्तेभ्योऽपि अस्माकं कृतज्ञता विज्ञाप्यते ।

महाभागाः, नूनमापत्काले वर्त्तामहे वयम्, परं यदि पुस्तकात्मस्य
कृपा परिषदं प्रति अक्षुषा स्यात्, यदि भवतामनुरागः परिषदं
प्रति अक्षुषः स्यात्, तदा सर्वा वाधा अतोत्य कर्त्तव्यजातानि
पालयितुं अक्षुषमेव वयं समर्था भवेम ।

सूक्तं करोति वाचालं पङ्क्तं लक्ष्यते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

आयव्ययसंक्षेपलिपिः ।

आयः ।

हस्तिकपिथ संवृत्तौतम्	२६६४।०
प्रादेशिककपिथ प्राप्तम्	५॥०
खानासकदानकपिथ लब्धम्	२७८)
पत्रिकाविज्ञापनलब्धम्	१८६)
पुस्तकालये लब्धम्	२८)
कुसुमदक्षिण प्राप्तम्	६०॥१०
पत्रिकासूत्रकपिथ प्राप्तम्	३१।५
पत्रिकाप्रिषण्ययार्थे लब्धम्	१३॥१०
यात्राव्ययसम्भारानां दानम्	२७५)
सेमिस्व्याङ्गागारात् संवृत्तौतम्	८००)
	<hr/>
	४३५३॥१५

आयसमष्टिः	४३५३॥१५
पूर्ववर्षस्य अङ्कानम्	२८७।१०
	<hr/>
	४६४१।५
व्ययसमष्टिः	४५०५॥५
अङ्कानम्	१३४।०

आयव्ययलिपिरचक.—

श्रीवामाचरणकाव्यतीर्थ ।

आयव्ययनिपिपरोचक.—

श्रीशबरीकानमिष. वि एस् सि, वि, एल्

व्ययः ।

पुस्तकालयकोष्ठात् प्रतियुक्तौतम्	६)
सेमिस्व्याङ्गागारं लब्धम्	३७०॥१०
गृहशुल्कम्	४५६)
बालोक्तव्ययः	८८५५
पत्रिकापत्रकयार्थम्	४१७॥५
पत्रिकाचन्धनव्यय.	४०।०
पत्रिकाप्रिषण्यशुल्कम्	२४०॥१५
पत्रिकामुद्रणव्ययः	५०६॥०
पत्रिकासम्बन्धि विविधकर्माद्यम्	३१।५
पत्रिकाकर्माचारिवितनम्	२२८।०
कर्माकारकाणां वितनम्	५५७॥५
निख्वाद्युपकरणक्रयार्थम्	१४७॥५
गृहोपकरणनिर्वाहार्थम्	७५।०
पाठ्यव्ययार्थम्	६२।१५
शुल्कपत्रकयार्थम्	२३।५
मुद्रणव्ययः	२८१)
अभिनयार्थम्	२१६॥१०
अभिनयोपकरणक्रयार्थम्	२३॥१०
पुस्तकक्रयार्थम्	४०७।५
रज्यालयसाधारणव्ययः	२६॥१५
विविधेषु	६०।०
खानाया हस्तिः	१३६।०
सारसतसनाजपरीक्षाव्ययः	२७।५
पुस्तकप्रकाशार्थव्यय.	१।०
राजस्वम्	२॥०
सेवधुजादिव्ययः	१०)
गृहोपकरणसंस्कारार्थम्	१०)
विज्ञापनसंस्कारव्ययः	२१॥०
व्ययसमष्टिः	<hr/>
	४५०५॥५

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावाणोर्कर्मणःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय—श्रावणे, ५ म वर्षस्य ४ थं संख्या ।

मत्स्यभक्षणम् । ❀

(लेखकः—शुगिरीशचन्द्रवेदान्ततार्थः ।)

ब्राह्मणानां मत्स्यभक्षणं पापजनकमुत न, इति तत् तावत् प्रबन्धेऽस्मिन् विविच्यते ।

वङ्गप्रकृतिकतिपयदेशवासिनः श्रौतस्मार्त्तधर्मपाशनात्सुषुप्तविशिष्टब्राह्मणा अपि अरण्यातीतकालतो मत्स्यं भक्षयन्ति इत्यवश्यत्वेन च व्यवहरन्ति । तेषामाचरणमेतच्छास्त्रविगर्हितमाहोस्वित् शास्त्रानुमोदितमेतदेव तावत् प्रथमतो विचारणायम् । यद्यपि पुरा काले श्रौतस्मार्त्तशासननियन्त्रिते ब्राह्मणपरिचाकिते समस्तो एतादृशप्रतिवचनयोरवसरः प्रयोजनश्च नासत्, तथाप्यधुना धर्मविप्लवकारिणां समाजविध्वंसनशौशानां कुक्षुदमिच्छादायः मान्यानां पण्डितसन्धानामनल्पकल्गुजल्पन-संजनितशास्त्रज्ञानविधुरजनभ्राम्तीनां दम्भनिरसनायेतद्विषयकं शास्त्रतात्पर्यं "द्विष्ट-संभ्रामिहितानामार्याणामास्त्रस्येन मोक्षरणायम् । ये तु मुहूर्ते प्राचीतवक्त्रः शास्त्रमत एव मुनिवचनतात्पर्यज्ञानदरिद्राः शास्त्रार्थ-

विशदकारिसन्निवन्धकारराज्ञान्तमजानानास्ते तावदनायासलब्धमुद्रित-
पुस्तकतो यत्किञ्चिदचनमायत्तीकृत्य तस्यापातदृष्टार्थमुपजीव्य
साधारणजनान् बोधयितुं यतन्ते, यत्—“मत्स्या ब्राह्मणैरभक्ष्याः”
मत्स्यभक्षणपाप्मनेव वङ्गीया ब्राह्मणाः पातित्यमुपगता अतस्तेषां
भक्ष्याभक्ष्यविवेकयोः किं प्रयोजनम् ?

वङ्गदेशे विषां शास्त्राभासयुक्ताभासावलम्बिनाम् तेषां तेषां
वराकाणां प्रबोधाय प्रवर्त्ततेऽयमुद्यमः ।

तथाहि मनुनोक्तम्—

“यो यस्य मांसमश्नाति स तस्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विशर्जये”दिति ।

याज्ञवल्क्ये नापि—

“मत्स्यांसु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्राहं वसे”दिति । एतदचन-
हयमात्रार्थतः सर्व्वे मत्स्या ब्राह्मणैरभक्ष्या इत्यापाततः प्रतिभाति ।

परन्त्वे तत्समनन्तरमेव मनुना पुनरभिहितम्—

“पाठोनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् सिंहतुण्डाश्च सशस्त्राश्चैव सर्व्वशः ॥” ५।१६

वचनेऽस्मिन् पाठीनः (वीयालनाम्ना प्रसिद्धः), रोहितः, राजीवः
(यस्य गात्रे रेखा वर्त्तते) सिंहतुण्डाः (येषां मुखं सिंहमुखवद्विस्तृतं,
घागट्-भीसस्-गागल-रिठा-टाडन्-मागुर-प्रभृतयः) सर्व्वे सशस्त्राश्च
हव्यकव्यनियोग्यत्वेन भक्ष्यत्वेन चाभिहिताः । एतेषां भक्ष्यत्वं
विशदभावेन बोधयितुं कुल्लुक-भट्टेन मुख्यन्तराणां वचनावली
समुद्धृता ।

तत्र सङ्घः—

“राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशस्त्राश्च तथैव च ।

पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कौर्त्तिताः ॥”

याश्चवस्त्राः—

“भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वावित् गोधाः कच्छपशङ्काः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहेतुण्डकरोहिताः ॥

तथा पाठीन-राजीवाः सशस्त्राश्च द्विजातिभिः ।”

हारीतः—

“सशस्त्रान् मत्स्यान् न्यायोपेतान् भक्षयेत् ॥”

भक्ष्येधातिथिसु रोहितपाठीनयोः आद्यादावेव भक्ष्यतामाह नत्वाङ्गिके भोजने । तदुक्तिरेवं—“पाठीन-रोहितौ मत्स्यविशेषौ, तयोर्हृदयकव्यनियोगेन आद्यादौ भक्ष्यताभ्यनुज्ञाता, न त्वाङ्गिकभोजने, राजीवसिंहेतुण्ड-सशस्त्रानां सर्वशः हृदयकव्याभ्यामन्यात्राण्य-निवृत्तिर्भोजने ।” वङ्गगौरव-स्मार्त्तधुरन्धरमहामतिः कुङ्कुमभट्टसु मतमेतदसहमानः कारिकाया चिच्छेद । यथा—

“एवञ्च—भोक्त्रे वाच्यौ न कर्त्रापि आद्ये पाठीनरोहितौ ।

राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसम्भता ॥”

वङ्गीयसामगब्राह्मणानां कर्मानुष्ठानपद्धतिकर्त्ता बालवल्गुभि-
गुजङ्गापरनामा प्राचीनतमविविधस्मृतिनिबन्धकारः सुप्रसिद्धो भवदेव-
भट्टोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणनामके निबन्धे अभक्ष्यभक्ष्यविचारप्रसङ्गे
मत्स्यस्य भक्ष्यता विस्पष्टं व्यवस्थापिता । तस्य वाचो युक्तिरीदृशी—
यद्यपि मत्स्याः सामान्यतो निषिद्धास्तपापि मत्स्यविशेषाणां भक्ष्यता
प्रतीयते । यतो—

“नकुलं मूषिकश्चैव सर्पमण्डकमेव च ।

विहतांश्चैव मत्स्यांश्च जन्ध्रांश्च समाचरेत् ॥”

इति व्यासवचने विहृतमत्स्यभक्षण एव प्रायश्चित्तमुक्तं, न तु
मत्स्यमात्रभक्ष्ये । हारीतेनापि “भक्ष्याणामप्यामसंसहधिरभक्ष्ये
त्रिरात्रमिति” सूत्रे आमसंसभक्ष्य एव त्रिरात्रोपवासप्रायश्चित्तं
विहितम् । देवसेनापि—

“मत्स्याश्च विकृता नक्ताः सर्पशीर्षा विलेशयाः” इत्यनेन विकृताः सर्पमस्तकतुल्यमस्तका गर्तवासिनश्च मत्स्या निषिद्धाः, न तु सर्वे ! एवं निषिद्धमत्स्यभक्षणे विविधप्रायश्चित्तबोधकानि बहूनि सुन्यन्तरवचनानुपन्यस्य कामतोऽकामतः सङ्गदभ्यासादिविषय-भेदेन च तेषामवकासं प्रदर्शय भवदेवभट्ट उपसंहरति स्म—“अनिषिद्ध-मत्स्यमांसभक्षणे तु दोषाभावात् प्रायश्चित्ताभाव एव” इति । एवं व्यवस्थाप्य पुनरप्याशङ्क्य सुन्यन्तरवचनानां विशेषं प्रादर्शयत् यथा—

“वृथा मांसं न भोक्तव्यमन्यत्र आह्वकर्मणि ।

अन्यथा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥” इति
छागलेयेनोक्तं यदपि

“मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रयहं वसे”दिति

याज्ञवल्क्येनापि—

“तत् सर्वं निषिद्धचतुर्दश्यादिविषयम् ।”

यश्च मनुनोक्तम्—

“यज्ञ-रक्षः-पिशाचान्नं मथ्यं मांसं सुरासवम् ।

तद्ब्राह्मणैर्न भोक्तव्यं देवानामश्रुता ऋषिः ॥” इति ॥

तदप्याममांसाभिप्रायेणैव, आममांसस्यैव राक्षसात्वेन नाना-
गणेषु प्रसिद्धत्वात् ।

पूर्वोक्तहारीतवचनेऽपि आममांसभक्षणे त्रिरात्रोपवासप्रायश्चित्तं
विहितम्, तस्यैव वचनान्तरे न्यायोपेता मत्स्या भक्षत्वेनाभिहिताः ।
“न्यायोपेतान्” इत्यनेन पक्ताः शशकप्रभृतयो ष्टङ्गन्ते । अतः
शक्करिखारहित, -विकृत-सर्पशीर्षविलेशयानां मत्स्यानां भक्षणे
आममांसस्य च भक्षणे निषेधः प्रायश्चित्तश्च इत्यवधेयम् । तदितर-
मत्स्यास्तु द्विजातिभिः सर्वथा भक्ष्याः ।

देवलवचने “विकृतमत्स्य”-शब्देन शुष्कमत्स्यो लवणरक्षित

(नोनाइसिस्) मत्स्यश्च ज्ञापित इति प्रतिभाति । यतः न “कल्लञ्चं भक्षये” इति निषेधे कल्लञ्चत्वेन शुक्लमीनोऽपि बोध्यः ।

दृश्यते च महाभारते कर्णपर्वणि कर्णकर्तृकशस्त्रविगर्हणे मद्भदेशवासिनां शक्तु मत्स्यभक्षणनिन्दा । यथा—

“पुंभिर्विमित्रा नार्थश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ।

येषां गृहेष्वग्निष्टानां शक्तु मत्स्यासिनां तथा ॥

पीत्वा सीधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ।” ४० अ ।

शुष्कमीनचूर्णं सक्तु मत्स्यशब्दस्याभिधेयम् इत्यवधेयम् । अद्यत्वेऽपि वङ्गेषु दुर्लभमीने प्रदेशे शुष्कमीनचूर्णानि हीनजातीयैरुपादेय-
स्वाद्यत्वेन व्यवह्रियन्ते । अतः “सक्तु मिश्रितमत्स्याशिना” इति नौलकण्ठव्याख्यानं न समीचीनम् ।

“शुष्कमीनमनृत्वन्नं शृङ्गीं कर्कटकन्तथा ।

अवीरायास्तथा चाक्षं भक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति महाजनपरिगृहीतवचनेन च शुष्कमीनभक्षणे चान्द्रायण-
मभिहितम् ।

अठापरमेकं वक्तव्यम्—प्रदर्शितप्रमाणानुसारेण शस्करहित-
राजीशुग्यक्षद्रमस्तकवर्ष्मि-मत्स्यस्य भक्ष्यत्वं नायाति । किन्तु
वैधायनधर्मसूत्रे “वर्ष्मि मत्स्यस्य भक्ष्यता विशिष्य प्रतिपादिता ।
यथा—“मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रि, चिमिचिम, वर्ष्मि, वृहच्छिरो,
मशकरि, रोहित-राजीवाः” (प्रथम प्र पा । ५ । अ । १५८ सू ।)
अयन्तु वर्ष्मि मत्स्यः वङ्गदेशे “वाइम” नाम्नाप्रसिद्ध इति भिषकप्रवरै-
रवगतम् । यतोऽनेकेषु रोगेषु वर्ष्मि मत्स्यः पथ्यतया व्यवह्रियते ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमाधवाचार्येण पराशरभाष्ये विशिष्य राजीवादि-
मत्स्यानां भक्षणीयताभ्यनुज्ञाता । यथा—“अत्र मत्स्यनिषेधो
राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्तविषयः ।.....एते आह्वे नित्य-
भोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । (पराशरमाधवः । ३ अ । ७१७ पृः

एसियाटिक्सोसाइटी सु । पु ।) हेमाद्रिरपि परिशेषशब्दे आह-
प्रकरणे आक्षेपद्रव्यासादनप्रसङ्गे “पैठीनसौ”वचनमुपन्यस्य
मत्स्यानां सातिशयपिटृत्सिकरत्वमाह स्य । यथा—“पैठीनसौस्वाह
“ब्राह्मणानलङ्घ्य मंसापूपदधिमधुघृतपायसं कसरफलविकारानिति
मत्स्यांशोपसादये”दिति । उपसादयेत् परिवेशयेत् । मत्स्य-
ग्रहणञ्च मंसेषु मत्स्यानां सातिशयपिटृत्सिकरत्वस्योत्तमार्थम् ।
(एसियाटिक्सोसाइटी सु । पु । १३६७ पृ) याज्ञवल्करसंहितायां—
त्सिविशेषसम्पादकं आक्षेपद्रव्यकथनप्रस्तावे उक्तम्,—

“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकौरभ्रसाकुनष्ठागपार्धतेः ॥

ऐणरौरववाराहशशैमांसैर्यथाक्रमम् ।

मासद्वह्यगतिद्व्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥”

“मत्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्त्रेदं मात्स्य”मिति विज्ञानिष्करः ।

(आचाराध्यायः । २५८—५९)

एतत्समनन्तरं पुनर्महाशक्तमत्स्यस्यानन्तत्सिकारकत्वमुक्तम् ।

यथा—

“खड्गामिषं महाशक्तं मधुमुन्यन्नमेव च ।

यददाति गयास्थस्य सर्व्वमानन्तरमन्नं ते ॥”

प्राचीनतमसूत्रग्रन्थं प्रति दृष्टिपाते सति प्रदर्शित-वचनावलीनां
सुसंवादिप्रमाणान्तरं दृश्यतेतराम् । गोभिलेन आहसूत्रे । पिटृ-
त्सिकरद्रव्यविधानप्रकरणे उक्तम्—

“मासद्वयं मत्स्यैः । (८ । षष्ठीखण्डिका) सप्तजोषैः ।

(८ । ६ ।) अनन्तरं अक्षय्यत्सिविधायकमुक्तम् ।—

“महाशक्तः” गोभिलसूत्रभाष्यकारैरुपाध्यायैर्ब्रह्महोपाध्याय-
स्वर्गतचन्द्रकान्ततकालहाराचरणैर्महाशक्त-शब्दस्यार्थनिर्णयप्रसङ्गे
विविधव्याख्यातवचनानुरक्तिव्यं स्वमतं प्रदर्शितम् । यथा—

“महाशल्को मत्स्यविशेषः । स च रोहितादिरिति वाच्यमिति मन्त्रः ।
रोहितमत्स्य इत्यपरि । तथाच—

ब्रह्मपुराणम्—

रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वर्गुत्तोद्भवाः ।

अनन्तं विप्रयच्छन्ति तसिं गौरीसुतस्तथा ॥

एकशल्कोऽर्द्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः ।

शुक्लवर्णश्च यो मत्स्यो महाशल्कः स उच्यते ॥”

इति पुलस्त्योक्तसु युक्तः । एतद्वचनार्थतो “महाशल्कः ।”

“चिञ्चौ” नाम्ना प्रसिद्ध इति प्रतिभाति ।

सामाजिकमहोदयानामेतदवश्यं ज्ञातव्यम्, यत्—यस्य वर्षस्य
यत् वसु भक्ष्यं, तेनेव तस्य देवपितृर्चनं कर्त्तव्यम् । तथाहि भगवता
रामचन्द्रेण वनवाससमये वदरफलमित्रितेऽदपिन्याकेन पिण्डं
विधाय पितरमुद्दिश्य भावगद्गदकण्ठमभिहितम्—

“इदं भुङ्क्ष्व महाराज ! प्रीतो यदशना वयम् ।

यदन्नः पुरुषो राजन् तदन्नास्तस्य देवताः ॥”

इति (शुद्धितत्त्वधृतरामायणवचनम्) ।

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं ।” ६५।आ।१२ । “भक्ष्येष्वप्यजामहिषी-
चोरि ।” १३ । “पञ्चनख, -मत्स्य, -वराहमांसानि च ।” १४ । इति
सूत्रयता विष्णुनापि विशिष्य मत्स्यस्य भक्ष्यतां प्रतिपाद्य केवलं
वैष्णवनैवेद्ये तस्यादेयत्वमभिहितम् । रघुनन्दनभट्टाचार्य्यवरणेः
प्रपञ्चितमेतदेकादशीतत्त्वे—“नाभक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यद्भक्ष्यं
स्वरूपतो लघुनादि, तत्तेन न देयं, न तु रात्रौ दध्याद्यपि ।

आश्रितकतत्त्वे तु—

“अनिवेद्यं न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत् ।

अन्नं विद्या पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।”

इति मत्स्यसूक्तवचनं प्रदर्शय “अनेन स्वयं भोग्य-मत्स्यमदि
देयमितुक्तं विष्णुवचनेन तु अनेधंविधं निषिद्ध”मितुक्तम् ।

अतोऽत्र तत्रभवतां सामाजिकानामवधेयम्, यत्—मनु-याज्ञवल्क्य-
शङ्खहारीत-गोभिलप्रभृतीनां धर्मशास्त्रकाराणां मते मत्स्य-
विशेषाणां खाद्यता एवं मेधातिथिकुल्लूकभट्ट-विज्ञानेश्वर-हेमाद्रि
माधवाचार्य्यभवदेव-भट्टरघुनन्दनभट्टाचार्य्यप्रभृतिय्याख्यातृणां मतेऽपि ।
एषु—विज्ञानेश्वरः हिन्दुस्थानवासी, हेमाद्रिमाधवाचार्य्यौ
दाक्षिणात्यवास्तव्यौ, भट्टदेवभट्टः कुल्लूकभट्ट-रघुनन्दनभट्टाचार्य्याः
कुशाग्रोयधियो जम्बना वङ्गभूमिं समलक्षकः । भट्टमेधातिथिसु
कं प्रदेशं जम्बना सगौरधं चकार, नैतदद्यत्वेऽपि विनिश्चितम् । तस्य
लिपिभङ्गात् तु प्रायेण तस्य वङ्गवास्तव्यता प्रतिभाति । मनुसंहिताया
एकादशाध्यायपरिसमाप्तौ कश्चित् श्लोको दृश्यते । तस्यार्थत
एतावन्मात्रं ज्ञायते—मनोः स्मृतिरतीव मानास्यदम्, मेधातिथेर्वास्वैव
तस्याः समुचिता टीका ।

देवशेन सा अखण्डरूपा कुत्रापि न प्राप्यते । सहारणपुत्रो
राजा मदनसु तत इतो लिखितैर्देशान्तरादाहतेः पुस्तकैर्भाष्यस्य
जीर्णोद्धारमचीकरत् । कोऽसौ मदनः ? कदा कुत्र समभवत्तदपि न
ज्ञायते ।

इदमपरं प्रष्टव्यम्, यदि मत्स्याः सर्वदेशवासिनामार्थ्याणां
निर्व्विशेषं भक्षणास्तर्हीदानोन्तना हिन्दुस्थानीया दाक्षिणात्याश्च कथं
वङ्गवास्तव्यान् ब्राह्मणान् “मच्छ्लिखाता है” इत्यभिभाष्य विगर्हन्ति ।
न च केवलं विगर्हन्ति, अपितु मत्स्यखादकान् प्रति अतीव घृणां
प्रदर्शयन्ति । पर्य्यनुयोगस्यास्योत्तरत्वेन इदं तावदुच्यते—यदपरिज्ञात-
कारणतः सुदीर्घकालात् मत्स्यव्यवहाराभाव एव ईदृशाचरणस्य मूलम् ।
नात्र किञ्चिच्छास्त्रशासनं सम्भवति । अद्यत्वेऽपि वङ्गेषु विभिन्नप्रदेशेषु
दृश्यते, यत् सत्त्वं शास्त्रे विधिष्टखाद्यतयोक्तमपि शिष्टैः परित्यज्यते,

परन्तु शास्त्रनिषिद्धमपि अविशङ्कं भुज्यते । तदयथा—गोधामांसं पवित्रतया शास्त्रे षोक्तं, वन्यवराहमांसञ्च शास्त्रतो न निषिद्धम् । परन्त्वे तदुभयमपि वङ्गेषु कुत्रापि न मानवैर्भोजिक्रियायां व्यवह्रियते । धर्मशास्त्रकारिर्भक्ष्यतया विहितं कूर्ममांसं पूर्वोत्तरवङ्गवासिनो ब्राह्मणा अभ्यवहरन्ति, किन्तु दक्षिणपश्चिमवङ्गवासिनो नैतदु-
भक्षयन्ति, प्रतुरत भक्षकान् नितरां विगर्हन्ति । परन्तु कश्चिन्नाता-
प्रदेशेषु सुद्रशम्बूको भक्ष्यतामुपगतः, शास्त्रेषु त्वेष निषिद्धः । दृश्यते चास्य भक्षणे प्रायश्चित्तव्यवस्था । तदयथा—

“मत्स्यकण्टकशब्दकसङ्घशुक्तिकपर्दकान् ।

पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति ॥”

पञ्चगव्येन तस्मात्प्रपानेन व्रतरूपत्वात् । तेन तत्पीत्वोपवसेत् । तदशक्तौ अष्टौ पणा देयाः (प्रायश्चित्ततत्त्वम्)

कर्कटकमांसमपि कूर्म-विगर्हिभिर्भुज्यते । परन्तु प्राक्-
प्रदर्शितं “शुष्कमोने”त्यादि वचनेनास्य भक्षणे चान्द्रायणमभिहितम् । किं बहुना पातित्यजनकमपि पलाण्डुलशुनममत्स्यादैरविशङ्कं भुज्यते । अत्र तु कारणं जानाति भगवान् परमशिव एव । “पलाण्डोर्दशजातयः” इति शास्त्रं दर्शयता माधवाचार्य्येण दशश्रेणी-
विभक्तानां पलाण्डूनामभक्ष्यता प्रतिपादिता ।

इदन्तावदुपसंहारे वक्तव्यम्—यदैतिहासिकग्रन्थेऽपि प्राचीनकाले मत्स्यभक्षणनिदर्शनं प्राप्यते । रामायणपाठेनेतज्ज्ञायते कबन्धो रामचन्द्रं सनिर्व्वन्धमवोचत्—“हे राघव ! त्वं पम्पासरोवर-
स्थान् रोहित-चक्रतुण्ड-नलमीननामकानुत्कृष्टमत्स्यानिषुभिर्निहत्स्व निस्त्वकपत्नान् अयस्तप्तान् कृत्वा भुङ्क्ष्व । एते मत्स्या अज्ञया एकमात्रकण्टकाश्च । तदानो मत्स्यस्यास्त्राद्यत्वे राघवं प्रतीदृक् प्रलोभनं न प्रदर्शितम् । अपिच वाल्मीकेर्लेखनीतोऽपि अज्ञप्रवृत्ति विशेषणसंयोजने स्नातानिःसरणं न समभवत् । तथाहि—

‘रोहितांशुकृतुण्डांश्च नल्लमीनांश्च राघव ।
 एम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान् हतान् ॥
 निस्सकृपत्वानयस्सप्तान् अन्नसानिककण्टकान् ।

(अरण्यकाण्ड । ७३ सर्ग १२।१३ ।)

मत्स्यानां निरतिशयमुपयोगिता याज्ञवल्क्यवचनादवगम्यते ।
 स तु प्रतिग्रह-समर्थस्य प्रतिग्रहाकरणे फलविशेषमुपवर्णय कतिपय-
 द्रव्याणामप्रत्याख्ये यत्वं जगाद । तत्र मत्स्योऽपि गणितः । यथा—

“प्रतिग्रहसमर्थाऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
 ये लोका दानशीलानां सतानाप्नोति पुष्कलान् ॥
 कुशाः शाकं पयो “मत्स्याः” गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
 मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

(१।आ२।१३—१४)

आथर्व्वाणां प्राणतत्त्वम् ।

(पूर्वतोऽनुवचनम् ।)

(लेखक.—श्रीउपेन्द्रनाथसेनगुप्तः काव्यतीर्थे ।)

“यत्प्राणस्तनयिह नाभिक्रन्दत्योषधोः ।
 प्रचीयन्ते गर्भान् दधतेथोवह्नोर्विजायन्ते ॥”

(अथर्ववेदः ११।२।६।३ ।)

अस्यार्थः, यथा—“यदा गोषु गर्भमादधिषुः वृषभ इव सूर्यः
 निधमुत्थेन शब्दायमानः ओषधीवर्गं प्रत्यभिमगच्छति, तदा तच्छुक्रवच-

मात्रेणैव षोडशस्ताः गर्भं गृह्णन्ति । न किल कदाचिदपि शब्दाय-
मानः सूर्यः मेघमुखे धावति, यत्तु तावद्भावति, तत्तु विदुरदात्मकं तेज
एव । अत उपनिषदि यः प्राणः स विदुरदात्मकः एव, अत्र सन्देह-
क्षेयोऽपि न कर्त्तव्यः । अत्र छान्दोग्यश्रुतिगतानाम् “अथ ईनमा-
हवनीयोऽनुग्रहास प्राण आकाशो द्यौर्विदुरदिति य एष विदुरति पुष्यो
दृश्यते, सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति” इत्यादीनां वाक्यानां तथा
अथर्वशिर उपनिषद्गतानाम् “अथ कस्मादुच्यते वैदुरतं यस्मादुच्यते-
माण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैदुरतम्” इत्या-
दीनां वाक्यानामर्थजातं द्रष्टव्यम् । अत्रेदं वक्तव्यमेव, यत् प्राणशब्दे न
सूर्यादीन् निर्देशयन्तः ऋषयः न कश्चन प्रमादं कृतवन्तः, यतोऽय-
माकाशः तावत् महदेकं वैदुरतं क्षेत्रं (Magnetic field) सूर्यश्च
विदुरच्छक्तेः महानाधारः केन्द्रश्च, (Centre of electric currents
pervading the solar system and also a preservatory
of the same.) यत्किञ्चिदस्माकं वक्तव्यन्तदुक्तमेव, परमधुना
श्रुतिभिरस्य मतस्य सङ्गतिं दर्शयित्वा विरम्यतेऽस्माभिः प्रसङ्गात् ।
तथाच “स मिथुनमुत्पादयते रयिश्च प्राणश्चेति, एतौ मे बहुधा प्रजाः
करिष्यते इति आदित्योह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्
सर्वं, यन्मूर्त्तश्चामूर्त्तश्च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः ॥” (प्रश्नोपनिषत्—
१।४—५) । अथ कथं मिथुनं परस्परं संसर्गधर्मवत्त्वात्,—यदेष आदित्यः
स एव रयिः (चन्द्रमा इति शङ्करः) । एतत्सर्वं मित्वादुरक्तेः ।
केवलं क्रियाभेदवशादुपाधिद्वयी, अत एव शङ्करस्तु “एकं तु मिथुनं,
गुणप्रधानकृतो भेदः” इति भाष्ये उक्तवान् । ननु यदयस्मान्तादीनां
शक्तिः सापि विदुरन्मूला एव । तस्यास्तु शक्तेर्द्विविधं परिकल्प्यते
प्रवर्त्तिका विनिर्वर्त्तिका च (Positive and negative forces) ।
तत्र प्रवर्त्तिकाः रयि विनिर्वर्त्तिकाश्च आदित्यनामा प्राणः । स्त्रीपुंसोरपि
एषा शक्तिद्वयी यथाक्रममवस्थिता, अपि चाभ्यामेव जगद्व्याप्तं सर्वथा

उत्पत्तिप्रभृतीनाञ्च एते एव कारणं विशेषतः प्रवर्त्तिका रयिश्क्तिः
 तस्याः मूर्त्तत्वात् । अत एव रव्यादित्यथोरत्पादनहारिण्य “एतौ मे
 बहुधा प्रजाः करिष्यते” ईदृशी आशा सर्व्वथा युक्तैव । “संवत्सरो
 वे प्रजापतिः तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च” इत्यादिषु संवत्सरः काल-
 रूपः, अथवा सम्यक्प्रकारेण वत्सान् राति ददाति प्रजा उत्पादयति
 इति संवत्सरः प्रजापतेः विशेषणम्, तस्य हे अयने गती इत्यर्थः ।
 एका तत्र उत्तरदेशसंयोगानुकूला, अपरा च दक्षिणदेशसंयोगानुकूला
 (forward and backward motions) तेन ये योगेन उत्तरगतिं
 प्रपद्यन्ते, ते देवयानमेव प्राप्नुवन्ति, न पुनः संसारेऽस्मिन्नवर्त्तन्ते,
 अथ ये दक्षिणामुपासते ते प्रजादिकमुत्पाद्य संसारे एव पुनर्निर्द्वर्त्तन्ते
 तेषामिव पितृयाणो भवतीत्यर्थः । अत एव दक्षिणगतिमुपासीनानां
 “ते एव पुनरावर्त्तन्ते” उत्तरगतिमुपासीनानान्तु “एतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते
 इतिप्रति निरोधः” इति श्रुतिद्वयी सङ्गच्छते । “पञ्चपादं पितरं
 द्वादशाक्षतिं, दित्वा आहुः परे अहे पुरौषिणम् । अथेमे अन्ये उ परे
 विचक्षणं, सप्तक्रो पडुर आहुरपिंतमिति ॥” अस्यार्थः, यथा—ये
 सूक्ष्मदृष्टयः ते प्राणमिमं पञ्चपादपितरूपेण जानन्ति । मासर्तु-
 प्रभृतीनां पितृत्वमर्थात् जगज्जनयितृत्वं न सङ्गच्छते । तत् किमिदं
 पञ्चपादमित्यादि, सत्यं—“पञ्चप्राणमनोबुद्धिदिशिन्द्रियसमन्वितम् ।
 अपञ्चोक्ततभूतोत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥” एते सप्तदश एव
 पञ्चपादमित्यादीनामर्थः पञ्चभिः द्वादशानां योगे सप्तदशसंख्या एव
 जायते । अपि चैषां सप्तदशानां जगज्जनयितृत्वं सर्व्वैरेव स्वीक्रियते ।
 ननु कथं विद्युदात्मा प्राणः इन्द्रियादिकमपि भवितुमर्हति । भवतीत्येव
 श्रुतिसमर्थनात्, तथाच श्रुतिः—“स प्राणश्चेव प्राणो नाम भवति, वदन्
 वाक्, पश्यन् चक्षुः, शृण्वन् श्रोत्रं, मन्वानो मनः” इति एक एव प्राण
 सर्व्वेषामिन्द्रियादीनां परिचालकरूपेण विभिक्षोपाधिभाग्भवति
 “सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव, तस्मिन्मुत्क्रामत्यधेतरे सर्व्व एशोत्

क्रामन्ते” इत्यादि श्रुत्या प्राणस्य सर्वपरिचालकत्वं स्वीकृतम् ।
 तथाच दृश्यते विदुग्दभिहतः अचिरादेव यथा म्रियते, न तथा अन्येन
 केनापि क्रमेण अपिचाधुनिकैः चिकित्साशास्त्रविशारदैः देहिका-
 विदुग्दतः रक्षणसमतासंस्थापनद्वारेण व्याधयः दूरीक्रियन्ते, सर्वेन्द्रिय-
 विकाराश्च । एतत्सर्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, अत एवान्यविधकल्पनस्यात्राव-
 सरो नास्त्येव । ततश्च “दिव आहुः परे अहं पुरोषिणम्” अर्थात्
 सूर्यदृष्टयः ऋषयः तं प्राणं दिवः अन्तरोक्षस्य परे जह्वं अहं
 अंशे पुरोषिणम् उदकादिवन्तं मेघरूपिणमाहुः । मेघेन विदुग्दतः
 सम्बन्धः प्राक्प्रतिपादित एव, अथ इमे अन्ये इत्यादिकथनात् तृतीय-
 पादे स्थूलदृष्टयः कालविदः कथिताः । ते कालविदः प्राणमिमं
 सप्तचक्रं सप्तरश्मिघटितं चक्रं षडरे श्रीष्वादिषड्ऋतुनिर्णितं चक्रं
 अर्पितमाहुरिति शङ्कराविरोधेन सर्वं यथावदिति ज्ञेयम् । “अहोरात्रो
 वै प्रजापतिः तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः” इत्यादिश्रुतौ अहनि
 द्योतमाने विदुग्दकेन्द्रे सूर्ये विनिवर्त्तिकाया एव विदुग्दतः प्रभावः
 सर्वमतिवर्त्तते, रात्रौ तु तद्विपरोतं सर्वमर्थात् प्रवर्त्तिकाया
 एव विदुग्दतः प्रभावः सर्वमन्यदतिशेते इत्युक्तम् । “देवानामसि
 वङ्गितमः पितॄणां प्रथमा स्तथा । ऋषोणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गि-
 रसामपि ॥” अत्र भगवता शङ्करेण त्वं देवानामिन्द्रादीनां वङ्गितमः
 (जातवेदाः देवेभ्यः हव्यं वहतु) हविषां प्रापयित्वा तमः भवसि
 इत्यादिकं व्याख्यातम् । परं केनोपायेन प्राणः देवेभ्यः हविषः सारं
 पितृभ्यश्च स्तथा दत्तमन्नं वहति तन्नाक्तम् । अधुना सर्वं एव
 विदुग्ददात्मनः प्राणस्य विश्वव्यापित्वं जानन्ति । अपिच यथा स
 तन्मौ द्वारेण विनापि तन्मौ वार्त्तादिकं सर्वत्र जगतः वहति, तदपि
 सर्वेषां ज्ञातमेव । इमे देवाः पितरश्च विदुग्दव्याप्तस्य विश्वस्य
 अस्मिन्नपि देशे एव तिष्ठन्ति, तत्र विदुग्दसाङ्गर्थव्यतिरेकेण मानवाः
 न किञ्चिदपि तेभ्यः प्रापयितुमीश्वराः, अपितु विदुग्ददात्मा प्राण

एव सर्वं तेभ्यः ब्रह्मति इत्येवास्वार्थः एवं मन्यामहे वयम् । अथ कुतोऽयं प्राणः आगच्छति ? उपनिषद्भूते “आत्मन एव प्राण आयते यथैवा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्ने तदाततं मनोधिक्कतेनाय-त्यस्मिच्छरीरे ॥” विनात्मानं न कश्चिदस्य उत्पादको वर्त्तते, तस्मिन् तु अयं पुरुषेषु छाया इव । अनेन प्राणस्थानित्वत्वं कथितं स्यात् । विश्वव्यापिनि आलोके यथा छायागन्धोऽपि नास्ति, तद्वत् परमात्मनि ब्रह्मणि अपि प्राणस्य विद्युदात्मनः सम्पर्कलवोऽपि नास्ति । केवलं व्यष्टिरूपे जीवात्मनि एवास्य सम्बन्धः प्रदीपेषु छायावदिति । अपिच तेजोरूपोऽपि अयं आत्मनश्छाया इव, तेन तु परमात्मनः परमज्योतिःस्वरूपत्वमभ्युपगम्यते, “तस्य भासा सर्व-मिदं विभाति” इत्यादिवाक्यञ्च सृष्टं स्यात् । एवं सर्वत्रैव वेदे-षूपनिषत्स्वपि बोद्धव्यम् । अस्माकं वक्तव्यं शेषतामागतम् । अस्मादादिक्रतो सर्वथा प्रमादस्य सम्भवः, अत एव सुधिय एव सत्यतामस्य निर्धारयन्तु । अधुनायव्वेदस्य विज्ञानगर्भत्वं प्रायः सर्वे रेवाङ्गीक्रियते । अथर्ववेदपाठात् उपनिषदां दर्शनाच्च यदस्माकं मनसि प्रतिभातं, तदेवात्र निबन्धे निबद्धम् । परं ये तावत् शङ्कर-मतप्रतिवादासङ्गिष्ठावः तेभ्यः एतन्मे निवेदनं, यन्मया शङ्करमतं न दूषितम् । तन्नाथेऽपि प्राण जड एव, मन्मतेऽपि तु स तथैव । केवलं शङ्करः प्राणः विद्युदिति न कथितवान्, मया तु तदेव कथितम् । अपिच तथाविधानां महात्मनां प्रमादाविष्कारे अस्माकं का शक्तिः ? चेदधुना प्रबन्धोऽयं शिक्षितानां सामाजिकानां मनोयोगं समाकर्षति, तदेव सफलप्रयत्ना वयमिति मन्यामहे । अधुना प्राणस्तुतिपूर्वक-मिव प्रबन्धः समाप्तिं नीयते । तथाच महाभारते—

“भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं प्राणि प्रतिष्ठितम् ।

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे ॥”

(महाभारत वनपर्व २१२।४)

अपिचोपनिषदि—

“या ते तनुर्वाचि प्रतिष्ठिता या स्तोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि संतता शिवां तां जुहोमोत्कामोः ॥”

(मन्त्र २।१२)

अथर्ववेदे च—

“प्राणाय नमो यस्य सर्व्वमिदं वशे ।

यो भूतः सर्व्वेश्वरो यस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥”

(एकादशकाण्ड २५ अनुवाकः)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

चन्द्रालोके

प्रथमोऽङ्कः ।

(लेखकः—श्री.धर्मंतिप्रसादकाव्यतारकः ।)

परमार्थतस्तु एवं मन्थे यत् किल—

वीर्य्यं यस्य वशंगता वसुमतो संवत्सि तस्य सुतिं
कीर्त्तिश्चापि पदानताधिपशिरस्तीर्थाश्रिता राजते ।

साधुः सञ्चरितो जितेन्द्रियचयः सज्ज्ञानवप्रांनिधि-

रादर्शः कृतिमान् सुरप्रतिनिधिर्मान्यः स धन्यः सुधीः ॥

विदू । वधस्य ! अथप्यो सन्देहं करेदिति मन्ताविष कर्हं
मिच्छाविवच्छादो सङ्घदि भवं ; अथवा किं दे सङ्घाकारणं ; एदं
दण्डकट्टं उत्तोक्षिष विदू पकिट्टं वा अथं क्वमि दण्डादण्डि कदुभ
मारिषं सथं ज्येव मरिषं वा (उत्तिष्ठति ।)

राजा । एतादृशी वीरता शोभते भवाद्दृश्यस्य महाजनस्य ;
तदिदमासनमास्यताम् । अथ यत् पृच्छामि तस्मिन्नवहितो भव ।

विदू । अवहितोऽस्मि । (स्वगतम्) महाराशो मं वीरं मन्तेदि
विश्वं च ।

राजा । अपिनाम सा मनोरथप्रिया किं नु मे भविता ।

विदू । (स्वगतम्) एसा उव्वसी ; यावरा इत्थिषा (प्रकाशम्)
सच्च ।

राजा । कथमनुमितं भवता ।

विदू । जदो भवं राश्रा तरुणो च ।

राजा । वयस्य !

मत्सौधमध्यसरसोतलमण्डनं यत्
किं वीक्षते मद सरोजमनन्तशोभम् ।
नो संस्तुधं न च धनं न वयो न रूपम्
अन्योऽन्यमाकलयति प्रियसङ्गमेषु ॥

तन्निपुणमवगच्छ, सा मदनुरक्ता न वेति ।

विदू । महाराश्रा जं कामेदि सा दानीं वि जइ देष भूमिं
कामेदिन्ति हदा देअभूमी ; ता महाराश्र ! अज्ज ज्जेव सा मए
परीच्छिदव्वा ।

राजा । अथवा कथमाशङ्कामहे ; किन्त्याम सुन्दराङ्गतिः
कलुषतां व्रजति, यतः सुष्ठु, खल्विदमुक्तं कस्यापि “भाङ्गतिगुण-
प्रकाशिनीति । तथाहि यस्याः—

जातं विष्णुपदाम्बुजे, सुरगृहे वासः, सुधा भोजने,
क्रीडा नन्दन-मञ्जरी-परिमलस्निग्धे लतामण्डपे ।
स्नानं स्वर्गनदीजले, विचरणं कल्पद्रुमानातपे,
सङ्गः पुण्यमहाव्रतामरवधूसीला-विहारे सदा ॥

विदू । ए क्व, ए क्व, महाराश्र ! मच्छुरपरायणा अहिमाच-

प्यउरा अ त्ति सव्वं देअभूमो, जदो तच्चिं उण ताक्ख, देइपो अमरा-
वदीए चिट्ठन्ति, सुहां ख्खन्ति, मलअजगन्धं सेअन्ति, उब्बसो रश्मा
तिल्लोअमान्ति भविअ सव्वं जीअलोअं मोहअन्ति अहिमाणं अ पोसेन्ति
इअअे ; ता महाराअ । कामुपो विअ सव्वं ज्जेव प्पणअं
विभाविअ किं दे फलं इविस्सदि, ता एदं दुक्खअरं परिहरिअ
महाअसं गच्छेहि ।

राजा । वयस्य ! नान्यथा मन्तव्यं, यतः—

सा लज्जा मम दर्शनेन सुरतात् कम्पः स मत्स्पर्शनात् ;

आनन्दाद्यु तदेव मादकतया हर्षेण रोमोद्गमः ।

श्लाघो भावतरङ्गविभ्रमरसादीर्घः, सरागोज्ज्वलं

जाड्यं सत्त्वगुणेन तन्मयि तथाप्याशङ्कनीया कथम् ॥

विदू । वअस्स ! जइ एव्वं ता जेदु भवं ; रश्मां देवदाणं अ
अणुराअं बड्डं आणादु दरिहो ज्जह्णो, अदो ण मे सङ्गा क्खिअ, उण
वि एव्वं चित्तेमि भवं माणवो सा क्खु, देवदा, अदो कच्चं णाम
देअमाणवाणं प्पणअं चिट्ठिअदि ।

राजा । वयस्य ! पुरा किल चन्द्रवंशोद्भवः पुरुरवा उर्व्वर्गी
कामयमानो देवताप्रसादादाजन्म तथा सह भोगं भुञ्जा सुरलोक-
मारुढः, महाराजशान्तनुरपि जाङ्गव्या सह सुचिरं भोगं यथाकाम-
मभुङ्क्त, एवमन्येऽपि राजर्षयः स्वर्गनारीभिः सह कामानुपभुञ्ज्य
स्वर्गं गताः ।

। (विमृश्य सशिरःकम्पम्) इदं बुद्धा मा ; वयस्य ! ता
अहं दहकट्टसरिसेण हत्येण आसिसं देमि च्छेमं दे होदु त्ति ।

राजा । सर्व्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

विदू । अथ पुच्छन्नि सा क्खु कच्चं तव इत्यगदा आसी ।

राजा । वयस्य ! श्रुतपूर्व्वमपि कथं पुनरपि पृच्छसि माम् ।

विदू । वन्नस्म ! पात्रसं एकं चुलुभं चुसिभ किं तिप्यदि
अणो ।

राजा । (सखितम्) श्रूयताम् ; पुरा किल्लाहं ऋगयाये बहु-
सैन्यपरिवारः सन् भीषणश्चापदकुलमङ्गलं वनमगाहिवि, तत्र
कुत्रचित् हरिणान्, वराहान्, सिंहव्याघ्रमातङ्गांश्च खरशरगतनिकरं-
निहृत्य गगनतलमध्यवर्तिनि सति पद्मिनोप्राणनाथे दिनकरे तृषार्त्तो
विश्रामार्थमेकस्मिन् वटवृक्षतले क्षणं न्यषीदम् । तदैव कोऽपि शवरः
ससन्ध्रममागम्यावदत् कापि सर्व्वसुलक्षणा घोटको समन्ता-
दुच्चैःश्रवा इव वने वने पश्येत्तोत्याकर्ण्य तन्नोभहृतमनास्तामन्व-
सरम् ।

विदू । तदो तदो ।

राजा । ततश्च सा मामवलोक्य जवाहावितुमारब्धा वनान्तरम् ;
क्रमेण च—

लोकालोकमहोद्धृष्टशरणे सूर्य्ये दिवानायके
दुःखेनेव निमालिताक्षिपटलास्त्रभोजिनोष्वञ्जसा ।
भृङ्गेष्वीश्वरगोतिकां प्रतिवने गायत्सु फुल्ले द्रुमे
प्रत्यायात्सु खगेषु नीडतरुषु स्वैरं प्रवात्याशुगे ॥

समन्ताच्चान्धकारराशिर्गगनतलादिवावतीर्णा धराधरविवरा-
दिवाविभूतः काननादिव बह्निर्गतः बन्धुरामपि वसुधामिमामाच्छाद्य
समतलीकृतवान् । अथ निपुणमन्विथतोऽपि सा कुतोऽपि विलीना
साश्चर्य्यं ससन्ध्रमश्च निरूपयन् कामपि चन्द्रमण्डलादिप्रवृत्तां
चन्द्रश्रियं सुन्दरीं दृष्टवान् । तथाहि—

या यामिनी-मणिशिखा कुसुमाकरश्रीः
कान्ता वसन्तसुवमा त्रिदिवेशशोभा ।
नीलाम्बरोदितनिशाकरचारुकान्ति-
र्मेघाङ्कशोभिचपलादुग्रतिरप्रमेया ॥

विदू । लोभयिञ्जं क्व एदं मारिसाथं किं उच्य रसां ।

राजा । ततः सा मदबलोकनादेव लज्जावनतपूर्वकाया
सलज्जेव ससन्धमेव भीतभीतेव पुरोवर्तिनि पादपस्कन्धे स्वशरीर-
मुपाधाय चरणाङ्गुष्ठभागेन भूमिमालिखन्ती स्थिता ।

विदू । अहो ! जिदं महाराएण ।

राजा । (साग्रहं) कथं पुनर्वयस्य ।

विदू । जदो सा अणङ्गभावं आवसा ।

राजा । (विहस्य) निपुणमभिहितम् ।

विदू । तदो तदो ।

राजा । ततश्चाहमपि तां तथाविधाकारामवलोक्य विक्षय-
विस्फारितनयनो मन्मथशरशतताडितो भावतरङ्गोच्छ्वलितहृदयः कथं
कथमपि आत्मनेवात्मानं निगृह्य गदगदवचनपरम्परयावदम्—“कासि
देवि ! किमर्थमत्रारन्ध्रे निर्विशङ्कं पर्यटसि, पर्यटन्त्यास्ताव कियन्ति
दिनानि वा व्यतीतानि” इत्याकर्ण्य सा स्वहृत्तान्तं वक्तुमुपचक्रमे ।

विदू । किं किं ।

राजा । अवधत्ताम् तावत् अहमस्मि नारायणोक्तलसन्धवो-
र्ध्वशीतिनामाप्सराः ।

विदू । वषस्य ! धूमन्धकारिणमहाणसादो प्यसुदां सपाशस्य
मिच्छावडिष्ठा विष कइमादो कमलं विष किट धेनुत्यनादो
सुधाधषलं दुहं विष सा हुविच्छदि ।

राजा । वयस्य ! यथा मन्यसे तत्तथैव, वयमिव बहवो
जनास्वामभिलषन्तस्तपस्यन्ति ।

विदू । हुं तदो तदो ।

राजा । अथ कदापि ब्रह्मज्ञानाप्तिकामनया सहस्रवार्षिक-
तपस्वरथखिन्नेन्द्रियग्रामो भगवान् महासुनिर्दुर्व्यासाः स्वर्गभोग-
मुपभोक्तुममरावतीमागम्य देवराजाय प्रार्थयामास ।

विद् । वषस्य ! बुद्धो दुष्वासा वि एरिसो जादो त्ति अच्चरिषं
क्खु एदं । तदो तदो ।

राजा । अथ तदनुमत्या देवराजिनामन्विता त्रिदशतापसमण्डन-
मण्डित सुधर्मसभामण्डपे नर्तितुमागता सती, सभामध्यवर्तिनं
जटावल्कलधारिणं महर्षिमवलोक्य दिष्टदोषात् गर्ब्धेण स्मित-
वदनासम् । स महर्षिः प्रणिधानावगतवृत्तान्तः क्रोधाभातनयनः
सन् मामेदमभिज्ञेपि । यत् किल—

सीन्दर्यगर्ब्धेण यथा द्विजं माम्
उन्मार्गवृत्त्या प्रविलोक्य मूढे ।
रौरानना, तन नरोपभोग्या
वने वने सच्चर घोटकी त्वम् ॥

ततो दुःखिता सती सखीसमेता तच्चरणतले तद्वैव पतिताभवम् ।
अथ देवराजिनानुनीतो महर्षिः कृपया 'नारी निशायां वडुवाऽहनि
स्याः' इत्युक्त्वाऽवज्रमिलनमेव मच्छापावसानमित्यवधिं कृत्वा
प्रस्थितः । अथाहमपि घोटकी भूत्वा वने वने निःसहाया भ्रमामि ।

विद् । आं ; अद्भुदो सावबुद्धन्तो ; तदो तदो ।

राजा । ततः कदापि देवताप्रणोदितः स महर्षिर्हृतभागधेयां
मामवलोक्य भवदाश्रयसौभाग्यलाभायादिदेश । तद्विनावधिं प्रति-
क्षणमहं भवदागमनं प्रतीक्षे । अथ तु श्रीमद्देवपादसरोजदर्शनेन
धन्यास्मि, किन्तु मेदाश्रयदातुर्विपदवश्यभाविनी ।

विद् । वषस्य ! किष्णु क्खु इमादो समभादो घोट्ठपरोओ
संजुत्तां ।

राजा । (सस्मितम्) इत्याकर्ण्य तामवदम् 'सुन्दरि ! यदि
दृष्टिप्रसादः क्रियते, तदायं दासजनः कृतार्थश्चान्यः सुखीभवतीत्याकर्ण्य
सः कटाक्षविक्षेपेण मामवलोक्य मूर्च्छितैवाभवत् । अहमपि

विवशेन्द्रियस्तामहे कृत्वा शीतलोपचारैर्भूच्छामपनोद्य निजराज्य-
मानोतवान् ।

विदू । वभस्स ! अणुराभो दानीं सिहरं आरुढो, जदो पढमं
एफंसो तदो अह्णे हावणं संवाहणं निसाजावणं अ । अदो का दे
भावणा अज्ज ज्जेव मणोरहो फलिससदि ।

(नेपथ्ये) इला इदो इदो ।

विदू । (साकूतम्) वभस्स ! का उण इदो इदोत्ति आलवंती
इध आअच्छदि ।

राजा । वयस्य ! इयमेव सा ।

कुमुदकुसुमहासा पूर्णचन्द्रप्रकाशा

मदनतरलदृष्टिर्भाशुद्धातिसुग्धा ।

इयमतिमुकुमारी विष्णुपादप्रसूता

चलकनकलतेव स्वैरमायाति बाला ॥

प्रतिहारो । (प्रविश्य) देअ ! ससहीअणा कावि इत्थिभा
इध भअन्दं उवगच्छदि, इच्छदि अ देवं दंसिदुम् ।

विदू । (सभयम्) अवि णाम देअं दंसिदुं कावि लच्छसी
आअच्छदि ।

राजा । वयस्य ! मा ते भयमस्तु । इयं हि सा मे मनोरथप्रिया,
द्रष्टुमागच्छति न पुनर्हेष्टुमिति । (प्रतिहारोमवलोक्य) गच्छ,
प्रवेशयेनाम् । अथ त्वमपि स्वकार्यमगुतिष्ठ ।

प्रति । जं आअवेदि भट्टा (प्रणम्य-प्रस्थिता) ।

विदू । इन्द जीविदोत्थि ।

(नेपथ्ये) । इला आआसदलरङ्गसोहाअरो अह्णे विअं ससहरो
सीहदि इदो, तदो अ मन्दमलअवणान्दोलिदलदाकुसुमगन्धो
सअरदि, सुमरेसि किं तं ज्जेव सम्मसोहमां ।

(नेपथ्ये) । सहि । सळं सुमरेसि, तदोवि रमणिज्जं इदो

महाराजस्य णन्दणवणसरिसं एदं उज्जाणं विसेसदो रमणिल्लदमो
एसो महाराजो ता एहि ; इध पमदवणेकटेसे अप्पाणं विणोटेस्य ।
(नेपथ्ये ।) जं दे रोअदि ।

राजा । वयस्य ! हतः खलु महर्षिर्दुर्विषा य एवंविधामप्या-
कृतिं दुस्तरे दुःखार्णवे निक्षेपितवान् ।

विदू । वयस्य ! सां गाम महेशो ण हदो जिदो अ, जदो
दुक्कहअणेण सडं भअन्दं सङ्गमेदि ।

राजा । वयस्य ! सुष्ठूक्तं भवता ; सास्मदुर्लभेति (दृष्ट्वा)
तथाहि पश्य पश्य—

किं नेत्रे न हि खञ्जनौ किमु कुचो द्वीपौ समप्रोन्नतौ
किं बाहू न धृताम्बुजाब्जजलते किं गोर्न चालेः कलम् ।
किं नाभिर्न गभीरता हि पयसो नृत्यं किमूर्ध्निर्न हि
सा मे भाति पिपासितस्य तटिनीलावण्यधारामयो ॥

विदू । वयस्य ! पणओ किं ण मन्तेदि ।

राजा । वयस्य ! गुणपक्षपातिता मामेवं प्रणोदयति, न पुनः
प्रणयान्धता, तदिच्छामि लतागुल्मान्तरितश्चिरवाञ्छितामेनामवलोक-
यितुमिति । (तथा स्थितः) ।

विदू । का गइ । (तथा स्थितः) ।

(ततः प्रविशति सह सहचर्या उर्वशी ।)

उर्वशी । (इतस्ततो दृष्ट्वा दीर्घं निःश्वस्य च) हला कहिं तं
लदामण्डवं सिलापट्टिअं वा ।

सखी । एदु एदु भोदि ! (उभे नाट्येन प्रवेशं रूपयतः ।) इध
ज्जेव सिलावट्टिअए उवविसदु भोदि ! (स्वगतम्) जधा क्व,
एसा महाराए अणुरत्ता ण होदि त्ति महादेइए अडं निउत्ता,
क्किस्सु किं करेमि इअं वि तं वइ वज्जभावा सो वि णं वइ विपुणं
वज्जभावो त्ति पेक्खमि ता होदु जधासत्ति जदेमि ।

उर्वशी । हला कश्चि एत्य महाराओ । (दीर्घे निःश्वसिति ।)

सखी । सहि ! तुवत्तो विणा इध महाराओम् च्छाभं वि ण पेक्खिद्धि ; किं ण आणासि राओणुराओ सरदव्भचञ्चलवलाहओ विअ क्वणेण पन्नासेदि त्रिलीषदि अ ।

उर्वशी । (विचिन्थ निःश्वस्य च) हा हदविधे ! एवं मत्यए तुलिअ कहं क्वणे क्वणे पादाले णिच्छिवेसि ।

सखी । हला ! पुहिवीए एवं दे भावंतरं कहं जादं, जदो देअभोअसुहिदावि तुमं कहं माणवं पेक्खिअ प्पणअकादरासि ? हही हही एवं सुणिअ किं कधइस्सदि देअगणे अञ्जुराओ अ ?

उर्वशी । माहविए ! किं कधेमि कहं एअ हांसित्ति, णिउणं चिंतअंती वि ण अण्णाणं धारेदुं सकणोमि ।

सखी । हला लज्जिदाह्मि एदेहिं अकखरेहिं, देअभोग्गा माणवमेत्तदुल्लहा क्व, तुमं माणवं कामेसित्ति ।

उर्वशी । माहविए ! जह, दुव्वासमा सावेण मे तिदिअ-दुआरं अवरुज्जभं, तहज्जेव मे देअसमागमासा मूलोच्छिखा, जइ वि अट्टवज्जमिलणं मे सावावसाणकारणं, तइवि दुक्करं णाम, तं ज्जेव महाप्पलए होदित्ति सुणिदं ; ता किं दानीं चिन्दिदेण, सो ज्जेव मे अस्सअदाता प्पिओ ।

विदू । सुणु वअस्स ! सुणु ।

राजा । मधुनिथ्यन्दिनी मनोहरा च वचनपरम्परा ।

माधविका । (स्वगतम्) अहो दिदृणिवज्जं क्रिल पणअवन्धणं । ता किं करेमि, होदु ; उण वि पुच्छिद्धि, जइ कहं वि णिवुत्ता होदि । (प्रकाशं) हला ! एदं सव्वं तुह भहं अ कधेमि, जं णाम विदिद-वुअन्ता महादेइ पादालकारागारे वन्धिस्सदि, ता ओसल ओसल दानीं ।

उर्वशी । सहि ! णणु को मे दोसा ।

माधविष्णु । हला ! जदो तुए से पेड़भमञ्जुगदं धषं
चोरिदं ; अदो जइ अत्तणो मङ्गलं ईहेषि, तहिं तुरिअं सोसल ।

उर्व्वंशो । (स्वगतम्) को णु उवाओ, इहो इहो किं करेमि
ह्याअत्यं मन्दभाषा अहं भुजङ्गफणाच्छाअं णिदाहे उवड्ढिदा
(रोदिति) ।

राजा । किं वा कथयति प्रिया ?

विट् । वअस्स ! किं पेक्खिटेण ; अच्छिअलं ज्जेव से उत्तरं
देदि ।

राजा । वयस्य ! पश्य पश्य । तथाहि—

आरत्तं मुखविस्वमक्षिपटलं वाष्पायितं व्याकुलं

गण्डी स्नेदकणाप्लुतौ स्तनयुगं प्रोत्कम्पमानं मुहुः ।

दीर्घश्वापविकारभ्रन्ततलघू नासा वपुर्विह्वलं

महद्वप्रणया हि दीव्यति पुरो भीतापि सा केवलम् ॥

विट् । वअस्स ! उण वि एव्वं विभावेमि, एसा क्खु माहविष्णु
उव्वसीप्पणअभङ्गत्यं महादेइए णिउत्ता ।

राजा । सत्यमिदं ; नद्वयस्य ! वधानैनाम् ।

विट् । अणुगहीदोह्नि वयस्य । भवं वि उव्वसीं आसासेटु ।

(ततो राजा विट्पक्षश्च परिक्रामतः ।)

विट् । सोत्थि भोदीए ; अअं क्खु महाराओ सअं ज्जेव तुह
अञ्जाहिदं पेक्खिअ उवड्ढिदो पेक्ख पेक्ख णं ।

राजा । (उपसृत्य) आः कासौ हतभागधिया यैनां व्यथयन्ता
मृतुं कामयते ।

विट् । (धृत्वा) माहविष्णु ! महादेइं का उण दानीं संवादइ-
स्सदि ।

राजा । (उपगम्य चिवुकं धृत्वा सादरम्) प्रियतमे ! कमलायत-
लोचने !

यस्या भिया त्वमधुना विमनोज्ञता, सा
जाता स्रयं दिनकरस्य तमीव दोषेः ।
उत्तिष्ठ पश्य चरणानतकिङ्करं माम्
आज्ञापय प्रियमहं करवाणि किन्ते ॥

उर्ध्वशी । अज्ज ! जं षाम अच्चाहिदकारणं षासी, भषदा-
गमणेण सव्वं तिरोहिदं ।

विदू । सोत्थि भोदीए (विक्रताकार आशिषं यच्छक्ति) ।

उर्ध्वशी । अज्ज ! प्पणमामि (प्रणमति) ।

विदू । इदो सिल्लादलं उवविसिअ परिस्समं अवणेदु
महाराओ ।

राजा । प्रिये ! इदमासनमलङ्कृतताम् ।

उर्ध्वशी । (सलज्जमुपविशति) ।

राजा । कः कोऽत्र भोः ।

प्रतिहारो । (प्रविश्य) किं आणवेदि भट्टा ।

राजा । एनामादाय मस्तकं मुण्डयित्वावरोधप्राङ्गनेषु त्वज्ज ।

प्रतिहारो । जं आणवेदि भट्टा (प्रणम्य माधविकामादाय
प्रस्थिता) ।

उर्ध्वशी । मरिखेहि अज्ज ! माहविआए अवराहं ।

राजा । कथमिव ।

उर्ध्वशी । अणेण क्खु महादेइ अवमाणिदा हुविस्सदि ।

राजा । ततः किम् ।

उर्ध्वशी । तदो तेण परप्परं इच्छाविरोहो ; ता णिवुत्तेहि अज्ज ।

राजा । वयस्स ! सत्वरमुपगम्य प्रियावचना-निवारय प्रति-
हारीम् ।

विदू । जं भवं आणवेदि (अपवार्यं) चदुराए एदाए एदाणं
दुवाणं ज्जेव सप्पाओ रक्खिदो (प्रस्थितः) ।

राजा । (स्पर्शसुखमभिनीय) प्रिये ! किमेतत् !!!

दृष्टार्त्तस्य तुषारशीतलजलं मन्दानिलो घर्म्मिनाम्

उद्दिग्न्स्य सुहृत्समागमसुखं सुग्न्स्य सत्यश्रुतिः ।

दृष्टिर्भोगिजनस्य गाढतमसो ज्योत्स्ना क्षमा क्रोधिनां

शान्तिः शोकवतां यमखलधियामेकासि मे सुन्दरि ॥

उर्वशी । पित्रं वदो हि सव्वं पित्रं मन्तेदि, षदो को गुणो

षवरस्स । .

राजा । प्रिये ! मिथ्याजल्पितमेतत् यन्नाम ।

ग्राहं ग्राहं सरति पवनः पुष्यगन्धं सुरम्यं

पुष्ये पुष्ये मधु च मधुपाः सञ्चरन्तः पिवन्ति ।

सर्व्वं तेमं गुणमिह विदुः कौसुमं हि प्रसिद्धं

सर्व्वं सुग्न्धाः पवनमधुपान् किन्तु मिथ्या सुवन्ति ॥

विद् । (सन्तस्तः प्रविश्य) अच्चाहिदं, अच्चाहिदं !! अञ्चरिषं,
अञ्चरिषं !! दानीं पदोससमञ्चे पुव्वदिग्न्विभाञ्चे उष वि
दिष्वाञ्चरो उदेदिध, गगनतलादो विष अग्निखण्डो णिवद्धदि,
सुमेहसिद्धरं विष भक्तिमत्यञ्चे पडदि ता महाराष । इगो
पलाएमि, तुमं वि मे पञ्चाणुवञ्चिआए अत्रमरेहि (भयाद्देपते) ।

राजा । (उत्याय) हं हो ! किमेतत् ?

आतोम्नोज्ज्वलपद्मरागखचिता किं विचुरतेन्द्रो पुरी ?

वङ्गुगङ्गारिगिरिः किमेष गगने प्रोङ्गिन्नपञ्चः पुनः ।

विश्वध्वंसिद्धताशनस्य सहसा किं भो अकालोदयो ?

स्पर्शप्रार्थनकृष्णशौर्यमधुना कीर्णं नु किं सर्व्वतः ॥

(सर्व्वं सविस्मयं पश्यन्ति) ।

उर्वशी । अस्स ! एव्वं सञ्भावेमि दिहाहो इविस्सदि ।

प्रतिहारो । (रूषत् प्रविश्य) जञ्चदु जञ्चदु भटा ; एसो कोवि
त्यविरो तोरणदुवारो चिह्दि ।

राजा । भद्रे ! परिजनकारितातिथ्यमेनं ससम्मानमिहानय ।
प्रतिहारो । जं भवं प्राणवेदि (प्रणम्य प्रस्थिता) ।

राजा । प्रिये ! किमस्यागमनकारणं (वामाक्षिसन्धनं
वृचयित्वा) आं ज्ञातम् ।

उर्वशी । किं विश्व ।

राजा । प्रिये ! काप्यचिन्तितपूर्वा विपत्तिरुपस्थिता, यमः
किल—

दिग्दाह एकतो व्योम्नि वृद्धोऽन्यत उग्रस्थितः ।

तदा वामो विधिर्वामनेत्राकम्पेन सूचितः ॥

उर्वशी । सर्व्वधा देवाभ्यो सोत्यि करिष्मन्दि ।

राजा । प्रिये ! एवं किल विदितमस्ति सर्व्वेषां—

ग्रथ्याणि खादति विलेषु निगासु श्येते

नाक्रामति प्रतिबलं न हिनस्ति कश्चित् ।

सोऽन्यै स्तथापि हरिणः किल हन्यतेऽतो

भीतिः सदा बलवतः खलु दुर्व्वलस्य ॥

उर्व्वशी । अस्म ! क्वं दे दानो पङ्क्तिवक्त्रो भवे ?

राजा । यथा किल पीयूषपिपासया चन्द्रमसमेव ग्रसते राहुः ।

(नेपथ्ये) । भगवन् ! इत इतः ।

(नेपथ्ये) । वनवासिनो वयं राजकुलागमनं नाभिनन्दामः ।

प्रतस्तत्र—

न्यायात् कीऽपि यदि प्रमाद्यति तदा प्राप्तिं न नामान्नु ते

राज्ञः किङ्करतोऽपि भोः प्रतिपदं नास्तोत्र तुष्टिः कदा ।

उत्कोचाः प्रतिवाचमत्र सुखतः सर्व्वे सदा वक्षिताः

कारामारमतो वदन्ति सुधियो हर्ष्यं महद्भूषताम् ॥

(नेपथ्ये) अथकिम् ; लोकोत्तरज्ञानिनां भवादृशानां वचन-

मितम् ।

(ततः प्रविशति पुरोधसानुगम्यमानो वृषः) ।

पुरोधाः । भगवन् । भवन्तमवलोक्यैव सह देव्या महाराज
आसनादुत्थाय प्रतीक्षते, तद्पसर्पतु भवान् (प्रस्थितः) ।

उभौ । प्रथमतः ।

वृषः । राजन् । सदृशमेवेतत् कुलाचारविद्याविनयशीलस्य
भवतः । तथाहि यस्य—

शक्तिः शात्रवगर्वनाशनविधौ कीर्तिः प्रजारञ्जने
विद्या ब्रह्मपथे प्रजा स्थितिकृतौ चेतो दयाप्रोज्झितम् ।
धीर्न्याय्ये ऽध्वनि नित्यशान्तिरनघा सर्वत्र वर्ध्नि च
दण्ड्यानां दमने भवान् सुविदितो दण्डीति राजोत्तमः ॥

राजा । भगवन् । कथमत्र भवन्तमवगच्छामि ।

वृषः । यादववृत्तिभोगी कश्चिद्द्ववनामाहमस्मि संवादवाहकः ।

राजा । (आत्मगतम्) अहो, प्रमादः प्रणिधोनाम् ; हा धिक्
कष्टं किमिदमापतितं मन्दभाग्यस्य, भवत्वात्मानं गोपयामि (प्रकाशं)
अहो भाग्यम्—

धन्यं मनुष्यजननं सफला तपस्या

धन्या पुरी चरणरेणुकुतार्धरथ्या ।

पूर्वोद्भवाश्च पुरुषा मम नाम धन्याः

क्व द्वारकेति नगरो क्व च मामुपेतः ॥

उद्धवः । राजन् ! परितुष्टोऽस्मि भवतां सदाचारपरम्परया ।

राजा । अथ कथमत्रागमनकारणमवैमि ।

उद्धवः । राजन् ! यदुकुलधुरन्धरो भगवान् वासुदेवस्त्रिभुवन-
रत्नं यादवाधिकतकाननपरिसराधिगतां चोटकी-मांभोयां कर्त्तु-
मिच्छति नरपतेरुद्यमेनस्य योग्यामिति तदिमामर्षय नोचेत् प्रबल-
चतुरङ्गबलसमन्वितस्तव समरकण्ठूतिमपनेषति तरसा ।

राजा । (स्वगतं सामर्षं) अहो प्रागल्भ्यमेवंवादिनः सचिवाप-

सदस्य (विचिन्त्य) किमस्माकं मानुषमात्रदुर्लभवीर्यातिरेक-
वशीकृतत्रिजगत्प्रकलेन वासुदेवेन साहं विरोधदुर्व्यवसितेन, हा धिक्
कष्टं—

किं युद्धं करवाणि तच्च विफलं, वीरः स एको भुवां
किं तत्पादतले पतानि भयतः क्षपापकोर्त्तिश्च सा ।
अन्यं भूधृतमाश्रयाणि किमहं राजाधिराजश्च स
हा हा हन्त विचारयाणि किमहं सर्व्वत्र शून्या दिग्गः ॥
उद्धवः । राजन् ! कथं जोषमास्यते ; श्रूयताम्—
समरं वद्धवां वापि किमिच्छसि वद द्रुतम् ।
एतस्योत्तरमादाय गच्छामि द्वारकां पुरीम् ॥

राजा । (स्वगतम्) अपि नाम सत्यमपजानीमहे, तथा कृते
विरोधोऽपि न स्यात् स्वकार्यसिद्धिरपि परन्तु स्यात् ।

उद्धवः । राजन् ! मिथ्यामौनभावेन सत्यमपङ्गुत्य कथं नाम
क्षत्रियकुलमाविलयसि—

यदि नृपात्मज ! युद्धमिहेच्छसि
व्रज कृपाणकरः समराङ्गनम् ।
अथ तु सन्धिसुपायनकैः समं
प्रणम यादवपादसरोरुहम् ॥

राजा । महाभाग ! जनवादिषु प्रतीतो यद्येवं कथयति भवान्
समरश्च कर्त्तव्यतया मन्यते, तदा तदस्तु का गतिः

उद्धव । एवमस्तु । (प्रस्थितः) ।

उर्व्वशी । (स्वगतम्) भयवं विस्मवटे, इध ज्ञेव मं श्रुवेदु ;
तद्धिं मे आसात्तदा फलिसिद्धिदि ।

राजा । प्रिये ! किं विधेयमत्र ; एकतो धनमपरतश्च मान
इति ।

उर्व्वशी । सोऽहम् । मानधनाः क्व माशं ज्ञेव धनं मन्तावेन्ति ।

राजा । साधु सुचरिते साधु ; तदेतत् प्रतिजानीमहे —
 यावत् कार्मुकमल्लपाशविशिखप्रासीदताः सैनिकाः,
 यावन्मुष्टिनिवड खड्गलतिका द्योतिष्यते सङ्गरे ।
 यावद्वा धमनौ च रक्तकणिका यावद्रवीन्दू दिवि,
 मानः स्थाणुरिवाचलो यदि भवेत् कोऽन्यो विजेता मम ॥

(नेपथ्ये विमानचारिणः) महाराज !

सत्त्वोचितं कृतं कार्यं भूयात् कीर्तिरविप्लवा ।

शिवाय सन्तु सर्वाणि वर्द्धतामनया रतिः ॥

उर्ध्वशी । सुनाहि महाराज ! विमानचारिणो वि गात्रन्दि
 भद्रदो मङ्गलगोदिभ्रं ।

राजा । हंहो देवा अपि प्रशंसन्ते संग्रामावतरणं नाम ।

(आकाशमवलोक्य)

भौ भो विमानचारिणः ! अभीष्टफलशंसो प्रणमामि भवतः ।

विदूषकः । हा अभाअ ! जुज्भं त्ति एव्वं सुणिअ कट्टपुत्तलिप्रा
 विअ अग्निदंसनभीदो भल्लओ विअ जादो ।

राजा । प्रिये ! एहि ; सचिवसेनापतिवर्गेण सह समर-
 सञ्जायै मन्त्रयामहे (गगनमवलोक्य) अहो मध्याकाशमारूढो भग-
 वान् निशाकरः ।

अयि देव !

तप्तानां शान्तिदाता त्वमसि निवसतिर्देवभोग्यामृतस्य
 ब्रह्माण्डस्याधिदेव्या मुकुटमणिरसि प्राणदाता धरायाः
 शशोर्भालावच्छङ्गः सलिलनिधितलादुत्थितः सत्त्वरूप-
 स्तारानाथः सुधांशुः स जयति भगवानत्रिनेत्रप्रसृतः ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

दुर्गेशनन्दिनी ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता ।)

कुसुममन्तरा पाषाणः ।

तद्दिने अधिकां रजनौ यावत् आयेषा ओसमानश्च जगत्सिंह-
समीपे उपविशन्तावास्ताम् । जगत्सिंहस्य क्वचित् चेतना क्वचिन्मूर्च्छा
च समुपजायते । वैद्यो बहुकृत्वः समागत्य पथ्यवेद्यं प्रातिष्ठत् ।
अविश्रमा आयेषा कुमारं शुश्रूषितुं प्रवृत्ता । यदा द्वितीयः
प्रहरः, तदा काचित् परिचारिका समेत्य आयेषामकथयत्—नवाव-
पत्नी त्वां स्मृतवती । “गच्छामि” (इति) अभिधाय आयेषा
(शरीरेण) समुदस्यात् । ओसमानश्च उदतिष्ठत्, आयेषा पृच्छति स्म,
“त्वमपि उत्तिष्ठसि ?” ओसमानः प्रोवाच रजनी सञ्जाता, एहि त्वां
प्रापयामि । आयेषा दासगणान् अवधानेन अवस्थानाय
आदिश्य मादृग्दृष्टाभिमुखं प्रातिष्ठत् । पथि ओसमानः अपृच्छत्,
“किमद्य त्वया नवावपत्न्योसमीपे वर्तिष्यति । आयेषा कथयति स्म
“न हि, भूयोऽहं राजपुत्रसमीपे प्रत्यावर्तिष्ये । ओसमानः कथयति स्म
—आयेषे ! तव गुणानां सीमानं विधातुं नार्हामि । त्वमिमं
परमशत्रुं यादृशं यत्नमाश्रित्य शुश्रूषसे, भगिनी भ्रातुः कृते (अपि)
इत्थं न विदधाति । त्वमस्य प्राणदानं विधत्से ।” आयेषा भुवन-
मोहनमुखेन स्मयमाना अकथयत्—“ओसमान, अहन्तु प्रकृत्वा
रमणी ; पोहितानां सेवा अस्माकं परमौ धर्मः ; अकरणे दोषः,
करणे तु प्रशंसा नास्ति ; किन्तु तव किं ? (वक्तव्यं) यस्तव परम-
शत्रुः,—रणक्षेत्रे तव दर्पहारौ प्रतिहन्ये,—सहस्रेण यस्य इमां
दशामकार्षीः, त्वं यदनुदिनं त्वरितः सन् तस्य सेवां कारयसि, तस्य
आरोह्यं संसाधयसि एतेन वस्तुतः त्वमेव प्रशंसापात्रम् ।” ओसमानः
क्वचिदप्रतिभ इवाकथयत्—“त्वमायेषे ! आत्मानमिव सर्व्वं सुन्दर-
स्वभावमवलोकयसि । न हि ममाभिप्रायस्तथा साधुः, त्वं (किं) न

पश्यसि, जगत्सिंहे प्राणान् लब्धवति अस्माकं कियान् लाभः । राजपुत्रस्य मरणे अस्माकं किं भविष्यति ।”

रणक्षेत्रे मानसिंहो जगत्सिंहात् न हि हीयते, एकस्य योद्धुः-
विनिमयेन अन्यः कश्चित् योद्धा समागमिष्यति । किन्तु यदि
जगत्सिंहो जीवन् अस्मत्करायत्तः कारावरुद्धो वर्त्तेत । तर्हि मान-
सिंहं करे लभेमहि । स प्रियपुत्रस्य मुक्तये नियतमस्माकं मङ्गल-
जनकं सन्धिं विधास्यति, आक्रवण एतादृगदृष्टं सेनापतिं पुनर्लब्धुं
सन्धिपक्षे मनोयोगो भवितुमर्हेत् । अथ यदि जगत्सिंहं अस्माकं
सद्व्यवहारेण वयोकर्तुमर्हेम । तदा सोऽपि अस्मन्नोमते सन्धि-
बन्धनपक्षे अनुरोधं यत्नं वा कर्तुमर्हेत् । तस्य यत्नो निररां निष्फला
न भविष्यति । यस्य कान्ततः किञ्चित् न फलति, तर्हि जगत्सिंहस्य
स्वातन्त्र्यशुल्कमिव प्रभूतं धनमपि लभेय । सन्धुखसमरे सङ्ग-
विजयादपि अस्माकं परं प्रयोजनम् जगत्सिंहजावितेन नूनमित्यं
समालोच्य ओसमानेन राजपुत्रपुनर्जीवने प्रयत्नो विहितः । किन्तु
अन्यत् किञ्च नापि भवत्तेत । अस्येषा केषाञ्चित् प्रकृतिः, यदनन्तरं
जनाः सानुकम्पद्दयमभिदधुरिति लज्जाभयेन कठोरतामवलम्बन्ते
दानशील्यै स्त्रोस्त्रभावसिद्धमिति उपहसन्तः परमुपकुर्वन्ति च ।
जिज्ञासिताय जनैरस्तत्र मे महत् प्रयोजनमित्यभिदधति ।
ओस्मानस्तेषामेवैक इति सुतरामेवासीद्विज्ञातमायेषायाः । इसन्तौ-
प्राह—“ओस्मान ! सर्व्वः त्वमिव स्वार्थपरतायां दूरदर्शी भूयात् ।
एवमलं धर्म्यं ।”

ओस्मानः कश्चित् कालं इतस्ततो विविध (संशय) अति-
शुद्धस्वरेण प्राह—“ममात्मन्तस्वार्थपरताया अपरमेकं प्रमाणमुप-
पादयामि ।” सतद्विज्ञेधनिभे चक्षुषो ओस्मानवदने निश्चले
व्यधात् । ओस्मानः प्राह—“अहमाशालतामवलम्ब्य वर्त्ते, अथ
कियत्कालं तस्मै जलं सिञ्चेयम् । आवेषायाः सुखकान्तिर्गभीरा

समवर्त्तत । अस्मिन् भावान्तरूपि ओस्मानस्य नूतनं सौन्दर्य-
मवालोक्त्य आयेषा प्राह—“ओस्मान, भ्रातेति कृत्वा त्वया
सह समुपविशामि तिष्ठामि च । अधिकारमतिवृत्तसे चेत् तवाभि-
मुखं बद्धिर्नागमिष्यामि ।” ओस्मानस्य हर्षोत्फुल्लं वदनं मालिन्य-
मभजत । स प्राह—“चिरमियमेकैव कथा ? विधातः । कुसुमस्यास्य
हृदयमन्तरा किं त्वया पाषाणहृदयं निरमायि” ओस्मानः
आयेषां माहृष्टं यावत् अनुसृत्य विषये न चेतसा निजमावासमन्दिरं
प्रत्यावर्त्तत । अथ जगत्सिंहः, विषमेण ज्वरविकारेण अचैतनः
शय्यामध्यगते ।

पण्डितप्रवरश्रीयुक्तदुर्गाचरण-सांख्यवेदान्ततौर्धमहोदयस्य
महामहोपाध्यायोपाधिप्राप्तिसमधिकृत्य
शुभाभिनन्दनपत्रम् ।

(हेलिकाः—वङ्गोयशङ्करसमाख्यश्रीयुक्तचण्डीचरणतर्कतौर्धप्रभृतिसदस्यवर्गाः ।)

वेदान्तोहितशुद्धसिद्धनिखिलश्रौतार्थसारग्रहे
सांख्ये योगनिदर्शनेऽप्यविचक्षा पातञ्जले त्वन्मतिः ।
काव्ये कोमलवस्तुनि प्रियसुहृत्प्रेमप्रवाहोदयो-
वादे वेदसमञ्जसे तत्र यशः सशोकमाश्रयते ॥

श्रीमच्छङ्करपादवादनिवहं युक्त्या दृढं मन्दं
सन्ध्यायात्र धरासुरो गुणधरः प्रोन्मथ्य मिथ्यातुरान् ।
वेदव्यासवचोम्बुधेरुपचितेः सिद्धान्तमुक्ताफले-
स्तस्वालोकविलोकनेन सकलान् पूर्णार्थतां नीतवान् ॥

धन्या भारतवर्षभु ! प्रतिगृहं विद्वद्वरेण्यप्रसु ! -
 त्वत्सिद्धाङ्गसुसङ्गतं गतपरा विद्याब्धिपारं परम् ।
 वाणीश्रीकरलालितं सुरतरुं प्राप्यै नमाकाङ्क्षितं
 धन्याः स्त्री वयमत्र, नेत्रयुगलं पुण्यं विजानीमहे ॥

प्रीताः साम्प्रतमार्थ ! मल्लनगुरो राज्ञा सुयोग्याय ते
 पूज्यायोपहृतेन निम्नैलधिषे पुंसामभौष्टे न वै ।
 विद्वद्वर्थ्य समाजराजनिकरैः संसेवितोपाधिना
 भक्त्या त्वामभिनन्दयाम इति तत् सानुग्रहं गृह्यताम् ॥

संस्कृतशिक्षाक्रमः ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तः ।)

उत्तमशिक्षा

प्रथमो भागः ।

(वर्षत्रयम्)

तत्र नियतविषयाः—(१) काव्यसंग्रहग्रन्थाः (किरातमाघनैषध-
 प्रभृतिभ्यः पद्यसंग्रहः, कादम्बरीवासवदत्तानलचम्पूप्रभृतिभ्यो
 गद्यसंग्रहः । तुलनात्मकालोचनाविज्ञानसिद्धार्थ प्रधानकवीनां
 शैलतुर्वनसागरचन्द्रसूर्यादिवर्णनसंग्रहः ।) रघुवंशविमर्शमेघसंदेश-
 विमर्शादि च समालोचनोपयुक्तम् । सुद्वाराक्षसमालतीमाधवोत्तर-
 रामचरितानर्घराघवादिनाटकेष्वन्यतमम् एकं इयं वा ।

(२) प्राकृतव्याकरणम् । संचित्तः संस्कृतसाहित्ये तिहासश्च ।
 (तत्तद्दिभागप्रविष्टैः स्वविभागसंबन्धिशास्त्रे तिहासः सम्यक्परि-
 शीलनीयः) ।

(३) अक्षरशास्त्रस्य प्रौढं ज्ञानम् । (साहित्यदर्पणसहितो
ग्रन्थोऽत्रोपादेयः)

(४) प्रस्तावानुवादप्रौढिः ।

(५) धर्मशास्त्रे मनुयाज्ञवल्क्यपराशरस्मृतिष्वन्यतमा ।

निम्ननिर्दिष्टेषु विभागेष्वन्यतमविभागनियतग्रन्थाः ।

(२) वैदविभागः

(क—द्वयोरन्यतरत्)

(क) वैदिकविज्ञानप्रधाना शिक्षा ।

१—ऋग्वेदसंहितायाः संगृहीतो भागः । (सूक्तशतद्वयादन्वः) ।

२—ऐतरेयब्राह्मणम् ।

३—दशोपनिषदः ।

४—निघण्टुसङ्कतं निरुक्तम्, वृहद्देवता च ।

५—मीमांसादर्शनस्य त्रयोऽध्यायाः ।

६—प्रातिशाख्यमन्यतमम् ।

(एतद्विभागप्रविष्टेषु पदेशपद्धतिः शिक्षणीया, पुरातत्त्वान्बो-
धणे वा प्रवर्तनीयम्)

(ख) कर्मकारणप्रधाना शिक्षा ।

(१) ऋण्यजुःसंहितायाः पूर्वाङ्गम् । (संस्वरं पाठाभ्यासः
कर्मोपयोग्यर्थज्ञानं च) ।

अथवा

(१) ऋग्वेदमन्त्रसंहिता (तथैव) ।

अथवा

(१) ऋण्यजुःसंहिताया भागः (तथैव) ।

अथवा

- (१) सामसंहिता । गानाभ्याससहकृता (तथैव) ।
 (२) तत्तद्वेदसंहितोपयोगिशिखासर्वानुक्रमण्यादि । प्राति-
 शाख्यं च ।
 (३) तत्तच्छाखोपयुक्तमाङ्गिकं देवपूजादिकं च ।
 (४) अन्यतमं गृह्यसूत्रम् । (सभाष्यम्)
 (५) संस्कारकौस्तुभः, संस्कारभास्करो वा ।
 (६) आङ्गग्रन्थः (आङ्गविवेकशाङ्गमयखाद्यन्यतमः ।)
 (७) मुद्गर्त्तग्रन्थः । (मुद्गर्तचिन्तामण्यादिः बृहज्ज्यौतिषसरो
 वा) ।
 (एतद्विभागप्रविष्टैः कर्मकाण्डे हस्तकौशलमपि शिखणोद्यम्)

(२) साधारणविभागः ।

- १—सिद्धान्तकौमुदी पूर्णा
 २—सिद्धान्तमुक्तावलो पूर्णा
 ३—मीमांसान्यायप्रकाशः
 ४—सांख्यतत्त्वकौमुदी
 ५—वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारौ
 ६—बृहज्ज्यौतिषसारः
 ७—निरुक्तम्

(एतद्विभागप्रविष्टैः राज्ञलभाषा यथामं...मख्यं शास्त्रा ।)

अध्यापनकला च शिक्षणीया ।

(३) व्याकरणविभागः ।

- १—सिद्धान्तकामुदा पूर्णा काशिका वा
 २—महाभाष्यं नवाङ्गिकं सकैयटम् ।

- { १—त्रैयाकरणभूषणम् ।
अथवा
२—परमलघुमञ्जूषा (तत्समकलः कश्चनान्यो ग्रन्थो वा)
४—सिद्धान्तमुक्तावली पूर्णा ।
५—अर्थसंग्रहः, मीमांसापरिभाषा वा ।
एतद्विभागप्रविष्टै र्यथामंभवमैच्छिकरूपेण भाषाविज्ञानमभ्य-
सनीयम्) (अध्यापनकला च शिक्षणोया)

साहित्यविभागः ।

- १—पञ्चमहाकाव्यानां ते ते भागाः
२—कादम्बरीपूर्वभागः
३—नलचम्पूः
४—काव्यप्रकाशः
५—कुवलयानन्दः
६—रसमञ्जरीरसतरङ्गिणी ।
७—दशरूपकम् ।
८—सिद्धान्तमुक्तावली ।
९—अर्थसंग्रहः ।
१०—पिङ्गलसूत्रम् ।
एतद्विभागप्रविष्टैः प्राचीनसंस्कृतकाव्यानां भाषान्तरकाव्यानां
च तुलनात्मकालोचनाभ्यासे यतनीयम् ।

(५) दर्शनविभागः ।

- १—न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।
२—मीमांसान्यायप्रकाशः ।
३—शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।
४—सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

५—वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारी ।

६—प्रमेयरत्नमाला (जैनानाम्)

७—न्यायदर्शनं सभाष्यम् ।

८—पञ्चदशी ।

एतद्द्विभागप्रविष्टै राधुनिकतर्कशैल्या (लजिक्) आधुनिकदर्शन-
शास्त्रस्य (फिलसफी) आधुनिकविज्ञानस्य च परिचयः संपाद्यः ।

(६) न्यायविभागः ।

(अन्वतरत्)

(अ)

(१) सिद्धान्तमुक्तावली, पूर्णा । प्रत्यक्षखण्डान्ता दिनकरी च ।

(२) गौतमसूत्रं सभाष्यम् ।

(३) वैशेषिकसूत्रं सोपस्कारम् ।

(४) मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(५) शक्तिवादः

(क)

(१) सिद्धान्तमुक्तावली, पूर्णा । प्रत्यक्षखण्डान्ता दिनकरी च ।

(२) मातृरी पञ्चलक्षणी सिद्धव्याघ्रसहिता ।

(३) जागदौश्या व्यधिकरणसिद्धान्तलक्षणावच्छेदकत्वनिर्-

क्तयः ।

(४) शक्तिवादः ।

(५) मीमांसान्यायप्रकाशः ।

एतद्द्विभागप्रविष्टैरपि आधुनिकतर्कशैल्या आधुनिकविज्ञानस्य
च परिचयो यथासंभवं संपाद्यः ।)

(७) सांख्ययोगविभागः ।

(१) सांख्यतत्त्वकौमुदी श्रीबालरामोदासीनटीका युता ।

५ विभागेष्विन् सर्वदर्शनानां साधारणी योग्यता लक्षणीकता ।

- (२) सांख्यकारिका गौड़पादभाष्यसहिता ।
 (३) योगसूत्रं भोजवृत्तियुतम् ।
 (४) सांख्यसारः योगसारसंग्रहश्च ।
 (५) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।
 (६) वेदान्तपरिभाषा ।
 (७) मीमांसान्यायप्रकाशः ।
 (८) विष्णुपुराणस्य सृष्टिखण्डम् ।

(८) वेदान्तविभागः ।

(क) अद्वैते

- (१) वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारौ ।
 (२) पञ्चदशो ।
 (३) भगवद्गीता शङ्करभाष्यमाधुसूदनीभ्यामुपेता ।
 (४) ब्रह्मसूत्रं शङ्करभाष्योपेतम् (१॥० अध्यायः)
 (५) मीमांसासूत्रस्य सभाष्यस्य तर्कपादार्थवादप्रकरणे ।
 (६) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।
 (७) सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

परिषत्सन्देशः ।

वर्त्तमानेऽस्मिन् वर्षे अनन्यसाधारणानां तत्रभवतां परिषत्सदस्यानां केषां केषामपि गुणज्ञानानुरूपं गरीयः पदगौरवं सञ्जातम् । तच्च तदाश्रितायाः संस्कृतसाहित्यपरिषदः अत्यन्तगौरवकरम् अप्रमेयाभुद्रयस्थानमिति सहर्षं भवद्भ्यो विनिवेद्यते । तथाच—स्वनामधन्याः दर्शनादिनानाशास्त्रचतुराः परिषत्पत्रिकायाः सम्पादकाः विद्यार्थिवृन्दसंख्येवितपादाः श्रीयुक्तदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थमहोदया “महामहोपाध्याय” पदमधिगताः । सततसंसक्तत्रियो

दानशौण्डाः सदाचारचारित्र्यादिसुशोभिता अपारगाम्भीर्यविमण्डिता
 दीनवत्सलाः श्रीमन्तः ओङ्कारमलजेठियापाटाः “स्यार” इतुप्रपाधिं,
 वङ्गवाणीचरणसेवननिपुणाः पुण्यमतयः भारतवर्षाख्यपृथिवी-
 प्रख्यातपत्रिकायाः योग्यसम्पादकाः श्रीयुक्तजलधरसेन वि ए, महा-
 शयाः “रायवाहादुर” इतुप्रपाधिं, स्वदेशानुरागावहृद्दयाः धनकुवेर-
 पदभाजो महाजनवृन्दसम्मानिताः श्रीयुक्तनरैन्द्रनाथलाहा एम,
 ए, वि, एल, महोदयाः “पि, एडच, डि” इतुप्रपाधिं प्राप्तवन्तः ।
 देशवासिनां तेषां तेषां यथायथसम्मानलाभे सम्मानिताः परं गौरव-
 माप्ता वयं सुविचारचतुरेषु गुणपत्रपातिषु राजकीयकार्येष्वपि
 प्रीतिमन्तः प्राप्तोपाधिकानां तथा सम्नाट्प्रतिनिधोनां धन्यवाद-
 प्रदानेनात्मानं पुनीमहे । इति शम् ।

“अभ्यर्थना”

तिलकज्ञापिका कापि पिकालापा सुपत्रिका ।
 कल्लिड कुर्चि-नगरादेशाऽऽषाढे ह्यवातरत् ॥ १ ॥
 याऽऽपूर्यते “संस्कृतकामधेनु”र्याऽन्विष्यते देशविदेशविद्भिः ।
 याऽऽपूर्यते सृक्तिसुधाप्रबन्धैः सा दिव्यवाणो हृदयं धिनोतु ॥ २ ॥
 वेदशास्त्रपुराणादिकाव्यपीयूषवर्षिणी ।
 गैर्वाणी सेव्यतां वाणी सर्वभाषाधिकारिणी ॥ ३ ॥
 अस्वास्तु रूप्यहितयं हि मूल्यं तच्चाग्रिमं वार्षिकमेव देयम् ।
 पत्राधिपायेति निवेद्यतेऽद्य गीर्वाणवाणीरसकोविदेभ्यः ॥ ४ ॥
 मान्यैः संस्कृत-साहित्यपारिषद्यैर्महात्मभिः ।
 धन्यैरन्यैश्च मान्यैर्यं संस्कृता कामधेनुका ॥ ५ ॥
 के, ए, रामलिङ्गशास्त्री, सम्पादक संस्कृतकामधेनु ।

कल्लिडै कुर्चि, मान्द्राज ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेभ्यः पद्यं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शकौय -- भाद्रे, ५ म वर्षस्य ५ म संख्या ।

(हरिद्वारस्थगुरुकुलाध्यापकस्य ब्रह्मचारिण ईश्वरचन्द्रस्य ।)

आस्तिक्यम् ।

सर्वेषामपि चेतनावतां निरतिशयानन्दाभिलाषेष मतिवैचित्र्या-
द्विविधसाधनेषु भूयान् प्रयत्नः प्रतीयते, तत्र केचिदेवमाशेरते—शरीर-
मेवेदं चेतनम्, न सुखं च कदापि कयापि विधया विलयमुपगतम्
भूतसंसर्गविशेषजन्यचेतन्यमिति, सुखलिप्सुना सम्यगुपभोक्तव्या
विषयाः । सर्वप्रत्यक्षं स्वधारण-मलयजालेपन-कामिनोसमालिङ्गना-
दिजन्यो मन्देतर आनन्दः । आनुषङ्गिकलघुतरङ्गे श्रमिया
भूयिष्ठवैषयिकसुखहानन्तु नोचित्यमनुसरतीति यावज्जीवं विषय-
लाभार्थमुद्योक्तव्यम् । अस्ति सर्वव्यापो सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिरीश्वरः,
स च शरीरातिरिक्तात्मभ्यः कर्मानुसारमिह परत्र च सुखं दुःखं वा
प्रयच्छति । तस्मात् सुखमधिजिगमिषता विषयेभ्यो विरज्यान्वाय-
बोधितं ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानपूर्वकं भगवदध्यानं करणीयम् । निदि-
ध्यासनसाक्षात्कृतपरमतत्त्वशास्त्रा विगलितनिखिलवन्धहेतुकर्म-
जालः क्लेशविहोममाविर्भूतपरमानन्दं मोक्षं प्राप्नुत इति तु न-
युक्तम् । तथाहि शरीरातिरिक्तात्मनः सर्वव्यापित्वादिविशिष्टेश्वरस्य
चास्तित्वात्मानं न लभते । न तरां च तन्निष्पत्तिद्विरात्मनामौश्वरोः

पासना । न तावच्छरीरातिरिक्तात्मानं बाह्येन्द्रियजा वृत्तिर्गोचरयितुं समर्था तथा प्रतीत्यभावात् । भूतसंयोगोत्पन्नं चैतन्यमिति चित्यादिषु प्रत्येकं ज्ञानानुपलब्धिरपि चैतन्यस्य देहभिन्नमाश्रयं साधयितुं न क्षमते । ईश्वरोऽपि चक्षुरादिभिर्बहिर्ज्ञायते । तद्वलता-
प्रवृत्तयः कर्त्तारमन्तरा जायन्त इति तन्नाशयेन प्राणवृद्धशक्य-
निर्माणास्य निश्चितकर्त्तृकघटशकटमुकुटविलक्षणस्य संसारस्यापि
उत्पत्तिरकर्त्तृकेति कार्यत्वहेतुकेश्वरानुमितिर्नोदेतुमर्हेति । तस्माद्
विषयोपभोग एव सुखसाधनं नेतरदिति निश्चिनुमः । अत्रेदम-
भिधीयते, तदेव सुखं प्रेक्षावदपेक्षितं यद्दुःखकणिकयाप्यसं-
वृत्तं यच्च न क्षणभङ्गुरं स्यात् । परिणामे क्लेशप्रदाः सौदामिनौ-
प्रभासदृशास्त्री विषयभोगजन्यान आनन्दाः । अपिच भुञ्जानोऽपि भोगान् जनिधर्मा तृणया वाध्यमानोऽवामं सुखमन्त्याय इति
मत्वा विषोदति । तृणा चोपभोगसहस्रैरपि न शक्या क्षपयितुम् ।
प्रतुरत पूर्वपिच्छयापि सर्पिःसंपातप्रवर्धमानो हुतभुगिवाधिकं
वर्धते । तथाच न दुःखहानमपि, दूरे सुखलाभ इति कथमोदृशं
सुखं प्रेक्षावदुपादित्सागोचरः स्यात् ।

यदप्यभिहितं नित्यात्मादौ प्रमाणं नास्तीति तत्रेदमभिधीयते ।
यथा मदशक्तिमङ्गिरेव मदिरारम्भकैर्मदशक्तिमती मदिरारभ्यते,
एवं देहावयवैरपि चैतन्यवङ्गिरेव स्वचैतन्यवच्छरीरमारम्भणीय-
मन्वद्या तदारम्भकाये चैतन्योपलम्भो नोपपद्येत । अवयवानाञ्च
चैतन्याभ्युपगमे एकस्मिन् देहे विरुद्धाभिप्रायाणां बहूनां चेतनानां
सत्त्वाद्बुधाक्षरन्यायेन कदाचित् कस्यचित् कार्यस्य उपपत्तावपि
नियमेन कार्य्याणि न सिध्येयुः । तस्माद्देहभिन्न एवात्माभ्युपेतव्यः ।
हुमादयोऽपि संदिग्धकर्त्तृकाः नतु तेषामुत्पत्तिरकर्त्तृकतया निश्चितेति
तदभूधरादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वसिद्धेर्यत्किञ्चिद्देलक्ष्यमात्रं
कार्यत्वहेतुकेश्वरानुमितिप्रतिबन्धे न समर्थम् । अन्यथा दृष्टकर्त्तृक-

परातिरिक्तस्य विपणिवर्तिनः पटस्यापि कर्त्री न सिद्धे इति सुबहु-
 चात्र पराक्रान्तं विहङ्गिरिति न प्रतीयते । अपि चानेकविधशरीर-
 परित्यागोपादानाभ्यां फलभोक्तृर्जीवस्य फलप्रदपरमात्मनश्चाप्रति-
 पञ्चा निर्भीकाः सन्तः स्तेयेनान्यथा वान्याय्यविधया परकीयद्वविष-
 हरषे समुद्यच्छानाः जगति विप्लवमेवादधीरत्वास्तिकाः । एवंत्वे
 चात्मत्राणोपायान्तरमलभमानाः दुर्बलाः, नृत्पुत्रभये मार्जार्यपि
 नृगेन्द्रायत इति नरायेनापकर्तृवधाय संनद्धोयुरिति कथं क्लेशपर-
 परावर्जमभ्युदयकणमपि प्रसोतुमोशीत नास्तिक्यम् । नान्यथा
 सुप्रापाणि शरीरसुखानीति युक्त एवायं पन्था इत्याशयइति नतु सर्व-
 जनीनायामितरजातीयेभ्यो मनुष्याणामुत्तमतायाम् सुकुलितलोचन-
 मालोच्यताम् निमित्तम् । निरूपणे चेष्टनिष्पया निमर्गतः परक्लेशा-
 वहा प्रवृत्तिः सिंहप्रभृतिपशूनां प्रतीयत इति प्राणिमात्रवाधा-
 सुच्छिन्दानैव प्रवृत्तिर्मानवसमाजार्हंनोयतायां निमित्तभृताभु-
 पेया । अन्यथा निरपराधं परैः क्लेशितो नास्तिकोऽपि किमुत्तरं
 प्रतिपद्यते । तस्माद्दुःखं जिहासङ्गिर्नास्तिक्यमपहायास्तिक्यमसेव-
 नीयम् । अयमाशयः—आन्त्रायोपदिष्टसरणिं परिशोलयतो जीव-
 लोकस्याभुद्रदयश्रेयःसमवाप्तिर्न दुरापिति । तथाहि ये तावदभुद्रदय-
 कामनया प्रवर्तन्ते ते निष्कृत्यापि कृतसम्प्रदायं कर्मकलापमन्तर्यामी
 भगवान् वेत्ति तदनुरूपाणि च फलानि प्रयच्छतीति जानानाः मा क्षी-
 महि तिर्यग्मादियानिषु जन्मेति धिया कौटपतङ्गेयाः आचमनुष्येभ्यः
 क्लेशलेशमप्यादधतीश्चेष्टाः प्रयत्नेन परिहरमाणाः नरायानोपाया-
 नाश्रयन्ते । प्रयतमानाश्च यावदवाप्नुवते तावदेव संतुष्टन्तो सुखानां
 मनसोऽप्यगोचरमानन्दमनुभवन्ति । एवं हि ते विविञ्चते समुद्युक्तानो-
 ऽपि चेन्नाप्रमः फलं तन्नूनमस्मदीयानि प्राग्भवोयकर्म्याणि प्रसि-
 द्धन्वकानासते । न च कर्मफलं वयमनग्रथयितुमीश्वरे । सञ्जा-
 धिकं ध्यायतां तु न जातुनिर्हतिः संभविनीति कुतो मुधैव स्थि-

महीति । यद्यपि दृष्ट्या! निरस्याल्लभं प्रयत्नं भूमानं प्रसूते तथापि वाङ्मानसाभ्यां कायेन वा परान् समुन्मत्तमुन्मत्त्यागौषितसिद्धिर्विधेयेति धियोपुपदो निमित्तत्विति प्रयत्न एवं फलति । तथाहि— तनुमावरितुं वसनखण्डमपि बहवो न लभन्ते । अपरेषां च क्षुधमपनेतुमप्यशक्तानामार्तनादाः दिगन्तान् व्याप्रवते । भवति च निरपराधगतानां दीवानाथानां शोणितैः परिता धरणो । न चेत्तदुक्तं, तस्मात् समूलन् उक्तेत्या दृष्ट्या । इतश्चास्तिक्यमभ्यर्हितम् यतश्चास्तिको मृत्यारपि न विभेति । अयमभिसंधिः—यथा प्राणिनः प्राग्भवीयज्ञानानुसारं भगवद्दत्तायुषि शरीरद्वारा सुखदुःखान्युपभुञ्जाना प्रायुषः प्रक्षये शरीरान्तरमुपादत्ते, तथाहमपि निर्मोक्तमिव भुजगो विमुचेदं कलेवरं शरीरान्तरमुपादास्ये, नगरिदादयोऽपि च विलस्यमुपययुस्तत्र युज्यते, विगरादग्नि शरीरेऽस्मिन् प्रेममात्रापि, शुभानि च कर्माण्यनुतिष्ठतो नास्ति मे निरयपात्रनिमित्तं किंचनेति मनसमानो निरावाधमुत्सृजति तनुम् । शरीरमेवेदं सर्वस्वमिति मन्वानो नास्तिकस्तु व्याधानुस्त्रयमाणकुरङ्ग इवेतस्ततः कातरतरदृशं विक्षिपन् मृतुगन्तव्यादपरत्र नोयते ।

समुच्चवस्तु अःत्वा वारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्यौपनिषदमध्वानतनुमग्नौ विन्दन्ते परमपुरुषार्थमपवर्गम् । अयमभिप्रायः— आगमादुपश्रुत्योपपत्तिभिश्चावधार्य साक्षात्कारमभिलषतादरनैरन्तर्यपुरःसरं चिन्तासन्तानात्मकध्यानमासेवनोयम् । विशेषतस्तदवगमार्थञ्च योगोपदिष्टोपायाः प्रतिपत्तव्याः । यथाहुरत्रभवन्तोऽक्षपादाः “तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मरुंस्कारो योगाश्चाध्यात्मविधुपायै”रिति । अयमाशयः—उपपत्तिभिः शरीरस्थानित्याशुचिदुःखरूपताया अदबोधेऽपि चपलतपसो न स्थिरपदं भवति ब्रह्मणि, प्रतुगत रागादिप्रसूतवासनानामनुवर्त्तमानतया धावति पराक्षु विषयेषु । न चासति मनसः स्थेमनि साक्षात्

कारः सुलभः । नहि मारुतवेक्षिते मरुति प्रतिफलितमिन्दुमण्डल-
मनवच्छिन्नमालोचयितुं शक्यम् । तस्माच्चेतसो निश्चलतां संपिपा-
दयिषता योगाङ्गानि यमनियमादन्यनुष्ठातव्यानि । तथा चाहिंसा-
सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा इति यमपञ्चकं, शौचसन्तोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानीति नियमपञ्चकं चासेवमानो मुमुक्षुर्मानसिन्धु
तनुकरोति, समासादयति च समाधियोग्यताम् । ईश्वरप्रणि-
धानिनापगतानामपि रागादीनां संस्कारास्तद्बोधकसन्निधाने
प्रवृद्धाः विषयेषु प्रवर्त्तयन् क्लेशयन्तो ध्यानसंस्कारैः क्षीयन्त इति ।
अथ ध्यानाभ्यासोद्गम्यमानमंस्कारमाला अधीचा मनसा साक्षात्-
कृत्य परं ब्रह्म प्रारब्धकर्मानुवृत्तौ जीवन्मुक्तो भवति । प्रारब्धकर्मा-
विलये तु परमपुमर्थे कैवल्यमश्रुत इति । एवमिदमास्तिक्यमप-
वर्गोपायभूतमिति प्रयत्नतो मुमुक्षुणोपामनोयं हातव्या च नैराश्य-
दृष्टिः । ये तु सौचान्तिका वैभाषिका वा मौगताः प्राहुः सर्वे
पदार्थाः क्षणिकाः कार्यकारणभावेनावस्थिताः उत्पादविनाशयोर्न
हेतुमपेक्षन्ते भावानां तत्स्वभावत्वात् । तथाच कायःदुरत्पत्ति-
खेतनानधिष्ठितेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो भवति । या चेयं काये नित्य-
सुखमाहृदुहित्वादिसंज्ञा सैवाविद्या संभारकारणम् । अविद्या-
मूलाश्च रागद्वेषमोहा विषयेषु मरन्ति । यस्तु वस्तुविषयो बोधः स
विज्ञानमित्युच्यते । तथा चाहंकारास्पदमालयविज्ञानमिन्द्रिय-
द्वारा सुखाद्यनुभूय भूयस्तदोषया चेष्टमानं धर्माधर्मौ संचिनुते ।
ततस्तद्देतुको जनिः, सति जन्माने च जरामरणे भवतः । एवं जन्मादि-
निमित्ता अविद्यादयोऽतिद्यानिमित्ताश्च जन्मादयोऽहोरात्रवटावर्त्तन्ते,
एतस्य जन्ममरणदुःखस्य हानाय सर्वप्राणिभ्योऽनभिदुःखता, वीणा-
गमप्रतिपादितं क्षणिकत्वादिकं सम्यग्भावनीयम् । सति च भावना-
प्रकर्षे विशुद्धविज्ञानसन्तानोत्पादलक्षणं निर्वाणं समुदेतीति ।
तेषामियमभ्युपगमं न युक्तयोनुगृह्णते । तथाहि भावानां क्षणिकत्वे

कार्यकारणभावो नोपपद्यते । प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानं कारणं कार्य-
जन्मनि समर्थमिति न पूर्वक्षणविनष्टो भाव उत्तरक्षणवर्तिका-
र्योत्पत्तौ हेतुः । कार्यं त्पादकानावस्थायित्वे तु क्षणिकत्व-
हानिः । तस्मात् स्थिरा भावाश्चेतनाधिष्ठादसन्निधापितकारणा-
न्तरान्विताः कार्यमुत्पादयन्तात्येव युक्तम् । अपिच—क्षणभङ्गवादे
क्षणिकस्यानुभवितुराफलनिष्पत्तेरविद्यमानतया भोगापवर्गाधी
प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवृत्त्यभावे च धर्माधर्मयोरनुत्पादात्तन्निमित्तकं
जन्म न सिद्धेत् । सत्यामपि प्रवृत्तौ यः कुर्वते स निलोन इति न
फलं भुङ्क्ते, यस्तु फलं अनुभवति स न प्रावर्त्तिष्टेति कृतहानाकृता-
भ्यागमप्रसङ्गः । स्थिरः सुखदुःखेच्छादेषज्ञानप्रयत्नानामाधार आत्मा
कर्त्ता भाक्ता चेन्नास्तिकाभरणमपि तु न किञ्चन हीयते । यमदम-
द्राक्षम् तमेवेदानीं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञा चात्मनः स्थिरतामवगमयति ।
पूर्वापरक्षणस्थायिना ज्ञातुर्वस्तुरूपस्य पूर्वापरक्षणवर्तिनो बाधेऽशक्त-
तया वस्तुद्वयाधोनोदयसादृश्यं प्रत्यभिज्ञाहेतुतां न भजति । अपिचा
विद्याक्षयः सम्यग्बोधमपेक्षते न वा । पूर्वस्मिन् कल्पे तु ब्रह्मचर्यादि-
पुरःसरः क्षणिकनैरात्मादिभावोपदेशो विफलः । प्रसज्येत ।
तस्मादयुक्तोऽयं सौत्रान्ति-कवैभाषकयोः सिद्धान्तः । येऽपि विज्ञान-
वादिना वौद्धाः सेनिरि विषयाणां ज्ञानैः सह नियमेनोपलभ्य इति
नामोषां तात्विका सत्ता । यथा च स्वप्नधियो मरीचुरदकधियो वा
बाह्यविषयं विना समुदयन्ते व्ययन्ते च, तथा जाग्रदवस्थायामपि धियो
नार्थानवलम्बन्ते धोत्वाविशेषात् । अनादिवासनावैविध्याच्च संभवति
धियां विलक्षणं जन्मेति । तेषामपौदं मतं न समञ्जसम् । तथाहि
ज्ञानार्थयोर्नियमेनोपालभ्य आलोकसंवहृतया घटादुरपलभ्य इवो
पायोपेयभावनिवन्धनो नामेदमवगमयति । अपिच घटदर्शनघट-
स्मरणयोर्घटस्यैक्येऽपि ज्ञानभेदोऽनुभूयत इति न ज्ञानारम्भका अर्थाः ।
स्वप्नजागरेतप्रतीतौनामविशेषश्च न युज्यते, स्वप्नानुभूतपदार्थानां

जायतीऽनुपलब्ध मृषात्वस्य जायदवस्थायान्त्वमुभूयमानार्थानां वाध-
मविज्ञाय सत्यत्वस्य च प्रतीतेः । वासना चार्थानुभवमन्तरा नोदेतु-
मर्हतीति नार्थनिरपेक्षवाचनामात्रधियां वैचित्त्रमुपपद्यते । वेना-
शिक्षापक्षोक्ताश्च दोषा अस्मिन् विज्ञानवादेऽपि द्रष्टव्याः । तस्मा-
द्विषयाणां पारमार्थिकत्वे व सत्ताभुरपेतव्या । अत आस्तिक्यमाश्रय-
णीयम् । संप्रार्थ्यं च भगवन्तं देवदेवं विष्णुमुपरंहरामो लेखम् ।

दयालोकी येषामुपरि जगतौनाथ भवती
विधृतान्तर्ध्वान्तामलतममतोनां सुमनसाम् ।
समासन्ना तेषां निखिलसुखसोमा श्रुतिमतां
विदूरे दुर्वारस्मरजनितवाधा बहुविधा ॥
निरस्तातङ्गं ये द्रविणकणलाभेन भगवन्-
बलीयानस्मत्तः क इह भवन् स्यादिति धिया ।
मदान्धा हा मूढा निदधति पदं गर्ह्यमरणौ
लभन्ते क्लेशं ते भवजलधिमग्नाश्चिरतरम् ॥
पिकारावे रम्ये लवणिमणि नोलोत्पलततेः
मिलदुभृङ्गश्रेणौ सरसिजवनानां परिभले ।
मृदौ मोचास्त्रं कुसुममकरन्देऽतिमधुरे
प्रभोऽनुसूत्रता ते मम हृदि विभूतिर्दिलसतात् ॥ ३ ॥

भासस्तत्काव्यानि च ।

(लेखकः—श्रीजानकीनाथसाहित्यशास्त्री ।)

अचिरमादिष्टोऽस्मि परिषद्दुरन्धरवरः पूर्वं श्रुताभिधानमात्रं
साग्रतमुपलब्धज्ञतनिकायं भासकविं तत्काव्यनिचयज्ञाधिकृत्य

कस्यचित् प्रबन्धस्य बन्धाय । अयोग्यतमेनापि तदादेशस्य दुर्लङ्घतया
भास-नाटक-चक्रं तदालोचनरत्नञ्च सुविज्ञ-श्रीगणपतिशास्त्रिकृतम्
अतिस्वरमालोक्य नवीनकाव्यानुशीलनकौतुकेन च मया भारती-
भृत्यपाशेन हृद्गोऽयं मन्दर्भो यथामति समाकलितः । दुरदृष्ट-
परिपाकात् पाण्डुवर्जिते जनपदे प्रेषितस्य स्वयञ्च अविज्ञस्य मे
अन्तरान्तरा मामधिक-पत्रेषु विशेषज्ञैः सुविचारं निवृद्धानपि प्रबन्धान्
विलोकयितुं नावमरो मिनितः । अतः प्रबन्धात् अज्ञात् नवीनं
किञ्चित् शृणुष्वः साहित्यकौतुकिनो नैराश्रयमन्ते यास्यन्तीति
स्पष्टमपि हृदयं दूयते ।

अथ कोऽयं भासनामा कविः, ता वा तस्य कृतियं कवि-प्रकाण्डः
कालिदासो मालविकाप्रस्तावनायाम्—

“प्रथितयशसां ‘भास’-भोविदल-कविपुत्रादीना” मिति प्रथमो-
ल्लेखेन,

भट्टवाणो हर्षचरितोपाह्वति,

“सूत्रधारकृतारम्भेनीटकेर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देव-कुलैरिव ।”

इति पूजाहर्षदेवकुलोपमया,

अज्ञातनामा च कश्चित् कविः सुभाषितसंग्रहे “भासो हासः”
इति वाग्देवतायाः स्मितस्वरूपकीर्त्तनेन सम्मानितवन्तः ? सूक्ति-
सूक्तावल्यां राजशेखरकवेः,

“भासनाटकचक्रोऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परोक्षितुम् ।

‘सुप्रवासवदत्त’स्य दाहकोऽभून्न पावकः ।” इति

सूक्तिदर्शनात् अनेकेषां नाटकानां स कृती, तेषाञ्चैकतरत्
‘सुप्रवासवदत्त’मिति स्फुटं जानीमः ।

नाट्यशास्त्रशास्त्रानि आचार्यश्रीमदभिनवगुप्तशतैः,

“क्वचित् क्रीडा, यथा 'स्वप्नवासवदत्ते'ति; सर्वानन्देन धमर-
कोषटीकायां,

“पद्मावती पारणयोऽर्धशृङ्गारः 'स्वप्नवासवदत्ते'” इति बहुत्र
'स्वप्नवासवदत्तमुल्लिखितमास्ते । परं तस्य अन्येषाञ्च भासप्रबन्धाना-
मनुपलब्धतया, एतावत्कालं संस्कृतसाहित्यसेविनः पुराविदो 'भास'
नाटकचक्रं प्रगृह्णन्ति स दुःखं मन्यमानाः तद्दर्शनसुखे निराशाः
सञ्जाताः ।

एवमनेषामपि असंख्यातानां संस्कृतग्रन्थानां विलोपं शङ्क-
मानेन महानुभावेन दक्षिणपश्चान्तःपातित्रिवाङ्गुर-मण्डलाधिपतिना
अपूर्वमुद्भितं दुर्लभ-संस्कृतग्रन्थजातं प्रचरयितुं समकल्पत ।
तन्नियोजितेन प्रकाशनाध्यक्षेण सम्पादिता अमूल्यग्रन्थनिचयपरि-
चायिका “अनन्तशयनग्रन्थावली” नामधेया प्रकाशिता प्रकाश-
माना च । अनेन सत्कर्मणुष्ठानेन संस्कृतसाहित्यिकचक्रं सङ्घट्टयाम्य
महाराजाय चिरमपरिशोध्यम् उपकारणं धारयिष्यन्ति ।

पञ्चषाणि वर्षाणि व्यतीतानि इदानीन्तनसत्प्रकाशाध्यक्षः
श्रीमद्गणपतिशास्त्रिमहाशयः ग्रन्थ-संग्रहाय परिश्रमन् पुरातन-
तालपत्रसम्पुटकेषु 'स्वप्नवासवदत्ता'दीनि प्रतिमास्तानि त्रयोदशरूप-
काणि समधिजगाम । तेषु सर्वेषु प्रारम्भे “नान्दरान्ते प्रविशति सूत्र-
धार” इति अभिनवां रोतिं, सर्वत्र प्रयुक्तायाः भाषायाः वाक्पङ्क्तेश्च
अनन्यविधत्वम्, एकस्यैव एकविधस्यैव वा वाक्यस्य अनन्य प्रयोगं
विलोकयन् तत्रभवान् सर्वान्श्लेषानि, अद्वितीयस्यैव कवेः कृतिरिति
निश्चिकाय । दिङ्मात्रमुदाह्रियते,

“एवमार्थमिन्नान् विज्ञापयामि, अये किञ्च खलु मयि विज्ञापन-
व्यये शब्द इव श्रूयते अहम् ! पश्यामि ।” (स्वप्न, प्रस्तावना) ।

इमान्येव वाक्यानि पञ्चरात्र-बालचरितो-रुभङ्गादिषु अविज्ञानं
स्त्रितानि । एवम्,

“इमां सागरपथ्यन्तां हिमवद्विन्ध्याकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥”

इति स्वप्न-नाटकीयभारतवाक्यमेव ‘बालचरिते’ऽपि,

अनपत्—“भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥”

इति ‘प्रतिज्ञा’-‘विमारकयोः’ समं भरतवाक्यम् । अपरम् सर्वेषु भरतवाक्येषु, “अस्माकं राजा”, इत्यर्थः प्रकाशते ।

किञ्च, उल्लेखापरनाममद्रानङ्गार-भङ्गा नाटकीयपत्राणामुल्लेखः कविरितीषां प्रिया शैली प्रतिभाति । तद् यथा, स्वप्ने,—

“उदयनं वेन्दुसेवर्णां वासवदत्तां बली बलस्य त्वाम् ।

‘पद्मावती’र्णपूर्णां ‘वसन्त’कम्ब्री भञ्जो पाताम् ॥”

अत्र नाटकीयप्रधानभूमिकपात्राणाम् ‘उदयन’ ‘वासवदत्ता’ ‘पद्मावती’ ‘वसन्त’कानाम् उल्लेखः कृतः ।

प्रतिमायाम्,—

‘सीताभवः पातु, ‘सुमन्त्र’तुष्ट

‘सुग्रीव’ ‘रामः’ सह ‘लक्ष्मण’श्च ।

यो ‘रावणा’र्थ्यप्रतिमश्च देव्या

‘विभीषणा’त्मा ‘भरतो’ऽनुसर्गम् ॥”

‘प्रतिज्ञोत्तरभङ्गयो’श्च ईदृगेव । अपिच, एषु सर्वत्र प्रस्तावना-शब्दस्थानि स्थापनाशब्दो दृश्यते । अलमुहृतिवाङ्मयेन । उदाहृतै रंशैरेव अमीषां नाटकानां कृतौ एक एव, इति निश्चेतुं पार्यते ।

“सूत्रधारकृतारम्भे” रिति वाणोक्तेः, सम्यक्. प्रयोगः एतेषु प्रागेव दृष्टः । ‘स्वप्नवासवदत्त’श्च ‘भास’कृतम् इति राजशेखरोक्तिः प्रमाद्यम् आस्ते । एतेन सर्वेषाम् उपलब्धरूपकाणां कविभिः स एवेति सिद्धान्ता जातः । अपरञ्च असाधारणं लिङ्गम् अमीषां ‘भास’

कर्तृकत्वे—आचार्यदण्डिभामहाभिनवगुप्तपादैः 'भास'-कृतत्वेन उदाहृताः ।

“लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्धतोवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥”

(चारदत्ते)

शरच्छशाङ्गगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं साशुपातं मुखं मम ॥”

(बालचरिते)

इत्यादयः श्लोकाः एषां कतिपयेषु चकामति । न च 'भासे'तरः कश्चित् कवि 'भास'कृतानेव तान् श्लोकान् 'शूद्रक' इव स्वप्रबन्धेषु निवेशयामास इति वक्तुं न्याय्यम् । तथात्वे बलवद्व्युक्तिविरहात् भासकृतग्रन्थान्तराग्राप्तेः अस्मत्पक्षे प्रमाणाविरोधाच्च ।

अथ 'भास'कवेर्नाटकचक्रम् एतावद्भिरेव रूपकारैः ? समाहृतम् उत वा अत्रशिष्टमपि वर्त्तते ? श्रुतमस्माभिर्दार्ढ्यात्पण्डित-कृष्णाचार्य-सकाशात्—“जनविंशानि किल 'भास'स्य रूपकाणि अभूवन् ; तेषु च 'किरणावली' नाटिका गुणोत्कर्षेण वर्धन्तिस्तेति । सभावयामो दृढव्यवसायैः शास्त्रिमहोदयैरनेत्रथ तादृशैः कृतिभिः, अचिरेण तानि विस्मृतिसागरादुद्धृत्य पिपासून् सारस्वतान् कृतार्थान् विधास्यन्तीति ।

किंनामा जनपदः कविसिंहमेतम् वक्षसा दधार, कुलं वा कृत-मत् जन्मनास्य पूतम् अभवत्, कावत्प्रभवतः पितरौ आस्ताम्, किं-जातिरयं वासोदित्यादि-प्रश्नेषु कृतेषु प्रकृतस्वपरिभाषिते रङ्गस्यै सम्यगनिष्ठाता वयं सर्व्वथा निरुत्तरास्तिष्ठेम ।

कियत् प्राचीनोऽयं कविरित्यनुसन्धाने इत्यमुच्यते—‘दण्डि’ 'भामह' कालिदासा'दिभ्यः प्राग्भवाऽयमिति प्रागुक्तात् सन्दर्भादीव स्पष्टं प्रतिभातम् । 'वात्स्वयना' परनामा 'चाणक्यः' 'सन्द्रगुप्त'-

समकासोमतया खृष्टपूर्वचतुर्थशताब्द्यां प्रादुरासीदिति सर्व्ववादि-
सम्मतम् । तत्कर्त्तृकार्यशास्त्रे,—“नवं शरावं सलिलस्य पूर्णम्”
इत्यादि श्लोकः प्रतिघ्नारूपकीयः उदाहृतः । अनेनास्य चाणक्यात्
प्राचीनत्वे प्रमाणमधिगतम् ।

‘अविमारके’ ‘चारुदत्ते’च अमणशब्ददर्शनात् शाक्यसिंहाद-
र्वाचीनं मन्यमानान् प्रति शास्त्रिमहाशयेन यदुक्तं—“नायं अमण-
शब्दः क्षणिक-पर्यायः, किन्तु चतुर्थीअभिमात्रपरः, शाक्यसिंहात्
प्राक्तनेषु वैखानसधर्मप्रश्नादिषु तथा दर्शनादिति, तत्रास्माकम्
केवलम् इदं वक्तव्यमास्ते । अविमारके द्वितीयाङ्के—

“चेटी । अय्य कञ्चि वद्धानं अस्से सामि,

विदू । वद्धानेण किं कय्यं ।

चेटी । किमस्सं, भोअणत्थं निमन्तेदुं ।

विदू । भोटि, अहं किं समणओ ?”

(“अहं किं अमणकः” इति छाया) इति ।

तत्रैव पञ्चमाङ्के-

विदू । आम भोटि ! जज्जोपवीदेन वद्धानो, चीवरेण रत्तपडो ।
जदि वत्थं अवणेमि, समणओ होमि । (आम भवति ! यज्जोपवो-
तेन ब्राह्मणः, चीवरेण रत्तपटः । यदि वस्त्रमपनयामि, अमणको
भवामीति छाया ।) इति च अंशौ सूक्ष्मम् आलोचयताम् एतत्
प्रतिभास्यन्ति, यदेते अमणाः ब्राह्मणविरोधिनः केचित् भिन्नव
इति । के ते, दिगम्बरा वा, वौद्धा वा अनेत्र वा तत् विशेषविदो
विचारयन्तु ।

यथा तथा वा भवेत्, ‘भास’ कविस्थितेः सार्द्धं द्विसहस्र-कल्पानि
अर्षाणि समतीतानीति कथञ्चित् निःसन्देहं वक्तुं शक्यते ।

प्रायेण मङ्गलश्लोकेषु विष्णुस्मरणात् कविरसौ ‘वैष्णव’ भासी

दिति कल्पते । भरतवाक्येषु 'अस्माकं राजा' इत्यर्थदर्शनात् कस्यचित्
राज्ञः स आश्रितः अभवदिति अनुमीयते ।

ग्रन्थान्तर्वर्तिदेशविशेषस्य वर्णनातिशयदर्शनेन कवेरपि तद्देश-
जत्वं कल्पयितुं नोत्सहे । यथा अधुनातनेऽपि काले, चङ्गलजक्रुवेः
नवीनचन्द्रस्य कृतौ अतुष्टमरेवतकादिवर्णनं सम्भावितम् जातं,
तथा देशान्तरजातस्यापि कवेः श्रवणपठनादिभ्यः सकृद्दर्शनाद्वा,
तथा वर्णयितुं शक्यत्वात् ।

सत्यमेतत् प्रत्यक्षरं यद्भगवता कृष्ण-द्वैपायनेन,

“सर्वेषां कविमुख्यानाम् उपजीव्यो भविष्यति ।

पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥” इति ।

आदिकविना च महर्षिणा रामायणमधिकृत्य,—

“परं कवीनामाधारम्” इति च सगर्वमुदितम् आसीत् । कति
कति काव्यनाटक-कथाः रत्नाकरस्येव भारतगर्वयो रामायण महा-
भारतयोरान्यथेण प्रणीताः प्रणीथ्यमाणाय के तत् संख्यान्ति ?

अस्मदालोचनीयेषु—‘भास’रूपकेषु, ‘पञ्चरात्र’ ‘मध्यमव्यायोग’
‘दूतवाक्य’ ‘दूतघटोत्कच’ ‘कर्णभारो’ ‘रुभङ्गाना’ मुपजीव्य’
महाभारतम् ।

‘प्रतिमा’ ‘भिषिक’ हे रामायणाश्रिते । ‘बालचरितम्’ श्रीकृष्णस्य
बालचरितानि हरिवंश ‘विष्णुपुराणभागवतमंवादीनि समाश्रित्य
प्रवृत्तम् । अवशिष्टानाम् चतुर्णां ‘स्वप्न’ ‘प्रतिज्ञा’ ‘विमारक’ ‘चार-
दत्ताना’ माख्यानवस्तूनि केषुचित् प्राचीनग्रन्थेषु नाधिगम्यन्ते ।
सम्यन्ते च कथञ्चित् येषु कथासरित्सागरादिषु, ते भासादर्वा-
चीनाः इति पुराविद्भिः प्रमाणितम् । अत एतद्रूपक-चतुष्टयस्य
कविकल्पनेव मूलम् । अथवा आकरः कालवशात् प्रयागं गतो
भवेत् ।

मध्यमव्यायोगादीनि 'ऊरभङ्गा'न्तानि पञ्च एकाङ्कानि अपि वर्णन-
माधुर्येण अपूर्वचरितसर्गेण च सङ्घदयानां मनोहराणि । मृच्छ-
कटिकप्रकृतिभूतम् चतुरङ्गात्मकं चारुदत्तम् आकाङ्क्षाशेषात् भरत-
वाक्यादर्शनाच्च अपरिसमाप्तमिव भासते । एतदेव चारुदत्तमाश्रित्य
शूद्रककविः स्वकीयकल्पनया परिपुष्टं च मृच्छकटिकं प्रणिनाय,
इति निःसंशयम् । नासौ कविः सर्वत्र कथावस्तुषु रामायणं
महाभारतं वा अनुससार । रामयणे लक्ष्मणो भरतात् कनीयानिति
सृष्टमास्ते । परं प्रतिमायां कविना स ज्ञायान् इति निर्दिष्टः ।
एवं 'मध्यम-व्यायोगे' भीमघटोत्कचयोर्युद्धं 'पञ्चरात्रे' कौरव-
वैराटानां युद्धे अभिमन्योः कौरवपक्षे योगदानं, 'अभिनेके' सौता-
हरणात् पूर्वं श्रीरामचन्द्रयोः संलापः, 'प्रतिमायां प्रतिमागृह्णादि-
कम् इत्यादीनि तदुपजोव्यग्रथेषु अनुक्तानि दृश्यन्ते । प्रायेण समग्रं
पञ्चरात्रमेव प्रधानपात्राणां नामानि विहाय कविकल्पनासञ्चितम् ।

शुद्रावकाशतया रूपकाणां प्रत्येकं समालोचनं न सम्भवतीति
साकल्येन किञ्चिदुच्यते ।

'भास'प्रबन्धानां सर्वेषाम् ग्रन्थनरीतिर्वैदर्भी । क्वचित् क्वचित्
युद्धादिवर्णने ओजस्विनी गौडी अपि शोभते ! उपमा-रूपक-हेत्वर्था-
न्तरन्यासनिदर्शनादयः अलङ्कारा अकष्टकल्पिता मधुरं राजन्ते ।
कालिदासभवभूतिप्रभृतिभिर्व्यवहृतानि तावन्ति हृन्दांसि प्रयुक्तानि
दृश्यन्ते, किञ्च नाटकेषु अस्मद्दृष्टेषु अपूर्वत्वो दण्डकोऽपि अत्र
अनेकत्र लभ्यते । "कवोनां निकषं गद्यमिति सख्येत् तदा 'भास-
भारती एषु मधुर-न्नूर्णकेषु परीक्षायाम् अमलसुवर्णेति समुत्तीर्णा ।

'प्रतिमायां' स्वर्गतानां कोशलभूपालानां पाषाणप्रतिमासञ्चितं
प्रतिमागृहं पश्यन्तस्तादृक् पुरातने 'भास'कालेऽपि भास्कर्यम् अप्र-
चरितम् नासीद् इति जानीमहे । माहत्यादाधिकारे भारतवर्षे
नारीणाम् अशरोधावगुणहनप्रथा प्रवृत्तेति मतिमताम्—

(वनगमनपथे रथेन गच्छन्) रामः । मैथिलि !

अपनीयताम् अवगुण्ठनम् ।

भो भोः पीराः ! खैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतत्

वाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

निर्होषदृश्या हि भवन्ति नाय्यो

यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥ इति ॥

सन्दर्भदर्शनात् विपरीता भविष्यति इत्याशंसे । इन्त ! साम्प्रत-
मिव तदापि 'अविमारक' प्रिया कुरङ्गी उत्तरीयवाससा उद्वन्धन-
मरणम् अचेष्टत । एतेषु साङ्गोपाङ्गा वेदाः मानवोयं धर्मशास्त्रं
माहेस्वरं योगशास्त्रं, वाहंस्यत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेनैरायेशास्त्रं,
प्राचेतसं आहकल्पं, रामायणं, नाट्यशास्त्रञ्च कविरञ्जिलेख ।

प्रबन्धेषु बहुत्र पाणिनेरनुशासनविरोधिनीं पुरत-संस्कृतिम्
आलोचयन् शास्त्रिमहाशयः कविमेतं पाणिनेरपि प्राचीनं मन्यते ।
तठास्माकं नैकमत्यं । बहुपुरातनत्वात् कालवशात् लिपिकर-
प्रमादात् बहव स्तादृशो दोषा जनिताम् अर्हन्ति । तेष्वनेकत्र यदि
साहसिक्यं न स्यात् संशोधनमपि सुकरम् । अशोधनयोग्येषु त्रि-
अश्वकं संयमिनं ददर्श इत्यादिष्विव निरङ्गशाः कवयो यथेच्छं
प्रवर्तन्ते, इति जनोक्तिम् अनुसरामः । पाणिनेः ऋषित्वं पण्डित-
सम्मतम् अतिप्राचीनत्वं सूचयति ।

वक्तव्यं बहु वर्तते । नह्येकत्र प्रबन्धे सर्व्वमालोचयितुं शक्यं
प्रतिभाति । यदि पारिषदानां अनुमतिप्रसादो भवेत्, तदा प्रबन्धा-
न्तरे यथाशक्ति तत्सर्व्वम् उपस्थापयितुम् यतिष्ये । कालावकाशयो
र्वक्तृ योग्यतायाश्च अत्यल्पत्वात् अथ अत्रैव शिवमसु । इति ।

अप्रवत्यश्च स्वास्यां च ।

(लेखकः—के, ए, श्रीरामलिकशास्त्री) ।

पावनेन तपोवनपवनेन, श्रीद्वार्हन्तीभासुरेण भृसुरनिकरेण, पवित्रतमेन महानदीनदेन, नदता तरङ्ग-पतङ्ग-कुरङ्ग-भृङ्गादिना, प्रेक्षणीयेन नग-गिरिनिर्भर-प्रस्रवणेरिणोर्वशप्रायभूमिभागेन, स्वास्या-धानचणाऽऽहत्यादिदिव्यद्रुमवृन्देन च विद्रुममण्डनेनेव मण्डिते-ऽस्मिन्—भारतवर्षे, अद्यापि स्वदेशनरेशाधीने अनन्तशयनादि- (Travancore) राष्ट्रभागे क्वचित् क्वचित् प्रतिमासं वर्षत्रयं वर्षति मघवेति सन्दृश्यते, यतस्तत्रत्या हि द्विजातयः प्रायेण कायेन वाचामनसाऽपि महत्तपः संविभ्रति । नन्वतत्रग्वेदं केरलं मणिमन्त्री-षधविज्ञाने, देवताप्रसादपुरस्कारे चासदृशं राजते ; सर्वस्याप्येतस्य मिदानं तत्र अनिदम्यथमप्रवृत्तं धर्माचरणमेव ; तदनुगुणमेव ततो मरिच-शृङ्गवेर-नालिकेर-पनस-सप्तपर्ण-कन्द-कन्दलादिकं वैदेशिकैः परिमितेन मूल्येन क्रीत्वा, नौकादिद्वारा विदेशमानाय्य, तत्र यन्त्र-साहाय्येन रसायनानि, भक्ष्याणि, दीपकल्लवर्तिकाः (candles) रश्मिद्रव्याणि, स्नानीयवस्तूनि चान्यानि च विरचय्य, चतुर्गुणमूल्येन उत्पत्तिभूमाविव पुनरपि विक्रीयन्त इति न खलुनविदितं प्रेक्षा-वताम् ।

भारती वसुमती किल कामदुघा धेनुरिव प्रदोन्धि, भास्वन्ति रत्नानि महोषधीश्च ; परीक्षकाः केवलमधुना महनीयवस्तुजातानां बहुलं नोपलभ्यन्ते भारतवर्षे, अतएवैतदनुभवति शोच्यां दशाम्, 'परीक्षका यत्र न सन्ति देशो नाद्यन्ति रत्नानि समुद्रजानि । आभार-देशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥' इत्यभियुक्तो-

क्तेः । भारतधात्रा दुर्दशातः समुद्धारणे को नाम भोः समुचितोऽभ्यु-
पाय इति चेत्—प्राचीनाचाराणां पुनरप्युत्थारणमेवेत्यवधत्ते ;
आङ्गलकलावाराङ्गनावासनामष्टौकीकृतास्तःकरणाः शिल बहवो
मानवकाः स्वदेशाचारं परिजहति च परिहसन्ति च समं वेदे-
शिकैः । महत्येव प्रतूषे शय्योत्थायम् अप्रचालितानननयना एव
वीज-पत्रकषाये (coffee oi sea) प्रणयं कुर्वन्ति । अविमुक्तोपान-
त्कञ्चुककवचा एव स्वच्छन्दमत्तं व्याप्रियन्ते ; तपस्विनी चूडा केवलं
बहुधा लूयमानाऽपि पुनः पुनः प्ररोहन्तो नवनवां संस्थितिं लभते
दशाननस्येव, गोब्राह्मणाननाऽश्वत्यालयदिप्रदक्षिणप्रक्रमणेन
प्रतिभा प्रणश्यन्तीत्येतेऽभिप्रयन्ति भारतवर्षीयाः खलु अर्चयन्ति
पर्वतान्, पादपान्, फणाधरान्, वस्त्रीकानि च देवतावदिति निन्द-
न्त्यमी ; अश्वत्यादिवनस्पतिमाहात्म्यम् भवजानन्ति त एते ।

निन्दन्तु कामं मन्दास्ते, नद्ये ष स्थाणोरपराधः—यदेनमन्वो न
पश्यति इति । बहवो हि महाभागाः आत्मजा पुरातोऽस्याद्यभिहृष्टिं
कामयमानाः प्रतिशनेश्चरवामरं प्रदक्षिणौकुर्वन्तः इवेत्यं सपर्यापूर्वकम्
निष्कामा अपि 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' 'लोकसंश्रद्धमेवापि
संपश्यन् कर्तुमर्हसि' इत्युक्तविधया कायस्वास्थ्यहेतोः प्रदक्षिणं
प्रक्रमन्ते स्वास्थ्याधाने अश्वत्यः अश्वत्यस्य कौटुम्भिकमानुष्यते ।
उच्यते—“अश्वत्यः सर्ववृक्षाणाम्” इति भगवान् आत्मनो विभूतिं
गायति, अश्वत्यं समस्ततत्तत्तज्जम्, ब्रह्म-नारदसंवादरूपेऽश्वत्यस्तोत्रे
परिशौलितविशदमेतत् परिस्फुरेत्—सर्वदेवतात्मकस्य कस्य तरो-
रतिक्रमणेन नरः सकलमोक्षितं विनाऽऽयासं समन्त्रुते ? इति
नारदेनाऽनुयुक्तः पितामहः प्राह स्म—“अश्वत्यसदृशो वृक्षः सर्वाभीप्-
सितदायकः । सर्वदेवमयो नैव दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥” १ ॥

यतः अश्वत्याद्दक्षिणे रुद्रः, पश्चिमे विष्णुः, उत्तरे ब्रह्मा,
पूर्वेऽग्ने इन्द्रादिदेवताः. स्वर्गापस्वन्वपत्रे च गोविप्रसन्नयस्य सर्वदा

वसन्ति, मूलोद्देशे चतुर्वेदाः, यज्ञाश्च पयसि स्थिताः, नदीनदसरोवाश्च
चतुर्दिक्षु प्रतिष्ठिताः प्राच्यादिषु, जातं सकलदेवमयं दिव्यममृतं तदमृतम्—

“मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरुपिणे ।

अन्ततः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥ १ ॥

यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगैः सृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।

यदाश्रयाच्चिरञ्जीवी तपश्चल्यं नसाम्यहम् ॥ २ ॥

आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ! ॥” ३ ॥

इत्यादिस्तुत्या, पुरुषसूक्तेन, विष्णोर्नाममहस्त्रेण वा अश्वत्यं
श्रीमन्नारायणं ध्यायन् मौनी यः प्रदक्षिणीकरोति, स सकलं भद्रमश्नुते ।
यः खलु पिप्लवं विमले भूतले प्रतिष्ठाप्य, तत्र विष्टरश्रवसं संचिन्त्य
पूजोपहारादिकं समर्प्य, उपनीय, निम्बतरुणा सह संयोज्य
दम्पती इव पूजयात्, तेन कुलं परितोष्ठितं भवति, सुवासिन्यश्च प्रीणिता
भवन्ति; अश्वत्यमूलमाश्रित्य शाकान्नादकदानेन एकस्मिन् विप्रे
भोजितेऽपि कोटिब्राह्मणभोजनजन्यं फलं प्राप्नोति; एतन्मूले उप-
होमदेवताच नस्त्रानसद्गल्पनादीनां अक्षय्यं फलं लभते; अत एव
शिष्टाः—‘अश्वत्यनारायणसन्निधौ’ इति संकल्पयन्ति । यज्ञाय
हेदिते अश्वत्ये नाकलोकमवाप्नुयात्, वृथाक्लिन्नो यदाऽश्वत्यस्तदाऽसौ
तत्कुलं समूलघातं हन्ति । एवं च, अश्वत्यः पूजितो येन पूज्यन्ते
तेन सर्वा देवता इति सिध्यति । स्नातानुलिप्तेन पवित्रजापिना
ध्यानाध्वन्येन अष्टोत्तरशतकृत्वः अश्वत्यमभितोभिक्रमणे कृते, उत्पद्य-
मानेन उष्णो वस्त्रेणात् खेदा जायते; तता रोगनिदानम् ततो
विलीयते; आयुष्यऽचा ह्लादकश्च सन्निकर्षोत्पन्नः पात्रनः पवनः
शरीरमुक्ताययति; समन्तोच्चारणमग्नौ समर्पिताभिरश्वत्यसमिद्धि-
ब्रह्मचारिणां ब्रह्मवचंसमुपजायते इति दृष्टचरम् अश्वत्यस्य
श्रीशंखचर्चुर्णीकृता नारिकेलतैलमिश्रिता लेपिता विसर्पादीनि

इमानि निवर्त्तयन्तीति अनुभवसिद्धमिदमखिलानां महिलानाम्,
एतत्पलाशानि फलानि च चतुष्पाञ्जन्तवो ब्रह्मवोऽण्डजासास्त्राय
अतुलां पुष्टिं प्राप्नुवन्ति ।

यत्र कुत्रापि प्रस्थितः सन् मार्गस्थान् गो-ब्राह्मण-घृत-बीड-
वनस्पत्यादीन् श्रेयस्कामः प्रदक्षिणीकुर्यादिति महानुभावो मनुः
संस्मरति—‘मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि
कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३१ ॥ अ ४ ॥’ इति । प्रज्ञातान्
‘प्रमाणप्रतिपन्नान् इत्यर्थः । किं च, सीताद्रुपदजादिभूमिकाभूषिता
प्रतिसीरापिहिता नर्तको, यथा किल स्त्रीयहावभावसविलासवाष्-
मयादिना सामाजिकानां मनांस्यावर्जयन्तो तन्मयतापादनेन धर्म-
मुपदिशति, नन्वेवमेव मातेव पितेव दयितेव सुहृदिव च हितैविषी
भगवती श्रुतिर्गीता महाभारतादिसु—‘जायस्य न्नियस्य’ इति घटो-
यन्त्रवत् सततं वंभ्रस्यमाणम्, कदलीगर्भवदसारम्, इदं संसारचक्रम्
अश्वत्थवृक्षरूपक्रेण विलक्षणं वर्णयति । तथाहि—उर्ध्वमूलोऽमवाक्,
शाख एषोऽश्वत्थः मनातनः । तदेव शुक्रं तद्व्रज्य तदेवाऽमृत-
मुच्यते ॥ १ ॥ (कट, उ, ६, वक्षी)

तस्मिं ह्योकाः श्रिताः सर्वं तदुनात्येति कश्चन ॥ इति,

ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् अश्वत्थं प्राचुरव्ययम् ।

कृन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रबालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धानि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेतन् सुविरुद्धमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन हित्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

(भ, गी, १८ अ) इति च ।

भुवनेऽस्मिन् मूलानि तावत् पादपानां भूमेरधस्तात् प्रसरन्ति, संसाराश्चत्यस्य मूलं तु उपरि प्रसरति ; वस्तुतस्तच्च ब्रह्मैव । शास्त्रिणां शाखाः खलु नानादिषु तिर्य्यगूर्ध्वं च लम्बन्ते, एतस्य तु शाखा अवाच्याः ; तत्त्वत एता देवतिर्यङ्मनुष्यपश्वादय एव । वृक्षाणां किल संरोपण-फलप्रदानब्रह्मनादिना आदिमध्यान्ता दशा दृश्यन्ते, अस्य तु बीजाङ्गुरवदनादित्वात्, कतोदपद्यत ? कदा विनङ्क्ष्यति ? इति सर्वदा सुखमिति वा सर्वदा दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यम् ; यदेतस्य मूलभूतं भास्वरं च सर्वव्यापि च अविनाशि कालत्रितयस्य अवस्थात्रयस्य च साक्षो, तस्मिन्नेतस्मिन्नेव समस्ता लोका आयातन्ते, एतसु न कुत्राप्यायतते । अन्यच्च, अस्य छदाश्छन्दास्येव, वेदत्रयोक्त-कामकर्मबाहुल्येन पर्णवद्वृक्षसंरक्षकत्वात् । विसिन्वन्ति यथा शब्दस्यर्शादयस्सालुपम्, एवमेवास्य पल्लवा अपि प्रेक्षकाणामन्तरङ्गाख्यावर्जयन्ति । शाखाभेदात् कालभेदात् कामभेदात् कृतं कर्माऽन्यथाऽन्यथा इतुःपवर्णितरीत्या कामकर्मवाक्येरितोऽपि निवृत्त-मप्रचलिष्णुरयं संसारभूरूहः । स्वरूपमेतदोयमतिवर्तते मनीषां विमर्शकानाम् । प्ररूढबहुदीर्घमूलमिममश्नत्थानोकहम्, विषयस्रोतः-खिलीकारात्मकेन अनासङ्गान्नाट्टतेनासिना कृत्वा, मोक्षपथे गन्तु-मनसाम् अनसां चोपरोधादिकं निवर्त्य, यदवगमनेन एतम् आवर्तं नावर्तन्ते, पुनः तत्स्वरूपान्वेषणाय यततेति सचमत्कृति बोधयति यतिमार्गम् ॥ अपि च, यः अस्वस्थ उपसदाऽश्वत्थं शुचिदृषीकेशं हृदये ध्यात्वा, सश्रद्धं प्रदक्षिणं प्रक्रमते, स सप्ताहाभ्यन्तर एवाति-स्वस्थो भवेन्नूनम्—‘श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।’ इति गीतारहस्यात् ॥ श्रीमत्सहाभारते—आश्वमेधिऋषिपर्वणि ११ छ तमाध्याये (दैष्यावधर्मपर्वणि) अश्वत्थमाहात्म्यं युधिष्ठिराय भगवता बहुधा वर्णितम्—प्रथमतस्तावत् द्वादशी-विषुव-चन्द्रसूर्याग्रहायण-

श्वत्थ-श्वतीपाताऽश्वत्थदर्शनभगवद्दर्शनादिषु विष्णुगायत्रीं जप्यां बोध-
यति । अनन्तरं च भगवान् उपदिशति—

“अहमश्वत्थरूपेण पालयामि जगत्त्रयम् ।

अश्वत्थो न स्थितो यत्र, नाहं तत्र प्रतिष्ठितः ॥ ३१ ॥

यत्राऽहं संस्थितो राजन् ! अश्वत्थस्यापि तिष्ठति ।

यस्त्वे नं प्रहरेत् कोपात्तामेव प्रहरेत् तु सः ।

तस्मात् प्रदक्षिणं कुर्यान्न छिन्द्यादेनमन्वहम् ॥” ३२ ॥

इत्यादि, ११ छ तमाध्यायेऽपि इत्थमुपदिष्टं भगवता—

‘नन्वहं शङ्करस्यापि गावो विप्रास्तथैव च ।

अश्वत्थोऽमररूपं हि त्रयमेतदयुधिष्ठिर ! ॥ ३ ॥

एतत्त्रयं हि मङ्गलौ नावमन्येत कर्हिचित् ।

अवमानितमेतत्तु दृष्टव्यासप्तमं कुलम् ॥ ४ ॥

अश्वत्था ब्राह्मणा गावो मन्मथास्तारयन्ति हि ।

तस्मादेतत् प्रयत्नेन त्रयं पूजय पाण्डव ! ॥ ५ ॥ इति ॥

किं बहुना, जर्मणि-जनपदवैज्ञानिकैश्च आर्याचारतस्वावगन्तुभिः—
‘आपो वै सर्वा देवताः’ इति श्रुत्या पञ्चीकरणप्रक्रियया च चतुर्गुण-
शालिनोष्पसु बहुविधस्नानेन, अश्वत्थादिदिव्यतरुच्छाया-पवनादि-
निषेवणेन, सात्त्विककन्दमूल-फल-क्षीराद्याहरणेन सर्वेषामपि
सिद्धयतः प्रेयःश्रेयसी ऐहिकामुषिके इति नियत्युक्ताकसङ्घाता
(Natnal Cute Society) भारतवर्षे सर्वत्रापि प्रख्यापितमिति
प्रवर्तन्ताम् आर्यावर्तवासिनः पिप्पलाद्वाराधनजन्यस्वास्थ्यलाभायेति
श्रम् ॥

चन्द्रालोके .

द्वितीयोऽङ्कः ।

राजमार्गः ।

ततः प्रविशति माण्डव्यः सङ्कटञ्च ।

माण्डव्यः । वयस्य ! अपि कुशलं भवतः ?

सङ्कटः । किं वा मन्यते भवान् ।

माण्डव्यः । शरीरदर्शनात् कुशलीभवानिति मन्ये ।

सङ्कटः । न सम्यग्भिहितं भवता ।

माण्डव्यः । कथमिव ?

सङ्कटः । यतो गुरुणा सममेवं देशे देशे निराहारो भ्रमामि ।

माण्डव्यः । तत्रभवत आश्रितजनशरण्यस्य महाराजदण्डि-
देवस्याधिकारे महर्षेर्दुर्व्वाससः शिष्यवर्ष्यस्य भवतोऽपि निराहारतेति
कथं सम्भाव्यते (विहस्य) अथदैवंस्थूलमुदरं निराहारस्य किं
कदाचिद्भवति पुरतः ?

सङ्कटः । वयं सध्यासिनो हरीतकीफलमात्रभक्षणाद्गुरुदेव-
प्रसादकणिकाभक्षणाद्वा कथमेतादृशो न भविता स्म ।

माण्डव्यः । वयस्य ! कियन्मात्रा सा गुरुदेवप्रसादकणिका ?
(सङ्कटोदरं दर्शयित्वा) हं हो ! आर्य्यमित्राः ! पश्यन्तु पश्यन्तु
क्विलस्थूलोदरमवलोक्य के नाम गुरुदेवप्रसादकणिकामात्रभोजनानु-
मानं करिष्यन्ति ; भवतु ; एतेन कथं भवतः सुखाभावमवैमि ?

सङ्कटः । शिष्यभावमुपागतस्य मे परशुहवासः परस्वाहारि
विदेशाटनञ्च सुखस्य कारणमिति मयं सङ्गच्छते ; यतस्तपोवन-

निवासिनां वन्यफलमूलाग्निनां यत् सुखमुपजायते किञ्चाम तद्देशान्तर-
भ्रमणशीलानां मादृशानां, विशेषतोऽस्य महर्षेरन्तेनिवासिनाम् ।

माण्डव्यः । (सोद्देगम्) कथमेतावानाक्षेपो भवति भवाद्गुणानां
महाजनानामपि ।

सङ्कटः । वयस्य ! नवागताऽसौति कथं निवेदयामि भवते,
यतः स नाम कदापि तूलानल इव भटिति रोद्रमूर्त्तिधरः कमपुत्राद्-
धस्ताग्निपातयति कस्यापि श्रियमपहरति दम्पत्योश्च सम्भोगसुखा-
देकतरं विरुद्धते । अधुना तु कुत्र यात इति कथयामि
श्रूयताम् ।

माण्डव्यः । उच्यतामवहितोऽस्मि ।

सङ्कटः । वयस्य ! श्रुतपूर्वमिदं यत् ऋग्यां गतो महाराज-
दण्डिदेवो वने लेभे कामपि घोटकौमिति ।

माण्डव्यः । अथ किं ; तेनैव कारणेन तद्गतमना राजा राज-
कार्यमपहाय विद्रुषकेण सह प्रमदं सदेवोपास्त इति गुरुमुखादा-
कर्णितम् ।

सङ्कटः । तेन पुनर्महर्षिर्दण्डिदेवयोः कोऽपि निगूढः सम्बन्धो
घटितः ।

माण्डव्यः । कथमिव ; आदितः श्रोतुमिच्छामि ।

सङ्कटः । श्रूयताम् ; पुरा कदापि सकलदेवसमाजोपसेवितायां
सिद्धविद्याधरादिभिर्मण्डितायाममरेश्वरमंसदि सहस्रवार्धिकतपः-
ह्लाष्टेन्द्रियो देवभोगमुपभोक्तुं स महर्षिः प्रस्थितः । ततस्तन्मन-
स्तीक्ष्णाय देवराजेनाङ्गतोर्ष्वशी सदाचारपूतमार्यवेत्तधरमपि महर्षिं
हृदयवृत्त्या यौवनसुलभचपलतयावज्ज्ञास । तेनातिकोपनः स मनुष्य-
भोग्यां घोटकौ द्विवसे नारी च निशागं भवेत्प्रज्ञा यावत् तस्मात्
स्थानादपसर्त्तमुद्यतः, तावदेव सा दुःखिता वापव' शरणमुपागता ।

माण्डव्यः । ततस्ततः ।

सङ्कटः । अथ तत्पक्षपातिना देवराजेनानुनीतो महर्षिरष्टवक्ष-
मिलनान्तश्च शाप इतुरज्ञा प्रययौ ।

माण्डव्यः । अहो ! महाप्रभवो महर्षिर्यतो देवा अपि तत्-
प्रभावहततेजसः, ततस्तंतः ।

सङ्कटः । ततश्च सुखभोगनालिता नन्दनमविहरणपरायणा सा
वने वने दिवा घोटकी, रात्रौ च नारी भूत्वा दुःखेन विचरति । इतः
खलु त्रिदिवे काचित् सभा समाहृता, तत्र च देवाः कस्यसुन्दरो-
प्रभृतीरप्सरसस्तद्दिनोदनायान्यमपि देवदूतं प्रेषितवन्तः । सोऽपि
“काचित् घोटकी भूमण्डलरत्नमितस्ततः पर्यटतीति नृगयागताय
राज्ञे न्यवेदयत् । ततो राजा समन्ताद्भ्रमन् तामवलोक्य धृत्वा च
राजधानीमानीतवान् ।

माण्डव्यः । अहो भाग्यवान् खलु महाराजो दण्डिदेवः । अयो-
पाध्यायस्य किं वृत्तम् ।

सङ्कटः । स तावदन्तः कौतुकभारमुद्धहन् राजकुलं प्रस्थितः ।

माण्डव्यः । सश्यासिनो ब्राह्मणस्य कथमेव व्यवसायः ।

सङ्कटः । अयि भो अनीतिज्ञ ! कामादिपरिचर्यां कक्षा एव
न रोचते !

माण्डव्यः । अन्येषां तावद्भवतु न पुनरस्त्व महर्षेः ; भवतु किं
वृत्तमधुना राजकुलस्य ?

सङ्कटः । तदपि श्रूयताम् ; महाबलो यदुकुलधुरन्धरो भगवान्
वासुदेवो देवराजोपदिष्टनारदमुखादुर्वशीलाभवृत्तान्तमभिज्ञा-
मात्सर्ष्यपरायण इव प्रधानांमात्यमुद्धवं दूतरूपेण तस्मै राज्ञे प्राची-
दयत् । अवनतीराजसु तस्वाद्यंभूतामनङ्गोक्तव्य युद्धाय ह्यतमति-
र्नन्दिभिः सेनापतिना च साह किंकर्त्तव्यविमूढो मन्त्रशान्तारो
मन्त्रयत इति ध्यानावगतहृत्तान्तस्ससुत्साहयितुं प्रस्थितः स
महर्षिः ।

माण्डव्यः । अत्रमन्त्रासु कथं पुनरस्य ब्राह्मणस्य वाचाम-
वसरः ।

सङ्कटः । तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभिलाषमिद्विरप्यस्ति । यद्येष
दण्डिराजो भीत्या श्रीकृष्णाय समर्पयेदुर्व्वशीं तदाष्टवज्जमिलनं कथं
भवेदित्यागङ्गमानो वातावर्त्तपरिनिमग्नशालनतेव म हि चञ्चल्यते ।

माण्डव्यः । अहो महर्षेरात्मन्यविश्वासाः । किं न जानाति
भगवान् ; ब्राह्मणवाक्यं विधिरपि नान्यथा कर्त्तुं समोहत इति ।

सङ्कटः । कथं न जानाति, किन्त्वेवं मन्ये जातिमात्रसुलभ-
लघुतया स एवमनुतिष्ठत्येव ।

माण्डव्यः । वाङ्मतेतच्चान्यदपि ज्ञानं चत्रधर्मपरायणाः अत्रिया
हि न सहन्ते परपदानतिम् ।

सङ्कटः । तथापि को नाम बनवता सह युध्यते ; अतः सुष्ठु
खल्विदमुच्यते यत्—

समरः सुखकारणं समेने विधेयो बलिना समं ततः ।

तटिनीतल्लवेत्तवीरुधा-मिव सङ्घस्य विनाशनं कुतः ॥

अतः सम्भावयामि देवमानुषाणां विरोधो मानुषाणामेव ध्वंसाय
सम्पत्स्यते ।

माण्डव्यः । अथ पृच्छामि, कानि नामाष्टवज्जाणि ?

सङ्कटः— चक्रं हरेः परहरस्य महात्रिशूलं

स्कन्दस्य शक्तिरुदकाधिपतेषु पाशः ।

अक्षो विधेरमिलता ननु चण्डिकाया

दण्डो यमस्य क्लिगं त्रिदिवाधिपस्य ॥

माण्डव्यः । यया किलैकया शक्रा त्रिभुवनं कम्पते महाप्रलय-
शङ्कया, ताः सर्वा इह मिलिता भविष्यन्तीति कम्पते मे हृदयं, न
जाने किमतः परं भविष्यतीति ।

सङ्कटः । वयस्य ! ये नाम जगन्ति सृजन्ति, यदि तावन्ते हि

नाशयन्ति तदा का परिभावना तत्क्रीडनकवदन्नाकं ; तदेहि
किमपि वृक्षतलमासाद्य विश्रामसुखमनुभवायः ।

(इति प्रस्थितौ ।)

मन्त्रणागारम् ।

(ततः प्रविशति मन्त्रिभ्यां सेनापतिना चानुगम्यमानो राजा ।)

प्रथममन्त्री । महाराज ! न शोभते भवाद्दृगस्य क्षत्रकुलो-
द्दीपनदिनमणेरधुना मृषा पराभवशक्ता ; क्षत्रियवदूर्जस्वलमात्मान-
मव्याकुलः सन् संयम्य स्वबलवृद्धाय यततां, यतः खलु—

उपायादीन् भावानविचलितबुद्ध्या स्थिरयितुं

प्रयत्नः कर्त्तव्यः परगणविचारोऽपि सुनयेः।

स्वपक्षाणां वृद्धावथ परबलानामपचये-

ऽप्यलं देशः कालो विधिवदत्रलोक्थौ नृपतिभिः ॥

न पुनः कदापि परावर्त्तनं व्यतिभाते क्षत्रियाणाम् ।

द्वि-मन्त्री । यदि तावत् स्वचित्तदीर्घलेरण परान् विजेतृना-
श्रयन्ति भवन्तस्तदा भवद्दृत्तिलाभङ्गतार्थानामस्माकं परिपालनेन
मनीषया च किम् ?

प्र-मन्त्री । प्रबले रिपावपि पृष्ठप्रदर्शनमविधेयं क्षत्रियाणां ;
किं न विदितमस्ति यथा पुरा किल ये नाम क्षत्रप्रधाना मानधना
रघुरामचन्द्रकार्तवीर्याञ्जेनादयः सूर्येन्द्रवंशावतंसा भूमिपालाः—

वीर्यात्कर्षातिदपोद्धतसकलमहोमानशीर्यातिरेक-

प्रोक्षणीदृष्टवाहुप्रहृतसटगणच्छिन्नमुण्डालिमालाः ।

आनन्दोच्छ्वासमत्ता रणशिरसि सदा पूर्व्ववंशोद्भवा ये

तदंशे लब्धजम्बा त्वमिह क्रिमिति भो दीनचित्तोऽसि राजन् ॥

सेनापतिः । देव !

क्रीडावल्गितबाहुदण्डनमितम्ब्राह्मच्छिरोभूषणो-
 हीसाङ्गप्रलयुगो धनुःशरकरो वीरः पुरर्त्त श्रवत् ।
 शौर्यगोम्भतपदाग्रताण्डवमहालीलाविलासी रणे
 वाह्यद्रव्यनृपातिभीतहरितस्त्रस्तोऽसि धिग्गौरवम् ॥

तदनुजानातु मां देवः सादिसैन्यपरिवारस्तस्यैव यदुक्कुल-
 कलङ्कस्य समरकण्डूयनमपनेश्यामि । मिथ्याधिष्ठापितदेवमहिमा
 स हि पाण्डवपक्षपातबलातिदृप्तः सर्वानवजानातीव तरसा ।
 अग्न्यथा—

निष्कामो यदि केन दारहरणं कामार्त्तजीवोपमो
 निःसङ्को यदि केन पाण्डवगणं वा पक्षपातश्चिरात् ।
 पूर्णब्रह्म यदि प्रमादशतक्रत् केनात्र भूमण्डले
 सिन्धावावसतीश्वरो यदि भिया केनास्य वाह्यद्रव्यात् ॥

राजा (स्वगतम्) सर्वं वेद्मि किन्तु—

सा मे भवेद्यदि किमन्यविभूतियोगैः
 सालङ्करोति हृदयं यदि भूषया किम् ।
 दत्ते च सा यदि सुखं त्रिदिवेण किं मे
 वक्त्रामृतं यदि किमन्यसुधारसेन ।

(प्रकाशं) हन्त भो मत्प्राणप्रतिमपारिषदाः !

क्षत्रत्वं ननु वेद्मि कार्त्तिकभृतां जानामि कौत्सिं परां
 कृष्णं पाण्डवपक्षपातिनमहं जानामि सर्वं किल ।
 नो यानासनयोः किमप्यवगतः सन्दिग्धमार्गं स्थितो
 हा धिक् किं करवाणि तद्ददत मां कार्त्वीवबोधाक्षमम् ॥

प्र-मन्त्री । राजन् । युष्मे कतरः पक्षो जेता भविष्यतीति
 निश्चयो नास्ति । तद्भवान् कक्षमादावेव तदमङ्गलमाशङ्क्य दुर्भवाय-
 मान एवं कापुरुषसक्षममक्षत्रिय इव प्रकटयति ; किञ्च विदितमस्ति
 भवताम् ।

ज्वालोद्दीपितदिक्चया कुलवचिर्यद्विहाराभाति वे

यदा कालभुजङ्गभोषणफणानिर्यातहालाह्वलः ।

यदा शत्रुविघातनोद्गतमहाशुद्धः सुघारोज्ज्वलः

क्षत्राणां प्रकृतिस्तदारिविजये व्यग्रा स्वतो ह्लादिनी ॥

महापर्वतयोरिव भवाद्दृश्योः प्रबलवले महासमरे पञ्चदशम-
वलीक्य को नाम पराजयं प्रागेवाशंसित ।

राजा । बहवः किल पाण्डवादयः प्रधानयोधाः कृष्णस्य सहाया,
अतो न पर्वतयोर्जलपर्वतयोरिति मन्यामहे । यतो—

जलान्तर्गाहते सम्यगूर्ध्वतः पतिता शिला ।

न जातु प्रस्तरस्यान्तस्तूर्ध्वतः पतितं जलम् ॥

प्र मन्त्री । किन्तु कालेन जलमपि कोमलं कठिनस्य प्रस्तर-
स्याप्यन्तर्जर्जरीकर्त्तुं शक्नूयात्, न पुनः कदापि जलस्यान्तर्निर्भक्तुं
शक्नूयात् प्रस्तरमपि ।

राजा—तद्भवान् किमस्मदभियानमादौ मन्यते ।

प्र-मन्त्री । देव ! तन्न ; स्वयमभियानाद्दिनित्तः सन् राज्या-
ङ्गानि सुदृढीकृत्य योगक्षेमादीन् सुनिष्ठमवेक्षताम् ।

राजा । यद्भवद्भ्यो रोचते, परन्तु केवलवशगौरवाभिमानिनो
निर्विषकालसर्पस्येव निर्बलस्य मे ये ये मामकाः सन्ति, तेष्वस्मिन्
महाव्यसने प्रतिहन्दिनो वोढामीना वा भविष्यन्तेऽव, अतस्तानुपाया-
दीनवलम्ब्य किं फलं तदेवमन्यमानशिरं निवृत्तिमङ्गीकरोमिं
घोटकीमप्यर्घ्यभूतां ददामि तस्मै प्रबलाय ।

(सोद्वेगं तिष्ठति ।)

प्र-मन्त्री । देव ! तदधुना कर्त्तव्यविचारप्रस्तावेष्वेवं दौर्भाग्य-
नस्यं नै खलु न खलु शोभतं भवादृशानाम् । कार्य्यमारभ्य कार्य्य-
विरोधिनः प्रतिकूलभावानवश्यमेव धिया विचार्य्य नाशयामः ।

भार्तः को न जहाति शीतलजलं यत् प्राणदं प्राणिनां
नानादोषसमन्वितं प्रियवपुस्त्यक्तं न को वाञ्छति ।
येनाग्निष्पर्व लतीन्धनेन तमिदं निर्व्वीपयतेऽत्र
तदात्मीया अपि ये शठा न किमु ते हियास्त्वया दूरतः ॥

सेनापतिः । क्षुद्राः खलु निजाधिपत्यनाशशङ्कया तिमिराहृत-
नयनाः शुभाशुभमनवेक्ष्य निवृत्तिमञ्चोकुर्व्वन्ति ।

राजा । सेनापते ! सर्व्वं जानामि, किन्तु नोतिषु केवलवीरता
न शोभते, तद्विरम ।

सेना । (स्वगतं साक्षेपम्)

धिक् साम्राज्यमिदं प्रधानपुरुषान् धिङ् मादृशान् योधिनी
धिग् बुद्धिं कुफलप्रदां धिगपि तत् क्षत्रान्वये जन्म च ।
धिग् धिङ्नापतवृत्तिभोगिनमिमं मां धिक् कृपाणं धनुः
सम्प्लाभकतायेतां नरपतेर्धिग् वीर्य्यमेतच्च धिक् ॥

प्र-मन्त्री । सेनापते ! केवलं बाहुवीर्य्यमेव क्षत्रत्वं मन्यमान एषं
प्रलपति भवान्, न तावच्चिन्तयति किमुदकफलमिति । कश्चिन्न श्रूयते
शास्त्रेषु खलु दण्डमधमं वर्णयन्ति नोतिवेदिन इति । तथाच—

कार्य्यं पुरा नृपतिभिः प्रशमय्य सान्ना
कृत्वा वशान् वितरणेन ततः परांस्र ।
अन्योऽन्यभेदपटतां प्रविधाय सम्यक्
योग्यः क्रमेण नयविद्भिरयं हि दण्डः ॥

हि-मन्त्री । सत्यमेतत् ; सेनापते ! निवर्त्तस्व ।

सेना — किन्तु यदि नाम भ्रूटिति चतुरङ्गबलसमन्वितः प्रतिहन्द्वा
निशीघ्रे नगरीमिमामवरुन्ध्यात्तदा क उपायः प्रयोक्तव्यः ।

प्र-मन्त्री । तदा भ्रूटितेऽत्र सर्वाणुपायान् विचार्य्य कार्य्यक्षेत्रेष्व-
वतरिष्यामः ।

हि-मन्त्री । सेनापते ! तूष्णीमास्व ।

प्र-मन्त्री । सेनापते ! भवान् दण्डधरस्तरुणश्चातो दण्डं बहु मन्यते । अहञ्च शमप्रियो वृद्धः शममेव नोति मने । ततः खलु कर्त्तव्यं स्निग्धचेतसा स्मरणीयं यतो विचारव्यभिचारे न फलति कार्यम्—

अतिपुरुषमपि युद्धं मतं क्षत्रियाणाम् ।

यदा प्रबलेन चक्यात्तदा विचार्यं पूर्वतः ॥

द्वि-मन्त्री । किमतोऽपि वक्तव्यमस्ति ।

देवे स्थिरं सति कुतः क्षमता रिपूणां

स्रष्टुं कचाग्रमपि सूर्यकुलावतंसे ।

सिंहान्तरात् किमु विभेति कदापि सिंहः

किं वा करोति पवनो धरणीधरस्य ॥

प्र-मन्त्री । सेनापते ! यावत्ते कृष्णपुरःसरा नाभिगच्छन्ति, तावदेव स्वबलवृद्धयर्थं यत्नः करणीयः । दुर्गद्वारञ्च सुसन्धातव्यं, तच्च पुनर्महावीरभटव्रातेर्मदमत्ततुरङ्गमातङ्गघटाभिर्नालीकनाराचप्राशपट्टिश-तोमर भङ्गव्याघ्रनखादिप्रहरणेश्च पूरयित्वा प्रतिक्षणं युद्धाय कृतनिश्चयैरिव स्थातव्यं सर्वैस्तद्दृष्टिभूमिभागे लौहशलाकाः सुदृढं प्रोथयितव्याः सर्व्वतः । तत्र तत्र भवत्परिचालितसेनाकटकः स्थाने स्थाने सन्निधापयितव्यः कोशलकेकयमगधमैथिलनराधिपा आत्म-कुटुम्बिनो दूतादिप्रेषणेनात्र प्रापयितव्याः ; एवञ्च ततो राजनीतौ प्रयुक्तायां प्रबलोऽपि स सहस्रास्मानभियातुं न शक्नूयात्, क्रमेण काले व्यतीतेऽभियोक्तारोऽपि ते हतोद्यमा भविष्यन्तेऽपि । तदा-शोषितपातं विना शान्तिरवश्यंभाविनी ।

राजा । युक्तमुक्तं मन्त्रिणा ; तदधुना भवन्निरपि स्त्रीबासवृष्टा अतः स्थानादन्यत्रापसारयितव्या भक्ष्यद्रव्याणि च निरोद्धव्यानि । (विस्मृश्य सखेदं) न जाने को नामास्य विरोधस्योदकः सम्भवितेति ।

द्वि-मन्त्री । महाराज ! वयमप्यन्यत् घोटकरत्नं प्र दः

तद्भोता इव प्रतारयिष्यामस्ते चानेन सुखिता नूनं स्वनगरं प्रति
गमिष्यन्तीति मन्यामहे ।

राजा । मन्त्रिन् ! उह्ववचसा सोऽपि मार्गो नष्टः ।

द्वि-मन्त्री । वाढं स्मरामि ।

राजा । सेनापते ! तदिदानीमतन्त्रितो यथाकार्यमनुतिष्ठ ।

मन्त्री । कः कोऽत्र भोः ।

प्रतीहारः । (प्रविश्य) जम्बु जम्बु भद्रा ।

मन्त्री । राजादेयात् सेनापतिमत्र जयत्सेनमाकारय ।

प्रति । जं अज्ज आणवेदि (प्रस्थितः पुनः प्रविश्य) दैषो !

कोवि उगतेजा मुनौ वाहिरदुवारे चिह्दि, इच्छेदि अ महाराअेष
सह साच्छात् कादुं , जइ प्पमादो होदि तदा आणेमि ।

राजा । गच्छ, पुरोहितकारितातिथ्यमेनमानय ।

प्रति । जं आणवेदि भद्रा (प्रणम्य प्रस्थितः) ।

राजा । (उत्थाय) मन्त्रिन् ! तपस्विदर्शनयोग्यस्थानं मे
दर्शय ।

मन्त्री । महाराज ! इत इतः ।

(प्रस्थिताः सर्व्वे) ।

(ततः पटीक्षेपेण प्रविशति मन्त्रिभ्यां सेनापतिना
च सह राजा ।)

मन्त्री । महाराज ! इदमेवान्निशरणमलङ्कृत्यतामासनमत्र ।

राजा । (उपविश्य) मन्त्रिन् ! अपिनामायमुद्वोऽन्धो वा
कोऽपि मुनिः ।

(मुनिमवलोक्योत्तिष्ठन्ति सर्व्वे ।)

पुरोहितः । (प्रविश्य) भगवन् ! पश्यतु तावदयं महाराजो
भवत्-सन्धाननायासमादृत्याय विनीतवेशेनापेक्षते ।

मुनिः । (प्रविश्य) मद्गमिवैतत्त्रकृत्तभूषणस्य राजेन्द्र-
चूडामणैर्महाराजदण्डिदेवस्य ।

(क्रमशः)

दुर्गशनिन्दिनी ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

सा त्वमुत तिलोत्तमा ?

परिदुः प्रदोषकाले जगत्सिंहस्य आवासकक्षे आयेषा, ओसमानो
वैद्यश्च पूर्ववत् निःशब्दमासत । पर्यङ्कामीना आयेषा स्वकरेण
वीजयति । वैद्यश्च पुनः पुनर्जगत्सिंहस्य नाडो' परोक्षते स्म ।
अचेतनस्तावत् जगत्सिंहः । वैद्येनोक्तपूर्वम्—तस्यामिव रजन्यां
ज्वरविरामसमये जगत्सिंहस्य मरणं सम्भवति । उत्तीर्णे तस्मिन्
काले दुश्चिन्ता त्याज्या, स नूनं जीविष्यति । (अद्य) ज्वरविरति-
काल आगतप्रायः । अतः सर्व्व एव विशेषेण सीत्कण्ठाः समवर्त्तन्त ।
दैवो सुद्धुर्मुहुः नाडोमनुभूय—क्षीणा, क्षीणतरा, ईषत् सबलेति
भूयोभूयः अव्यक्तमुच्चारयति । सहसा तस्य मुखं विच्छायमभवत्.
स उवाच—“कालः समागतः ।”

आयेषा ओसमानश्च निस्पन्दम् अयोषीत् । वैद्यश्च नाडीं पर्य-
वेक्षमाण एवावर्त्तत ।

अथ क्षणान्तरे भिषजोक्तं—“गोच्याम् अवस्थां गतोऽसौ ।
आयेषाया मुखं ज्ञानतरं सञ्जातम् । सहसा जगत्सिंहस्य विषमा
मुखभङ्गिः संजाता । मुखमण्डलं खेतं समभवत् । हस्तौ
बहमुष्टिकी जातौ । नयने अलीकिकं स्पन्दनं सम्पन्नम् । आयेषा

परिभ्रातवती—अचिरेषेव स सर्वथा कृतान्तग्रासं यास्यति । (न विद्यते विलम्बः कृतान्तग्रास-पूर्णतायाम् ।) आसोत् समासो नो वैश्व-राजो हस्ते औषधपात्रमादाय । स एव लक्षणं दृष्ट्वेव अङ्गुलिभिस्तस्य मुखव्यादानं कृत्वा तदौषधं पाययामास । ओष्ठप्रान्तात् (सूक्ष्मशोतः) औषधं विगलितम् । किञ्चिन्मात्रम् उदरगतमभवत् । उदरजति एव औषधे रोगिणः शारीरिकी अवस्था परिवर्तनं गन्तुमारब्धा । क्रमेषु मुखस्य विकटभङ्गिः दूरं गता ! तत्र स्थिरा कान्तिराजगाम च । अस्वाभाविकं श्वेतत्वं गतम् । रक्तसञ्चलनलक्षणं च प्रकाशितम् । शिथिला जाता हस्तमुष्टिः । स्थिरत्वं गत्वा नयनं पुनरपि निमीलितमभवत् । वैद्यराजः साभिनिवेशं नाडींश्च अनुभूतवान् । सुचिरं परीक्ष्य सहर्षमुवाच—“नास्ति पुनश्चिन्ता-कारणम् अत्रां गतोऽयम् ।”

ओस्मानः प्रपञ्च—“किं ज्वरविरामो जातः ?”

भिषक् प्रतुष्टवाच—“जात एव ।”

प्रफुल्लतां गतम् आयेषायाः ओस्मानस्य च मुखमण्डलम् । भिषगवदत्—नास्ति पुनः कापि दुश्चिन्ता । न च प्रयोजनं ममोपवेशनेनात्र । निशायाः प्रहरद्वयं प्रतिदण्डम् एतदौषधं पाययितव्यम् । एवमुक्त्वा स प्रस्थितः । ओस्मानश्च द्वित्रान् दण्डान् तत्र स्थित्वा आवासगृहं जगाम । आयेषा यथापूर्वं पर्यङ्कासीना औषधादिकं समपाययत् ।

मध्यरात्रे नयनमुष्णीष्य प्रथममेव आयेषायाः मुखप्रफुल्लमास्त्र-मपश्यद्राजकुमारः । कटाक्षविक्षेपभावमवलोक्य प्रतिभार्तं तस्याः यत् तस्य बुद्धिभ्रंशः सञ्जातः, यत् स किमपि अर्त्तुं चेष्टमानोऽपि विफलप्रयत्नो भवतीति । अथ राजपुत्रः चिरात् आयेषां प्रति दृष्टिं दत्त्वा प्राह—“कुत्रासीति । दिवसद्वयानन्तरं तस्य एषा एव प्रथमा वाक् (स्फूर्तिः) ।

आयेषा प्रोवाच—“कतलुखानस्य दुर्गमध्ये ।”

राजपुत्रः पुनरपि पूर्वं यथा स्मरणाय वर्त्तमानोऽवर्त्तत । सुचिरं तया स्मित्वा वाच—“कथमहमत” ?

आयेषा प्राक् निरुत्तरं तस्यो । ततः प्रोवाच—“पौडितो भवान् ।” राजपुत्रश्चिन्तयन् सधिरःकम्पमुवाच—“नहि, नहि अहं खलु-वन्दि-
आहं गृहीतः ।” ब्रुवत एतदराजपुत्रस्य मुखं भावान्तरं गतम् ।

आयेषा निरुत्तरा तस्यो । ज्ञातं तया राजपुत्रस्य स्मृतिशक्तिः पुनरुद्दीप्तेति ।

अन्तरे राजपुत्रः पुनरपृच्छत्—“कात्वम् शुभे ?”

“अहमायेषा ।”

“कः पुनरायेषा ?”

“कतलुखानस्य नन्दिनी ।”

राजपुत्रः पुनरपि क्षणं निस्तब्धं तस्यो । एकदा सुचिरं कथयितुम-
शक्तः कियन्तं कालं नीरवं विश्रम्य प्रोवाच—“कति दिनानि अहमत
स्थितः ?”

“द्विसप्तसुदृश्यम् ।”

“किमपि मन्दारणदुर्गं भवतामधीनं वर्त्तते ?”

जगत्सिंहः पुनरपि कियन्तं कालं विश्रम्य अभषत—“किं तावत्
वीरेन्द्रसिंहस्य जातम् ?”

“वीरेन्द्रसिंहः खलु कारागृहे बद्धस्तिष्ठति । अथेव तस्य विचारो
भविष्यति ।”

जगत्सिंहस्य मलिनं मुखं मलिनतरं मञ्जातम् । पृष्टं तेन
“क्रीडशी भवस्या अन्येषां पीरजनानाम् ।”

आयेषा सोड्वेगमुवाच—“नाहमवगता सर्व्वं विषयम् ।” राजपुत्रः
आत्मनैव किमभाषत । कस्याश्चिन्नाम निर्गतं तस्य कण्ठात् । आयेषया
तत् श्रुतम् “तिलोत्तमेति ।

आयेषा जोषमुत्थाय मन्दं मन्दं शीषधभाजनात् शीषधमानितुं गता । राजकुमारस्तस्याः दोदुष्यमानकुण्डलयुगलेन बलीकिकं देहलावण्यं निरेक्षत । आयेषा शीषधमानोतवती । राजपुत्रस्तत् पीत्वावदत्—“दृष्टा रोगमोहेन मया स्वप्ने काचित् दिव्या देवकन्या मम शिरसि आसीत् शूद्रपमाणा, सा त्वम् उत तिलोत्तमा ?” आयेषा प्रत्यभाषत—“भवता तिलोत्तमा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।”

चतुर्थः परिच्छेदः ।

श्रवणगुह्यनवती ।

दुर्गजयाद्विवसहयं गतम् । दुर्गमध्ये आसीत् सभायां समासीनः कतलुखानः । पाण्डिद्याः दक्षिणतो वामतश्च श्रेणीवद्वास्तिष्ठन्ति । पुरतो भूमिभागे सहस्राणि जनानां निःशब्दं वर्तन्ते । अथ वीरेन्द्रसिंहस्य विचारो भविष्यति ।

कतिचन आत्तगस्त्राः प्रतीहाराः शृङ्खलितं वीरेन्द्रसिंहं सवधि समानीतवन्तः । तस्य आकृत्याम् नासीत् भीतिचिह्नलीयोऽपि । प्रदोषाभ्यां नयनाभ्याम् अग्निऋणाः विच्छुरिताः । नासिकारम्भं वर्द्धितायतनम् अकम्पत । स च दशनैरधरं दशति च्छ । कतलुखानः समानीतं च तं पप्रच्छ—

“वीरेन्द्रसिंह, दण्डन्ते विधास्यामि । कथं त्वया मे विरुद्धम् आचरितम् ?”

स्वकीयारुचाकृतिप्रकटितं क्रोधं संहृत्य वीरेन्द्रसिंहः प्रत्यभाषत—
“किं च ते विरुद्धमाचरितम् तत् प्राक् कथनीयम् ।”

कश्चित् पारिवदः प्रोवाच—सविनयं (अच्यताम्)

कतलुखानः प्रोवाच—“कथं मम आदेशात् अर्थं तेन च प्रेषयितुं न सम्मतं त्वया ?”

वीरेन्द्रसिंहोऽकुतोभयमुवाच—“त्वं राजद्रोहो दसुरस्य कथं तुभ्यम् अर्थः सेना वा दातव्यौ ?”

प्रेक्षकाः समपश्यन्—वीरेन्द्रेण स्वशिरः खयमेव छेत्तुम् उपक्लान्तमिति ।

क्रोधेन कतलुखानस्य कलेवरं प्रकम्पितम् । अभ्यस्तः आसीत् स सहसा क्रोधं संहर्तुम् । अतोऽवलम्ब्य किञ्चित् धैर्यम् अभाषत—
“ममाधिकारे वसता कथं त्वया मोगलेः सह संहितम् ।”

वीरेन्द्रः प्रत्यभाषत—“कुत्र ते अधिकारः ?”

कतलुखानः क्रुद्धतरोऽभाषत—“श्रूयतां दुरात्मन् । स्वकर्माफलं प्राप्स्यसि । आसीदधुनापि ते जीवनाशा । परं मूर्खस्त्वं स्वदपेण आत्मानं जिघांससि ।”

वीरेन्द्रसिंहः सगर्वं विहस्योवाच—“कतलुखान, समृद्धबन्धुम् तव पुरतः आगतस्य मम नासीत् कर्णाप्रत्याशा । तत्सदृशस्य शत्रोः कारणेन यस्य जीवनरक्षा भङ्गति, अलं तस्य जीवनेन । अश्रीभिस्तामभ्यर्थं म्रियेयम् । परं त्वया मे पवित्रं कुलं कलङ्कितम् । त्वया मे प्राणेष्वोऽपि प्रियतरं रक्षम्”—नासीत् वीरेन्द्रसिंहः वाक्यशेषं वक्तुं समर्थः । तस्य कण्ठस्वरः रुद्धः । नयने वाष्पाकुले सञ्जाते । निर्भीको गर्वितो वीरेन्द्रसिंहः अधोमुखम् अरोत्सीत् । कतलुखानः स्वभावेनैव निष्ठुरः । स तथासीत् निष्ठुरः, यथा परपीडने तस्य उच्चासः समजायत । दान्भिकस्य वैरिणः ईदृशीमवस्थामालोक्य अस्य मुखं हर्षीत्फुल्लं जातम् । सोऽभाषत—“वीरेन्द्रसिंह, किं त्वया-हं न किमपि याचनीयः । विचिन्तय—समासञ्जस्ते अन्तिमकालः ।”

येन दुःसङ्गेन सन्तापाम्निना वीरेन्द्रस्य हृदयं दग्धं, रोदनेन तस्य कथञ्चित् उपशमः सञ्जातः । स पूर्वतः स्वैर्यमवलम्ब्य प्रतुष्टवाच—
“न यात्रे अन्धत् किमपि, केवलं वधं मे शीघ्रं समापय इतिव मे प्रार्थना ।”

क—तदेव भविष्यति—अन्यत् किञ्चित् ?

वो—नान्यत् किञ्चिदपि अस्मिन् जन्मनि ।

क—किं मरणसमये ते क्रम्या न दर्शनीया ।

प्रश्नमेतं श्रुत्वा प्रेक्षकाः निःशब्दाः अभवन् । वीरेन्द्रस्य नयनयोः
पुनरपि उल्लसलाग्निः ज्वलितः ।

वो—यदि मम कन्यका तव गृहे जीविता वर्तते, तदा न
द्रष्टव्या । यदि मृता, तदानय त्वामुत्सङ्गे कृत्वा मरिष्यामि ।”

प्रेक्षकाः नौरवं तस्युः । अशेषा जनास्तथा निस्तम्बा आसन्
यथा सूचीपतनशब्दोऽपि श्रोतुं शक्यते । यवनराजस्य संज्ञया रक्षिणो
वीरेन्द्रसिंहं वध्वभूमिमनेषुः । तत्स्थानप्राप्तेः पूर्वं कश्चित्
यवनस्तस्य कर्णे किमपि अकथयत् वीरेन्द्रस्तात् नानुष्यत ।
यवनेन दत्ता काचित् पत्रिका तस्य हस्ते । वीरेन्द्रश्चिन्तयान्वहित-
चित्तः तत् पत्रं उन्मोच्य ददर्श—विमलाया हस्तलेखम् । महत्त्वा
विरक्त्या लिपिं पुरतो निचिक्षेप । बाहकः लिपिम् उद्गृह्य गतः ।
कश्चित् सन्नहितो दर्शकः वीरेन्द्रस्य एतत् कार्यं दृष्ट्वा स्मैरमभाषत—
“मन्ये दुहितुः पत्रिकेया ।”

एतत्तु वाक्यं वीरेन्द्रेण आकर्षितम् । तत्र निचिक्षेप्य दृष्टिं
सोऽवदत्—“कोऽयं वदति मम दुहितेति । नास्ति मे दुहिता ।”

पत्रवाहकः पत्रमादाय गतः । रक्षिणश्च अवदत्—“मम प्रत्या-
गमनं यावदपेक्ष्यताम् ।”

रक्षिणश्चावदन्—“यथाज्ञापयति प्रभुः ।”

ओस्मान् स्वयमेव पत्रवाहकः । अत एव प्रभुरिति ।

ओस्मानः लिपिहस्तः प्राचीरमध्वं गतः । तत्र कश्चिन्
वज्रगुह्यं च अन्तराले आसीत् काचित् अवगुण्ठनवती रमणी ।
ओस्मान् तमुपसृत्य समन्तात् दृष्टिं दत्त्वा “यद्दुर्गं तद्विद्यतवान् ।
अवगुण्ठनवती रमणी प्रत्यभाषत—“भवते महान् ज्ञेशो दत्तः ।

परं भवतः एव अहं ईदृशीम् अवस्थामधिगता । भवता एतत् मे कार्यं साधयितव्यमेव । ओसमानश्च नौरवं तस्थौ ।

अवगुहणवती रमणी ममःपीडाविकम्पितस्त्ररेणावदत्—“यदि नेच्छति मवान् मा तावत् सम्पादयतु । वयमिदानीम् अमायाः संवृत्ताः । परं परमेशोऽस्माकं शरणम् ।”

ओसमानः प्रत्यभाषत—“मातर्न जानासि—कीदृशी दुष्करे कर्मणि मां नियोजयसि । जानता कतलुखानि अहं हन्तव्य एव ।”

रमणी प्रोवाच—“कतलुखानेनेति ? कथं मां वक्ष्यते भवान् । कास्ति तस्य शक्तिस्तव केगमपि स्पृष्टम् ।”

ओसमानः—“न ज्ञायते त्वया कतलुखानः । परम् आगच्छ त्वां वध्यभूमिं प्रापयामि ।”

सा ओसमानम् अनु वध्यभूमिं गत्वा नौरवं तस्थौ । वीरेन्द्रसिंहः तां न ददर्श । आसीत् स केनचित् भिक्षुकेण सह आलापरतः ।

सा अवगुहणमध्यात् ददर्श—अयं अभिरामस्वामीति ।

वीरेन्द्रः अभिरामस्वामिनमवदत्—“देव, आगच्छे तावत् भवन्तम् । किमन्यत् पुनरहं वक्ष्यामि । इह मम प्रार्थनीयं नास्ति किञ्चित् । कस्मै वा प्रार्थयितव्यम् ?”

अभिरामस्वामी अङ्गुलिनिर्देशेन पञ्चादूर्तिनीम् अवगुहणवतीम् अदर्शयत् । वीरेन्द्रसिंहस्तत्र परावृत्त्य लोचनं व्यापारयामास ।

अथ रमणी अवगुहणं निक्षिप्य शृङ्खलावहस्य वीरेन्द्रस्य पदतले अवलुण्ठिता । वीरेन्द्रो गद्गदस्त्ररेणाभाषत—“विमलै” “स्वामिन्, प्रभो प्राणेशे”ति वदन्ती उन्मादिनीवत् उच्च स्तराम् अवोचत्—“अद्याहं जगत्समीपे कथयन्ती न केनापि निवारयितव्या च । स्वामिन्, कण्ठरत्नं कुत्र गच्छसि ? कुत्र वा अयं, स्वास्थामः ।”

वीरेन्द्रसिंहस्य नयनाभ्याम् अश्रुधारा निर्गलिता । विमलां

हस्ते दृष्ट्वा उवाच—“प्रकृतमे, विमले, इदानीं कथं तां क्रन्दयसि । शतवो मां भरणमीतं मंथन्ते ।”

विमला निस्तब्धं तस्थौ । वीरेन्द्रः पुनरपि उवाच—“विमले, गच्छाम्यहम् यूयं मा अनुसरत ।”

विमला प्रावाच—“गमिष्यामि ।”

अन्यै रश्राव्यस्वरेणावोचत्—“गमिष्यामि, परं प्राक् अस्याः यन्त्रणायाः प्रतिशोधं ग्रहोष्यामि ।”

निष्वाणप्रायस्य प्रदीपस्य इव वीरेन्द्रस्य मुखं हर्षोत्फुल्लं जातम् । सोऽपुच्छच्च—“शक्त्यसि ।”

विमला अङ्गुलिनिर्देशेन दक्षिणहस्तं प्रदर्शय उवाच—“अनेनैव हस्तेन । त्यक्तं मया हस्तस्य अलङ्करणम् । किमनेन ?” एवमुक्त्वा कङ्कणादीन् उन्मुच्य दूरे निक्षिपन्ती उवाच—“निश्चितं लौहं विना हस्तेऽस्मिन् अन्यत् भूषणं न धारयिष्यामि ।” वीरेन्द्रो हृष्टचित्त-मुवाच—“त्वं शक्त्यसि । जगदोशस्ते कामनां सफलयतु ।”

घातक उवाच—न पुनर्मया चिरायितुं शक्यतं ।

वीरेन्द्रो विमलां प्राह—“किमन्यत् ? अधुना गच्छ त्वम् ।”

विमलाभाषत—“नहि । मम पुरतः एव भवतु मम वैधव्यम् । तव रुधिरैण मनसः सङ्कोचं विसर्जयिष्यामि । स्थिरो भीषणश्च विमलायाः कण्ठस्तरः ।”

“तदेव भवतु” इत्युक्त्वा वीरेन्द्रसिंहो दण्डपाशिकाय संज्ञां चकार । विमलया दृष्टं जहौ स्थितः परशुः सूर्यतेजसा प्रदीप्तः । तस्य नयन-पद्मजं मुहूर्ताय निमोक्षितम् । पुनरुन्मीष्य दृष्टं—वीरेन्द्रसिंहस्य छिन्नम् शिरः रुधिरसिक्तम् धूल्याम् अवसुश्रितम् ।

विमला अस्तरप्रतिमा इव स्थिता । मत्स्यकस्य एकोऽपि कीर्ति

वायुना न चकम्पत । अश्रुविन्दुरपि न पपात, नयनं निमेषरहितम् ।
पतुः छिन्नं मस्तकं प्रति सा स्थिरदृष्टया अवेक्षत ।

अश्रुद्विशोधनम् ।

आवषमासीयसंस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायां “मत्स्यभक्षण”-
प्रबन्धे १२३ पृष्ठे १८५ पङ्क्तौ “मत्स्यस्यभक्ष्यता विस्मष्टं
व्यवस्थापिता” इत्यत्र “भक्ष्यतां विस्मष्टं व्यवस्थापितवान्” इति
भवति ।

अभिनयः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषदो विभागविशेषेषु साहायकसम्पादनाय
तत्सभ्यवर्गैः कदाकविकालिदाससंस्कृतमभिज्ञानशकुन्तलं
नाटकं शुक्लप्रहसेन एतन्मासीयपञ्चविंशतिदिवसे
सप्रयत्नमभिनोयते, दर्शकाः
सत्सुरीभवन्तु ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय — आश्विने, पू.म वर्षस्य ६४ मंख्या ।

श्रीश्रीशङ्करीसङ्गोत्तम् ।

आनन्दतुन्दिलपुरन्दरमन्दमुक्तमन्दार-दामविगलशकरन्दसिक्तम् ।
वन्द गिरौन्दतनयाचरणारविन्दं योगोन्द्रवृन्दहृदयभ्रमरावलीढम् ॥
क्व त्रिलोकजननोचरित्कं क्वापि मन्दविषया मतिर्भ्रम ।
भूस्थितो ह्यवचिचोपुरस्मरुष्टं नाकशाखिकुसुमानि पानिना ॥
अथवास्मिन् प्रयत्नो मे निष्पत्स्य ह्यं फलिष्यति ।
जगदम्बाचरित्रं हि प्रतूह्यह्य हनाशनम् ॥
चौतालभैरवरीगेण गीयते ।

कलिभयमपहर करुणां सुवितर सकलभुवनकृतसेव ।
त्वयि मम नतिततिरविरतिरतिगतिहीनगतिद गुरुदेव ॥
दशशतदलजलजातनिकेत जय जय परमब्रह्मद नाथ ॥ ध्रुवम् ॥
त्वममरतद्वरिति गदित इह जगति फलयसि याचककामम् ।
विपदमतिशमय मम परिपूरय हृदभिलषितमविरामम् ॥
तव करुणाक्षयभवबोधनमववाधितविषयविकारम् ।
भवनिगडदहनकारणमतुलनमागमकृतमिति सारम् ॥
जय नारायण इति भवति शमनदमनमखिलसुखनिलयम् ।
गुरुपदकमलं रसमयममलं मधु पोयतु मम हृदयम् ॥

मूलतानभैरवरागिण गीयते ।
 लयसमये जलराशौ रक्षसि मन्मत् ।
 जगदुपकृतये वेदमभङ्गम् ॥
 ध्रुमावति मौनदेहे जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 तव घृष्टे विपुले सचराचरकीर्णा ।
 सन्ततमस्ति धरणिर्विशौर्णा ॥
 वगलामुखि कमठरूपे जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 खरनखरं तव करकमलं परमकृशम् ।
 हिरण्यकशिपुं दारयति भृशम् ॥
 छिन्नमस्ते नृहरितनो जय जगदम्ब शिवे ॥
 करुणारसमपहाय वलिं निजदासम् ।
 अमरकृते गमयसि फणिवासम् ॥
 भुवनेश्वरि वामनतनो जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 नृपकुलरुधिरजलेर्जगदविदितसीमम् ।
 शमयसि कोपानलमतिभीमम् ॥
 सुन्दरि धृतभार्गवतनो जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 हत्वा दशवदनं युधि तदनयदुख्यम् ।
 निखिलं भुवनं जनयसि सुख्यम् ॥
 तारि धृतरामरूपे जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 वहसि कराम्बुरुहेण हलं शितधारम् ।
 रिपुगणदेहक्षेत्रविदारम् ॥
 भैरवि धृतहलिशरीरे जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥
 स्वकथितवेदमहो कथयसि विपरोतम् ।
 त्रिजगज्जनयसि मोहपरोतम् ॥
 महाकृष्णि वृष्टरूपे जय जगदम्ब शिवे ॥ ध्रुवम् ॥

मध्यमानतान्त्रविभाषरागीण गीयते ।

तव पदपङ्खवनखरतुलनमिव नैव समेत्य कलङ्की ।
 जलधिपयसि परिमञ्जति शोतकरः परिभवपरिशङ्की ॥
 शशधरवदने खञ्जननयने परिहर शयनमिदानौम् ॥ ध्रुवम् ॥
 किसलयलोहितविमलचरणतलतुलनामाप्तमिवैषः ।
 दिवसमुखे तपनस्तव परमधिगच्छति विद्रुमभासः ॥
 ऋदुपवनावलिकम्पितचम्पकमालाङ्घिमजलभारम् ।
 तव चरणाङ्गुलीगमिततिरस्त्रतिरिव सृजतीक्ष्णनौरम् ॥
 विकुरति कोकिलकुलमतिमञ्जलमधि विपिनं वनदेवैः ।
 वच इव तव परिबोधजनकमभियुक्तं मधुरविरावैः ॥
 भवनबद्धिः परितिष्ठति वत्से तुल्यवयाः पुरबाला ।
 तव रुचिमिच्छति तव रचिताञ्जलिरुपहृतपुष्करमाला ॥
 श्रीजयनारायणभणिताखिलमेनावचनमुदारम् ।
 परिकलयत इह दुर्गाणि दिशतु दुर्गभवार्षवपारम् ॥
 इत्यकण्ठं गिरं प्रबोधजननो माया जनन्याः शुभाम्
 विश्लेषां जननीमुखान्तरुचिभिर्विद्योतयन्ती दिशः ।
 ईषद्वास्ववती सती त्रिजगतीचैतन्यरूपा मुहुः
 स्मृतेशं शयनात् समुत्थितवती पायाञ्जगत्पार्वती ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीमङ्गीतं गात्रोत्थानं नाम प्रथमः सर्गः ॥

(क्रमशः)

प्रपञ्चसारकृष्णहराचार्यः । ❀

(लेखकः—श्रीसतीशचन्द्रसिंहानभूषणः ।)

तन्त्रनिबन्धमुद्घृष्टभूतं प्रपञ्चसारनामकं लोकप्रसिद्धं तन्त्रं तन्त्र-
शास्त्रसिकैः साधकैः निबन्धकारैश्च सम्मानितमास्ते । तन्त्रसारा-
दिषु बहुषु तान्त्रिकनिबन्धेषु अस्य प्रमाणावली उद्भूता । तेषु
“तथाच प्रपञ्चसारे” इत्यादिरूप एव परिचयः, न तु ग्रन्थकर्तृनाम-
निर्देशादिकं दृश्यते । अधुना श्रीरङ्गमनगरस्थवाणीविलासयन्त्रा-
लये मुद्रिते कलिकातानगरे श्रीयुक्तउडुफमहाशयेन मुद्रिते च
प्रपञ्चसारे “इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यशङ्कराचार्यविरचिते
श्रीप्रपञ्चसारे षट्त्रिंशः पटलः” † इत्याकारकं लेखं दृष्ट्वा वितर्कः
समुपस्थितः “कोऽयं शङ्कर” इति । शारोरकभाष्यादिबहुवेदान्त-
निबन्धकर्तृव्विशुद्धाहैतवादिनो विश्वविश्रुतस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्-
पादस्य तन्त्रशास्त्रनिबन्धनानौचित्याशङ्किनो केचिद् वदन्ति “प्रपञ्च-
सारो” गौडीयशङ्करस्य कृति”रिति । गौडीयशङ्करस्य बहवो तान्त्रिक-
निबन्धा आसन्, तेषु तारारहस्यवृत्तिकाख्यो निबन्धः अद्यापि
तान्त्रिकैः पूजनीयतया विराजमाना आस्ते । तत्र—

“लम्बोदरस्य पीत्रेण कमलाकरसूनुना ।

क्रियते शङ्करैषा तारारहस्यवृत्तिका ॥

इति श्रीगौडीयशङ्कराचार्यकृतौ तारारहस्यवृत्तिकायां पञ्चदशः
पटलः” इत्याकारकग्रन्थकर्तृपरिचयलेखो दृश्यते । तारोपनिषत्-
सम्मतं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतं तारादेव्याः स्तवरूपध्यानमेकं
तान्त्रिकसमाजेषु प्रसिद्धमास्ते । तारारहस्यवृत्तिकायां प्रथमपटले

* परिबद्धो नासिकाधिवेशने पठितोऽयं प्रबन्धः ।

† राजसाहिबरेन्द्रानुसन्धानसमितिसंस्कृतप्रोक्तप्राचीनदस्तावेजलिखितपुस्तकेषु “इति श्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ श्रीप्रपञ्चसारे षट्त्रिंशः पटलः” इत्याकारकलेखो दृश्यते ।

“अथवा शङ्कराचार्यभगवत्पादैः स्तोत्ररूपेणोक्तञ्चलत्पावकेत्यादिना सर्वार्थसिद्धौ ध्यायेत्” इत्युक्त्वा तत्स्तोत्ररूपध्यानमुद्धृतवता गौड्डीय-शङ्कराचार्येणापि भगवत्पादस्य तन्मन्त्रनिवद्धृत्वमङ्गीकृतम् । तत्रैव प्रथमपटले” अष्टाङ्गनतिर्यथा प्रपञ्चसारे—

“पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।

वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥”

[प्रपञ्चसारः ६।११३]

इति प्रपञ्चसारवचनोद्धारिण गौड्डीयशङ्कराचार्यस्य प्रपञ्चसार-कर्त्तृत्वं निराकृतम् । अपरे तु “प्रपञ्चसारमिमं शङ्कराचार्योपाधिकः कश्चित् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्यः प्रणिनाय” इति वदन्ति । तदपि न । शङ्करभगवत्पादैः स्वयमेव नृसिंहपूर्व्यतापनीयोपनिषद्भाष्ये “अत एव हृदयाद्यङ्गमन्त्राणामर्थं व्याचक्षाणैरस्माभिर्दत्तं प्रपञ्चागमशास्त्रे—

“हृदयं बुद्धिगम्यत्वात् प्रणामः स्वात्मःपदम् ।

क्रियते हृदये नमो बुद्धिगम्या नमस्क्रिया ॥” इति

[अग्निन्दाश्रमप्रकाशित नृ, पू, ता, उ, द्वितीयोपनिषद्भाष्ये ।]

इतिक्रमेण प्रपञ्चसारषष्ठपटलीयाङ्गमन्त्रव्याख्यावचनानुद्धृतानि । तत्रैव कवचमन्त्रव्याख्यायान्तु “अत एवोक्तमस्माभिः कवचाङ्गमन्त्रार्थं व्याचक्षाणैः प्रपञ्चसारे—

“कवचग्रह इत्यस्माद्गतोः कवचसम्भवः ।

दुं तेजस्तेजसा तेन गृह्यते कवचं ततः ॥” इति

एवमुक्तम् । एवं तत्रैव चतुर्थोपनिषद्भाष्ये “अत एवोक्तमस्माभिः

सप्तव्याहृतीर्वाचक्षाणैः प्रपञ्चसारे” इत्युक्त्वा प्रपञ्चसारेकोनत्रिंशत्पट-लीयव्याहृतिमन्त्रव्याख्यावचनानुद्धृतानि । एतेन प्रपञ्चसारस्य शङ्करभगवत्पादकर्त्तृत्वमायाति । अत्रापि केचिद्विद्वन्ते “नायं

* आचार्य एते लक्ष्मणोदयसम्पादितमुद्रितप्रपञ्चसारे “पद्भ्यां कराभ्याम्” इत्यत्र “दीर्घां पादभ्यां” इति पाठो विद्यते ।

वृत्तिं हतापनीयोपनिषद्भाष्यकारः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादः किन्तु, तच्छिष्यः कश्चिच्छङ्कराचार्यनामधेयः” इति । एतन्नतस्वापि प्रमाणाभावः । अस्मन्नते तु लोकप्रसिद्धिरुपेतिहमेव प्रमाणम् । विशेष-परिचयसूचकलेखाभाववता प्राचीनग्रन्थानां कर्त्तृत्वनिर्देशे लोक-प्रसिद्धिरेव प्रमाणतया ग्रहीतव्या, प्रत्यक्षानुमानयोरविषयत्वात् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवत्पादप्रतिष्ठापितशुद्धे रोमठाधीशेनानुमोदिते भगवत्पादकृतग्रन्थानां स्मृतिसंस्करणे (Memorial Edition of the works of Srisankaracharyya) श्रीरङ्गमनगरस्व-वाणीविद्यालयमन्त्रालयाध्यक्षैः भगवत्पादप्रणीततया वृत्तिं हतापनीयो-पनिषद्भाष्यं प्रपञ्चसारतन्त्रमपि प्राकाशयत । भगवत्पादकृतत्वा-भावे ग्रन्थद्वयमिदं भगवत्पादस्मृतिसंस्करणेऽवस्थातुं नार्हति । अपिच—भगवत्पादशिष्यवर्य्यं श्रीमत्पद्मपादाचार्य्येण प्रपञ्चसारस्य प्रपञ्चसारविवरणान्त्रिका टीका कृता । तस्याः पुस्तकमेकं पञ्चत्रिंश-पटलपर्यन्तं मद्राजराजकोयपुस्तकालये (Government Oriental Manuscripts Library, Madras.) विद्यते अस्य प्रति-लिपिरिका वरेन्द्रानुसन्धानसमितिना संग्रहीता । तत्र शेषः षट्त्रिंशः पटलो नास्ति, ग्रन्थकर्त्तृपरिचयोऽपि न विद्यते । अपरमेकं शेषपटल-द्वयरूपं राजसाहोवरेन्द्रानुसन्धानसमितिपुस्तकालये अस्ति । एतत्-पुस्तकद्वयमेवास्माभिरालोचितम् । उभयत्र पञ्चत्रिंशपटलस्य विद्य-मानत्वे साम्ये च उभयमेवेकं पुस्तकमिति निश्चितम् । ग्रन्थशेषे “इति श्रीपद्मपादाचार्य्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे षट्त्रिंशः पटलः” इति ग्रन्थकर्त्तृपरिचय उपलभ्यते । शारदातिलकस्य पदार्थादर्शाख्य-टीकायां राघवभट्टेन सीभाग्यभास्करे भास्कररायेण च स्वल्पग्रन्थे नामोल्लेखपूर्वकं पद्मपादाचार्य्यकृता प्रपञ्चसारव्याख्या उद्धृता । उद्धृतव्याख्याग्रन्थेन सह अस्मदुपलब्धव्याख्यायास्तत्तदंशस्य साम्यं दृश्यते । अतः प्रपञ्चसारविवरणस्य पद्मपादाचार्य्यकृतत्वं निःसन्देहम् ।

पद्मपादाचार्यैः सु प्रपञ्चसारविवरणप्रारम्भे एवमुक्तम्—
 “इह खलु लोकानुग्रहेकरसतया कृतशरीरपरिग्रहो भगवान् शङ्करा-
 चार्योऽपरोक्षीकृतपरदेवताकृतत्वः परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तः स्वयमे-
 काकी सम्पदा लब्धमानो दुःखीकृतजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च
 संस्तदनुग्रहाय समस्तागमसारसंग्रहप्रपञ्चागमसारसंग्रहरूपं ग्रन्थं
 चिकीर्षुरभिमतसकलप्रयोजनसिद्धये प्रथमतः परदेवतातत्त्वानुस्मरण-
 मार्गोर्लक्षणञ्च मङ्गलमाचरन् ग्रन्थादौ श्रीपयिकं विषयादिकमप्यर्थात्
 सूचयति अ क च ट त पाद्यै रित्यादिना ।” इति । नहि भगवत्-
 पादादन्यः शङ्कराचार्योपाधिकस्तच्छिष्यो भगवच्छब्देन व्यपदिश्यते,
 नापि भगवत्पादशिष्यकृतग्रन्थस्य पद्मपादाचार्यकृतव्याख्यासम्भवः ।
 अपिच—प्रपञ्चसारतन्त्रमवलम्ब्य गीर्वाणेश्वरस्वतीप्रपञ्चसारसंग्रह-
 नामकं निबन्धमेकं प्रणिनाय । तस्य कलिकाताराजकीयसंस्कृत-
 विद्यालयग्रन्थागारे पुस्तकमेकं मान्द्राजराजकीयपुस्तकालये च पञ्च-
 षाणि पुस्तकानि विद्यन्ते । ग्रन्थकारेण तस्यारम्भे—

“नत्वा श्रीशङ्कराचार्यं ममरेन्द्रयतीश्वरम् ।

कुर्वे प्रपञ्चसारस्य सारसंग्रहमुत्तमम् ॥”

तत्र प्रपञ्चसारे यच्छङ्कराचार्यैः रक्तं मन्त्रयन्त्रप्रयोगादि तत्सर्व-
 मपि सारभूतमेव, तथापीदानो मन्दप्रज्ञानां विस्तरशो ज्ञातुमनुष्ठानु-
 स्थाशकत्वात्त्यन्तापकारभूतत्वेन तत्सारतरं तदल्पग्रन्थेनैव यथा
 सर्वमन्त्रयन्त्रतन्त्रसारग्रहणं स्यात्, तथा सर्वतः सारं गृहीत्वा मया
 सत्सम्प्रदायसर्वस्वाभिधव्याख्यानोक्तमार्गेण वक्ष्यते ।” ग्रन्थसमाप्तौ च
 “इति श्रीमदमरेन्द्रसरस्वतीशिष्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वत्याः प्रियशिष्येण
 गीर्वाणेश्वरस्वत्या संगृहीतः प्रपञ्चसारसंग्रहः समाप्तः ।

शङ्करसामरेन्द्रश्च विश्वेश्वर इति त्रयम् ।

पुष्पातु मामकीं बुद्धिमाचार्यैकपया मुदा ॥

अमरीन्द्रजातः शिष्यो गोर्वीणेन्द्रस्य योगिनः (?) ।

तस्य विश्वेश्वरः शिष्यो गोर्वीणेन्द्रोऽहमस्य तु ॥

शिष्यः प्रपञ्चसारस्य व्यदधां सारसंग्रहम् ।

एनं दृष्ट्वाखिलाः सन्तः सन्तुष्टाः सन्तु सन्ततम् ॥”

इत्येवमुक्तम् । एतेन प्रपञ्चसारस्य सत्सम्प्रदायसर्वस्वनामकं व्याख्यान्तरमासीदिति ज्ञायते । मधुसूदनसरस्वत्या गुह्यरपि विश्वेश्वरसरस्वतो । अतोऽयं गोर्वीणेन्द्रसरस्वतो मधुसूदनसरस्वतो-समकालीनः भगवत्पादशङ्कराचार्यमतावनन्वी चेति प्रतीयते । अपिच, पञ्चशतवर्षेभ्यः प्राचीनेन आर्त्तप्रवररघुनन्दनभट्टाचार्य-तान्त्रिकप्रवरकृष्णानन्दप्रभृतिभिर्बहुभिर्निबन्धकारैः सम्प्राप्तिन कान्यकुब्जदेशोद्भवेन प्रथितनाम्ना राघवभट्टेन शारदातिलकतन्त्र-स्वकृतपदार्थादर्शाख्यटीकायां प्रपञ्चसारवचनानुद्धृतानि, कुत्रचित् पद्यपादाचार्यकृततद्व्याख्याश्च । तन्त्रसारादिषु उद्धृतप्रपञ्चसारवचनानां पूर्वं “तथा च प्रपञ्चसारं” इत्येतावन्मात्रलेखनेन प्रपञ्चसारनिबन्ध-परिचयो न ज्ञायते । पदार्थादर्शं तु सर्वत्र प्राचार्यपदमुक्तिस्तस्य प्रपञ्च-सारवचनानुद्धृतानि, एतावन् विग्रहः । तथाहि—तत्र शारदा-तिलकप्रथमपटलप्रथमश्लोकव्याख्यानं, यथा—

“तस्यैवोकारयोगेन स्यादोकाराह्वयः स्वरः ।”

इत्याचार्यकृतेः । इत्युक्त्या प्रपञ्चसारतृतीयपटलत्रिषष्ठितम-श्लोकाहं सुद्धृतम् । प्रथमपटलसप्तमश्लोकव्याख्यायाम्—“प्राचार्यास्तु—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः मन्निधेस्तदा ।

विचिकीर्षनीभृता क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥” इति

इत्युक्त्या प्रपञ्चसारप्रथमपटले कचत्वारिंशश्लोक उद्धृतः । प्रथम-पटलषोडशश्लोकव्याख्यायाम्—“तदुक्तमाचार्यः—

“स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः ।

विःमूलाः किंक्रियाः सर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसि ॥

इति पृष्टः परं ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम् ।”

इत्यस्य पद्यस्य व्याख्यानं पद्मपादाचार्येण व्याख्यातं—‘सर्वेष्वक्षर
उपादानादिकं संप्रहेषोक्तवान्, इत्याह इति पृष्ट इति । प्रकर्षेण
मीयते ज्ञायते इति प्रमिता प्रकृतिः, प्रमिनोति जानातीति प्रमितः
पुरुषः, प्रमिनोति परिच्छिनत्तीति प्रमितः कालः, तेषां प्रमितानां
वाचकमक्षरं प्रमिताक्षरं परा वाक् सतत्त्वं हकार इत्यर्थः । संप्रहेषो-
क्तस्वामितिपत्तिमालक्ष्य तदेव विवृणोति—

“यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ।” इति ।

न क्षरत्यश्रुते वेति व्युत्पत्त्या अक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्
इत्यादिना । * इत्युक्त्वा प्रपञ्चसारप्रथमपटलस्थ षोडशसप्तदश-
श्लोकी पद्मपादाचार्येण कृततद्वाक्यानां उद्धृता । तथाच चतुर्थपटलत्रय-
शीतितमश्लोकव्याख्यायां—“तथाचाचार्यवचनं दोष्ठापटले

तद्द्वयान्नसो उदीर्य तदनु प्राणा इहायान्ति । इति ।

तद्दीकाकाराः पद्मपादाचार्या व्याख्यातवन्तः—‘वाङ्मनसग्रहणं
चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणानामुपलक्षणार्थम् इति । तथा प्राणप्रतिष्ठापटले
आचार्याः—

‘तद्द्वयान्नसो दृशं श्रुतिमथां घ्राणञ्च सप्राणकम् ।’ इति ।

अत्रापि टीकाकारैर्व्याख्यातं ‘दृक्पदेन चक्षुःपदं गृह्यते’ इति ।
इत्युक्त्वा प्रपञ्चसारस्य पद्मपादाचार्येण कृतव्याख्यासहितः षष्ठपटली-
याष्टत्रिंशत्तमश्लोकांशः षष्ठत्रिंशत्पटलोद्दित्तौयश्लोकांशश्च उद्धृतः ।

* अक्षरदुपलक्षणपद्मपादाचार्यटीकायाम्—“* * * संप्रहेषोक्तवान्, इत्याह इति पृष्ट
इति । प्रमिताक्षरं प्रकर्षेण मीयते मिनोति परिच्छिनत्तीति क्रमेण प्रकृतिपुरुषकालाः
प्रमिताः । प्रमितानां * * * तदभिन्नं प्रमिताक्षरं परा वाक् सतत्त्वं हकार इत्यर्थः । तस्य
बौजविन्दुनाद्वेषेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अहं निखनद्वेषेण वा तत्र प्रकृतिरुपादान-
नितरं निमित्तमिति शब्दिसंश्लेषाभिप्रायः । इतिसंप्रहेषोक्ते पुत्ररे तेषामप्रतिपत्तिमालक्ष्य शब्दिसं-
श्लेषाभिप्रायं विवृणोति सूत्रमिति ।” एवमकारः पाठो दृश्यते । वस्तुतः बहुप्राचीनस्य कस्य क-
स्यक काव्यनिदाहेभ्योऽपि पाठान्तरं सञ्जातमित्यनुमीयते ।

एवं रात्रवभट्टः पदार्थादर्शं बहुषु स्थानेषु आचार्य्यपदसुक्तिश्च प्रपञ्चसार-
वचनानि पञ्चपादाचार्य्यं कृततद्व्याख्याश्च उद्धृतवान् । अपिच—द्विगत-
वर्षप्राचीनेन कर्णाटदेशोद्भवेन बहुनिबन्धकर्ता सुगृहीतनाम्ना भास्कर-
रायेण ब्रह्माण्डपुराणोत्तरखण्डान्तर्गतललितासहस्रनामस्तोत्रस्य
खक्ततसौभाग्यभास्करनामकभाष्ये [निर्णयसागरयन्त्रमुद्रिते ८८ पृष्ठे]

तदुक्तमाचार्य्यः—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्य भावः परास्त्रः

पश्चात् पश्यन्तस्थ हृदयगो बुद्धियुक्तध्यामास्त्रः ।

वक्त्रे वैखर्य्यं च रुरुदिषोरऽपि जन्तोः सुषुम्ना-

बहस्तस्मान्भवति पवनप्रेरितो वर्णःसङ्घः ॥” इति

इतुप्रकृता प्रपञ्चसारस्य तृतीयपटलीयत्रिचत्वारिंशत्तमश्लोक
उद्धृतः । तत्राप्यन्यत्र [२७ पृष्ठे] “तत्त्वरूपनिर्णयः प्रपञ्चसारि
प्रणवपटले, व्याख्यातृभिः पञ्चपादाचार्य्यैरपि प्रणवार्थदीपिकादि-
ग्रन्थान्तरे च भूयानस्य तिस्तारो द्रष्टव्यः । इतुप्रकृता प्रपञ्चसारस्य
पञ्चपादाचार्य्यव्याख्याप्यङ्गीकृता । भगवत्पादस्य सर्वेषामाचार्य्य-
स्वरूपत्वात् केवलाचार्य्यपदेन स एवाभिधीयते । एवं भास्कररायोऽपि
बहुत्र आचार्य्यपदीक्षेखपुरःसरं प्रपञ्चसारवचनान् उद्धृतवान् ।

अपिच मान्द्राजप्रदेशस्थसञ्ज्ञाद्रिनिवासिना भास्कररायादर्ष्या-
चीनेन विद्युतनाम्ना शैवनीलकण्ठेन च खक्तततिलकास्त्रदेवीभाग-
वतटीकायां तृतीयस्कन्धोयत्तृतीयाध्यायस्य चत्वारिंशत्श्लोकव्याख्यायाम्
आयुधार्थसु प्रपञ्चसारि भुवनेश्वरीपटले श्रीमच्छंकरभगवत्पादेर्षि-
स्तरिणोपपादित इति तत एवावधार्य्यः” इतुप्रकृता भगवत्पादस्य
प्रपञ्चसारकर्त्तृत्वमङ्गीकृतम् । एतावन्निर्णीतं प्रपञ्चसारतन्त्रं शरी-
रकभाष्यादिप्रणेतृभिः श्रीमच्छंकरभगवत्पादेः प्रणीतमिति ।

एतावत्प्रमाणपरम्परया मन्यामहे वयं प्राचीनार्ष्याचीननिबन्ध-
कर्त्तृणां शैवशास्त्रविशुद्धाहै तवादिनां केषाञ्चिदपि मनसि प्रपञ्चसारस्य
भगवत्पादकर्त्तृत्वे सन्देहस्त्वेषोऽपि न सञ्जात इति । गुरुपदेश-

दरिद्राः साधनविमुक्ताः प्राचीनतत्त्वानुसन्धित्मापरायणाः सर्व्वश्रम्याः
 केचिदाधुनिकासु मन्यन्ते — विशुद्धाद्वैतवादप्रचारपरायणानां परि-
 षामवादं खण्डयतां श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याणां परिणाम-
 वादाश्रयोपासनाकाण्डोयतन्तुग्रन्थप्रणयनसम्भवमिति । मदीया-
 श्रजपूज्यपादश्रीयुक्तगिरीशचन्द्रवेदान्ततीर्थमहाशयेन “शङ्करा-
 चार्यैर धर्ममत” नामकवङ्गभाषानिबन्धपुस्तिकायां भगवत्पादस्य
 तन्तुशास्त्रप्रणयन कारणं प्रदर्शितम् । तथाप्यत्र किञ्चिदुच्यते—भगवत्-
 पादगिण्यत्वप्रार्दिनाम् अद्वैतज्ञानानधिकारिभ्यो विषयपरायणेभ्यः पञ्च-
 देवतोपासनां भगवानुपदिदेशेति शङ्करविजयादिग्रन्थेषूपलभ्यते ।
 लोकाजुजिष्टुर्भगवत्पादस्तस्या एवोपासनायाः पद्धतिं ग्रथित्वा
 प्रपञ्चसारतत्त्वं प्रणिनाय । अद्वैतज्ञानानधिकारिणां सगुणोपा-
 सकानाम् उपासनार्थपरिणामवाद एवानुजज्ञौ । तथाहि शारौरक-
 भाष्ये [२।२।१३] तदुक्तिः—“सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण
 “तदन्वयत्वम्” इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु “स्थालीकवद्” इति
 महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्य्यप्रपञ्चं
 परिणामप्रक्रियाञ्चाश्रयति सगुणोपासनेऽप्युच्यते” इति ।

तन्तानुयायिनः शैवाः शाक्ताश्च अद्वैतवादिनो मायावादिनश्च ।
 स्वरभेदेन मायापि शक्ति-विद्या-माया प्रकृत्यादिशब्दैस्तत्तच्छास्त्रेषु
 व्यपदिश्यते । तान्त्रिकमायावादः शङ्करसम्मतविवर्त्तवादस्य मूलं,
 शङ्करसम्प्रदायः त्रीविधोपासक इति किञ्चदन्तरपि प्रचरति । शङ्करा-
 चार्य्यं परमगुरुगौडपादोऽपि श्रीविद्यारत्नसूत्रनामकं श्रीविद्यो-
 पासनापरं तान्त्रिकसूत्रग्रन्थं प्रणिनाय । असौ सूत्रग्रन्थः शङ्करारख्य-
 ज्ञतः, तस्य दौषिका च अद्यापि प्रचरति । अस्माभिरपि मान्द्राजट्टि-
 केनृवास्तव्यश्रीनिवासभायारमहोदयसकलशास्त्रसदीपिकस्य तस्यैका
 लिपिरूपलब्धा । भास्कररायोऽपि सौभाग्यभास्करे बहुत्र गौडपादीय-
 सूत्रेतुराशेषपूर्वकं श्रीविद्यारत्नसूत्रानुसङ्गतवन्तः । शङ्करारख्यो-

ऽपि सङ्गतदीपिकायां” “तदीयशास्त्रप्रकरणार्थं तदुपासकानां ज्ञातानु-
ष्ठानतया पुरुषार्थाय भगवता गौडपादेन तद्ग्रहस्यं सर्वमभ्यरत्नसूत्रैः
सूत्रितम्” इत्युक्तवान् । भगवत्पादोऽपि श्रीविद्याया बह्विनि-
स्तोत्राणि प्रणीतवान् । तत्रानन्दलहर्यप्रपरनामधेयं सौन्दर्यलहरी-
स्तोत्रं प्रसीदतमम् । तस्यार्यावर्त्तदाक्षिणात्यवास्तव्या बहवो
टीकाकारा बभूवुः । सर्वेऽपि तस्य भगवत्पादकर्त्तृत्वं स्वीचक्रुः ।
एतावता च एतत्सम्प्रदायस्य श्रीविद्योपासकत्वं प्रतीयते । अलमिति
विस्तरेणात्रैव विरमामि ।

समस्यापूर्त्तिकौतुकम् ।

(लेखकः—श्रीहरिहरशास्त्री)

आसीदिह गीर्वाणवाणीलीलानिकेतनायमानि भारतवर्षे समस्य-
पूर्त्तिरूप-कविता-कौतुकमधिकृत्य कोऽपि विनोदातिशयः सङ्गदया-
नाम् । अनेन वाग्व्यापारेणैव प्रोच्यते स कवीनां द्रुतनिर्माण-
नेपुण्यमनन्यसामान्यः प्रतिभाविशेषश्च । अन्यरचितैकपादेन
सममर्थसौष्ठवं सङ्गमय्य शिष्टं पादत्रयं रत्ननीयमिति न खलु सुकर-
निर्माणं समस्यापूरणाम्बकं कविकर्म । एवं पारतन्त्रेण काव्य-
प्रणयनरीतिः संस्कृतसाहित्येष्वेव विजयतेतरां नान्यत्र । अस्यापि
केषाञ्चित् विद्यामोदिनां सामन्तनरपतीनां गोष्ठेषु विहङ्गमरिष्ठाः परी-
क्षन्ते काव्यनिर्माणप्रतिभासु कठिनकठिनाभिः समस्याभिः । सत्-
स्त्रियन्ते च ते तैस्ते राजभिर्धनधारावर्षैः सहर्षम् ।

ये तावदनुशीलनेन काव्यकरणपाठवमधिगन्तुमभिलाषन्ति,
तेषां नाम समस्यापूर्त्तिरेव ज्ञायानुपाय इत्यामनन्ति काव्यकवित्व-

शक्तिकाः प्रेक्षावन्तः । अमानुषमनीषः कविकुञ्जशिरोऽलङ्कारहीराय-
माणः प्रेमचन्द्रतर्कवागीशोऽपि 'कथमस्माकं' काव्यनिर्माण-सामर्थ्यं
भविष्यतीति पत्रं निर्व्वेदमापन्नो गुरोरुपदेशात्, प्रतिदिनं तन्निर्दिष्टा-
मिकैकां समस्यां सम्परयन्नासीत् । अनयैव दिशा स्वस्वान्वेषाच्च
समस्यापूरणैर्या खलु पुस्तिका निर्व्वर्त्तिता 'समस्याकल्पलते'तिनाम-
धेया, तत्रादावैव प्रकटितं प्रेमचन्द्रेण—

“कविता भविता कस्मादस्माकमिति भावितः ।

गुरुः समस्यामेकैकामारिभे दातुमुत्सुकः ॥

नित्यं तत्पूरणादेषा जायते लोकविस्तृतिः ।

सा समस्याकल्पलतानाम्ना खगतासु भूतस्ये ॥”

'काव्यादर्श'- 'नैषधचरिता'-दीनां टीकास्तद्व्यशोमात्रावशेषः प्रेम-
चन्द्रः कौटुककाव्यनिर्माणकुशलः समजायतेति न खलु न ज्ञातं
विद्वद्भिः ।

युक्तमुक्तामाचार्येण दण्डिना—

“तदस्तचन्द्रै रनिशं सरस्वती अमादुपास्या खलु कौर्त्तिमोप्सुभिः ।

कश्चि कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा विदग्धगोष्ठेषु विहर्त्तुमीयते ॥”

उपासनाप्रकारेषु समस्यापूर्त्तरभ्यासो विशेषेण फलोपघायक इति
कृत्वा काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाव्यवस्थापित-'साहित्याचार्य'-
'परौक्षायात्मन्तीमे वीं गृह्यते तावत् समस्यापूर्त्तेः परौक्षापि । अनति-
चिरपूर्व्वमपि विद्वत्परिषदि शास्त्रार्थ इव समस्यापूरणमपि पण्डित-
प्रकाण्डानां महत्याः प्रतिष्ठायाः स्थानमासीत् ।

अत्रोपश्रियन्ते सङ्घदेश्यः पाठकेभ्यः स्वरचिताः परकीयाश्च
केचन समस्यापूरणात्मकश्लोकाः,—

समस्या—“नकारोऽलङ्कारो जयति सुखचन्द्रे वृगदृशः ॥”

न दत्ते प्रतुशक्तिं निवसन्विमुक्तिं न सङ्घते

धुनाना मूर्धानं स्फुटवचनशून्योत्तरयति ।

परौरभारणे त्वसहनतयास्याः परमहो

“नकारोऽलङ्कारो जयति मुखचन्द्रे मृगदृशः ॥”

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

निकुञ्जे गुह्यदुर्भिमधुरमलिपुञ्जैर्मुखरिते

समायाते नाथे रतिमतिधिभृतेऽर्थितवति ।

वहन्त्या अप्यन्तर्मनसिजरुजामष्टगुणितां

“नकारोऽलङ्कारो जयति मुखचन्द्रे मृगदृशः ॥”

(श्रीशचन्द्रविद्यारत्नस्य)

अये कान्ते किन्ते सखि हृदयकोषे कियति मे

कियत्स्थानं न्वास्ते मयि वदति सा मे मुखमिदम् ।

सुसुम्भ्य खोरास्योत्तरमिदमदाक्रेति न सखे

“नकारोऽलङ्कारो जयति मुखचन्द्रे मृगदृशः ॥”

(महामहोपाध्याय-कविसभ्राट्-पण्डितराज-
श्रीयादवेश्वरतर्करत्नस्य)

‘प्रिये यामि’ स्वामिन्यशनिकठिनं भाषणमिति

ब्रुवाणे विच्छेदज्वरमनुभवन्तया गुरुतरम् ।

विनम्रश्रीवायाः सजलनयनाया मृदुतमो

“नकारोऽलङ्कारो जयति मुखचन्द्रे मृगदृशः ।”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“किं कार्यं परिशिष्टमस्ति भवतो जानामि नाहं कले ।

वेदं वेद न कोऽपि भूधरदरीलीना मुनीनां गिरः

स्वच्छं च्छेच्छमत्तं जनास्तदनुगाः का नाम धर्म्याः क्रियाः ।

मद्यं ह्ययमतीव वारवनिताः श्रेया न गुर्वादयः

“किं कार्यं परितिष्ठमस्ति भवतो जानामि नाहं कले ॥”

(श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

समस्या—“प्रविशति जलमध्ये शीतभीता मृगाक्षी ।”

तपसि तपनतापे क्षामभूते सरस्या-

स्तटमुपगतवत्यः स्नातुकामास्तरुण्यः ।

अवतरति न काचित् प्रोक्षिता सा कयाचित्

“प्रविशति जलमध्ये शीतभीता मृगाक्षी ॥”

(महामहोपाध्याय-कविसभ्राट्-पण्डितराज-
श्रीयादवेश्वरतर्करत्नस्य)

पतति शिशिरविन्दुदंष्ट्रबन्धं विभिन्दन्

वहति मुहुरशेषः शीतलां मानरिखा ।

उचितवसनहोना मत्तुकामातिदौना

“ प्रविशति जलमध्ये शीतभीता मृगाक्षी ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“सहेत विरहव्यथां वन शिरोधमृद्दी कथम् ।”

पिकोऽनुकुरुते स्वरं शशभृटेषु वज्राय ते

विसं ननु करायते कमलमक्षियुग्मायते ।

प्रियस्मरणबोधकं निखिलमेव संलक्ष्यते

“सहेत विरहव्यथां वन शिरोधमृद्दी कथम् ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“दिनद्वयं वर्षमध्ये पतिवक्रं न वीक्षते ।”

चतुर्थीर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य भाभिनो ।

“दिनद्वयं वर्षमध्ये पतिवक्रं न वीक्षते ॥”

(राजकुमारन्यायरत्नस्य)

समस्या—“तुषारान्ते पश्य ध्वनति परितः कोकिलयुवा ।”

“अपेयं पानीयं तुहिनवरणः शोर्ताकरणो

नलिन्यां मालिन्यं सपदि च बलाद् येन विहितम् ।

गतोऽसौ शीतर्त्तमंधुरयमुपैतोति सुदित-

“सुषारान्ते पश्य ध्वनति परितः कोकिलयुवा ॥”

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

समायातो नाथः कथमहह नाद्यापि स युवा

कथं प्राणान् घास्ये मरणसमयेऽग्निन् सहचरि ।

वसन्तः सामन्तो मदननृपतेरिति सबल-

सुषारान्ते पश्य ध्वनति परितः कोकिलयुवा ॥”

(महामहोपाध्याय कविसम्राट्-पण्डितराज-
श्रीयादवेश्वरतर्करत्नस्य)

समस्या—“नाद्यापि किं प्राविशत् ।”

शीताशुः क्षयितागितः परभृतः कृष्णत्वमासादितः

कामो नाम निरङ्गतामुपगतो माहृक्स्त्रियाः शापतः ।

ये ये तापविधायकाः मपदि ते सर्वेऽपि देव्यं गताः

किन्त्वे को दयितो जलतुरसि मे “नाद्यापि किं प्राविशत् ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“किं पोष्यते निर्हयम् ।”

भ्रुभङ्गोभिरनङ्गसुन्दरधनुर्वक्त्रेण शीतय्युतिं

बाहुभ्याश्च मृणालकामलदलं वाचापि पुञ्जोकिलम् ।

तुच्छत्वेन पुराऽन्वमन्यत बधुरेषा ततः सन्ततं

सर्वेस्तेरधुना तु नाथविरहे “किं पोष्यते निर्हयम् ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“स्मितमुखो कुचकुम्भमहर्निशम् ।”

न बहिरिति पुरेव पुरान्तराद्-

भजति कामपि कामकृतां दशाम् ।

रहसि पश्यति किञ्च नवीत्यितं

“स्मितमुखो कुचकुम्भमहर्निशम् ॥”

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

प्रियतमे सहभा समुपागते
 विजहती तनयं स्तनपायिनम ।
 निपुणमावृणुते वसनाङ्गलेः
 “स्मितमुखी कुचकुम्भमहर्निशम् ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“दग्धो करोति नलिनीं स्वकरेण मितः ।”

प्राणोपमाः प्रियतमा अपि मित्ववग-
 दं ह्यन्त एव यदि जौवनयोगशून्याः ।
 यद्दृश्यतामहह जौवनतो वियुक्तां
 “दग्धो करोति नलिनीं स्वकरेण मितः ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“धवलयति धरित्रीमन्धकारप्रचारः ।”

नभसि किमु कदाचिद्भासते पद्मवापो
 तपति तुहिनरश्मिभू^० तलं किं कदापि ।
 क्वचिदपि च किमेतत् अयत् नन्वमारो
 “धवलयति धरित्रीमन्धकारप्रचारः ॥

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“भानूदये कमलिनी मलिनोवभूव ।”

एकान्तकान्तविरहे पतिदेवतानां
 लुप्ता भवेदभिरुचो रुचिरं चिरेण ।
 अस्ते रवौ हि शशिनः प्रमदप्रदेऽपि
 “भानूदये कमलिनी मलिनोवभूव ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ।”

स्मितास्यगर्वेण कृतावधीरणः
 सुपर्वपर्वोदितशर्वरोपतिः ।

वधूवधायाश्च करं विसारय-

“त्यहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥”

(श्रीहरिहरशास्त्रिणः)

समस्या—“सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे ।”

धवाङ्गलीना धवसङ्गमाथे

दिगम्बरत्वाद्विधवा निशीथे ।

नितम्बिनी भाति न भाति कस्मात्

सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे ॥”

(महामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नस्य)

अच्छेदविच्छेदरता ह्यगादी-

नक्तं विधुं व्योमतले विलोक्य ।

सूर्योऽयमित्यं किमु मानिनि स्यात्

“सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे ॥”

(महामहोपाध्यायपण्डितराज कविमन्नाट-श्रीयादवेश्वर-
तर्करत्नस्य)

समस्या—“नाराधि नारायणः ।”

वाढं सोढमहर्निशं विषयजं दुःखं न तप्तं तपः

भ्रान्तं भ्रान्तिकृतश्रमेण धनिनां द्वारेषु तीर्थेषु नो ।

दातारः किल कातरिण च मया भिक्षाशया सेविताः

हा कष्टं क्षणमप्यभीष्टफलदो “नाराधि नारायणः ॥”

आदिरसमाश्रित्य—

विभ्राणां मुखनेत्रपाणिचरणव्याजेन पद्मावलीः

कम्बुं कण्ठमिषेण चक्रयुगलं पीनस्तनव्याजतः ।

त्वां हित्वा सुगदाधरां विधुमुखीं चक्रं गदां पङ्कजं

शङ्कं पाणितले दधत् स च मया “नाराधि नारायणः ॥

रीतिरसौ समस्यापूर्त्तः सङ्गस्रवर्षपूर्वमपि भारते वर्षे विरराजेति प्रदर्शनेऽस्माभिरधस्तात् ।

जैनजनसभाजनभाजन 'मादिपुराण' प्रणेता श्रीमान् जिनसेनाचार्यः "पार्श्वभृगुदय" नाम किमपि खण्डकाव्यं निवबन्ध, यत्र स महा-कविकालिदासकृतस्य 'मेघदूत' य क्रमेण प्रतिश्लोकमेकैकपादं समस्यारूपेणादाय प्रणिनाय स्वयम्भविष्टपादान् । अथादौ कथाव-तारं काव्यस्यास्य प्रदर्शं कानिचित् पद्यानुपहरिष्यामि विद्यारसि केभ्यः पाठकेभ्यः ।

"इहैव भरतक्षेत्रे सुरम्यविषये पौटनपुरे अरविन्दनृपतिः भुवं पूर्वं पालयति स्म । तदा विश्वभूतिनाम्नो द्विजम्बनोऽनुदर्यास तनयौ कमठमरुभूतिसंज्ञकौ तद्भूपतेर्भ्रान्तिपदं प्राप्तौ । तयोः क्रमेण वरुणा वसुधरा च भार्य्ये बभूवतुः । तयोः कनीयान् मरु-भूतिः कदाचित् वष्ववोर्धरिपुराजविजयाय निजस्वामिनारविन्दभूपे-नामा जगाम । तदा लब्धावसरो दुर्गाचारो ज्यायान् कमठः स्वभार्या-वरुणामुखेन वसुधरां भ्रातृपत्नीमङ्गीकारयामास किल । राजा विपन्नविजयानन्तरं स्वपुरागमने तद्दुर्वृत्तिं ज्ञात्वा भ्रातृपत्नीमितस्य का वाञ्छेति मरुभूतिं पृष्ट्वा तद्वचनानुसारणं पुरप्रवेशात् पूर्वंमेव भृत्यमुखेन दुःसहामात्रां कारयित्वा अन्नञ्चक्षुर्विषयो माभूदिति पुरात् कमठं निर्घाटयामास । सोऽपि भ्रान्तिरि क्रुद्धो वनं गत्वा तापसवृत्तिं बभार । अथ मरुभूतिरागत्य भ्रातृवार्त्तामाकलय्य पश्चात् तापाद्गत्वा तमन्विष्य तत्कोपशमनाय पादयोरानमंस्तेनैव क्रोधाग्नेन मस्तकस्थशिलापातेन मारितः । एवं भवान्तरेष्वपि तेनैव मृतिमित्वेत्वा कश्चिद्भवे तीर्थंकरनाम लब्धात्रैव काशीविषये वाराणसीपूर्व्यां विश्वसेनामहाराजस्य ब्राह्मोदेव्यास सूनुः पञ्चकल्याण-धिपतिः पार्श्वनाथनामा मरुभूतिवरस्तोर्थेऽहरो बभूव । कमठचरसु चिरं संसारे भ्रमित्वा शम्बरनामा ज्योतिरिन्द्रो भूत्वा स्वैरविहार-

समये परिनिष्क्रमणकल्याणानन्तरं प्रतिमायोगस्थितं तन्मनोन्द्रं विलोक्य प्राप्तानविरोधेन घोरोपसर्गं चकारेत्यादि कथासङ्गतिर्विस्तरेण तत्पुराणेऽवलम्ब्या ।”

(“पाश्चाभ्युदय”काव्यस्य टीका १—२४:)

इतः प्रभृत्सारभमानस्य ‘पाश्चाभ्युदय’काव्यस्य निवेद्यन्ते कीचित् समस्यापुराणात्मकश्लोकाः,—

“सोऽसौ जाह्नवः कपटहृदयो दत्यपाशो हताशः
स्रुत्वा वैरं मुनिमपष्टुणो हन्तुकामो निकामम् ।
क्रोधात् स्फूर्जन्भवजलमुचः कालिमानं दधान-
“स्तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः ॥”

(१म सर्गः ८ श्लोकः)

“वित्तानिघ्नः स्मरपरवशां वल्लभां काञ्चिदेकां
ध्यागव्याजात् स्मरति रमणीं कामुको नूनमेव ।
अज्ञातं वा स्मरति मुदती या मया दूषिताऽसौत्
“तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीम् ॥”

(१म सर्गः, ३३ श्लोकः)

“वस्त्रापाये जघनमभितो दृष्टिपातं निरोद्धुं
यूनां क्लृप्ता सुरभिरचिता यत्र मुग्धाङ्गनानाम् ।
कम्पायत्तात् करकिशलयदन्तराद्धे निपत्य
“ङ्गीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥”

(२य सर्गः ११३ श्लोकः)

“यस्या हेतोस्तत्र च मम च प्राग्भवेऽभूद्विरोध-
स्तत्रात्पद्मा निवसति सती साधुना किन्नराणाम् ।
द्रष्टा सौम्यं सज्जलनयना त्वां स्मरन्ती स्मरार्ता
“मध्ये चामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ॥”

(३य सर्गः, १८ श्लोकः)

“भो भोः साधो मम कुरु दयां देहि दृष्टिं प्रसीद

प्रायः साधुर्भवति कश्चार्द्राङ्कितस्वान्तवृष्टिः ।

योगं तावच्छिथिलय मनाक् प्रार्थनाचाटुकारै-

“रात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥”

(४४४ सर्गः, ३३ श्लोकः)

(क्रमशः)

चन्द्रालोके

(पूर्वतोऽनुगतम् ।)

(श्लोकः—श्रीधूर्त्विप्रसादकाव्यतीर्थः ।)

राजमार्गः ।

वाणी यस्य मुखाब्जजे निवसती सौभाग्यदेवी रमा

शान्तीराज्यविराजिनी प्रणयिनी भक्तिः परा सास्त्रिकी

नीतिः शत्रुविमर्दिनी स्रष्टृदये सत्यं हि बन्धुः सतो

दिक्रपालांगभवस्य चास्य नृपतेराज्यं हि नाकायते ।

(उपसृत्य) राजन् ! स्वस्ति—

राजा—भगवन् ! अभिवाद्ये —

(प्रणमन्ति सर्वे ।)

मुनिः—सर्वथा पुरुषायुषजीविनो मनःप्रसादस्ते भूयात् ।

राजा—भगवन् ! भवत्प्रसादात् सर्वमाशंसामहे, किन्तु बल-
वति रिपौ श्रीकृष्णे क्व नो मनःप्रसादः ।

मुनिः—तेनैव ते प्रसादो नूनं भविता ।

राजा—कथमेवम्बिधेष्वपि व्यसनेषु मामुपहसति भगवान् ;

शत्रुर्हि मत्साम्राज्यमाक्रम्य सर्व्वस्वं जिह्वीर्षति । अतस्तावत्
प्रसादः कथमिति निपुणमनुसन्धानोऽपि न कथमपि सम्भावयामि ।

सुनिः—किन्नाम ; नर्म्मवादिनमिव स्तावकमिव दक्षिणाक्रीत-
देवलमिव मां ब्राह्मणव्रजं वेत्सि ? किमहं त्वां मिथ्यास्तुतिपरम्परया
प्रतारयितुमागतः ; अरे ! क्षत्रियापसद !

मन्दारप्रणयावलेपविजहद्विप्रप्रदत्तस्त्रजो

जिष्णोर्गर्व्वविनाशिनं रघुपतेः सौमित्रिमायापहम् ।

दुष्मन्तप्रणयार्थि-कण्वदुःहृतुः सौभाग्यनाशचमम्

उर्व्वंश्या वहुवानिदानमिह मां त्वं विद्धि दुर्व्वाससम् ॥

राजा—(पादयोः पतित्वा) क्षमतामजानता मया यद्ग्राह्यत-
मधुना ; पुरा केनापि कारणेन भृशमुद्दिग्धः खिन्नमना एवमनार्थ-
माचरितवान् ।

दुर्व्वासाः—(उत्थाप्य) वत्स ! उत्तिष्ठ मा ते चित्तैकस्यमस्तु ।

राजा—(उत्थाय) महर्षे ! तपोलब्धज्ञानातिशयस्य योगिनो न किञ्चि-
दविदितमस्ति ।

दुर्व्वासाः—अतस्त्वां ध्यानावगतवृत्तान्तो यथाकथञ्चिदुपदेष्टु-
मिहागतः ; श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

दुर्व्वासाः—वत्स !

ववं ते राण्यनाघोऽस्तु वरमस्तु वनालयः ।

न तथापुत्रर्व्वंशी देया कृष्णाय जीविताशया ॥

राजा—भगवन् ! एतैरमात्यादिभिस्तत् प्रागेव मन्वितमधुना
तु भगवद्दत्तसा सम्यगवधारितं ; तथाप्येवं विभेमि, यदि स नाम
जातामर्षः सहसा यदुक्तेष्वपरिवृतः पुरीमिमामवसृज्य सर्व्वान्
पौरान् विनाशयति ?

दुर्व्वासाः—वत्स ! अलमस्त्रं शङ्कया ; ते पुनर्वीरा वीरधर्मै-

मनुष्याश्च कदापि पौरिषु विघ्नान्नोत्पादयिष्यन्ति । त्वद्द्वैतेष्वेवामास्य-
सेनापतिवर्गेषु राज्यभारं निक्षिप्य त्वत्सन्तः पुरान्तर्दत्तिना सुदृङ्गा-
द्वारेण नगराद्द्विर्गम्य देवजातान् देवान् वाश्रय । अत्रान्तरे यदि
साहाय्यदानायाभ्यर्थिता आर्यावर्त्तनरपतयः समागच्छन्ति, तदानाया
सेन दुष्यारमिमं विपत्प्रागरं तर्त्तुं समर्थः स्याः ।

राजा—भगवन् ! न मम्यङ्निश्चिनामि पलायनं कुतः सन्भाव्यते
क्षत्रियाणामिति तदपोह लोकेऽयशसे परत्र च महारौरवाय भविष्य-
तेषु ।

दुर्वासाः—(सन्नभङ्गं) का नाम तवेद्विकपारत्रिकभावना ?
केवलं महत्तसा कार्यमवधार्यताम् ।

राजा—अपिच भगवन् ! भगवता श्रीकृष्णेन सह ते नाम नर-
पतयः कथङ्कारं योद्धुं समर्था भवेयुः ।

दुर्वासाः वत्स !

निर्वीरं किम् भारतं किमिति भो नाञ्जस्त्रलाः क्षत्रियाः ।

विंवा भास्करचन्द्रवंशतनया जीवन्मृता दुर्बलाः ।

येषां मिहपराक्रमोद्भूतभुजाटोपेन सर्व्वा मही

सन्त्रस्तेव पलायते मृगवधूः प्राणात्ययाशङ्कया ॥

किञ्चास्मिन् सम्यहारे यस्य देवो क्षमता विद्यते स वा, यस्य वा
तस्मिन् भगवति वासुदेवे परमा भक्तिरस्ति स वा योद्धुं शक्नुयात् ।

राजा—भगवन् ! तद्भक्तस्तेन सह युध्यत इति कथं सङ्गच्छते ?

दुर्वासाः—प्रतिज्ञापालनं महाव्रतं क्षत्रियाणामिति मन्यमाना
यदि ते प्रतिज्ञापालनाय विरोधमपि कुर्वन्तः, तदा स हि महानुभाव-
तया भक्ताधीनो दीनबन्धुस्तत् प्रतिरोद्धुं न शक्नोति ; तद्वत्स ! केवल-
मिहसंशंसामहे —

शत्रून्नुद्धर रक्ष गौरवमदो मन्यस्व कौत्सिं परां

धर्मो क्षत्रियराजवंशसुलभे वर्त्तस्व शोकं त्यज ।

उत्क्षिप्यासिलतां विजितुमनसा धावस्व युद्धस्वर्षी
यच्छक्रता करणीयमस्ति सफलं तन्नाम वो जायताम् ।

परमार्थतस्त्वेवं किल सर्वथा मन्तव्यम् ।

अत्रियाणां यशोदेहं क्षात्री यत्तं हि जीवनम् ।

स्मारं स्मारमिदं वीर ! धर्मो रक्ष जयोऽस्तु वः ॥

राजा—यज्ञवानादिशति ।

दुर्वासाः—तत्साधयामां वयमिदानीं स्वकार्यसाधनाय ; सत्स-
वसरे पुनरपि साक्षात्कारो भविष्यति । विजयतां (निष्क्रान्तः) ।

सेनापतिः—(अपधार्थ्य) हन्त ! विजितमस्माभिर्यदयं महा-
राजोऽधुना न्यक्ततदौर्ध्वनस्यः समरायात्सहते नाम ।

राजा—यथाभिहितपूर्वमनुष्ठेयताम्

सेनापतिः—यथाज्ञापयति देवः ।

(निष्क्रान्तः)

राजा—(दक्षिणाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा) अहो शुभफलाग्नि-
दक्षिणाक्षिस्यन्दनं समरविजयमागंसते ।

(ततः प्रविशति सभ्रान्ता जयत्सेनः ।)

जयत्सेनः—विजयतां विजयतां महाराजः ।

राजा—अपि जानामि का वार्त्ता परराष्ट्रस्येति ।

जयत्—देव ! महती वार्त्ता विद्यते, तामिव तूर्णं भवते
निवेदयितुमुपागतोऽस्मि ।

राजा—अवहितोऽस्मि, कथयताम् ।

जयत्—देव ! गच्छहेव पथि भवत्प्रतिनिधिं कमपि प्रशिक्षिं
पूर्वपरिचयवशाद्देवगत्वा क्रयाचित् मंजयावगम्याहमष्टच्छमू भद्र !
कर्म त्वं त्वरमाण इहागच्छसि । स प्राह यथा किल श्रीकृष्णो
रोषपरवशो बहुसेन्यपरिवेष्टितो युद्धार्थमागच्छति ; अथा अदह्नी-
नगर्थाच्च षट्सु क्रोशेषु विनिवेशितकटकस्तिष्ठति । अहमपि तद्वत्त्वा
पुनस्तं तद्वतिप्रोक्ष्याय तत्र प्राचोदयम् ।

राजा—ननु महाकृशेषमुद्भवमुखेनानपेक्षेय मद्राज्यसामान्ते
तेन यादवपतिना सेनाकटकोऽधिष्ठापितः ।

जयत्—अहमपेयं मन्नावयामि ।

राजा—(विमृश्योत्थाय च) त्वश्रेतां त्वर्थ्यताम् ; अलं विलम्बेन ;
सेनापते ! क्षिप्रं भवता सेनापतिश्चित्तवर्णा दुर्गहारमाक्रम्य स्थातुं
वक्तव्यः । अपिच समेन्येन भवताथेसरोभूय तानि यदुबलानि
प्रतिबध्यताम् ! भो भोः समरविलासिनो महामानोद्धना वीराः !

इदं राज्यमयं देहः कुलकार्त्तिरिमाः प्रजाः ।

तावत् स्थास्यन्ति लोकेऽस्मिन् यावद्युष्मद्भजे बलम् ॥

जयत्—देव ! एतदेव बहुतरमनुजोविषु ; तदधुनेवेच्छामि
प्रतिबलप्रतिरोधाय, अनुजानातु मां देवः !

राजा—भद्र ! गच्छ ; तत्कृपाणतेजसा नश्यन्तु परवीराः ;
विजयस्व ।

जयत्—(प्रणम्य प्रस्थितः) ।

राजा—मन्विन् ! शीघ्रमेव भवता पुरवामिनां दुर्गान्तःसंस्थाप्य-
न्ताम् ।

मन्वो—यथाज्ञापयति देवः ।

राजा—अन्यच्च श्रूयताम् ; वड्ढवारूपासुर्व्वशोमादायागम्यन्ता-
मित्वादिश्यन्तामश्वपालाः ; अत्रागताय श्रोत्रक्षाय कथितपूर्व्वा वड्ढवा
दर्शनीया चेति । अतोऽन्यत् किं कृत्यमस्ति ।

मन्वो—किमन्यत् ; अस्मद्युद्धक्षणे एवापसत्तैर्भ्यं भवता मुनि-
कथितेनानेन सुरङ्गमार्गेण ।

राजा—तददृष्टव्यतामिदं प्रमाणमुद्रा राजाव्यताञ्च भवता ; हा
धिक् कष्टम्—

अथमाह्वे (वीर्यं यस्य वशंगता वसुमतीत्यादि पठति ।)

मन्वो—देव ! देवादिदेवो महादेवी नः स्वस्ति करिष्यति ।

राजा—(जानुनी पातयित्वा) हे भक्तवत्सल ! त्रिभुवनैक-
 शरण ! सृष्टिस्थितिप्रलयनिदान ! भगवन् ! शशो !
 स्वर्गं स्वर्णभयं विधाय हिमवत्कैलासशैले वसन्
 भिक्षापात्रकरो भवन् पतिरता भाय्याच्चपूर्णापि च ।
 भोगातीतवरिष्ययोगनिरतौ भक्ता शुसिद्धिप्रदौ
 टीनं मां दयतामनन्तमहिमन् । शशो खमेका गतिः ।

(निपथ्ये) भो भो पौरजानपदाः ! सावधाना भवन्तु, यद्यं जाता-
 मर्षा यदुवंशवीरो वासुदेवो युद्धार्थमिहागच्छति, तत् सञ्जीभवन्तु
 भवन्तः । यतः

सैन्याश्चक्षरजानधूलिपटलेराच्छाद्यते दिङ्मुखं
 चीत्कारैर्विजयोन्मदध्वनिभृतामापृथ्यते द्राङ् नभः ।
 वीर्यास्कन्दनभारमूर्च्छितभुवा प्राकम्प्यते सन्तप्तं
 वृद्धस्त्रीशिशुभीतिकम्पितरवैः सर्व्वत्र संस्तभ्यते ॥

तथाहि—

गृह्यन्तां धनुरादिशस्त्रनिकरा ये शत्रुनाशक्षमाः
 पोयन्तां कुसुभासवानि भविता यैरथ देहे तमः ।
 भग्नप्रासकपट्टिशप्रहरणञ्चोत्क्षिप्यतां सर्व्वथा
 श्रीकृष्णो यदुरेव्यनायक इतो युद्धार्थमागच्छति ॥

(क्रमशः)

द्वीनदम्पती ।

नीलाम्बोधरसुक्तमम्बरतलं शान्तिं दिशां कृष्णिमा
 माराहीरकङ्कणकोरुलरुचिः शून्याङ्गणे रिङ्कते ।
 चन्द्रस्तन्द्रिलतां विहाय मधुरैः सान्द्रैः करैरम्बरे,
 शम्भोः शीर्षनिवासगौरववशादानन्दमाविन्दते ॥
 वर्षानीरदमुक्तनीरकलितैः पङ्कैश्चिराटाविला,
 गङ्गा मादृतरङ्गसङ्गततटा स्वच्छत्वमभ्यागता ।
 शस्यस्तम्बवादम्बसम्बततया श्यामाद्य मन्त्रसङ्गा,
 यथं कीरपतत्रिणां प्रतिदिशं शस्यार्थमुज्ज्वलते ॥
 वापी स्वच्छजला जले कमलजं सम्यक् समुन्मीलितम्,
 तत्रास्ते भ्रमरव्रजः कमलजे तद्गुञ्जिते माधुरी ।
 माधुर्य्यां सविलासमानसहरो भावः परं दृश्यते,
 शान्ता शारदकौमुदी प्रतिपदं काप्यथ सङ्गच्छते ॥
 नीपानां कुसुमावली विगलिता वर्षाविलोपाद्भुवः,
 शुभ्रा काशवसुन्धरा कुसुमिता तूलैरिव व्याकुला ।
 मन्धो गन्धवहः प्रसूनमधुरं वल्लोकुलं नर्त्तयन्,
 धाराद् वेदयते नवीनसुषमां देवप्रियां शारदौम् ।
 एवं दिङ्मुखमालिनव्युपरमे ज्योत्स्नाविधौताम्बरे,
 शीफालीकुसुमश्रिया क्षितितले चित्रोक्तते कोमले ।
 चायाता गिरिजा गिरामधिपया सञ्जा सुतार्थं स्तथा,
 मर्त्तगारमसारसंस्रुतिमतां दुःखानि मेत्तुं परम् ॥
 आनन्देन वियुक्तपूर्वमधुना भूमन्दिरं विन्दते,
 कामातीतमपूर्वमेव मधुरानन्दं जनन्यागमात् ।

शोकार्त्तः शुचमुच्छिन्नति तरसा दुःखी न दुःखे स्थितः,
 सर्वे मुग्धहृदो वहन्ति जमनीपादेक्षणे कामनाम् ॥
 एवं शारदकान्तिकोमलतमे काले मुदा व्याकुले,
 दैव्यात् कस्यचिदालयस्य निभृते देगे स्थितौ दम्पतौ ।
 हा हा हन्त नवीनभूषणभृतो लक्ष्मीवतामात्मजाः
 ताभ्यामात्मसुताय दातुमनघं वासोऽपि नो शक्यते ॥
 किंवा पूर्वमकारि दुष्कृतमहो येनेदमासाद्यते,
 दुःखं जीवनविप्रयोगविषमं हाभ्यां निशावासरम् ।
 दातुं भोव्यमभीष्टमाऽजमुखे नित्यं न वा शक्यते,
 जेमं पृच्छति नापि कोऽपि सुतरां दुःखं समीच्यापि वाम् ॥
 मातर्वात्सरिकाच्च न तव मया केनाद्य सम्पाद्यताम्,
 चिरं व्यस्तमुपास्ति योगनियमाः सर्वे विदूरं गताः ।
 तेनापि प्रियसाहसेन सदनै पूजाघटः स्थापितः,
 खां पूजां स्वयमेव कारय शिवे तुभ्यं नमः कोटिशः ।
 दम्पत्योरतिदुःखदुर्गतिमिमां गाढं समापन्नयो-
 स्तत्रोपास्थित सादरेण मनसा पुत्रः सहास्थाननः ॥
 प्रावीचत् पितरौ समागतवती पत्या समं सोदरा
 ष्चे हा मे भवनोपसन्नशकटे नानाविधैर्दसुभिः ॥
 लब्ध्वा स्वर्गसुखं ततो हृदि परं दुःखान्वितौ दम्पतौ,
 मातुर्मत्तजनप्रकीर्णकरुणासारं विमृश्य क्षणम् ।
 पूजायै निहिते घटे बहुविधां कृत्वा नतिं भक्तितः,
 प्रागातां भवनाद्बहिः प्रियतमां कनयां उमास्तिङ्गितुम् ॥
 कन्यानीतविचित्रवस्तुनिबन्धैः पूजा समामिं गता,
 पुत्रो दुर्लभदेशभूषितवपुर्विश्वेश्वरीं प्राणयत् ।
 भिक्षुभ्यो धनिकाबलीदुःखनया भोव्यप्रदानं कृतम्,
 वाक्कातुल्यविधानशक्तिविरहाद्दुःखस्य नो सम्भवः ॥

तत्र त्रीणि दिनानि यापितवती कनया सपत्यात्मजा, ;
 प्रागच्छद्दृशमीनिशासमुदये यामि द्वितीये गृहम् ।
 पूजायाः सकलाङ्गसाधनव्यादानन्दितौ दम्पतौ,
 पार्ष्वत्या दुहितुश्च दूरगमनाद्दोषं विषादं गतौ ॥
 तस्मादेव परे दिने स्वदुहितुः पत्रं समभ्यागमत्
 मातस्तात कथं नु वार्षिककृतिः पूजा समाप्ताभवत् ।
 अस्माभिर्बहुकर्मवाधिततया गन्तुं न युष्मद्गृहे
 पूजाहे वत पारितं स्मृतिरियं दुःखाय नः कल्पते ॥
 लब्धा स्वीयसुताप्रदत्तमुचितं पत्रं नु तौ दम्पतौ,
 कश्चिद्विस्मयमापतुः प्रतिपदं सञ्चिन्त्य मातुः कृपाम् ।
 नूनं शैलसुता सुतादिमहिता कनयास्वरूपं गता,
 प्रागाहीननिकेतनं घटयितुं स्वीयां समभ्यर्चनान् ॥

दुर्गेशनन्दिनौ ।

(पूर्वतोऽनुष्ठा ।)

पञ्चमः परिच्छेदः ।

विधवा ।

कुत्र तावत् तिलोत्तमा ? क्व तावत् सा पिच्छीना अनाथा
 बाला ? कुत्र वा विमला ? कुतो वा सा समागता पतुर्बर्षभूमिम् ?
 कुत्र वा पञ्चादगता ?

कथं समुत्सुर्वीरिन्द्रसिंहो न ददर्श प्रियतमायाः अपि दुहितुः
 सुखम् ? कथं वा स तस्मान्मन्वणादेव दुताशनवत् प्रादीप्यत । कथ-
 मुक्तं तेन—न मे दुहिता वक्तंत इति ? कथं वा अवाचयित्वा एव
 दूरं निचिञ्चिप विमलाप्रेषितां पत्निकाम् ।

कथमिति ? अर्थ्यतां तावत् कतलुखानं प्रति वीरेन्द्रस्य विरकार-
वचनम्,—पर्यालोचय किं भौषणं वृत्तमिति ।

कलङ्कितं खलु पवित्रं कुलमिति वदन्नेव जगज्जं तदा शृङ्खलितः
शार्ङ्गः । पृच्छालमि कुत्र तावत् तिलोत्तमा विमला वा ? अनु-
सन्धीयताम् (वीचोयतां) तावत् कतलुखानरमणोनाम् आवासस्थानम् ।
तत्रैव द्रक्ष्यसि ।

एषैव गतिः संसारस्य । टारुणं तावत् आनर्त्तनम् अदृष्टवक्रस्य ।
रूपं, यौवनं, आर्जवम्, सारस्यम्, अमलत्वं भवति सर्वमेव एतच्चक्र-
नेमिपेषणेन पिष्टम् । विजिते कुत्रचित् दुर्गे ग्रामे वा तत्र स्थिता चेत्
कापि लावण्यवती ललना, सा खलु भोगार्थमेव गृहीता भवतोत्सेवसीत्
रोतिः कतलुखानस्य । मन्दारणदुर्गजयात् परेषुः तत्रोपागम्य
वन्दिषु यथावत् विधाने, दुर्गरक्षार्थं सैन्यनियोजने च आसीत् व्यापृतः
कतलुखानः । वन्दिजनेषु विमलां तिलोत्तमां च दृष्ट्वैव स्वविवास-
भवनमण्डनाय प्रेषितवान् । पश्चाच्चासीत् इतरकार्येषु अतीव
व्यापृतः । श्रुतं तेन राजपुत्रसेना श्रुतजगत्सिंहबन्धनवृत्तान्ता
आरादेव तिष्ठति कुत्रापि आक्रमणाय इति, अतस्तस्याः पराङ्मुखो-
करणाय यथोचितं व्यवस्थाविधानव्यापृतेन तेन न प्राप्तोऽवकाशो नव-
लब्धानां ललनानां मङ्गसुखलाभस्य ।

विमला तिलोत्तमा च पृथक् कक्षेषु रक्षिता । पतितासीत् यत्र
भूमौ पिष्टहीनायाः नवानायाः धूलिधूसरा देहलता, पाठक न कार्यः
तत्र नयनपतेन । किं प्रयोजनम् ? को वा इदानीं तिलोत्तमां
प्रति दृष्टिं ददाति ? मधूदये नवलतायां मन्दावायुहिज्जोसविधूतार्थं
को वा सुवासाशया सादरं तां नोपगच्छति ? नैदाद्यप्रभङ्गमेन
सोपन्नवृक्षायां तस्यां भूतलगतायां उन्मूलितद्रव्यराशिषु कक्षाभङ्गं
वृक्षं विहाय लतायां दृष्टिं ददाति ? काष्ठिकः काष्ठं नयति, लता
तु केवलं पदतलेन पोष्यत एव ।

गम्यताम् तावत् तिलोत्तमां विज्ञाय गन्धभिन् कृत्ते । तदेव गच्छामः, यत्र तावत्—वञ्जलायाः, चतुरायाः, रमप्रियायाः, रसिकायाश्च विमलायाः, स्थाने गन्धोरा, अनुताप्रतप्ता, मलिना, विधवा, दत्तनेत्राञ्जला सती समासीना वर्त्तते ।

क्रिमिषा विमला ? नास्ति तस्याः स केशविन्यासः । मस्तके वर्त्तते धूलिराशः । नास्ति कारुकार्यरञ्जितं तदुत्तरायम् । नास्ति रत्नसूचितं तत् वञ्जोजावरणम् । जाणौ क्षुद्रं च तत् वसनम् अतीव मलिनम् । कुत्र गतः स भूषणराशः । कुत्र तत् अंशसंस्पर्शलोभि कुण्डलयुगलम् ? कथं नेत्रद्वयं स्फोटतां गतम् ? कुत्र स कटाक्ष-विषेपः ? ललाटदेशे वा कथं क्षतं दृश्यते—तस्मात् रुधिरं च प्रवहति ।

विमला ओसमानं प्रतीक्षमाणा तस्यौ । ओसमानः पाठानकुलम-लक्षकारः । युद्धं नाम तस्य स्वार्थसाधनम्, वृत्तिधर्मश्च । अतो युद्धजयाय नासीत् तस्य कस्मिन्नपि कार्ये सञ्जाचक्षेः । युद्ध-प्रयोजने तु सिद्धे स पराजितं शत्रुं प्रति कदापि कर्मापि अत्याचारं नानुमन्यत । स्वयं कतलुखानः चेत् विमलां तिलोत्तमाञ्च अन्तरेण एव नाविधास्यत, तदा ओसमानस्य कृपया न जातु ते वन्दिशाहं गृहीते अभविष्यताम् । तस्यैव अनुकम्पया मरणसमये विमला स्नामिनो दर्शनं अधिगता । पश्चात् सा वीरेन्द्रपत्नीति परिज्ञातस्य ओसमानस्य दयाद्रं हृदयं आद्रं तरं सञ्जातम् । ओसमानस्तावत् आसीत् भ्रातृपुत्रः कतलुखानस्य । अतः शुद्धान्तेऽपि तस्य ममनस-निश्चयम् । एतत्तु दृष्टपूर्वमेव । यत्र विहारगृहे कतलुखानस्य दयिताः प्रतृपुः, तत्र तस्य पुत्रा अपि निश्चयप्रवेशाः, ओसमानोऽपि तस्यैव । सः खलु कतलुखानस्य दक्षिणा हस्तः, तस्यैव भुजबद्धेन कतलुखानः आमोदरतीरं यावत् उत्कलप्रदेशम् अधिक्षतवान् । अतः पीराः आसन् प्रायेण कतलुखानस्य इव तस्यापि वशाः । अत-

एव अथ प्रातः विमलायाः प्रार्थनया अन्तिमकाले स्वाप्तिसन्दर्शनं जातम् ।

वैधव्यजननात् तृतीये दिवसे विमला शेषान् अलङ्कारान् कतलुखाननियोजितदास्ये अयच्छत् । दासो पप्रच्छ — “किम् आश्नाप्यते अयं जनः ?”

विमला प्रोवाच—“गम्यतां त्वया ह्य इव पुनरपि अथ ओसमान-समीपम् । कथ्यताञ्चासौ—अत्रम भूयोऽपि सकृत् तस्य दर्शनाभिलाषिणी । एषा एव मे पश्चिमा प्रार्थना । न खलु पुनरपि तं प्रार्थयिष्ये ।”

दासो तथा चकार । ओसमानः दासोमुखेन उवाच—“त्रिहार-गृहे मम गमनं तु सङ्कटपूर्णम् । कथय तामिव मम प्रावासगृहा-गमनाय ।”

विमला पप्रच्छ—“कथमहं गच्छामि ?”

दासो प्रत्यभाषत—“तेनैव तस्य उपायो विधातव्य इतुःकामम् ।”

निशामुखे काचित् आयेषायाः दासो आगम्य गृहान्तप्रतीहारे वर्षवरेः साहं किमपि आलप्य विमलया सह ओसमानम् उपां गच्छत् ।

ओसमानोऽपृच्छत्—“कं वा पुनस्ते उपकारं करोमि ?”

विमला प्रत्यभाषत—“सुद्रं नाम तत् । अपि कश्चित् कुमारे जगत्सिंहो जीवति ?”

ओसमान—“जीवति ।”

विमला—“किं स स्वाधीन उत वन्द्य ?”

ओसमान—वन्द्यं तावत् । परमधुना न स कारागृहे । अस्मिन् अन्तःकालः स ह्यस्मिन् शय्यागतो वर्त्तते । कतलुखानस्य अन्नातम् आहं गृहान्ते एव । यत्रविशेष एव तत्र स्थापनस्य कारणम् ।

विमला श्रुत्वावदत्—“जातं तावदमङ्गलम् दुर्भगाणामस्माकं
सम्पृक्तस्यापि जनस्य । दुर्देवेन तु एवं सञ्जातम् ।

इदानीं तावत् यदि जीवेत् स राजपुत्रः, तदा नीरोगाय तस्मै
दातव्या एषा पत्रिका । अधुना तु भवत्समापि एव तिष्ठतु । एषैव
मे भिक्षा ।”

श्रीसमानः प्रत्यर्प्य लिपिसुवाच—“अयुक्तं मम एतत् । यत्नेव
तिष्ठतु राजकुमारः, स वन्दित्वेनैव गच्छते, वन्दिभ्यः अपठित्वा लिपिं
दातुं न युज्यते । आदेशविरुद्धञ्चतत् मम प्रभोः ।”

विमला प्रोवाच—“नास्ति किञ्चिदत्र भवताम् विपदः स्थानम् ।
अतो न भविष्यत्येवञ्च कार्यम् । अन्यच्च—प्रभारादेश इति ? भवान्
स्वयमेव आत्मनः प्रभुः ।”

श्रीसमानः प्रत्यभाषत—“अन्यत्राहं कदापि पितृशय्य आदेश
विरुद्धम् आचरामि । परं नेट्टुशे व्यागरे । (विषये) । भवत्या
यत् उच्यते, नास्ति किञ्चित् अत्र विरुद्धम् इति तद्येवाहं प्रतीमि ।
परमत्र मया नियमभङ्गो न कर्तव्यः । मया तु एतत् कार्यं न
भविष्यति ।”

विमला शुभमना अवदत्—“तदा पठित्वा एव दास्यति भवान् ।”
श्रीसमानो लिपिं गृह्णत्वा पठितुम् आरभत ।

षष्ठः परिच्छेदः

विमलायाः पत्रम्

युवराज,—

एकदा स्वकं परिचरं दास्यामिति आसौत् मे प्रतिश्रुतम् भवते ।
उपस्थितोऽस्य स एव अवसरः .

प्राप्तीत् मे आशा, तिलोत्तमायाम् अम्बरमिन्द्रासनरुदायां परि-
चयावसरो भविष्यति । सा मे आशंसा तु विफलतां गता । मनीष,
अचिरादिव भवतः कर्णपथं यास्यति, नास्ति इह काचित् तिलोत्तमा,
विमला वा । अस्माकम् आयुष्कालः पूर्णतां गतः ।

अतएव भवते लिख्यते लिपिरेषा । महापापाहम् । कृतं मया
बहुनि विधिविगर्हितानि कार्याणि । उपरतायां मयि, जनो मं
निन्दिष्यति, कति वा अवाच्यानि वक्ष्यति । कस्तावत् तदा मे
कलङ्कमपनेष्यति, को वा वर्त्तते ईदृशः सुहृद् ?

अस्ति तावत् एकः । स तु अचिरैव लोकालयं परित्यज्य
तपसे तपोवनं गमिष्यति । तत्रभवता अभिराम-स्वामिना दास्याः
किमपि कार्यं न सेतस्यति । राजकुमार, आशंस्यत मया दिनमेक-
मपि भवतः स्वजनेषु परिगणितो भविष्यामि । करोतु भवान् स्वजन-
कार्यम् । कं वा ब्रवीमि ? दुर्भंगाणामस्माकं दौर्भाग्यम् अग्नि-
शिखा इव. समामन्नं बन्धुमपि समाचक्राम । भवत, दास्या भिक्षां
स्रिष्यति भवान् । यदा जनाः वक्ष्यन्ति प्राप्तीद्विमला कुलटा,
दासीवेशिन गणिका वा, तदा मत्ता वाच्यम्, विमलाः अनुस्रवणसम्भवा,
मन्दभाग्या, दुःशाशितरसना, दोषदृष्टा च,— न तु कदापि गणिका ।
स्वर्गगतो महाराज एव टिष्ट्या तस्याः पाणिं जघ्राह । न खलु
विमला द्विसमात्रमपि तस्य प्रभोर्विश्वासघातिनी ।

एतावन्तं कालमप्रकाशितेऽस्मिन् वचने कस्तावत् विज्ञसिति ?
कथं वा पत्नी अपि दासीव आसम् श्रूयताम्—

मन्दारणदुर्गाभ्यासे कस्मिन्नपि ग्रामे अवात्सीत् शशिशेखरभट्टा-
चार्यः । विभवशालिनः कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः शशिशेखरः
यौवने यथावत् शास्त्रमधीतवान् । अध्ययनात् तु स्वभावदोषो न
गच्छति । स खलु भगवता सर्वगुणालङ्कृतोऽपि प्रबलदोषैकेन दुष्टः ।
मोक्षं चायञ्ज एव दोषः ।

आसीत् मन्दारगदुर्गे जयधरमिहस्य कस्यापि अनुचरस्य वंशे
कापि प्रेषितभर्तृका ललना । अलौकिकलावस्थवत्यास्तस्याः पति-
रासीत् राजमैत्रिकः । अतः सन्निरं स्वदेशात् प्रेषितः । सा तावत्
हमणी शशिशेखरस्य नगनपथस्य प्रथकः समजायत, अल्पे नैवकालेन
तस्याः पतिविरहितायाः शशिशेखरसंसर्गेण गर्भसञ्चारः सञ्जातः ।

न क्लृप्तपात्रकः पापञ्च निरं मगुमे तिष्ठतः । आकर्णितं शशि-
शेखरस्य दुष्कृतं पित्रा । स तावत् पुत्रकृतपरकलकलङ्गमपनेतुं
पट्टेण तस्याः स्वामिनं त्वारनं गृह्णमानिनाय अपराहं पुत्रञ्च बहु
भर्त्सयामाम् । जातकलङ्कः शशिशेखरा नेशं तत्त्वाज ।

पितृगृहं परित्यज्य शशिशेखरः काशीं प्रतस्थे । तत्र च कस्यापि
सर्वज्ञस्य दर्शनो नित्याख्यानिर्गकर्ण्य तस्मिन् अर्घातुं प्राक्रमत ।
तीक्ष्णबुद्धिधामी दर्शनादिदत्तयाभ्रवत् न्योतिषे च अहितौयः
सञ्जातः । आचार्यः अतीव मनुष्टम् अध्यापितवान् । अवात्-
सीत् शशिशेखरः कदाचित् शूद्राया गृहाभ्यासे । तस्याश्च शूद्रायाः
आसीत् कानित् नवयुवतिर्दुहिता । युवतिर्ब्राह्मणभक्त्या तस्य
आचार्यसंविधादिकं गृहकार्यं सम्पादयति स्म । पित्रोर्दुष्कृतम्
अपावरणीयम् । किं बहुना, शूद्रकन्यायां शशिशेखरात् जाता इयम-
धन्या । श्रुत्वेवेदं गुरुः शिष्यमुवाच—“वत्स, न भवेत् मत्तो दुरा-
चाराणाम् अध्ययनम् । तं न पुनरत्र स्वमुखं दर्शय ।”

सञ्जातलज्जः शशिशेखरः काशीधाम्नः प्रस्थितः ।

माता हि मातामहेन कुलटेति गृहात् निष्कासिता ।

दुःखिनो माता तु कुटोरमेकमाधवसन्ता मया सह कायिकश्रमेण
जीवन्मम् अधारयत् । न कोऽपि दुःखिनोम् अनुकम्पते स्म । नाधि-
गतश्च पितुरपि कश्चित् मन्देशः ।

गतेषु कतिपु वर्षेषु एकदा शिशिरसमये कश्चित् धनिकः पाठानो
वङ्गदेशात् दिल्लीनगरो गच्छन् काशीं सम्प्राप्तः । निशायां नगरी-

सुपस्थाय आवाप्तस्थानं न प्राप । आसीत् तेन सह तत्पत्नी कुमारश्च ।
ते तु धातुकुटीर उपसृत्य कुटीरमध्ये निशायापनप्रार्थनं विज्ञाप्य
इदमूचुः अस्यां रात्री हिन्दुपत्नीमध्ये न कोऽपि मे आवासाय स्थानं
अदात् । कुत्र वयमधुना इमं बालकम् आदाय गमिष्यामः । नानेन
हिमम् सोढुं शक्यते । न विद्यते मया सह बहवः परिजनाः कुटीर-
मध्ये एव भरिष्यति अवस्थानम् अस्माकम् । दास्याम्यहं तुभ्यं
यथेष्टं पारितोषिकम् । पाठानस्तावत् गुरुप्रयोजनेन त्वरितं दिक्षीं
अभि प्रस्थितः । आसीत् एक एक भृत्यस्तेन सह ।

दौना दयार्द्रहृदया च मे माता धनलोभेन वा बालकं प्रति
स्नेहादा पाठानाय कुटीरे आश्रयं ददौ । पाठानः सपुत्रकलत्रः
निशायापनार्थं कुटीरेकदेशे प्रदीपं प्रज्वलय अशेत । अन्यदेशे तु
वयं शयिताः ।

तदा तु वाराणस्यां प्रवल्गामोत बालकचौर्यभयम् । अहं तु
तदा षट्षर्षदेशीया एव । न शक्नोमि सर्वं यथावत् स्मर्त्तुम् । मातु-
र्यत्श्रुतं तदेवोच्यते ।

निशेधे प्रदीपः अज्वालितः । कथितं चौरः पर्णकुटीरे कृतसन्धिः
पाठानबालकम् अपहृत्य पनायित्मुपचक्रमे । तदा प्रबुडया मया चौर-
कस्य सर्वम् आनोक्तितम् । चौरो बालकं नयतीति दृष्ट्वा उच्चैश्चीत्कारं
कृतवती । मम चीत्कारशब्देन सर्वं एव प्रबोधिताः ।

पाठानपत्नी बालकं शय्यायाम् अदृष्ट्वा कातरं अरोदीत् । आसीत्
तदा चौरा बालकमादाय शय्यातले लुक्कायितः । पाठानस्तं केशग्रहं
गृहीत्वा बालकं बलात् जग्राह । अनुनयं कृतवतः चौरस्य,
असिना कर्णो एव छिन्वा तं निःसारितवान् (दूरोचकार) ।

एतावत् वाचयित्वा लिपिम् असमानः अन्यमनाः चिन्तयन्
विमलां पश्यन्—“किं ते कदापि नासीत् अन्यत् किमपि नाम ?”

विमला प्रत्यभाषत—“आसीत् पुरा । तत् तु यावनिकमिति पित्रा

नामपरिवर्त्तनं कृतम्” “किं तन्नाम ? किं माह्व इति ।” सविस्मयं विमलावादीत् “कथं भवता ज्ञातम् ?” ओसमानः प्रोवाच -- “अहमेव स चोरितः शिशुः ।”

विमला विस्मयं गता : ओसमानः पुनरपि वाचयितुं प्रचक्रमे ।

“परिच्यः प्रातः पाठानो गमनसमये मातरमवाच—“नालमहमधुना तव कन्यायाः प्रत्युपकाराय । परं कथय मां तवाभिलाषम् । अहमधुना दिक्षीं गच्छामि । ततः एवाहं तव अभीष्टं प्रेषयामि । अर्थेन चेत् प्रयोजनं तदपि प्रेषयिष्यामि । माता प्रत्यभाष्यत्—“नास्ति मे धनेन प्रयोजनम् । शारीरिकपरिश्रमणाहं कालं यापयामि । यदि वादशासमौपि वर्त्तने ते प्रतिष्ठा काचित्—(प्रतिपत्तिः) ।—

वाक्यसमापनात् पृथ्वमेव पाठानः प्रोवाच—“पर्याप्तं वर्त्तते । शक्यं मया राजसभायां तवोपकारं कर्त्तुम् ।”

माता प्रोवाच—“तदा अस्या मे कन्यायाः पितरमनुसन्धाय वार्त्तां मे प्रेषयितुमर्हति भवान् ।”

पाठानस्तत् प्रतिश्रुत्य गतः । मातुर्हस्ते स्वर्णं ददौ, माता तु न जग्राह । स प्रतिश्रुतिमनुसृत्य राजपुरुषान् पितुरनुसन्धानाय नियोजितवान् । परं अधिगतः सः कश्चित् उदक्तः ।

गतेषु ततश्चतुर्दशसु वर्षेषु राजपुरुषाः पितरं मे अनुसन्धाय प्रचारितपूर्व्या राजाज्ञया माते निषिं प्रेरयामासुः । आसीत् पिता दिक्षीनगर्ण्यामिव । स खलु शशिशेखरभट्टाचार्य इति नाम परित्यज्य अभिरामस्वामीति नाम्ना आत्मानं प्रकाशयामास ।

मातुः स्वर्गगमनादनन्तरमेव आगत एष सन्देशः ।

यथा तावत् अमन्तं पाणिः याद्वितः, तस्याश्चेत् स्वर्गगमनाधिकारो वर्त्तते, तदा माता नूनं स्वर्गमेव गता ।

अधिगते जनकोदन्ते मनस्तु मे पुनः काश्यां न स्थिरत्वं गतम् । संसारेऽस्मिन् मे केवलं पिता एव अवर्त्तत । स यदि दिक्षीम्

अथवात्तमौत्, तदाचं किमर्थं काशोमधिनित्तामि ? एवं चिन्तयन्ती
 अहं एकाकिनो पितृदशंगाय प्रस्थिता । पिता मम गर्भनेन प्राक्
 कष्ट एवाभवत् । पश्चात् रोक्ष्यमानायाः मे तत्र सेवार्थमवस्थान-
 मनुमेने । माहकस्यात् मम मिलितं नाम चत्वार व । अहन्तु
 पितृालये अस्थाय यत्रापि पितृसेवाया ममा न्यवेग्यम । तस्य
 सन्तापसाधने यत्प्रवृत्तं अभवत् । तदिदं चार्थमहये पितुः स्नेहा-
 काङ्क्षया वा एवम् आचरन्वती । जातः पितृसेवायां नूनं र आनन्दा-
 तिश्यः । नामोत् मे अन्यं शंसित् पितर विना । अमन्ये पितृ-
 सेवायाः अन्यत् किमपि तस्य जायते मंसरे । पितापि मे भक्ति-
 दर्शनेन मन्यन्मापारणगुणः । अ मयि स ह्यमकार्षीत्, स्नेहः खलु
 समुद्रगामिनौ स्त्री स्वतात्र । यथा यथा पवदन्ति, तथा तथैव वृद्धि-
 मधिगच्छति । मम सम्बन्धे प्रभाते, ज्ञातं मया पिता मयि कोदृशः
 स्नेहशालीति । (इति, आञ्जल्यत् इति ।)

(क्रमशः)

विविधकथा ।

अभिनयः—त्रिगते भाद्रपदे त्रिदशमासरे मार्यं एतद्वि
 परिषत्सदस्ये महाकाविकालदासस्यालीकिको कर्तारभित्तानशकु-
 न्तलम्, नाटकं महेंद्रविक्रमभूषण्य कृति 'मूर्त्तविलास' नाम प्रह-
 सनञ्च माधुप्रायुज्यत । तत्र परिषद्विद्यालयस्य समुदाये शुक्लं
 गृहोत् सामाजिकानां सकाशतः । व्ययवियोगादनन्तरं कतिमुद्राः
 सम्प्रतस्यन्त इति नेदानामाप निर्णीतम् । यथाकालं तत् सदस्य-
 महत्तमानां विज्ञापयिष्यामः । तत्र प्रयागप्रकर्षापकर्षादिकं नास्मा-

भिवर्णनीयम् । स्वगुणाविष्करणं दोषायव कल्पते मनाषिणां गोष्ठौषु । न चोन्मत्तेरपि कदापि स्वानि द्रुपितानुपहायन्ते । सर्वथा-
स्मिन् विषये रमिकवर्थ्या समालोकितप्रयोगाः सामाजिकमहत्तमा एव प्रमाणम् । परं - या अभिनयस्य समाप्तिं यावत् रङ्गालय-
प्रेक्षकवर्गः सम्यक् परिपूर्ण आसोत्तेनय प्रयोगस्य समुत्कर्षमेवानु-
मिन्वन्ति सुधियः । शृणुमश्च प्रतिदिन आटमङ्गैः क्रियमाणां
बहुलबहुला प्रशंसा केषाञ्चिदभिनेतृणाम् अभिनयस्यैवमुत्-
कर्षस्य परा काटिकासममिति स्वगुणाविष्करणपराङ्मुखैरप्यस्माभि-
र्विष्यमेव ।

श्रीश्रीशङ्करगीमङ्गीतम् ।

कान्तपदाश्लोचन्यनपटोयसा जयदेवगोस्वामिपादाना 'गीतगोविन्दभरणमनुमृत्य कविवरजग-
नारायणेन लिखितं प्राचीनपुस्तकमस्माभिरासादितम् । रमणीयमिदं
वस्तु पाठकानाम् उपाहराम' ।

कालीतन्त्रम् इदं नाम परिवदयत्यमालायाः द्वितीयं
पुस्तकम् । मूल्यम् साधारणानां दर्शनकमात्रम् । परिषत्सदस्यानान्तु
ज्ञानकाष्ठकम् ।

प्राग्वेदम् अस्माभिः सदस्यमहादयानां गाचरोक्तं यथैतदताव
प्रयोजनीयमप्रकाशितपूर्व तन्त्ररत्नमस्माभिः प्रकाशयिष्यत इति ।
अधुना प्रकाशनकृत्यं समाप्तिं गतम् । वङ्गानवादान्वितम् ।

संस्कृतटोकामुल्लसितञ्चेत् पाठकानां महान्तमुपकारमुत्पाद-
यिष्यतीति निःसंशया वयम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय—कार्तिके, पूम वर्षस्य ७म संख्या ।

श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीतम् ।

(पूर्वतोऽनुष्ठम् ।)

ततः समाहृत्य शुभात्मकानि
द्रव्याणि रत्नासनसंस्थितां ताम् ।
पुराङ्गनाभिः सह शैलजाया
निर्भ्रूच्यामास यथाभिलाषम् ॥
पद्मालया किञ्च पुलोमजेयं
श्रेयस्ततिः किञ्च हिमालयस्य ।
शरीरिणीं तामवलोक्य सर्वा
नगाङ्गना विस्मयमापुरित्यम् ॥
नेत्रजैस्तत्पुरसुन्दरोषां
चितं तदङ्गं क्रमशः पतन्निः ।
अपिपसूत्रे च विनाधि माला-
मिन्दैवरासोरचितां विभर्त्ति ॥
सुधैव विहृषि सुधाकरस्य
शरीरं काव्यविदो वदन्ति ।

मुखेन्दुमालोकयतां हि तस्या
जहुर्दृग्जानि निमीलनानि ॥

यस्या वैभवलेशमात्रकथने वेदाः परं कुण्ठिता
ऋष्याद्या यद्गुणग्रहप्रणयिनो दीवारिकत्वं गताः ।
पित्रोः प्राच्यमुपार्जितोयत्नपमां पूर्णं विधातुं फलं
भक्ताधीनतया तथा बहुविधा लीलास्तसृजिरे ॥
(मध्यमानतान्तरामकिरीरागे ग गीयते ।)

मत्तकरोन्द्रसुमन्दगता दरदोलिनसु दरवासाः ।
गायति चासितकण्ठगुणं पिककण्ठत्रिकुण्ठनभाषा ॥
हिमगिरिराजसुता ललिता, नृत्यति नववनितालियुता ॥

ध्रुवम् ॥

चञ्चलनूपुरमञ्जुलशिञ्जितगञ्जितहंसममाजा ।
अञ्जनगञ्जनखञ्जनगर्व्विवर्णनयनसरोज्जा ॥
मन्दगलच्छ्रमवारिन्वा दरविलुलितललितशरीरा ।
प्रातरिवानिलकम्पितकल्पलता परिगलिततुषारा ॥
चारुसखीगणमध्यगता रुचिरोचितभुवनविताना ।
तारापटश्रविमण्डलिता शशिजेखाहर्षनिधाना ॥
वादयते मृदु वेणुवरं जननीविनिहितनवनीतम् ।
आदधाति सखीवदनाञ्जे चार्द्धमधररसपूतम् ॥
वर्षितमेतदुमाचरितं ललितं सततं परिपूतम् ।
श्रीजयनारायणकविना कुरु तां जगतामतिश्रातम् ॥
तां दृष्ट्वा हृष्टचेता हिमिगिरिवनिता जम्भजम्भार्जितानाम्
पुष्पानां पूर्णमासं फलमिव सहसा नेत्रधारां वहन्ती ।
नृत्यन्ती प्राङ्गणान्ते स्मितरुचिरुचिरां पद्मजायै रवेद्याम्
प्रोचैः प्रोवाच वायोऽचलञ्जुलतिक्कं, पूर्णकामाः हिमाद्रिम् ॥

(आङ्गोत्तमस्यटारागेण श्रयेवते ।)

ताण्डवलोलासुलोहितकिरणपदाब्जविरचितभूषणम् ।
 उदयशिखरितटमिव नवसमुदितदिगपतिविततविलासम् ॥
 पश्य ममाङ्गनमुमया शोभितमचल विचित्रनिर्दं ससखीजनया ॥
 भूषणम् ॥

चारुचरणविनिवेशनलाञ्छनलाञ्छितमध्यविभागम् ।
 अविरलविकसितनिर्मलशतदलचितमिव शरदि तडागम् ॥
 काञ्चनपीतमयखुविकाशिततनुसतया समुपेतम् ।
 अम्बरमिव रुचिरं परिखेलितसुस्थिरचपलाजातम् ॥
 स्फुरदभिराममरोचिष्याननमण्डलया कृतचारम् ।
 शशधरलेखयेव दिवापि मनोहरविहितविहारम् ॥
 श्रीजयनारायणकविना परिवर्णितमेतदुदारम् ।
 सततं श्रवणपुटेन निपीतं सुखयतु कोविदधारम् ॥
 संसारार्णवपारसेनुरखिला नन्दैककेलीखली
 खेदच्छेदिसमस्ततीर्थनिलयो मोक्षस्य मुख्यावनम् ।
 सर्वाभीष्टफलीघसं वितरणश्रीकल्पभूमौरुहः
 श्रीदुर्गाचरणारविन्दमखिलं पायाञ्जनम् सन्ततम् ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते बाण्यलीलावर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥

विलोक्य तस्या भुवनाङ्गतानि मुदान्वितो बाण्यविचेष्टितानि ।
 अनाप्रवृत्ताँ चनयुग्मदृष्टिं जगाद मेनामथ शैलराजः ॥

(मध्यमानतान्श्रीरोगेण गीयते ।)

वादयामि शृदु मधुरशृदङ्गम् ।

त्वमपि कलय करतालविभङ्गम् ॥

त्वयि कृतसुकृतचये गौरीं

पुनरपि नक्तं सफलं मम नयने ॥ भूषणम् ॥

जन्मसु बहुषु तपः कति तप्तम् ।
 तस्य मया फलमिदमभिप्राप्तम् ॥
 कोटिकोटिकुलमजनि पवित्रम् ।
 कामदुष्टं मम सवनचरित्रम् ॥
 तोषितविप्रगणाशीर्गदितम् ।
 नूनमिदानीं तन्मम फलितम् ॥
 धरणितले न कृतं कति सुकृतम् ।
 चरणस्पर्शनसुखमनुभूतम् ॥
 श्रीजयनारायणकृतगोतम् ।
 भक्तजनं कुरुतामतिप्रोतम् ॥
 इति जनकजनन्योर्वाञ्छितं पूरयन्ती
 मदनमथनजाया मायया मोहयन्ती ।
 त्रिभुवनमनिशं सा देहिनी ब्रह्मरूपा ।
 हिमवति कति कालान् पर्वते संनिनाय ॥
 तस्याः समीपं किल नारदोऽथ
 वाराणसीनाथनिदेशवर्ती ।
 अभ्याययौ प्रीतमना महर्षि-
 र्गार्थस्तदीयं चरितं महत्या ॥
 कृताञ्जलिर्भक्तिनतोत्तमाङ्गः
 सवाष्पधारापरिवाहनेत्रः ।
 तुष्टाव तां हृष्टमना गरिष्ठ-
 रूष्टार्थवाग्भिर्वदतां वरिष्ठः ॥

(चौतालभाशावरीरागेण गीयते ।)

अव्ययमेकमनन्तविभवमपि परमं ज्योतिरसि त्वम् ।
 स्फटिकमधिरिव गुणसंयोगात्तव जगदम्ब बहुत्वम् ॥

कक्षामयि मयि कक्षया भवतु भवार्णवभीति
 तव चरचरशरशविभवे ॥ ध्रुवम् ॥
 त्वं प्रकृतिः पुरुषोऽसि च काले सृजसि रक्षसि संहरसि ।
 विश्वमशेषमनिशमभिभजतां मुक्तिपदं त्रिदधासि ॥
 विधिहरिगिरिशमुखा विबुधास्तव जातास्तनुकङ्कपात् ।
 क्रमश उभे त्रिजगन्मयरूपे दीपालय इव दीपात् ॥
 सुकृतवतां सुकृतं जननि त्वं यागवतामसि यागः ।
 सत्त्ववतामसि परमं तत्त्वं रागवतामसि रागः ॥
 ध्यायति सकृदपि हृदि यस्तव पदपङ्कवमविदितसीमम् ।
 गोष्पदमिव भवसागरमाशु स तारिणि सन्तरतीमम् ॥
 तव नामार्णवमुधां निपिवति यः सकृदपि त्रिभुवनमातः ।
 स पुनर्न च जननीजठरोद्भवदुःखचयाननुयातः ॥
 श्रीजयनारायणकविवर्णितमेतदतीव विचित्रम् ।
 शृणुत बुधा यदि वो गिरिजाया नन्द्यते सुचरित्रम् ॥
 तस्याकलय्य वचनं मुनिपुङ्गवस्य भक्तिप्रयुक्तमथ भक्तजनानुरक्ता ।
 साविर्बभूव पुरतश्च शुभप्रसङ्गे रन्वग्रहीत्तमश्विस्तारभावविज्ञा ॥
 साष्टाङ्गपातं प्रणिपत्य पतुरारादिष्टमाचष्ट च सन्निकृष्टम् ।
 प्रख्यातुमस्यै स तथेति सापि स्वीकृत्य तत्तत्र तिरोबभूव ॥
 या ब्रह्माण्डमशेषमीश्वरङ्घोक्तेः प्रकेशादिकान् ।
 प्रासूय क्रमशो नियोजितवती स्वस्याधिकारेऽनिशम् ॥
 सा दुर्गाश्लिष्टदुर्गदुर्गतिहरा स्वर्गापवर्गप्रदा ।
 नित्यानित्यमनित्यवैभवभवादुष्मन्मनः कर्षतु ॥
 इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते नारदसमागमो नाम षड्तीयः सर्गः ॥

(क्रमशः)

अमरवाणीमहिमा ।

(लेखकः—श्रीरंश्वरचन्द्रब्रह्मचारी हरिद्वारगुरुकुलाध्यापकः ।)

अनवरतं परिवर्त्तनमापद्यमानानि वस्तूनि विन्दुयतां समीरो-
दधूननोद्देलसर इवोदयमानव्ययमानविविधविचाराकुलितं मनस्सर-
लतां विभर्ति । वसन्ते परिमललोलुगालिमालावलपितेर्दुल-
पल्लवैस्तरुभिर्दुहोकामधुरिमाणमधरयद्भिः पिककूजितैर्या मूर्त्तिमतीषु
सुषमा मन्देतरमानन्दं जनयति, सा निदाघे लेशतोऽपि न हृश-
सुपैति । तदानीञ्च प्रस्तरनिचितास्वरस्थानीषु विशालभारतभूभा-
गेषु, भूपानामभ्रंलिङ्गसौधेषु किरति क्लगानुकणानिव किरणमालया
तरणिः । यद्य तारकाराजो भुवनं ज्योत्स्नया दुग्धप्लावितमिव
नवनीतमयमिव प्रतुप्तहौरकमालमिव विदधाति, स एवामायां
गगनमनलङ्कुर्व्वाणो घनतमसि मज्जयति । शरोरश्च बाण्ययौवन-
वाहकभेदेन भिद्यमानं नैकरूपेणावतिष्ठते । ये च प्राणिनः
सुखिनस्त एव कदाचिद्विपदमनुभवन्ति । अस्य सर्वथाप्यप्रतिहत-
प्रसरस्य परिवर्त्तनस्य प्रभावेणामरभारत्या खेदकरो दशा-
मवलोकामहे ।

एकदा प्रज्ञाचार्यसंलब्धयन्यमहिम्ना संस्कृतवाणीयशो निखिल-
भूमण्डले प्रससार । नैकविधतत्त्वबुभुत्सया जनाः संस्कृतभाषा-
मध्येयन्त । सपर्याप्रसन्नगुरुलब्धविद्याश्च छात्रानध्यापयन्तो निबन्धांश्च
प्रबध्न्तो विदधिरि मानवजन्म सफलम् । लेशतोऽपि न चक्षुष्य
धर्म्वात् पथः । तेषामेव महात्मनां गरीयान् प्रयत्नोऽद्यापि निखिल
विपरीतज्ञानमुत्पादयति । तथाहि कैवल्यसाधनानि दर्शनघटकं वर्षा-
श्रमधर्मान्मृतयः क्रतुविधोन् कल्पसूत्राणि विस्तरेण प्रतिपादयन्ति ।
अनूनि च शास्त्राणि परिशीलयता तदनुकूलश्च प्रवर्त्तमानेन सुशब्दा-

धिगन्तुमपत्यद्दृविषादिभवा संपत् । किं बहुना, न दुरापा च परम-
 पुमर्धकेवल्यश्रीः । संप्रत्यपि भगवद्वाल्मीकिप्रभृतिविवचनरस-
 माचास्य कस्य न सचेतसद्येतो लभते मुदम् । को वा तर्कशास्त्रगभी-
 राद्यांशालोच्य नो विस्मयते । कैव देववाणी मांप्रतं कुहचन कांश्चि
 निलोनिवावतिष्ठत इति किमतः परं स्याद्विषादास्यटं नः । यामघोष्य
 पूतमिवात्मानं मेनिरे प्राञ्चस्तेषामिव वंशजेरिदानोमुपहस्यन्ते तद्विदः ।
 अत्र बीजं विविधतामिदमाभाति । पृथमपत्यन्त न्यायवेदान्तादि
 वदर्थंशास्त्रादीन्यपि । ततो भूपालास्तान्यधोत्य निरुपद्रव' राज्य-
 कार्क्षाणि निरवाहयन् । साधारणा जनास भौतिकीमुच्चति' विधाय
 लौकिकव्यवहारानप्यनायासेन निर्वर्त्तयामासुः । व्यतीते तु बहुतिथे
 काले सवेगवहमानधर्मतरङ्गिणोप्रबलकल्लोलाहताः धर्मशास्त्रं विह-
 न्याना ग्रन्थाः कान्दिशोकतां भेजिरे । यवनसम्राज्ञां दिगन्तविस्तृते
 वैभवे चार्थहे प्रियो यवना भस्मसाञ्चक्रुर्भूयसो ग्रथान् । अपि च
 विद्यागोपनोपदेशोऽपि शस्त्रादिविज्ञानविनये कारणातामाप ।
 तास्त्रपात्रनिहितमान्यमपि प्रणाशाय ऋष्यत इति नयेन सद्दितरहृत्ति-
 कूपस्य प्रयोगनेपुणं जनतोहे जक्रं स्यादित्यनेनाभिसंधिनानधिज्ञा-
 कारिभ्यो गोपनीया विद्येति पूर्वतनैरभ्यधासि । यथाह भगवान् यास्कः
 —उपसन्नाय तु निर्भूयाद्यो बाऽलं विज्ञातुं स्यान्नेधाविने तपस्विने वा
 “विद्याह वे ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्रेवधिष्ठेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥”

इति । तमसाच्छन्नदृशसु भाविप्रसूतिके शमप्यनानोच्य न चेन्नि-
 त्तुवीमहि विद्यां न सेवेरन् कायेन द्रव्येण वाचा वा अस्मान् किंचि-
 स्माकीनकोर्त्तिस्तनभवेदिति योगीभ्योऽपि सम्यगनुपदिशन्तः कास्मिन्
 कवचोक्तताः । इत्यं सुप्ता विविधविद्याः । तदात्वे च जना
 व्याकरणदिकमध्ये तु प्रवहतिरे जहुष स'गीतनाट्यरसायनादि-
 शस्त्राधिजिगीसात् । एवन्तेऽपि याचदात्रायशासितार्थे श्रद्धाणा

भूपालाः सञ्चक्रुर्वेदविदस्तावत् प्रचचार संस्कृतगोः । अथ प्रसूमरासु
विदेशीयभाषासु ताभिरव च निर्वर्त्यमाने राजकीयव्यवहारे जनानां
संस्कृतभाषायामादरः शिथिलतामापेदे । संप्रतितास्य देववाची-
विदो गगनोदरसंचारीणि विमानानि सौदामिनीसाहाय्यतंपाश्यानि
च विदूरे शब्दप्रेषणादीनि प्रेष्य विख्यमाना इतरेषामुपहा-
सास्यदतामनुभवन्ति । तत्तत्कलाप्रतिपादकसत्संदर्भप्रचारणया
जडपदार्थसंमेलनजन्यनूतनवस्तुरचनाविधिवोधोऽपि संपद्येत ।
कौटिलीयार्थशास्त्रं च राजनीतिबोधसमर्थम् । इदं चांग्रतो द्विषत्-
प्राणहरविषयुक्तधूमादिनिर्माणविधिमपि निर्दिशति । कौटिल्यो
बहूनामाचार्याणां मतानि जगन्त्य, तेषां ग्रन्थाद्येदुपलभ्येरन् सर्वाङ्गीना
राजनीतिवृद्धिर्जायेत । परैः शास्त्रेण बाध्यमानेभ्यो नितरामुपयुज्यते
कौटिल्योनय इति नेतत्प्रचारतोऽनिष्टमाशंकनोयम् । विस्तृते
चास्मिन्विषयान्तरे नाधुना व्यापार्यते लेखनी । वृक्षायुर्वेदीयाश्च
भूयिष्ठा ग्रन्था विरेजिरे । श्रीमहाचर्यतिमिश्रप्रभृतिविद्वद्दरेषाम्ना-
यत वृक्षायुर्वेदादिकमिति तदीयग्रन्थोपनिबद्धोदाहरणेविंशदीभवति ।
तथाहि, भामत्यामध्यासभाष्यत्र्याख्यायां नैयायिकाभिमतान्यथास्थितिं
निरूपयद्भिरन्तेऽभिहितं भामतोपतिभिः “यथा दावाग्निदन्धानां
वेतबोजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्” इति । तत्तु समन्वयादिति
सूत्रे च मोक्षसंस्कार्यतां प्रतिषेधद्विरुक्तं “इयी हि संस्कार्यता गुणा-
धानेन वा, यथा बोजपूरकुसुमस्य लाचारसावसेकः, तेन हि तत्कुसुमं
संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते इति श्रीवेङ्कटेशश्च तत्त्वमुक्ताकलाप-
व्याख्यायां सर्वार्थसिद्धौ हितोयजोवसरीयपंचषष्टितम—“सर्व-
स्वाप्यानुकूलं” मित्यादिपद्ये मुक्तस्य दुःखास्यदसर्वातिशयान्दानानु-
भवं प्रतिपादयन्तः पूर्वपक्षे प्राहुः “न चात्र काशतां जनयेद्दीपो निम्ब-
वृन्दाकरैरुमान्” इतिवत्किंचिन्निमित्तमन्तरेण स्वतः प्राप्तप्रकाशक-
देशभङ्गः स्वात्” इति । उत्तरत्राप्युक्तं ननु संस्कृतवस्वादिदं

निरयाणां प्रातिकूल्यं स्वानुभूतं च दुःखं मृतः पश्यति वा नवा ? आद्ये
 “गन्धाश्मरजसा सृष्टा नष्टो दीपः पुनर्ज्वलेत्” इति न्यायेन पुनरपि
 दुःखसन्ततिरुदियात् इति । एतेनानुमिमीमहे पूर्वमासन्नवद्य-
 विद्याद्योतमानानि ग्रन्थरत्नानि । तानि च चिरादेव पुरापि
 दुर्मिलान्यजायन्त । तथाहि न्यायकुसुमाञ्जली द्वितीयस्तवके—

“जन्मरंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ज्ञानदर्शनतो ज्ञासः संप्रदायस्य मीयताम् ॥”

इतीमां कारिकां विद्वत्पण्डितरुदयनाचार्यैरुक्तं “पूर्वं सहस्रशाखो
 वेदोऽध्यगयि, ततो व्यस्तः, ततः षडङ्ग एकः । इदानीन्तु षड्विदेक
 इती”ति । अतोऽवमीयते प्राचार्यसमये भूयस्यो वेदशाखा व्यलीय-
 न्तेति । अपि च चीनदेशीयभाषायां येषां बौद्धमिहान्तप्रतिपादक-
 ग्रन्थानां देवगिरा ग्रथितानामनुवादो बौद्धां विहितस्ते सांप्रतं नोपल-
 भ्यन्ते । यथापि च नीता ब्रह्मवः प्रबन्धाः स्वदेशं प्रति । अथापि
 गवेषयेम बहुसंख्याकानां ग्रन्थानामुपलब्धौ द्रष्टव्यसौ संभावनास्ते ।
 गवेषणार्थं च वसुरागिरपेक्ष्यते । प्रायो निष्किञ्चनाश्च संस्कृतविदः
 पर्याप्तधनदानि सर्वथाममर्था इति महाभहिमानः केचन समितिं
 विधाय भारतीयभ्रमतीनामेतत्कार्याथ मनांस्याकर्षयेयुर्यदि तं
 सुमिलं धनम् । धनप्राप्तौ च निर्वाहोचितद्रविणं लभमाना बुधाः
 देशान्तरेभ्यः संग्राहं संग्राहं ग्रन्थान् संमद्रां प्रमार्गयेयुः । तांश्च पठित्वा
 संस्कृतविदोऽपि विमानादिरचनाविज्ञाः सुगरिति निर्दिवादम् । अपि
 च विदेशीयभाषानिबद्धानां तत्तच्छास्त्रसंबन्धिनां ग्रन्थानां संस्कृत-
 भाषायामनुवादं विदधोरन्ननेकभाषाविदः । प्राक्तनानुसृतश्चार्यं पत्याः ।
 पण्डितजगन्नाथनिर्मितो वीजगणिताख्यः संदर्भ आरवदेशीयभाषातः
 संस्कृतभाषायामनुदितः सांप्रतमानन्दयति पण्डितमनांसि । वृत्तायुर्वेद
 इदानीं नोपलभ्यते, तथापि समाहृतस्तदीयोऽल्पीयानप्यंगः प्राचामेत-
 स्मिन् दिषये धीप्रकर्षबोधनाय पर्याप्तुयादिति निबध्यते ।

सिक्ताशोभिः पलनतुपयोः कुक्कुटानां पुरीषं
 मूले दत्त्वा मकुसुमफला गोस्तनो वृद्धिमेति ।
 स्कन्धन्यस्तेः पनमतरवोऽप्याशु पालालभारै-
 मूलादग्रं दधति च वचावारिमिक्षाः फलानि ॥
 सर्पिर्गुण्डक्षीरमधूपचारं दत्त्वा निषिक्तौ च कपियत्रिविधौ ।
 पोयषकल्पान्यतिमांसलानि फलान्यनस्थीनि सदा दधानि ॥
 वृथिककण्टकविद्धाः सुरभौष्टतधूपिता हि निखिललताः ।
 मूषककोलवसाभिः संसिक्ताः सुराः फलेनैस्त्राः ॥
 यस्य कस्यापि पुष्यस्य भौरभेणाधिवासितान् ।
 मृत्तिकाशकलाश्ले वृक्षाणां बहलान् क्षिपेत् ॥
 कुष्ठपत्रसुरामुस्तातगरोगीरचूर्णकेः ।
 मिश्रितेनाश्रसा सेकान्वासं सौरभमंभवः ॥
 यवतिलनिशापलाशैरुपचितमूला तदम्बुसिक्ता च ।
 ज्वलदनलोपगमसक्तृकर्पासी तूलकं सृते ॥
 तिलखलिविडङ्गगोमयविलोडितेक्षुरससंचितस्य तरोः ।
 फलकुसुममकालभवं मनोहरं फलति लोकस्य ॥
 मधुयष्टिसिताकुष्ठमधुपुष्यविनिर्मितं ।
 मोदकैश्छादितं मूले निरस्थि स्यात् फलं तरोः ॥
 कोलगोणितमदोभ्यामङ्गोक्षकथितेन च ।
 सिञ्चिता कदली सूते टाडिमोफलमुत्तमम् ॥”

इति । एतादृशविषयज्ञानुष्ठाने सम्यगवबोधं शक्यते ।
 अविदिताभिधानेन केनचिद्धिदुया रचितं चोरशास्त्रमपि अत्रण-
 गोचरतां गतम् । सांप्रतं यैर्महाभागैः संस्कृतभाषायत्यान्वेषण-
 मारम्भं, तैरेतादृशप्रबन्धाः प्रकाशनोया इति सप्रययमभ्यर्थना । अमर-
 वाखां पत्रिकासम्पादका अपि विविधमतावलम्बिनां लेखान्
 प्रकाशयेयुस्तर्हि जायेत संस्कृतप्रचारे अल्पं साहाय्यम् । संस्कृत-

पत्रिकाश्चेतरभाषासंपाद्यमानपत्रिकावन्दुलमसृणपत्रेषु मुक्ताफल-
मालामञ्जलान्यक्षराणि दधत्यो बहिरवतरयुः । देवदेवस्य वरदस्य
करुणाकोरकितदृगन्तपतैः समुल्लसतु संस्कृतभारत्याः सर्वपथीनं
यशः । माभूद्विस्तर इतुप्रपरम्यते ।

प्राचीनभारते काराविधिः । ❀

(लेखकः—श्रीधरदेवरठाकुर एम्, ए ।)

प्राचीनेषु पालिजातकग्रन्थेषु बन्धनस्य बन्धनागारस्य च समुल्लेखी
दृश्यते । कारादण्डमाप्ताः पुरुषाः कारादण्डेषु कथं रक्षिताः को वा
तेषां निवासप्रकार इत्यादीनां विषयाणां परिज्ञानं न सम्यग् जायते
तेभ्यो ग्रन्थेभ्यः । कस्मिन् खल्वपराधे मञ्जाते कारादण्डविधानमासी-
त्तदपि न परिज्ञापयन्ति ते ग्रन्थाः । तदानीन्तनानां बन्धनागार-
स्थितानामुपरि राज्ञः प्रभुत्वं निरङ्कुशमासीदित्यस्यास्तेषां जीवनं
मरणञ्च तदधीनमासीदित्यस्या अपि बहुर्निर्देशो नोभूता सुतनुजातक-
कथा । तत्र एतद् वर्णयते—स्वजीवनराजाश्च राजा प्रत्यङ्गमेव पुरुषमेव
कस्यचिद् यक्षस्य सर्मापि प्रेषणायास्त्रीचकार । कुत्र तावद् बहवः
पुरुषा मिलिष्यन्तीति राज्ञश्चिन्तायां सञ्जातायां “मा चिन्तय बन्धना-
गारे बहवो मनुष्या वर्त्तन्ते” इतुप्रज्ञा राजानं विगतचिन्तमकुर्व-
स्तदमात्याः । काले बहुतिथे गते बन्धनागारं शून्यं सञ्जातम् ।

गौतम-वशिष्ठ-बौधायन-संहितासु तथान्येष्वपि मन्वादिषु प्राचीन-
स्मृतिग्रन्थेषु बन्धनदण्डेन दण्डितानां समुल्लेखो वर्त्तते, किन्तु दण्ड-
प्रकारभेदेषु कारादण्डस्य परिगणनं कुत्रापि न समुपलभ्यते ।

* परिषदो मासिकाधिकेयने पठितोऽयं निबन्धः ।

“धिग्दण्डस्य वागदण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योग्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादिमे ॥”

इति दण्डस्य चातुर्विध्यं परिकल्पयता याज्ञवल्क्येन बन्धनं दण्डत्वेन न परिगणितं स्थूलत इत्येव प्रतिभाति ।

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

द्वितीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥”

इति ब्रुवन् मनुरपि सृष्टतया कारादण्डस्य उद्देशं न कृतवान् इत्यपि च प्रतीयते । वधसु ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपः शारीरो दण्ड इति टीकाकृद्भिर्व्याख्यातम् । “शारीरद्वयार्थदण्डश्च दण्डसु द्विविधः कृतः । शारीरः संनिरोधादि”रिति नारदवचनेनेकवाक्यतामापादयन्नित्येवमभेदादिभिः सिद्धान्तितं यदयाज्ञवल्क्यमनुप्रोक्ते वधदण्ड एवान्तर्भवति कारादण्डः । तथाच स्मृतिचन्द्रिकायाम्—“एवञ्च बन्धनाङ्गकरण-कर्माङ्गकरण-बन्धनागारप्रवेश-ताडनरूपाः शारीरदण्ड-भिदाः पञ्च विज्ञेयाः ॥

एतदेवाभिप्रेत्य “स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणामरोगिणाम् । शकादिदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यासृपतिर्दमम् ॥” इत्यनेन बन्धनं तथा बन्धनागारप्रवेशश्च समायात इति व्याख्यातश्च देवणभट्टेन ।

यः कस्य ऋषिक ऋणं प्रत्यर्पयितुमममर्थः, उत्तमर्थस्य कर्माङ्गरे च न शक्तस्तस्य बन्धनदण्डो बन्धनागारप्रवेशश्च भवेदिति कौत्सीयनस्य मतम् । तथा च तद्वचनम्—

“धनदानासहं बुद्धा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तो बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते ॥”

यः कुलधर्मं तथा जातिधर्मं परित्यजति, यश्च महापातकौ तस्य बन्धनदण्डो विधीयते आपस्तम्बेन (२।१०।२७।१८) । कौटिलीये अर्थ-शास्त्रे बन्धनागारस्य बन्धनदण्डस्य च नातिविस्तीर्णं विवरणमस्ति । तत्र राज्ञः कुलोद्भवानां विद्रोहिणां तथा भाग्यङ्गमान विद्रोहावा-

स्नातावरोधदण्डानामुल्लेखो वर्त्तते । यः खलु कुमारः संसारवैराग्यवान्
 राज्ञः एकः प्रियस्य पुत्रस्तस्य बन्धनेन दण्डविधानं “विरागं प्रियमेक-
 पुत्रं वा बध्नीयात्” इत्यनुशासनतो ज्ञायते । आकरिकदृष्ट्याणामपहरणे
 बन्धनदण्डो विधीयमान आसीदित्यत्र “आकरिकमपहरन्तमष्टगुणं
 दापयेदन्यत्र रत्नेभ्य” इत्यनुशासनमेव प्रमाणम् । रात्री-विरल-
 प्रचारसमये पथि विचरतो जनस्य बन्धनागारप्रवेशाभिधानं-‘रात्री-
 राजदायिकाक्षयभीतः सारमस्य हस्ते निक्षिप्याप्यपगच्छेत्, न एनं
 बन्धनागारगतो याचेते”त्यनुशासनतो निष्कष्यते । यो राजपुरुषः
 कारागृहात् भवद्वन्द्वं जनं मोचयेत् तस्य ऋणपरिमितो द्विगुणो वा
 दण्डो भवेदिति वदतः कौटिल्यस्यापि ऋणाप्रत्यर्पणे बन्धनदण्डोऽभि-
 प्रेत इति परिज्ञायते । यस्त्वन्तेवासौ शिष्ययन्तं महापातकाद्यदुष्ट-
 माचार्यं संपरित्यजेत्तस्य बन्धनदण्डो नारदेन विहितः । तथाच—

“शिष्ययन्तमदुष्टं य आचार्यं सम्परित्यजेत् ।

बलाहासयितव्यः स्याद्बन्धनी च सोऽर्हति ॥”

एतावता स्थूलतोऽपराधविशेषेषु बन्धनदण्डस्य विधानेऽपि कस्मिन्न-
 पराधे किम्परिमितं कालं तद्भोगो भवेदिति कस्मिन्नपि प्राचीने स्मृति-
 ग्रन्थे न समुल्लिख्यते । शुक्रनीतिसारग्रन्थे एतद्विषयकं यद्विवरणं
 विद्यते, तदवलम्ब्य किञ्चिदुच्यते । अपराधगुणत्व एव बन्धनदण्डस्य
 विधानं भवितुमर्हति, स्वल्पापराधे प्रथमद्वितीयांपराधयोर्वा अर्थदण्ड-
 स्वीचित्वां शुक्राचार्या मन्यते । यदा तु अर्थदण्डेनाकार्यनिवृत्तिर्न
 स्यात्तदैव बन्धनदण्डः प्रयोक्तव्य इति तस्मत्तनिष्कर्षः । दण्डभोगसु
 यथापराधं मासमात्रं त्रिमासं षण्मासं वत्सरं यावज्जीवं वा
 भवेत् । तथाच तद्वचनम्—

“मासमात्रं त्रिमासं वा षण्मासं वापि वत्सरम् ।

यावज्जीवं तु वा कश्चित् न कश्चिद्वधमर्हति ॥”

बन्धनगृहस्य निवेशनं राजमार्ग एव भवेदिति ‘बन्धनानि च

सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दृश्येरन् विह्वताः
पापकारिणः ॥” इत्यनेन मनुरनुशास्ति । यदकार्यं निवृत्तिरेव दण्ड-
विधानस्य मुख्यफलत्वेनाभिप्रेतासीत् धर्मशास्त्रप्रवक्तृणां तत्
स्पष्टीभूतं सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कारागारस्थापनविधानेन ।
टीकाकृता कुल्लुकभट्टेनापि एतदेवाभिप्रेत्य व्याख्यातम्—“बन्धन-
गृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् । यत्र निगडवन्धादुरपेताः
सुचूष्णाभिभूता दार्ढकेशनखश्मश्रवः पापकारिणोऽनेनकार्य-
कारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् इति ।”

यः खलु राजपुरुषो बन्धनागारादिनिर्माणाविषये प्राप्तभार
भासीत्, स सन्निधातेति नाम्ना क्रीर्त्तयति कौटिल्येन । स्त्रीणां
पुरुषाणाञ्च स्थानं बन्धनागारे पृथक् पृथगेवासीत्, बन्धनागार-
कक्ष्याणि च सुगुप्ताभ्यामन्वितप्रप्यत्रगम्यते काटलोयादर्शशास्त्रात्,
“विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानं सुगुप्तकक्षं बन्धनागारं कारयेदि”त्यतः ।
बन्धनागारं प्रशस्तशानायुक्तं पुगीपीत्सर्गस्थानवत् कपञ्जानगृह-
सनाथम् अग्निविषत्राणोपायदेवपूजनोपायमार्जारनकुलादुरपेत-
ञ्चासीदिति स्पष्टीकरोति कौटिल्य एव “सर्वेषां शान्ताखातादपान-
वञ्च स्नानगृहाग्निविषत्राणमार्जारनकुलरक्षास्त्रादैवपूजनवृत्ताः
कारयेदि”ति बन्धनागारादिनिर्माणोद्देशवत्तेभिः ।

दण्डितस्य कारागारप्रवेशकाले केनापराधेन तस्य ईदृशो दण्डो
राज्ञा विहितस्तदाख्यानं बन्धनागाराध्यक्षस्य कर्त्तव्यत्वेन निर्दिष्ट-
मासीत्, तथा च कौटिल्यः—“बन्धनागाराध्यक्षस्य संक्रुद्धकमनाख्याय
चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।”

मार्गसंस्कारणबीजवपनादिनीचकर्म अवह्वानां कारयितव्यमा-
सीदिति परिज्ञायते ‘बहुहलपरिक्रष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्डप्रति-
कृत्तृभिर्वापयेदिति कौटिल्योक्ता ‘ततः संरोधनं निव्यं’ मार्ग-
संस्कारार्थकम्’ ‘द्विगुणं त्रिगुणं पञ्चात् संरोधं नोचकर्म च’ ‘मार्ग-

संस्करणे योज्या' इत्यादिभिः शुक्राचार्योक्तिभिश्च । सामर्थ्यातिरिक्तं कर्म कारयतोऽधरक्षस्य अष्टवत्वारिंशत् पणो दण्डः कौटिल्येन विहितः 'कर्म कारयतो द्विगुण' इति वदता ।

स्वजातुरक्तकर्माख्ये अवरुद्धानां कारयितव्यान्यासन्निति ज्ञायते 'तत्तज्जातुरक्तकर्माणि कारयित्वा च तैर्नृपः' इति शुक्राचार्यवचनेन । नूनं कुत्सितञ्चाम्रमवरुद्हेभ्यो भोजनाय दीयमानमासौदित्यपि च परिज्ञायते 'मार्गसंस्करणे योज्याः कदन्ननूनभोजना' इति शुक्रनीतिवचनात् ।

पानभोजनादिविषये अवरुद्धानां क्लेशं जनयतस्तेभ्य उत्कोचं वा गृह्णतस्तथा एकस्माद् बन्धनागारादन्यद् बन्धनागारं विनैव कारणं तान् गमयतश्च राजपुरुषस्य दण्डविधानं कौटिल्येन क्रियते । "स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः परिक्लेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमसाहसदण्ड" इत्यादिभिर्वचनेः । अवरुद्धानां हेतुस्तथा तेषां जीवनमपि न तादृशं मूलप्रवदिति तात्कालिकानां बद्धेर्निर्दशनं तेषां हननं, अवरुद्हायाः स्त्रिया बलात्कारं च अपराधिनोऽर्थदण्डमात्रविधानम् । तथा च कौटिल्यः—'घ्नतः साहस्र' इति, 'संरुद्धिकामभिन्नरतः पूर्वं साहसदण्ड' इति च ।

अप्राप्तगावज्जोवन्नन्यदण्डानां मुक्तिविवरणं मुक्तौ तेषां हर्षश्च 'अस्य निष्क्रमणकाल इव भवति' इति मृगपक्षजातकवाक्यादवगम्यते । उत्सवविशेषेषु तथा पुण्यदिवसेषु च बालवृद्धव्याधितानायादीनामसमर्थानां जनानां निर्विशेषं सर्वेषामपि मुक्तिविधानं दृश्यते । तथा च कुशजातकं पूत्रोद्वाहं निमित्ताङ्गत्वं इच्छाकुः सर्वेषां बन्धानां मोचनादेशं ददाति भैरोनिनादेनेति वर्णयमानमस्ति । विवाहादुरात्सवेषु अवरुद्धानां मुक्तिविषयकं निर्दशनम् अर्वाचानेषु रघुवंशादिकाव्यग्रन्थेष्वपि बहुशो वर्तते ।

अत्र विषये कौटिल्योऽपि—

“अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।

पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधोयते ॥”

तथाच ‘बन्धनागारे च बालवृद्धाधितानाथानाञ्च जातनवत्र-
पौर्णमासोधु विसर्गः’ ॥

यदि कश्चित् पुण्यगोली दयापरवगो जनोऽन्यो वा अवरुद्धैः सह
कृतसमयो राज्ञे निष्कग्रधनं दद्यात्तद्वापि अवरुद्धानां मोक्षो
भवेदित्यस्यापि विधानस्य समुल्लेखा वर्तन्ते कौटिल्ये । तथा च
कौटिल्यः—

“पुण्यगोलाः समयानुवशा वा दोषनिष्कयं ददुरिति ॥”

ये खलु राजपुरुषा बन्धनागारनियममुल्लङ्घ्य परिवरक
आमंस्तेषां कारादण्डविधानमाप्तोदित्यपि वन्ति कौटिल्यः । कर्मणा
तथा कायदण्डेन हेतुना अवरुद्धानां स्वास्थ्यभङ्गमायङ्गमानाः शास्त्र-
कृतो येन तेषां स्वास्थ्यारक्षा भवेत्तस्यापि विधानमकुर्वन् । हीन-
स्वास्थ्यं जना धनदानेन स्वास्थ्यलाभाय यतितुमपि प्राभवन्नित्यन्तं
सञ्च ‘दिवसे पञ्चरात्रे वा बन्धनस्थान् विशेषयेत् । कर्मणा काय-
दण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा ॥’ इति कौटिल्यावचनता निष्कृत्यते ।

यदि कश्चित् कश्चिदवरुद्धं न्यायादपेतेन मार्गेण माचयेत्, तदा
तस्य दण्डविधानमपराधानुरूपं कृतं कौटिल्येन । पलायितस्य तु
दण्डव्यवस्था तत्र न दृश्यते । तथा च तद्वचनानि—“धर्मस्थोयात्
चारकान्निःसारयती बन्धनागारात् शय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं रोग-
बन्धनेषु विपणोत्तराः दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च । बन्धनागारात्
सञ्चस्वं वधश्च । चारकमभिप्त्वा निष्पातयती मधयमः भिप्त्वा वधः
बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ॥”

लोकेषु आबन्धानामप्रतिष्ठाभावं अविश्वस्तत्वञ्च सूचयति
तेषामसाहित्योक्त्या कौटिल्य एव । ईयभावश्च सूच्यते मनुवशिष्ठ-

गोष्ठमापस्तम्बादीनां तेभ्योऽन्नग्रहणनिषेधोक्तया । मनुरवब्रह्मणा-
मश्वहंयत्वमपि वक्ति तेषां हव्यकथ्यानहंत्वोपदेशेन । तथा च
तद्वचनम्—“भगारदाहो गरदः कुण्डागो सोमविक्रयी । समुद्रयायी
वन्दी च तैलकः कूटकारकः । तान् हव्यकथयोर्विप्रावचनार्हान्
मनुरब्रवीत् ॥”

विलासिवैराग्यम् ।

विश्वधामः समृद्धो बहुधनजनतासम्पदा सम्भृतश्रीः,
श्रीदेव्या वासगेहं मधुमयकविताबोधदक्षैरुपेता ।
तत्राभूद्भूमिनाथो विटनटदयिता दक्षिणादारसखो
नाम्ना गोविन्ददेवो दिवमिव भुवनं सन्यमानः समानः ॥
नित्यं हर्षेण गेहे सुखमनुभरता भाविता पानगोष्ठो,
वारश्रीचित्तसेवा प्रतिदिनसप्तमा साधिता बाधशून्यम् ।
राज्ये प्राज्ये प्रजानां प्रचुरमपि चिरं दुःखदेव्यं न दृष्टं
सोऽयं स्वामिव शान्तिं विपुलधनजनेः साः नीयां विजज्ञौ ॥
राज्ये राज्ञो न दृष्टिः सपदि विचलिता विज्ञता शास्त्रतज्ज्ञे
सत्कृत्ये नास्ति कीर्त्तिर्नहि सुकृतकथा रागयोगा विलासे ।
मन्त्रः शृङ्गारकाव्यं मनसिजनियमा नातितत्त्वानि चित्ते
चित्ते भोगैकचित्ते हृदयविलसितं तस्य नित्यं वभासे ॥
प्रातः प्रारभ्य तावद्विटनटसहितः पानगोष्ठो वितम्बन्,
एकस्मिन्निभूयः सुखमनुरचयन्नास्त गोविन्ददेवः ।
पात्यानान्तः प्रकीर्णं विमलबहुमतप्रच्छदे पानपात्रम्
न्यस्तं रिक्तं क्षयेन प्रचितमथ परं तत्र दृष्टं क्षयेन ॥

सङ्गीतं वारमुख्या विदधति सु नयं मृच्छं नामुग्धभावं
 सुक्कारत्रप्रतानैः प्रचितिमुपगता चारुचन्द्रातपश्रीः ।
 कुड्ये चित्राणि नानाविधरसविषयान् मानसे भासयन्ति,
 पुष्पाणां गन्धबन्धः प्रचरति मरुता सर्व्वतः प्रोतिवर्षी ॥
 यावद्गोष्ठीभवोऽयं प्रसूतिमतितमामाप सङ्कोतवादः,
 वृद्धिं यातः प्रसादः सुखपरिकरणे लोपमाप प्रसादः ।
 आनन्दोत्थो निनादः सपदि बहुतरो भूतवान् लुप्तबाधः,
 तावद्गोविन्दपुत्री ननु मिलितवती बालिकास्थानगृहे ॥
 तात प्राप्तर्थ्यं तोतं क्रमनियमवशान्मध्यमङ्कोऽपि यातम्
 तिग्मांशः पश्चिमान्तेऽवतरति किरणक्षेमहीनः सुदीनः ।
 अस्माद्दृष्टं नु सायं लयमयमधुना वासरः सम्प्रयाति,
 तस्मादुत्तिष्ठ निष्ठां गमय समयतः स्नानमेवं वभाषे ॥
 श्रुत्वा कन्याजमोक्तं वचनमनुपदं ज्ञानदीप्तान्तरात्मा,
 सोऽयं गोविन्ददेवः प्रतिवचनमदात् सूक्तमुक्तं हि वत्से ।
 अस्माद्दृष्टं नु सायं लयमयमधुना वासरः सम्प्रयाति,
 ज्ञानं दीप्तं मदीयं व्रजति च सुचिरादस्तमज्ञानधारा ॥
 इत्येवं वाचमुक्त्वा परिषदमजहादेष गोविन्ददेवः,
 ज्ञातं सर्व्वेष्वरेयं मधुविक्रतिवशात् प्रस्थिताः सभ्यवर्गाः ।
 राजा गोविन्ददेवः पुनरतिसुक्ततादेकवासा विरागो,
 दूराद्दूरं प्रतस्थे क्वचन न दृष्ट्ये तद्दिनानन्तरं सः ॥

समस्यापूर्तिः कौतुकम् ।

(पूर्वतोऽनुष्ठम् ।)

(लेखकः— श्रीहरिहरशास्त्री)

सर्गचतुष्टयात्मकं काव्यमिदं राष्ट्रकूटवंशावतंसस्य प्राथमिक-
स्यामोघवर्धनृपतेः शासनसामयिकमिति ग्रन्थसमाप्तौ कविः स्वय-
माह,—

“इति-विरचितमेतत् काव्यमावेष्ट्य मेघं
बहुगुणमपदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।
मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशशाङ्कं
भुवनमवतु देवः सर्वदाऽमोघवर्धः ॥
श्रीवीरसेनमुनिपादपयोजभृङ्गः
श्रीमानभृद्विनयसेनमुनिर्गरीयाम् ।
तच्चोदितेन जिनसेनमुनीश्वरेण
काव्यं व्यधाय परिवेष्टितमेघदूतम् ॥”--(११७ पृः)

आसीदसौ जिनसेनोऽपि जैनमुनेर्वीरसेनस्य शिष्यो भरपतेरमोघ-
वर्धस्य गुरुश्चेति । तदुक्तमाचार्यगुणभद्रेण ‘उत्तरपुराणे’—

“अभवदिह हिमाद्रे देवसिन्धुप्रवाहो
ध्वनिरिव सकलज्ञात् सर्वशास्त्रैकमूर्तिः ।
उदयगिरितटादुवा भास्करो भासमानो
मुनिरनु जिनसेनो वीरसेनादमुष्मात् ॥
यस्य प्रांशुनखांशुजालविसरहारान्तराविर्भवत्
पादांशोजरजःपिशङ्कमुकुटप्रत्यधरज्जटुरतिः ।
संक्षर्ता स्वममोघवर्धनृपतिः पूतोऽहमथो त्वत्
स श्रीमान् जिनसेनपुत्र्यभगवत्पादो जगन्मङ्गलम् ॥

जिनसेनप्रणीतायां कर्मप्राभृतव्याख्यायां 'जयध्वला'यां—

“एकोनषष्टिसमधिकसप्तगताब्देषु शकानरेन्द्रस्य ।

समतोतेषु समाप्ता जयध्वला प्राभृतव्याख्या ॥”

इतिव' रचनाकालनिर्णायकः श्लोको दृश्यते ; अत एवानुमीयते मुनेर्जिनसेनस्य ७५८ मितशकवर्षं स्थायित्वम् । एवञ्च यत् 'पार्श्वार्द्ध-भूषणं' काव्यटीकाकृता पण्डिताचार्येण,—

“कालिदासाह्वयः कश्चित् कविः कृत्वा महीजसा ।

मेघदूताभिधे काव्यं श्रावयन् गणशो नृपान् ॥

अभोधवर्षराजस्य सभामेत्य मदीहुरः ।

विदुषोऽवगणय प्रथममश्रावयत् कृतिम् ॥

तदा विनयसेनस्य सतीर्थस्योपरोधतः ।

तद्विद्याहङ्कृतिचुतेः सन्मार्गीहीसये परम् ॥

जिनसेनमुनामानस्यै विद्याधीश्वराग्रणोः ।

विशत्यग्रगतग्रन्थप्रबन्धश्रुतिमात्रतः ॥

एकसन्धित्वतः सन्धं गृह्यत्वा पद्यमर्थतः ।

भूभृद्विद्वत्सभामध्ये प्रोचे परिहसन्निति ॥

पुरातनकृतिस्तेयात् काव्यं रम्यमभूदिदम् ।

तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीदरुष्टः पठतात् कतिरस्ति चेत् ॥

पुरात्तरि सुदूरेऽस्ति वासराष्टकमात्रतः ।

आनाथ्य वाचयिष्यामीत्यवोचदयमिच्छुत्तरः ॥

इतिरदवलोक्याथ सभापतिपुरोगमाः ।

तथैवास्त्विति भाष्यरक्षयात् समयं चक्षिरे मिथः ॥

श्रीमत्पार्श्वार्द्धदीशस्य कथामाश्रित्य सोऽतनोत् ।

श्रीपार्श्वार्द्धदयं काव्यं तत्पादाद्यादिविष्टितम् ॥

सहैतदिवसे काव्यं वाचयित्वा स संसदि ।

तदुदन्तमुदीर्याथ कालिदासममानयत् ॥”

इति प्रलपितम्, तदुक्तप्रलपितमेव, यतः, वीजापुरमण्डलान्तर्ध-
र्त्तिभि 'एडोलो' नामक ग्रामे 'मैगूली'त्यभिधानजेनमन्दिरस्य गात्रे
५५६ मितशकवर्षीयशिलालिप्यां कवी रविकीर्त्तिः सगौरवमन्त्रीत्तय-
न्नाहाकवेः कालिदासस्य नाम (१) अयं खलु रविकीर्त्तिर्हितीय-
पुस्तिकेशीत्यपराभिधानस्य सत्याश्रयस्य परं प्रसादमधगच्छत् ।
आसीदसौ चालुक्यकुलभूषणायमानो मानोन्नतो भूपरिवृद्धः कान्य-
कुजाधिपतिं महाराजं श्रीहर्षवर्द्धनं पराजित्य 'परमेश्वर' पद-
वाच्योऽपि । तदुक्तं--"समरसंसक्तसकलोत्तरापथेश्वरश्रीहर्ष-
वर्द्धनपराजयोपलब्धपरमेश्वरशब्दानुसृतस्य सत्याश्रयश्रीपृथिवी-
वज्रभमहाराजाधिराजपरमेश्वरस्य प्रियतनयः--इति ।--(Journal
of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society, vol xvi p 234) श्रीहर्षवर्द्धनानुग्रहवर्हितः कविकुलगुर्वाणो-
ऽपि खल्वेतौ "हर्षचरिते"--

"निर्गतासु न वा कस्य कानिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिमधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥"

इति ससम्भ्रमं व्याजहार ।

'मैघदूत'स्य प्रतिश्लोकमन्त्रिमपादमादाय 'विक्रम' नामकः

(१) "पद्याशतम् कलौ काले षट्सु पद्यशतासु च ।

समासु समतीतासु शकानामपि भ्रमजान् ॥

तस्मान्मुपिवयनिवारित्वासनस्य सत्याश्रयस्य परमाप्तवता प्रसादम् ।

शेखं जिनेश्वरभवनं भवनं महिम्नां निर्घोषितं मतिमता रविश्रीचिन्नेदम् ॥

प्रशस्तैर्बसतेवास्या जिनस्य त्रिजगदगुरोः ।

कर्त्तुं कारयिता चापि रविकीर्त्तिः कृतौ स्वयम् ॥

वेनावीजि नवीऽयमस्त्रिमर्षविधौ विवेकिना जिनवेशम् ।

स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्त्तिः ॥"

कीऽपि जैनकवि'ने'मिचरित' मित्यभिधेयं किमपि खण्डकाव्यं
प्रणिनाय । शैलशृङ्गे तपस्थानिरतं राजतनयं नेमिनाथं तत्पत्नी
सानुनयमभिललाप,—

“तुङ्गं शृङ्गं परिहर गिरिरेहि यावः पुरीं स्नां
रत्नश्रेणीरचितभवनद्योतिताशान्तरालाम् ।
शोभासाम्यं कलयति मनाङ् नालका नाथ यस्या
“बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥”
आलोवे'नं तरलतड्दिदाक्रान्तनीलाब्दमालं
प्रावृत्कालं विततविक्रसदृथूथिकाजातिजालम् ।
अन्तर्जाग्रदविरहदहनो जीवितालम्बनेऽलं
“न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥”
एतत्तुङ्गं त्यज शिखरिणः शृङ्गमङ्गीकुरुष्व
प्राण्यं रान्यं प्रणयमखिलं पालयन् बन्धुवर्गं ।
रम्ये हर्म्ये चिरमनुभव प्राप्य भोगानखण्डान्
“सोत्कण्ठानि प्रियसहचरोसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥”

चन्द्रालोके

द्वितीयोऽङ्कः ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

(लेखकः—श्रीधरचन्द्रप्रसादकाव्यतीर्थः ।)

ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः पुरुषः

पुरुषः—महाराज ! सिन्धुं इदो भवसरिदु भवं, यदुसेनिषा.
नक्षरसीमन्द्ं पविष्टा सेणावहना चित्तवन्धना सहं जञ्जन्दि नालिष-

पाराश्रविकस्त्रिप्यासपट्टिसप्पट्टिदिहिं' प्यहरणसदेहिं' दुग्गमा
 वहीनभरभूमि; आभासंभ मिहककोलकंकाभासादिहिं'
 लत्तमंसलुहे हिं' आच्छन्नंभ अगणित्-चिदानलधूमन्धकारिदा
 रच्छा पक्खिला अ जिअसोणित्तेहिं' समराहटसै निकगणत्तयादपरि-
 पूम्हा इदो तदो जुज्भपन्दरभूमि (नेपथ्ये कलकलः) सुणादु सुणादु
 देओ हाहारवविमिच्छो रोदनसहो इदो आअल्कि (पुननेपथ्ये
 कलकलः) ता अस्मां गेह्निअ मुनिकधिदसुरङ्गपथेन सिग्घं अव-
 संरेहित्ति सेणावइ कधेदि त्ति प्यमाणम् ।

राजा—(ससन्धमम्) अपि जानासि जयत्सेनस्य कः संवादः ?

पुरुषः—यदुवीरेहिं' आकन्दो वज्भो अ ।

राजा—तत्त्वं त्वरितमिमां घोटकीमिहानय ।

पुरुषः—जं देओ आणवेदि ।

(प्रस्थितः)

राजा—(सोत्साहमुत्थाय)

• भो भो मानधनाः प्रयात समरं हित्वा भयं मे व्र-
 ज्जानौत त्रिदिवं रणाङ्गनमिदं यदुर्लभं नोचकैः ।

रुंशमानलदत्तशत्रुधमनीरक्ताज्यगन्धोत्कट-

प्रेङ्खण्डाशनितुख्यत्राहुयुगला यूयं यदि क्षत्रियाः ॥

अपिच भो मदवलम्बनीभूताः प्रधानयोधाः प्रतिजानताम् भवन्तः ।

(प्रथमाङ्के यावत् कार्त्तिकभञ्जेत्यादि पुनः पठति)

पुरुषः (प्रविश्य) जअदु जअदु भइ, एमा सा समागदा ।

राजा—(परावृत्त्य) प्रिये ! महानयमनर्थपातः, तदागच्छ

सुरङ्गपथेनापसरावः ।

उर्ध्वशी—(प्रविश्य स्वगतम्) साहु मन्तिदं अज्जेन, मम वि-
 एदं अहिमदम् ।

राजा—(दीर्घं निःश्वस्य) हा धिक्कष्टम् दुर्बलानां जयाशा-
 त्रीविताशा च प्रतिअथमेव गगनतलावरोहिसपक्षपथ्यंताधःस्थिताना-

मिव न नाम विधेया । (नेपथ्ये कलकलः) हा धिक् ! आगता
पव ! तत् क्षिप्रमागच्छ ।

सर्वशी—एहि णाध !

राजा—मातर्जम्भूमे ! भृतधात्रि !

आसृष्टिसंस्तुतप्रदापि मदीयवंशे-

र्या त्वं जहासि ननयं हतभागधियम् ।

क्षीणा कदापि करुणामयि सा न च स्यात्

याचे कृताञ्जलिरहं विनयावनमः ॥

सर्वे—सर्वथा देवताः स्वस्ति कुर्वन्तु ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

(ततः प्रविशति सानुचरः श्लोकः सात्यकिरनिरुद्धः)

श्लोकः—सात्यकि ! क्व गता सर्वथा महाराजो वा ; प्रदेव
मन्त्रणागारे तौ किलाभ्यामिति तदनुचरमुखात् संश्रुतम् । (विस्मयः)
कश्चित् इहम् । सुदक्षसेनानोपरिरक्षितमस्ति ?

सात्यकिः—अथ किम् ।

श्लोकः—अपि नाम सा स्थानादस्मान्महाराजेन समं विलुप्ता
तिरस्करिणीविद्याप्रभावेन ?

अनिरुद्धः—देव ! तिरस्करिणीविद्याप्रभावेण विलुप्तेति कथं
सम्भाव्यते, यतः सा दुर्वाससः शापात् गतप्रभावा ।

श्लोकः—तत् केन पथा कया वा दिशा गता सात्यके ! अनिरुद्ध !
आन्वथतामन्विष्यताम् । अपि च भो भोः सैनिशाः । यूयमपि
प्रतिगृहं सुनिपुणमनुसन्वत्त ।

(नेपथ्ये)—यथाज्ञापयति देवः ।

श्लोकः—भो भा यादववाहिनीपतयः !

नोऽनुचरेत धनं न वा परिजने विप्रोऽनुचर्येत वा

नो नाश्नेत गजाश्चैकिकगणः पूर्वं यद्योऽप्ययम् ।

भुवनेन न परस्मिन्ने मटवशात्कृतेन साक्षाधुना
संज्ञितेन चिराय नोतिकुशलैर्युष्माभिरिवोर्व्यथो ॥

निष्पत्ते—यथाज्ञापयति देवः । विजयनां त्रिभुवनपतिर्भगवान्
वसुदेवः ।

कथाः—अपि च—

आकेलासाद्रिंशृङ्गाक्षवणजलनिधिं तद्गतासोर्ध्निमालं
पूर्वाद्देसापराद्रिं प्रतिवननगरग्रामकं यात वीराः ।
मन्नामाहां पताकां गिरसि च दधतो दर्पवन्मूर्त्तिमन्तो
राज्ये राज्ये सदपि विचरत भुवनेऽन्विष्यतेनां नृपञ्च ॥

(ततः प्रविशति प्रदुयन्नः ।)

प्रदुयन्नः—जयति जयति तातपाद ! भवदादिष्टेन मार्गेणाह-
मपि यदुसेनापतीभूत आगच्छन्नर्द्धपथे प्रतिरोधिनः प्रतिबलशोरात्
सन्धोहनास्त्रेण सन्धोहयन् सानुचरं जयत्सेनं सेनापतिमनायासेना-
रौत्सम् । अथ नगरं प्रविष्टः चित्रवर्मादीन् राजसेनापतीन् तेनैवो-
पादेन सन्धोहयन् मिथ्यासमरलक्षणप्रकटनाय—केवलप्रतिपक्षप्रजा-
यादिपशूनेव इत्या तच्छोनिते रथ्याः ज्ञायन् तानेव चितानले
व्यधिपम्, अथाधुना यदुसेनिकानां नृषा कातरोक्तया शोकमयीव
नगरी वर्तते । ततः किमन्यत् कृत्यमस्ति ?

कथाः—इत्स ! अस्मत्-प्रमादेनैवेतः स्थानाद्विलुप्ता सा महा-
राजेन समसुर्व्यथी, तन्निपुणमन्विष्यताम् विचार्येताश्च किमधुना
विधेयमस्ति । (स्वगतम्) अथवा गच्छतु स वराकस्त्रिभुवनं परिभ्रम्य
पाण्डवाश्रयं ; तेन पुनर्मन्थनोरथा उभयथा सिद्धिसुपयास्त्विति ।

अनिवृत्तः—(दृष्ट्वा, सविस्मयम्) अहो किमेतत् !

नागारुहमहारसातकगतं द्वारं तथा विस्तृतं
मार्त्तच्छोडमनात् पलायितमिव प्राण्यं तमः सञ्चितम् ?

सर्व्वथा च तथा दिनेऽप्यविरहादेतन्न, किं निश्चितं
मन्ये ; येन गतौ च तौ विलपथा संदृश्यते सोऽधुना ॥

कृष्णः—१ १ चत्रांभ ! अनिनापस्तृत्य विलपथेन जोवन् तथा सह
यथाकामं भोगं सुखेन भोक्ष्य इति मन्यसे, न नाम विदितमस्ति ;
यत् किलः—

चरेण दृष्ट्या प्रविचार्य्य नीत्या
परेषु सम्यग् विनियुज्य भेदम् ।
उच्छिन्नमूलानिष वन्यवृक्षान्
सृष्ट्वा शनैस्तान् विनिपातयन्ति ॥

तद्वत्स ! सात्यके ! अनिरुद्ध ! गच्छतं तूर्णं तदनुसरण-
क्रमेण ।

सात्यकानिरुद्धौ—यथाज्ञापयति देवः । (प्रस्थितौ)

कृष्णः—वण्डाश्वसेनप्रभृतयः सेनापतयोऽवन्तीराज्यं रक्षन्तु
यावन्न राजा प्रत्यावर्त्तते । अपिच वत्स ! प्रदुम्न ! त्वमपि प्रति-
दिशं गमय सेनानि, अहमपि देवकार्यावसरं प्रतीक्षे ।

प्रदुम्नः—यथाज्ञापयति तातः । (प्रस्थितः)

कृष्णः—अयि भो दण्डिराज ! जितं प्रणयेन ! येन त्वया—
विभाष्य तणवद्राज्यं स्वजनांश्च धनानि च ।

भ्रम्यते त्रिषु लोकेषु तत्सङ्गमसुखाशया ॥

अतः सर्व्वथा देवताः स्वस्ति कुर्व्वन्तु ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

रोमकीयपातव्यपुरीस्य-विश्वविद्यालयस्य सप्तशत-
तमसांवत्सरिकमहोत्सवः ।

(Seventh Centenary Celebrations of the
University of Padua, Rome)

महोत्सवस्यास्य ज्ञान्यजातं विगतवेशास्त्रे निरपद्यत । तत्रोप-
निमित्तानिः कलिकाताविश्वविद्यालयप्रतिनिधोभूताः श्रीयुक्त-
सुनीतिकुमारचट्टीपाध्याय, -श्रीयुक्तदेवेन्द्रनाथमल्लिक, -श्रीयुक्तफणीन्द्र-
नाथझोषाश्चेत्येते मनीषिणः देववाणोगुम्फितमभिभावणं
किञ्चन वाचितवन्तः । विप्रकृष्टे पाश्चात्यप्रदेशे नानादिग देशा-
दायतानां मनीषिमहत्तमानां समागमपरिपूते समाजे देवभाषणा-
भिभावणमिदं नवीननवीनं गोर्वाणत्रास्या गौरवातिरेकमुदुधोष-
यतीति तदस्माभिः पाठकानामुपाश्रित्यते ।

“ॐ स्वस्तिः । श्रीः । रोमकीयपातव्यपुरीस्य विश्वविद्यालयस्य
सप्तशतसांवत्सरिकमहोत्सवार्थं भारतीयसर्वविश्वविद्यालयैः प्रेषिता
मङ्गलाशिष्यः सौहार्दप्रमजानानि च ॥

नमः समस्तविद्यानां प्रसूतिं शारदां शिवाम् ।

यत्पादाभोजमधुभिः प्लावितं भुवनत्रयम् ॥

सभासदः ।

पातव्यनगरीस्यविश्वविद्यालयस्य सप्तशतसांवत्सरिकवर्धापन-
महोत्सवे भारतीयविश्वविद्यालयस्यविद्वत्परिषदः सप्रतिनिधि-
मुख्येन ससौहादे च सप्रमोदं चामुं सभाजयन्ति, शाश्वतजीवितां
चास्य समभिलषन्ति । महान् खख्यं सन्मानो भारतीयानां अस्ते
वयम् अत्रोपनिमित्तानिः पाश्चात्यपरिषदानां परिषदि । वसामय
कोर्कनं पारिषदात् पातव्यविश्वविद्यालयस्य ॥

नूनमिदं विद्यामन्दिरं यूरोपीयभूविभागे प्राचीनतरम् । यत्
 सत्त्वमधुनातनाः भारतीयविश्वविद्यालयाः सुतरामेतद्विषयो
 दवीयस्ताराः । किन्तु भारतीयानामशक्यमेव विस्तृतं भगवत्पा-
 वास्त्रियाज्ञवस्त्राप्रभृतीनामुपशान्तासु तपोवनभूमिषु विनियतसह-
 स्रेभ्यो निगमान्तविद्यामुपदिशताम् । दुष्करं च विस्तरं
 परःशतैः कुलपतिभिरधिष्ठितानामधुना स्मृतिशिवतां गतानामाश्रमो-
 पान्तभूमिषु गन्धर्वोषेर्निनादितानां विद्यागीर्होबन्धानाम् ।
 दुष्करतरस्य स्मृतिविमोषः तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशैला-विद्यापी-
 ठानां । मैथिलीयनवह्यपीयानां च यच्छिष्यपरम्परा कदापि काशी-
 काशीरादिनगरेषु तामेव प्राचीनामध्ययनपरिपाटीन्प्रचरयन्ति ।
 दूरे च स्मृतिविमोषा यदेकदा तक्षशिला च नालन्दा च न केवलं
 भारतीयानां वेनेयजनानामपि तु शकतुषारकुच-तुरण्यं द्रव्य-धोमि-
 भोट कश्चिज्जादिजनानां प्रियतमं विद्यापीठमभूताम् । यथा च
 पाश्चात्तरभूविभागे पातञ्जपुरी परिसनगरी उत्तरतरणा च विद्यापीठा-
 नामधिभूमिरिवमेव च पौरस्त्यभूविभागे तक्षशिलानालन्दादीर्नैतत्प्रपि
 प्रथितमेतत् । अद्यतनानि च भारतीयविद्यापीठानि पृथ्वीचार्येभ्यो
 दायमादाय नूतनेभ्यस्मान्तकलां संश्लेष्य प्राचीनाद्याभ्यामीनि
 विद्याः नवीनया तरणा शिष्येभ्यः समुपदिशन्ति, प्रद्ययन्ति च नवतरां
 जीविकाम् आत्मनः, समुद्घोषयन्ति च सप्रमोदम्—

जल्पन्तु सर्वशास्त्राणि भावानां जगज्जीविकाम् ।

वयन्तु सर्वविद्यानामानन्तर्यं प्रशास्यते ॥

इतीमां विजयघोषणाम् ।

समाना व आकृतिः समानि हृदयानि वः । इतिवन्मुपदिशन्ति-
 आद्याः । एवमेवास्मिन् पातञ्जपुरीविद्यापीठस्य गीतघोषेणैव-
 सरिकवर्धापनमहोत्सवे सङ्गता तमेव विद्यागिरिमाहृष्यवीर्नैदे-

रत्नमालादिभिः शीरस्तयाः सुकृतविनयास पाञ्चान्तया वयं मिलित्वैवं प्राञ्जयामहे—

सह नाववतु
सह नो भुनक्तु
सहवीर्यं करवावहे
तेजसि नावधोतमसु
मा विद्मिषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ मिद्धिरस्तु, शुभं भवतु । इति वक्रं तु काशीक्षेत्रमहाननरोस्त्वविश्वविद्यालयादागतानां प्रतिनिधौ-
नाम् । मन्त्रिकोपनामश्रीदेवेन्द्रनाथस्य । धोषोपनामश्रीफणीन्द्र-
नाथस्य । चहापांध्यायोपनामश्रीसुनोतिकुमारदेवशर्माः । पातव्य-
नगरे उत्सववाचसे ।

दुर्गेशमन्दिनी ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

विमलायाः पत्रसमाप्तिः ।

उत्सवार्थं मया, मन्दारदुर्गेस्य कापि दीना रमणी पितुर्मं संसर्गाद्
गर्भमाधत्ते । येषां मांतुर्मं ललाटलिपिस्तस्या अपि तथेवाभूत् ।
तस्या अपि काचित् पुत्रिका जाता । सञ्जातदैधव्या शिशोर्जननी
ममं जननीव, अमीपार्जितविन्ता दुहितरं पालयामास । आकर-
सहस्रमेव द्रव्यं उत्पद्येत इति तु न विधाटविहितम् । पञ्चत-
पाषाणैःपि कोमला कुसुमलतिका जायते, तिमिरावृते खनिमधेरपि
सर्व्वेषु रत्नम् उत्पद्यति । दरिद्रदृष्टेऽपि असामान्या रूपवतो कन्यका

जाता । विधवा पुत्रिका मन्दारखदुर्गमधी प्रख्यातरूपत्रत्वेन परिगणिता बभूव । कालक्रमेण सर्वमेव लोयते । विधवायाः कलङ्कोऽपि लीनतां गतः ॥ विस्मृतं सर्वं; विधवातनया जारजयेति । बहूनामेतदासीदपरिज्ञातम् । दुर्गमध्ये प्रायः केनापि नाज्ञायत । किमधिकं सा एव सुन्दरी तिलोत्तमायाः जननी बभूव ।

अस्मादेव परिणयात् मम जीवितं महत् किमपि वृत्तम् अभूत् । तिलोत्तमा तदा जननोत्तरे अवर्त्तत । एकदा पिता सह जामात्रा आश्रमपदमागच्छत् । पित्रा गिर्यत्वेन परिचितात् स्वर्गतात् प्रभोः यथाथं परिचयमहं पथात् लब्धवती । तं दृष्ट्वैव—चित्तं मे पराधोमं जातम् । कथं वा तं वृत्तान्तस्तुभ्यं कथयामि ? ज्ञातं वीरेन्द्र सिंहेन—परिणयं विना नाहं तेन लब्धं शक्या । पितापि अनुभवेन विदितवृत्तान्तो बभूव । एकदा तु उभयारेवं संवादः प्रकृत्य मया श्रुतः । पिता प्रावाच—न मया विमलां परित्यज्य कुत्रापि स्थातुं शक्यते । विमलायां ते धर्मपत्न्यां सञ्जातायां मया तव गृहे एव स्थातव्यम् । यदि पुनस्ते न वर्त्तते तादृशोऽभिप्रायः—

असमाप्ते एव पितुर्वचने स्वर्गतः प्रभुरारुष्टोऽवदत्—कथं देव, शूद्रा मया परिणेतव्या ?

पिता सावहासमवादीत्—कथं वा त्वया जारजा कन्या विवाहिता ?

प्रादेश ईषत् क्षुब्धमनाः प्रोवाच—न विदितम् मया परिणय-समये, सा जारजेति । जानता कथं शूद्रा परिणेतव्या ? अपि च, जारजापि भवतो आत्मजा, न शूद्रा ।

पिता प्रोवाच—साधु, त्वया विवाहो नाङ्गीकृतः । परं जायते विमलाया अनिष्टमत्र तवागमनेन । अतो नास्ति प्रयोजनं तवात्र पुनरागमनेन । तव गृहे एव मया सह दर्शनं भविष्यति ।

तेतः प्रभृति कियतो दिवसान् स विरतोऽभवदागमनात् । चात-

‘कीव अहं प्रतिदिशसं तस्यागमनं आशंसि । परं कियन्ति दिनानि
आशा मे निष्कलत्वप्रगमत् । मन्थे स तावत् विरं अवक्षत्वं
मे भिजे । पुनरपि पूर्व्ववत् गमनागमनरतोऽभवत् । अतः पुनरपि
आसास्य तस्य दर्शनं न पुनस्तथा लज्जाशीला अभवम् ।

पिता तु एतत् पर्थ्यवैक्षत । एकटा म मामाङ्गयावादीत्—अव-
लम्बितं मया अनाश्रमप्रतम् । सुचिरं न भविष्यति मे दुहित्वा
सहावस्थानम् । देशे देशे भ्रमति मयि, कुत्र त्वया ख्यातव्यम् ? पितु-
र्दिरहाशङ्कया कातराहं रुदती प्रावोचम्—अहमपि त्वया मत्त गमि-
ष्यामि । न चेत् यथैव वाराणस्यामासम्, तथैवात्र एकाकिनी
स्यास्यामि ।

पितृवाच—नैवं विमले, मया तप्तोपि श्रेयान् संकल्पः
कृतः । मदनवस्थानममये तत्र सुरक्षकं विधास्यामि । त्वया
महाराजमानसिंहस्य नवोद्धायाः महिष्याः सहचर्या भवितव्यम् ।

रुदत्या मयोक्तम्—मा मां परिव्यजतु भवान् । पिताभाषत—
नैव । नाहमिदानीं क्वापि गमिष्यामि । गम्यतां त्वमधुना मान-
सिंहस्य गृहम् । अत्रैवाहं तिष्ठामि, प्रत्यहञ्च त्वां द्रष्टुं गमिष्यामि ।
तत्र तव अत्रस्थानस्वरूपं सम्यक् विज्ञाय मया कर्तव्यं विधातव्यम् ।
युवराज ! भवदीयपुराङ्गनाहं संवृत्ता । कौशलेन पिता मां
जामातुर्दर्शनपथात् अपसारयामास ।

युवराज ! सुचिरं भवदीयपितृभ्रमने स्थिताहं पौररमणो-
रूपेण । त्वं तु मां न जानासि । तदा दृशन् देशीयः त्वम् अम्बर-
राजप्रासादे मातृसन्निधाने अवात्सीः, अहञ्च तव विमातुः साहचर्ये
दिल्लोमगर्थ्यामासम् नियुक्ता । कुसुममालिका इव अमंख्या रमणो-
राजिः अश्रिता आसीत् महाराजस्य मानसिंहस्य कण्ठे । किं
सर्व्वा एव विमातरस्त्वया परिज्ञाताः ? किं स्मरसि योधपुरसन्धुवां
अर्धिसादेत्रीम् । अर्धिसादेतीगुचराभोनां कथं परिचयं दास्यामि ?

नामन्यत सा मां सहचरीं दामोमिव । सा अस्मिन्नुत्सुकि सङ्गी-
दरायां प्राणाधिकायामिव । आरुढाहं नामान्विद्याविद्यापङ्की
तस्या एव यत्ने न । तस्या एव अनुकम्पया अभिप्रेत मया सिद्धिहास्य-
जातम् । अधिगतं मया—नृत्यगोतादिकं तस्या एव मनोरञ्जन-
र्थम् । अध्यापिताहं तथा स्वयमेव । तव मातुर्कथित्वादेव्या
अनुकम्प्याफलमितद् यद्येषा प्रेषयितुं शक्यते भवत्समीपे कश्चिद्-
सम्बन्धा पत्रिका ।

सख्या जर्णिलाणाः कृपया अपरोऽपि बरोयान् साभः समकश्चि ।
सा यथा मां प्रीतिचक्षुषा पश्यतिस्मि, तथैव महाराजस्य मानसिङ्गस्य
परिचयमपि ददौ । आसोत् सङ्गीतादौ मम कश्चित् अधिकारः । तत्र
च अजनि महाराजस्य कापि प्रीतिः । येनेव काश्चित् भवतु,
महाराजो मानसिङ्गो मां स्वपरिजनमिवासन्वत । स आक्षेप-
भक्तिमान् मम पितरि । पिता सदैव मङ्गलं दर्शनं ददाति स्म ।

आसमङ्गं मर्कट्या सुखिता जर्णिलादेवोसविधे । यदेषे धर्म्या
दन्यत् सर्वमेव तत्रानुभवता तस्यादर्शनमेव मे केवलः परिताप-
विषयः । किमहं तेन विधुता ? नेव । सुबराह, किं अस्ति
आशमानि नाम परिचारिकाम् ? भवेत् सा कृतिपन्नमानसम् !
तथा सह जाता मे महती प्रीतिः । प्रेषिता सा मया प्रभोः सङ्केप-
अनुसन्धाय सा तस्मै मे प्रवृत्तिं ददौ ।

प्रत्यक्षरैण स मङ्गलं कति नाम वार्ताः प्रेषितवान् तव किं
वक्तव्यम् ? आसमानिहस्तेन प्रेषितवतो तस्मै पत्रिकाम् । सोऽपि तस्मै
उत्तरमदात् । एवं वारं वारं सञ्जातम् । सतापि दर्शनाभावे
इत्यभावयोर्लेशसंवादः समजनि ।

अनया रीत्या गतं वर्षत्रयम् । वर्षत्रयविरहोऽपि परस्परं अस्मि-
न्नातिविरहाभ्यामावाभ्यां जातं—यत् प्रथमं सत् तत्र सत्तु श्रेष्ठतुल्य-
मिव उपरि भासते, अपि तु पद्ममित्र चत्वार्षिकसम्बन्धम् । न काश्चिद्

मिति—अस्मिन्नेव समये तस्यापि धैर्यपुरति-वर्भव । एकादा तु वीर
साहसं कृतम् । निशायामेवास्मिन्नेव शयनकाले शयानाहमकस्यात्
आते निद्राभङ्गे, क्षिप्रितप्रदोषालोके शिरोदेहे मानुषाकृतिसपञ्चम् ।

अधुराभङ्गेन मे कर्णकुहरे प्रविष्टमेतत् वचः—प्राथम्येन, मा
भेषीः । अहं तथैव अनुगतो दासजनः ।

किं मया उत्तरं दातव्यम् ? वर्षत्रयात् परं जातं दर्शनम् ।
सर्वमेव विस्मृताहम् । तस्य कण्ठसन्ना अहम् । सर्वमेव
त्वस्मिन् प्राचान् । अतो विगलिता मे सन्ना । सर्वमेव वान्
शक्तीमि ।

आते वाक्यस्फोरणे तमपुच्छम्, कथं त्वयात्र अवरोधयिष्ये आन-
तम् ?

उक्तं तेन—पुच्छ आसमानोम् । तथैव सह वारिवाहकशास-
क्यैवान्तोऽहमत्र । ततः प्रथति निलीनस्तिष्ठामि ।

इहं मया—“अधुना ?”

स प्रत्यभाषत—किमन्यत् ? यत् त्वया विधीयते ।

अहं विचिन्तयन्ती आसम्—किं करोमि ? कं वा पञ्चस-
माचक्षामि ।

बुद्धिःचित्तमनुसरति स्म । एवं चिन्तयन्त्या मम शयनकाले
धारमपाहतम् । पुरतोऽहश्चत—महाराजा मानसिंहः ।

अहं विस्तरेण ? वीरेन्द्रसिंहः काराहरो, बभूव । स सह
राजदण्डेन दण्डनीय इति प्रकाशितं महाराजेन । मन्थे, मम
हृदयमन्त्रां प्राकृति भवान् । क्रदन्ता अहम् अस्मिन्नायाः पदस्ते
पतित्वा आकरोवं सर्वं प्रकाशितवती । सन्नाति पित्रोऽस्मि
तस्यापि अरन्तसे अनुठम् ।

महाराजदण्डिन् आसोत् भक्तिमान् । तं च सुवपुःश्रुत्वा
स अहं चित्तुर्मे अनुठोव रक्षित्ति । उक्तं च मया—पितः, कण्ठः

भवाम् ज्येष्ठां तनयाम् । मय्ये पिता महाराजेन सह मन्वयामास ।
स मम रोदने कथंमपि न ददौ । कष्टं चान्नञ्जीत्—पापे, किं त्वया
कर्माणां लज्जा परित्यक्ता ?

अस्मिन्सादेवी मम प्राणरक्षार्थं महाराजसविधिं बहु चभाषत ।
महाराजः प्रत्यभाषत—चोरं मोचयेयं, यदि स विमलाम् परिणयेत् ।

ज्ञात्वा महाराजस्य अभिसन्धिमहं निःशब्दमासम् । प्राणेशो
महाराजस्य वचसा जातरोषोऽवदत्—उरं मे यावज्जीवं कारागृह-
वांसः, वरमपि प्राणदण्डस्तथापि नाहं कदापि शूद्रो परिणेष्यामि ।
हिन्दुभूत्वा कथं भवान् मामेवं प्रार्थयसे ?

महाराजः प्रोवाच—योऽहं मे भगिनीं युवराजाय सेलिमाय
दत्तवान्, किमत्र चित्रम् सोऽहं त्वां ब्राह्मणतनयप्रतिवाहाय प्रार्थयिष्ये ?

तथापि नानुमन्यतेतत् मे प्रभुः । उवाच च—महाराज, भूतं
यदासीत् भवितव्यम् । मुञ्च माम् । न पुनरहं विमलायाः कदापि
नामापि उच्चारयिष्यामि । महाराजः प्रत्यभाषत—तदा कथं ते
कृतस्य अपराधस्य प्रायश्चित्तं भवेत् । त्वया परित्यक्ता विमलामपर-
स्तावत् सञ्जातकलङ्काम् मत्वा जुगुप्सया नापि स्मरति ।

तथापि पूर्वं नाभवत् तस्य परिणयमतिः । पश्चात् असञ्जायां
कारागृहव्यवस्थायां कथमपि अहं सन्मतः स प्रोवाच—यदि नाम
विमला मम गृहे परिचारिकावत् निवसेत्, मम जीवन्काली वा
विवाहकथां नोत्थापयेत्, मम पत्नीति परिचयं न यच्छेत्, तदेवाहं
नान्यथा शूद्रां तां परिणयेयम् ।

सञ्जातविपुलपुलकाहं तदेव प्रत्यपश्ये । नाहंमानम् उत्सृज्या
(सञ्जाता) धनगौरवकौलीन्यादिषु । पिता महाराजश्च उभापि
सन्मन्यताम् । दासीवेषेषु अहं राजभवनात् स्वगृहमागतम् ।

परिचीताहं तेन अनिच्छता परबलपीडयाम् । को नाम प्रत्य
परिचीतां पत्नीमाद्रियेत । विवाहादनन्तरं प्रभुभ्यां विषयवत् धम-

तदा पूर्वप्रथयः सर्वथा विस्तृतः । महाराजं मानसिं ह-
 क्तमपमानं संसृत्व प्रभुर्मा भर्त्सयते क्व । तस्य तत् भर्त्सकं
 संया आदर इवावमन्यत । अहं वा तत्परिचयप्रदानेन ? प्रदत्तो
 मम वृत्तान्तः—नार्थस्तदितरकथया । कालेऽहं पुनरपि तस्य इयिता
 सञ्जाता । परमम्बरपतिं प्रति तस्य यथापूर्वं विषदृष्टिरेवावर्त्तत ।
 ललाटलिपिरियम् । नो चेत् कथमेतत् सर्वम् भवेत्यति ? समाप्तिं
 गतो मम वृत्तान्तः । न केवलं स्वप्रतिश्रुतुद्गहरणार्थमेव एव मे यत्नः ।
 मन्यन्ते बहवः, कुलधर्मं विस्तृज्याहं मन्दारवदुर्गाधिपतिना सह
 चवसम् । मयि उपरतायां भवता एव स मे कलङ्कः प्रतिमोक्षनीयः
 इत्येव भवन्तमेव एवं लिखामि । पत्रेऽस्मिन् लिखितं मया क्वचिदप्य-
 मेव । यस्य च जनस्य सन्देशार्थं भवान् चञ्चलचित्तो वर्त्तते, तस्य
 नामोक्तेष्वपि न क्तवता । मन्यताम्, कुलमेव तन्नाम अस्याः
 पृथिव्याः । विस्मर्यताम्—तिलोत्तमा नाम कापि कुत्रापि
 आसीदिति ।”

लिपिपाठे मभाष्य घोषमानः प्रोवाच—मान भवता रा रक्षितं मे
 जीवनम् । अहं तावत् ते प्रत्युपकरिष्यामि ।

विमला दोषं निश्चस्य प्रोवाच—कस्तावदिह वर्त्तते मम उद्य-
 कारः ? त्वया मे किमुपकार्यम् ? एतस्तावदुपकारः—

घोषमानः प्रत्यभाषत—अहं तदेव साधयिष्यामि । विमलायाः
 मधमयुगलं प्रोच्छ्वलं सञ्जातम् । सा अभाषत—घोषमान, किं
 भाषसे ? कथमिदं दग्धं हृदयं प्रवक्ष्यसे ? घोषमानः क्वहस्तात्
 अङ्गुरीयकैर्मेकं उक्त्वावादीत्—गृहाण एतदङ्गुरीयकम् । द्वि-
 र्दिवसैर्न किमपि सेत्स्यति । आगतप्रायः कतलुखानस्य जनमदि-
 यमस्योत्सवः । तदा प्रतिहाराः आमोदमत्तास्तिष्ठन्ति । तस्मिन्
 क्षणं दिवसे त्वामहमुदरिष्यामि । तन्निशेधे आगन्तव्यं त्वया
 अन्तःपुरद्वारम् । यद्यि कश्चित् प्रदर्शयति त्वामीदमङ्गुरीयकं

तदा 'आगत्याम्' त्वया पुराहृदित्वेनैव सार्धम् । मन्थे निष्कण्ठकनिष
भगवद्विष्णुया आगतुं शक्यसि ।

विमला भवदत्—जगदीश्वररूपया त्वं चिरं जीव । किमपि
मया वचनीयम् ।

वाप्यदृक्कण्ठा विमला नाशक्यत अधिकां वक्तुम् ।

आशीर्भिरापृच्छन्तीं विमलामोस्मानः प्रोवाच—एककिन्
विवर्षे पुनरप्रमादः कार्यः । एकाकिन्या एव भवतया आवन्त्याम् ।
कापि सहचरी वर्तते चेत्, कार्यं न सेत्सति । प्रमादबाधङ्गोव-
स्तदा ।

विमलयो विज्ञातम्—यत् शोसमानेन तिलोत्तमाद्वितीयायास्तस्या
ममनं निधिष्यते इति । सा मनसि विचारयामास—भवतु, यदि
नाम उभाभ्याम् न गन्तुं शक्येत, तदा तिलोत्तमा एव एकाकिनौ
गमिष्यति ।

विमला तमापृच्छ्य गता ।

कालोत्तमम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषदा नव' प्रकाशित' कालोत्तममाजीक्य
मूळानुसन्धानपरैस्तन्मन्त्रविलासिभिरनेकैः स हृदयविदग्धिः सद्य'
परिवर्दे प्रदत्तः साशीः साधुवादो बहुलप्रचयेरस्माभिः शिरसि शान्ति ।

अपरैः पुनः कैश्चिद्द्वित्रैर्महाशयैः शन्त्रस्वाप्त प्रथमप्रकाशने
संशयान्नेरेव' पारिषदा अनुयुक्ता "इतःपूर्वमपि कालोत्तमम् सुद्वित-
मास्ते । तत् किमिति भवन्निरवमेतत् प्रकाशितमित्युच्यते ? यदीह'
सुद्वितपूर्व्यात् कालोत्तमात् पृथगेव वस्तु, कीदृशं तत् पार्ष्वम् ? इति
पात्रात् वा कतरदेकमेतयोर्द्वयं वा प्रमादभूतं तास्मिन्नाद्याम् ?
भवतां सोपपत्तिकप्रमाथैरत्र वयं निर्बिकल्पीभवितुमिच्छाम इति ।"

वन्नभवत्तः सखीतूह्यं विद्यासुख्यः सखीतान्त्रिकमिदमस्माभि-
निवेद्यते ।

संक्षेपमिति प्रचारितमितःपूर्वतोऽपि कालीतन्त्रं, नाम
किमपि । किन्तु इत्त । तत्र तन्त्रमारभ्यामारभ्यकाण्डार्चनचन्द्रिका-
श्यामादश्वत्थताम्रवृत्तिप्रामाणिकनिबन्धेषु कालीतन्त्रोद्यत्वेन परः-
श्रुतानामेकतमदपि नासादितम्—बाहुष्वेन भूतप्रेतादिषाधनं
यादृच्छिकभेषजविधानं वावलोकितम् । आश्चर्यमन्यथात्र काली
विषयकं किमपि नोपलब्धम् । गन्धौरार्थपदां सप्रसादां तान्त्रिक
वचनशैलीमपहाय प्रायेण च्युतसंस्कारा पत्यन्तमर्वाचीना चात्र,
काचन परिगृहीतास्ति । इत्येतत् सर्वं निपुणमाज्ञोच्च धटतली
सुद्धितपूर्वम् तन्त्रं नाम तदमूलमप्रमाणं कृत्रिमत्वावधारितमस्माभिः ।

ततः प्रवृत्ति परिषत्पक्षतः मूलमाह्वानान्विष्यद्विरक्षणाव्या-
देतरन्त्रस्वादशंघतुष्टयं समामादितम् । तानि व परस्परं मूल-
पुस्तकानि, निबन्धभिर्दृतेः कालीतन्त्रवचनेष्वसंवाद्य तन्त्रतत्त्व-
विमर्शचतुरैः सुधीभिः सम्याद्य परिषदा प्रकाशितमेतत् । इदमेव
कालीतन्त्रं मूलम् तान्त्रिकनिबन्धेषां साम्यदायिकानाञ्च प्रमाणभूत-
मिति निःसन्देहं प्रदर्शयते ।

तान्त्रिकनिबन्धेषु तन्त्रान्तरेषु वा प्रसङ्गादुद्भूतानि कालीतन्त्रोद्य-
वचनानि सर्वार्थेवात्रैव यथायथमधिगम्यन्ते । तथाच तन्त्रसारे
श्यामाप्रकरणे —

“कामत्रयं वज्रिसंख्यं रतिविन्दुविभूषितं”मित्यादि ।

(परिषत्प्रकाशितकालीतन्त्रे १ पा ५, ६ इत्यादि)

श्यामारभ्ये पुरवरचप्रकरणे—

“वादी पुरस्त्रियां कूर्म्यांनियमेन यथाविधी”त्यादि ।

(अश्विष्यकाशितकालीतन्त्रे २ पा २, ३ इत्यादि)

काण्डैर्नचन्द्रिकायां मन्त्रमेदप्रकरणे —

“कामाक्षरं वल्लिसंख्यमिन्दिरा नादविन्दुमि” रित्वादि ।

(परिषत्प्रकाशितकालीतन्त्रे १०पा११, १२ इत्यादि)

श्यामाकल्पलतायां वीरसाधनप्रकरणे —

“महाश्याः प्रशस्ताः सुराः प्रधानवीरसाधने” इत्यादि ।

(परिषत्प्रकाशितकालीतन्त्रे ६पा४१)

प्राणतोषिण्यां कालीप्रकरणे

“नानाचारो न कर्त्तव्यो न चारणमितस्ततः

भूतहिंसा न कर्त्तव्या पशुहिंसा विशेषतः ।

वल्लिदानं विना देव्या हिंसां सर्वत्र वर्जये” इति ।

(परिषत्प्रकाशितकालीतन्त्रे २पा४, ५)

एवमादीनि पुरश्चरणरसोक्तासहरतत्त्वदीधितिप्रवृत्तिभ्यः उद्भूतं
शक्यन्ते । बाहुष्यभिया ततो विरतिरालम्बिता । एतत्सम्प्रदाय-
स्थानां विदितमेतत् यदेकाक्षर्या विशेषध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रोक्तं
“शवाविष्टा” मित्यादिकमेव प्रायेण प्रचरितमास्ते । किन्तु गौडेषु—
क्षचित् “करालवदना” मित्यादि ध्यानमपि एकाक्षर्या एव सपर्यायां
व्यवहियते । तादृक्करणमूलप्रमाणम् —

“ध्यानपूजादिकं सर्वं साधनञ्च पुरस्क्रिया

अनिहृत्सरस्वतयाः समानं सर्वमीरितम् ॥” इति

अस्मिन्नेव कालीतन्त्रे (१०५७) अस्ति नाम्नात् ।

प्राणविद्याया अप्यमेव प्रकारणग्रन्थो भूलीभूतः, अन्धानि च
तन्त्राणि एतस्य सम्पूरकापीति—स्वयं निर्धारयन्तु सुधियः ।

किं बहुना मन्त्रामहे, एतेनैव लेखनीयेन इदमेव कालीतन्त्रं
परिषत्प्रकाशितं मूलं नाम्नादिति संशयिनां निराकुलामिबतः
पक्षपातितामुत्पादयिष्यतीति । विशेषाभिनेतुं स्वमेतत्पर्यालोच्य

श्रीनाथोक्तवक्तृणां सुख्यं लभिरम् । 'सङ्केतत्रय्या सुख्यं ज्ञानम्' इति श्लोकेनैवैति शम् ।

पुस्तकालोचनम् ।

निदानम् - ८३ नं घेद्रोटभक्तात् कविप्रज-

श्रीचातुर्विधशरदेन प्रकाशितम् । नशोनानाम् आयुर्वेदाध्यायिनाम्
 अविदितवातपित्तकफतत्त्वानामनाकनितशरीरपरिचयानाम् उपकाराय
 महामहोपाध्यायैः कविराजराजैर्गणनाथसेनमहोदयैः निष्कृतमित्तत्
 विद्यानिदानं नाम महामूल्यं वस्तु । अत्र च सार्धं प्राचीन-
 चरकादिवचनेरुपन्यस्तं चतुस्तथा खरवितं किमपि वैचनजातम् ।
 अत्र इदानीं प्रादुर्भूतानां केषाञ्चन नशोनानां, विपरिणतशब्दानां च
 केषाञ्चन प्राचीनानां रोगाणां लक्षणोपदेशेन तथा संक्रामक रोगविवरि-
 जोवाणुकारणवादोपदर्शनेन च नवीनया रोग्या उपनिबन्धोऽयं अत्यन्तः
 सुख्यं समाहृतो भविष्यति तत्त्वज्ञानसुभिवेद्यथाध्यायिभिरित्यत्र न
 विद्यते कश्चित् सन्देहलोकोऽस्माकम् ।

मुख्यार्थस्फुटोकरणाय स्वयमेव चतुस्तथास्य प्राञ्जलभवा-
 निवहा अभिनवतत्त्वपूर्वा प्राञ्जलपात्रवेद्यशास्त्रसमुद्भवमनोद्वया
 भूयोऽर्थनप्रसूता विरचिता कापि विवृतिः । आयाक्ये चयं
 लक्षणार्था मतोऽयं अत्यन्तः काले भावार्थविवेकसदा प्राचीनानां वैज्ञान-
 सुखितानां सुख्यमेव ज्ञानमप्राप्स्यतीति ।

सङ्केतदीपिका—कलिशाताविश्वविद्यालयाध्यापकेन वैद्यना-
 थविश्वरदविद्यालयेन श्रीमद्वैद्यनाथशास्त्रिणा प्रकीर्ता श्रीमदराजराज-
 विद्यालयाः मध्यप्रदेशस्थाः संस्कृतविद्यालयाः ज्ञानसंसारभिरुपिगताः ।
 अत्यन्तमेव प्रकाशिता एषा पुस्तिका १३ नं मिर्जापुर हाइस्कोल,

कश्चिन्नाता इत्यत्र तत्सकाशे एव प्राप्यते । इत्यम् इत्यक-
मीत्रम् । पञ्चदास्याः सुदोषं समालोचनमत्रैव भविष्यतोत्सवं
विस्तरेण ।

विविधकथा ।

कृष्णवर्णस्य प्रवे तवर्णतासम्पादनम्—ओ एफ् पिडु, सो
नामकः कश्चन पाश्चात्तरचिकित्सकः प्रवारयति, यथा स नाति-
विलम्बमेव मानुषाणां कृष्णवर्णतां परिवर्त्तय श्वेतवर्णतां सम्पादयितुं
शक्नोतीति । स पञ्चदश वत्सरान् यावदस्मिन् विषये प्रचेष्टमानः
सार्धकश्चमो जातः । पञ्चदश दिवसान् प्रयत्नविशेषमाचरता तेन
बहवः कृष्णवर्णा मूषिकाः श्वेतिमानं लब्धिताः । सम्यति परीक्षा
संभूता तस्य मानुषेष्वपि । कस्यचन कृष्णवर्णपुरुषस्य वामहस्तगतं
किञ्चित् शोणितं निःसार्य तदोयनवयन्त्रे समभ्याप्यत, यन्त्राभ्य तरे
च यदा तत् शोणितं प्रक्रियाविशेषेण परिशुद्धं निर्होवमजनि, तदा
पुनः प्रवेशनयन्त्रेण दक्षिणकरे तस्मिन् शोणिते मस्यारिते, द्वित्रैरेव
समाह्वेत्सव्य वर्णपरिवृत्तिः समजायत ।

(समयपरिचयः)

मन्तव्यम्—ओः ओः श्यामकामिनोकाः युवानः, नूनमयं सीमाब्दं
समुदेया बुधाकम्, यत्र कृष्णवर्णानां क्लेशसम्पादनहेतुवपनतः,
समकतो हर्षं दर्शमपूर्वै चर्पलाविनिन्दिराज्जवं नातः पर्-
भक्तिव्यं भवतिर्विवाहवन्निः । परन्तु ये कृष्णव्ये स्वर्णमेदसुररोक्यं
पदविशेषेण नियमनमुद्युहं निर्वर्त्तयन्ति, तेषामिव महती विपत्ति-
रेव समुपनता इतः परं कृष्णवर्णानां वर्णपरिवर्त्तनं तत्रैव
साक्यतो विज्ञेयं तेषां कृष्णवर्णानां वर्णपरिवर्त्तनं साक्यतो

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मेनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय - अग्रहायणे, ५ म वर्षस्य ८ म संख्या ।

सेवाधर्मः ।

(लेखकः— श्रीशिवनारायणश्रीस्त्री विद्यावारिधिः नोहर वीकानेर शिवलाल-
रामलालसंस्कृतपाठशालाध्यापकः ।)

विषयोऽयं परमगहनः सेवाधर्माख्यः, न सहसा रहस्यमस्यावगन्तुं
शक्यते । पूर्णमस्य रहस्यं मर्यादाव्यवस्थापकेन भगवता
श्रीरामचन्द्रेण पुर्णवतारेण भगवता श्रीकृष्णचन्द्रेण पतिव्रताग्रगण्यया
जनकनन्दन्या श्रीजानक्या मादतात्मजेन श्रीहनुमता च सम्यगबोधि,
क्षेपतः परम्परेण पाण्डुनन्दनेन अर्जुनेनापि पर्यन्नापि । अत एव “सेवा-
धर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः” इतिव राजर्षिणा श्रीभट्ट-
हरिबाभाणि । या सेवा संसृतौ सर्वतो जघन्या, यदर्थं न कोऽपि
सञ्जीभवति, सापि धर्मस्य कलेवरमिति नेयं साधारणी वार्ता ।
मनुस्मृतौ—“सेवा श्ववृत्तिराख्याता मध्यास्तां परिवर्जयेत् ।” इत्य-
लेखि । मानवोऽयम् ऋतामृतमृतप्रमृतसत्यामृताख्यासु पञ्चसु
वृत्तिषु यां कामपि वृत्तिमाश्रित्य स्वनिर्वाहं कुर्यान्नाम परं सेवाधर्मं
न जात्वङ्गीकुर्यात्, श्ववृत्तिस्त्वात् सेवाधर्मस्य, यथाशक्तं मानवेन
परित्याग एवास्य विज्ञेय इति हि भगवतो मनोरादेयः । एकत्र
धर्मरूपतामभ्युपगम्य सेवाया इतिकर्तव्यता प्रतिपाद्यते, अन्यत्र च

खलुत्तलवमाख्या नलन्दनूयत्वं व्यवख्याप्यते सेवाया इत्यहू कुरियन्
महदन्तरम् ।

तत्रायं पुरुवाचार्याणां त्रिमर्गः—सेवा हृ द्वलवधु वरूवर्त्तुं स्वार्थ-
माधनपूर्वका स्वार्थत्यागपूर्वका च । तत्र प्रथमा वृत्तलः, द्वलतीया
धर्म इतल । परं वार्त्तयं स्थूलदृशा वलचारलऽवगम्यते, सूक्ष्मज्ञणया
यदल वलचारः कुरियेत, तदा तु हयारपल वरूते स्वार्थ इतल सुखलष्टं
सलधुतल, तत्रापल प्रथमापेक्षया द्वलतीयायामधलकाराञ्चेतल पुरः सुष्टं
भवलषुतल ।

सेवास्वरूपम् ।

मनसा वाचा कर्मणः येन केनापल प्रकारेण वा प्राणलभातस्थू-
पकृतलः शर्ममस्युादनं सेवायाः प्राथमलकं स्वरूपम् । सेयं हेतु
संभवतल नालहेतुं । सेवका येन कर्मणा स्वसेव्यस्य कृपाभाजनं भवेत्,
ना कुरिया सेवा नाम । सेवया सेवकः कालान्तरे सेव्यस्थानमुपलभ्य
अनेशयां सेव्यः समुपजायते । “दासोऽहं मोऽहम्” इतल वाक्ययोः
'दा' भातस्थै वान्तरम्, नास्य रहस्यं सर्वेऽवबूद्धं शकृ वन्तल । स्वार्थे
परमार्थः, परमार्थं च स्वार्थो नीरक्षीरवदस्ति सन्धललतः, नेकस्मात्
कदापल परः पृथक् भवलतुमर्हतल । सेवायां कुरियमाणायां सेवकस्य
सेव्यपदप्राप्तलरेवास्य प्रत्यक्षं नलदर्शनम् ।

इदमेव स्वार्थस्य सर्वतोऽधलकं वलश्वख्यापल स्वरूपम् ।

वलश्वख्यापलसेवाप्रपञ्चः ।

नलखल्लेऽपल जगतल सेवेयम् एकादशभेदवलभलन्ना वरूवर्त्तुं ।
भातसेवा—पलतसेवा—गुरुसेवा—पतलसेवा -- देशसेवा—जातलसेवा—
धर्मसेवा—राजसेवा—प्रात्मसेवा—भगवत्सेवा -- प्रतिथलसेवा चेतल
भेदात् । इतोऽन्यत् यत्कुञ्चित् सेवास्वरूपं संभवतल तदलद्वैव
एकादशभलदाखन्तभवेतल, सेवाभात्रे च स्वार्थभात्रा संक्रान्तेतल सर्वत्र
वलवेक्षणूयम् ।

मातृसेवा ।

मानवेः सेवाधर्मसेवनं निजवेश्मतः (प्राक्) शिक्षणीयम्, ततस्तु अभ्यासेन लब्धनेपुण्येर्बहिरस्य चर्चायां वर्तितव्यम् । माता पुत्रस्य कियतीं सेवां विधत्ते, नास्य परिमाणाय किञ्चित् लोकनसाधनमस्माकं सविधेऽस्ति, । पितुर्दिन्दुमात्रं वीर्यं स्वशरीरोयाधिकरसेन परिवर्द्धं गर्भगतबालकस्याहर्निशं हितचिन्तनविधानं स्वीयपरिस्थितेरपि तदनुकूलकरणं जन्मानु तदेकंतानतया तत्परिपालने मनसः संक्रमणम्, इतोदं कर्तव्यं संसृतौ यदि कस्यचिदस्ति, तर्हि केवलं श्रीमातृदेव्या एव । अतएव—

“यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतरपि ॥”

इति भगवता मनुनाऽभाषि । अतः सर्वैरेवास्तिकपुत्रैः प्रान्तस्त्याय स्वमातृपित्रोस्वरणवन्दनं विधाय ताभ्यामाशीर्वादेो ग्रहीतव्यः । “यः पुरुषोऽभिवादनशीलः स आयुर्विदां यशोबलं चाधिगच्छति” इति मन्त्रोक्तः । “उपाध्यायतो दमगुण आचार्यः, आचार्यात् शतगुणः पिता, पितृनः सहस्रगुणाधिका जननी,” इत्यपि भगवता मनुनेवोक्तम् ।

“मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणं नारीसमं नास्ति शरीरतोषणम् ।

चिन्तासमं नास्ति शरीरशीषणं विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥”

अतः पुत्रेण सर्वदा जनन्या हितं चिन्तनीयं, मातुराज्ञा परिपालनीया, अत्रैव तस्या तिमात्रं कल्याणमस्ति ।

पितृसेवा ।

अनन्यभावेन पितुराज्ञापरिपालनमेव पितृसेवा । पितैव पुत्रस्वरूपेण परिणतो भवति, “आत्मा वै जायते पुत्रः” इत्यादि वचनप्रामाण्यात् । उरमा संवन्धवाद्बुद्ध्यात् पुत्रस्य शरीरम् इति नाम पतति, “हृदयादधिजायसे” इति मन्त्रश्रुत्यात् । पुत्रस्य वङ्गन्य, टाङ्ग-

षानि पुराणादौ । भीष्मपितामहः स्वपितुः सुखार्थम् आज्ञाब्रह्म-
चारित्वं स्वीचकार । भगवान् श्रीरामचन्द्रोऽपि पितुः सुखार्थमेव
चतुर्दशवार्षिकं वनवासं स्वीकृतवान् । रामप्रत्यानयनाय चित्रकू-
टाश्रमे गतं भरतं प्रति क्रीडशो भगवतः श्रीरामचन्द्रस्योक्तिर्नूनं सर्वैः
सर्वदा कण्ठस्योकरणीया । सा चेयम्—

“त्वया मया च कर्तव्यं सत्यवाचः पितुर्वचः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥” इति ।

पितुराज्ञापरिपालनविषये श्रीरामकथैव सर्वतो गरीयसी,
आदर्शरूपा च ।

गुरुसेवा ।

अनन्यभावेन गुरोराज्ञापरिपालनमेव गुरुसेवा । हस्ते समि-
धमादाय गुरोर्निकटगमनं वेदानुमतम् । राजवेद्यगुरूणां सविधे
न कदापि रिक्तपाणिना गन्तव्यमिति सनातनी शिक्षा । विद्यासमाप्तौ
गुरुदक्षिणां प्रदाय कौत्सवत् गृहे गन्तव्यम् । गुरुरेव लोकम-
ज्ञानान्धं ज्ञानाञ्जनशलाकया चक्षुष्मन्तं करोति । गुरुर्ब्रह्मा, गुरु-
र्विष्णुः, गुरुरेव शंकरः, गुरुरेव परंब्रह्म, इति भावनया यो गुरुदेव-
स्वाराधनं करोति, नूनं स गुरुद्वद्गतस्य विद्याधनस्य भागी भवति ।
तदुक्तम्—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ॥”

मर्मेदं तत्त्वतो यो विजानाति, स एव सत्यो विद्यार्थी नान्यः ॥

पतिसेवा ।

पित्वा वाग्दाने कृते पतुः सर्वाः अभावेन हितकामना पतिसेवा ।
स्त्रीणां कृते न कश्चिद्यज्ञोऽस्ति, न व्रतम्, नाप्यपवासः, किंतु केवलं
पतिदेवपरिचर्यया तासां स्वर्गगतैः पत्याः । मनुसिद्धान्तोऽप्ययमेव ।
“या नानन्यपतिका स्त्री नासौ संसृती ग्रथो लभते, शृगालयोनिं च

“भूयोऽधिगच्छति, पापरोमैश्च पौडिता भवति ।” इति हि मनुना कथ्यते । विषये चास्मिन् गोस्वामिन इदमेव मन्तव्यम्—

“एक हि धर्म एक व्रत नेमा । कायवचनमन पतिपदप्रेमा ॥” इति । पातिव्रतविषये सीतादयो बहव उदाहरणस्वरूपाः । यदा रावणेन हनुमतः पुच्छे हुताशनारोपणमकारि, तदा तद्वितकामनया तत्परया सीतयाऽभ्यभाषि—

“यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ।

यदि चापेकपत्नीत्वं प्रीतो भव हनुमतः ॥” इति ।

एवं कथित एव हुताशनः शीतलतामभजत् । भोजप्रबन्धेऽपि—
“सुतं पतन्तं प्रसमोक्ष्य पावके, न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।”
तदाभवत्तत्पतिभक्तिगौरवादधुताशनस्यन्दनपङ्कश्रीतलः ॥” इत्या ख्यान-
मुपलभ्यते । गान्धार्या इतिहासो महाभारते दर्शनाहः, अस्या एव
शापेन यदुव'शनाशः समभूत्, श्रीकृष्णो न किञ्चित् कर्तुं शक्नात् ।
पद्मिण्याः सतीत्वं जगत्प्रसिद्धम् । एवमन्यासामपि सावित्रादीनाम् ॥

देशसेवा ।

स्वदेशकृते हितचिन्तनं देशसेवा । मानवो यत्र भूमावुत्पद्यते
तदुन्नतिभारोऽपि तदुपर्यवास्ति विद्यमानः । यथा तद्रक्षा भवेत्
तस्याः कलाकौशलव्यापारविद्यायशांसि वर्द्धेरन् तथा कार्यं कर्तव्यम् ।
एतत् समीक्ष्य व श्रीकृष्णः पार्थसारथिरभूत् । स्वर्गतो गोपालकृष्ण-
गोखलमहाशयो देशसेवायामिव निरत आसीत् । यत्पुरुषार्थेनाद्य
स्थले स्थले सेवासमितोनां संगठनं जायते । खेद इयानिव बहवो
जना धर्मभावेन कार्यं कर्तुं नाद्यावधि जानन्ति । उदयाना
रोपणं धर्मशालामन्दिरवापीकूपतरागादीनां निर्माणं च देशस्य परम
सेवा । राजानो वैश्याश्च बह्वोः कालात् कार्येऽस्मिन् भागिनः ।
सेवमतिस्वीभाष्यवार्ता । ये मन्दिरनिर्माणादीनां विरोधिनो नूनं
ते देशद्रोहिणः ॥

जातिसेवा ।

या यज्जातावुत्पन्नस्तस्या हितचिन्तनं तत्कृतेऽल्पावश्यकम् ।
ब्राह्मणादय विविधा जातयो या भारतवर्षेऽनादिकालतः प्रचलिता
आगच्छन्ति न ता अदात्वे उच्चदशासम्पन्नाः, कुरीतिसंक्रान्ता-
त्वात्तासाम् । अस्मदनुमतौ प्रत्येकजातौ कुरीतिनिवारिण्या समयो
भवितव्यम् । स्वस्वजातैः स्वरूपरक्षणं येन संभवेत्, तत्कार्यं
प्रत्येकजातिनेत्रभिरवश्यं मम्यादनोयम्, अन्यथा वर्णव्यवस्था विलु-
प्तेर्दिनि नः संभावना । वर्णव्यवस्थाविघटका नूनं जातिद्रोहिण
इति ततः सावधानैरेव सर्व्वं भवितव्यम् ॥

धर्मसेवा ।

प्रत्येकजातधर्मोऽस्ति भिन्नभिन्नः । तत्र स्वस्वधर्मरक्षणमेव
धर्मसेवा । येन स्वस्वरूपस्य रक्षा भवेत्, स धर्मः, स्वरूपपातक-
स्याधर्मः । तथा चाभियुक्ताः—“स्वरूपरक्षकौ धर्मः पातकं तस्य
पातकम्” इति । भगवान् श्रीरामचन्द्रो धर्मरक्षार्थमेव जनं जगाम,
राजा हरिश्चन्द्रोऽपि धर्मरक्षार्थमेव कष्टजाते पपात, भोजमहाराजोऽ-
प्यस्येव सेवायां कटिबद्ध आसीत्, पञ्चसप्तवर्षवयस्कौ श्रीगुरुगोविन्द
सिंहकुमारावपि धर्मरक्षार्थमेव स्त्रेच्छाधिपतिना भिक्षौ धृतावास्ताम्,
पद्मिन्यपि धर्मरक्षार्थमेव चितायां दग्धाऽभवत् । स्वाराज्यप्राप्त्यर्थमपि
धर्म एवाश्रयितव्यः, धर्म स्थिते यदि स्वाराज्यं मिलेत्
तर्हि याद्यम्, अन्यथा त्विन्द्रपदमपि सर्व्वथा हेयमेव । ये च देव
नेतारो धर्मं हत्वा धर्मभोगाभिलाषिणो नूनं ते भ्रान्ता देशशत्रवश्च ।
तथाचोक्तम्—

“वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्वमपातमात्रमधुरो विशयो-
पभागः । प्राणास्तृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां धर्मः सखा परमहो
परलोकयानि ॥” इति । अतः सर्व्वदेव सर्व्वदा स्वस्वधर्मरक्षाकृते
संयतकटिभिर्भस्वितव्यम् । दयानन्दिनो धर्मद्रोहिणः, इमे सर्वान्

एकीकर्तृमिच्छन्ति, आचारविचारं नाशयन्ति । धार्मिकैर्न कदा-
पेयषां सङ्गतिः कार्या, इमे कालनेमिस्वरूपा, जनवधुका भारतविध्वं-
सकाश्च ॥

आत्मसेवा ।

आत्मशब्देनात्र शरीरसभ्यतायश्च आदयः सर्व एवार्था अभिप्रेताः ।
आत्महननं महापापम् । धर्मोऽपि स एव यो वेदस्मृतिसदाचारसिद्ध
आत्मप्रियश्च भवेत्, आत्मविरुद्धकार्यकरणं पापसम्पादनम् । आत्म-
हन्ता नरकं यातीति वेदानुमतम् । मानवेन सर्वदा आत्मन उन्नतिः
सम्पादनीया, स्वात्मा उच्चतां नैयः, आत्मगुष्टिरेव कार्यमात्रस्य
फलम् । ईश्वरेण मन्त्रनम् आत्मनः परमा-उन्नतिः, भगवत्सेवया चै
तत्संभवति । श्रवणकीर्तनादीनि भगवत्सेवाङ्गानि । मूढाः शरीर-
मेवात्मानं मन्यन्ते, ते नास्तिकाः, केचन सभ्यतान्तम् आत्मविस्तारं
मन्यन्ते, परं दिलीपसदृशा महानुभावा यशःशरीरं मन्यन्ते स्म, स्वरूप
शब्दार्थोऽतिविस्तृतः, कर्ण-शिवि-जीमूतवाहनदधीचयो विषय-
स्यास्य महत्त्वं सम्यगबोधितम् । कर्णेन त्वक्, शिविना स्वमांसं,
जीमूतवाहनेन प्राणाः, दधीचिना स्वास्थोनि च ल्लेशमज्जत्वं च अदि-
षत, आत्मविस्तारस्थायं सर्वैः परिणामः । सर्वैरेवात्मसेवायां साव-
धानैर्भवितव्यम् । नियोगादिकुर्मभिगत्वा प्रपतति, देवपूजन-
भगवद्भजनश्राद्धादिभिश्च तदुद्धारः ॥

अतिथिसेवा ।

सनातनधर्मोऽस्वातिमहत्त्वम् वेदादौ मत्स्यशास्त्रेऽस्य बह्वनि प्रमा-
णानि, अथर्ववेदीयम् अतिथिसूक्तमस्यातिपक्षपाति । यस्यागमनस्य
न काचित्तिथिर्निश्चिता सोऽतिथिरुच्यते । कार्यमिदं सर्वेषां गृहे
भवति, राज्ञां गृहे राजानोऽतिथयो भवन्ति, रज्जानां च रज्जाः ।
यथाशक्ति तस्यान्नजलादिनाभीष्टोपपादनम् अतिथिसेवा । राज्ञां
वशिजां च धनिनां महान्ति मुहान्ति विश्रामस्थानानि (गेष्ट हाउस)

अतिथिसे वार्थमेव नियतानि दृष्टिपद्यमवतरन्ति । विश्वामित्रस्य वशिष्ठे नातिथ्यं कृतम्, भरतस्य भरद्वाज आतिथ्यमकरोत् । प्राचीने समये जनकनखनहुषादयो राजानः सर्वदा विदुषामातिथयं चक्रुः, एतदर्थं प्रमाणोपन्यासोऽन्वस्यं दीपदर्शनमिव ॥

भगवत्संवा ।

भगवान् सर्वत्र मूर्तिमान्, विश्वमात्रं तस्य विराट्स्वरूपम् । मूर्तं चामूर्तं चेति द्वयं तस्य निजं रूपम् । तत्र वायाकाशेति द्वयम् अमूर्तं रूपम् । वेदेषु यत्र कापि अमूर्तब्रह्मणो वर्णनमुपलभ्यते, तत्रैवं वायाकाशरूपावस्थितब्रह्मणो वेदितव्यम् । पृथिवीजलतेज इति त्रयं च मूर्तं ब्रह्म । अमूर्तापेक्षया मूर्तस्याधिको विस्तारः । भगवतः सर्व्वेति नाम, “सर्व्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व्वः” इत्युक्तेः । व्याप्यव्यापकमेतदेव भगवानिव जगन्नाथः, सर्व्वं तस्य स एव सर्व्वं यत्किञ्चिदस्ति ।

“क्ते शोऽधिकतरस्तोषामव्यक्तासक्तचेतमाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥” इति

अनेन भगवद्भगोतापद्येन प्रतिपाद्यते—अव्यक्तस्वोपासनाया अधिकतरं कष्टमुपजायते । मनुष्यमात्रः सुखस्याभिलाषो, सुखं च साकारस्वोपासनायामिव । भगवान् सर्व्वत्रास्ति, सर्व्वं च भगवति यत्किञ्चिदस्ति । गीतं च गीतायां भगवता—

“यो मां पश्यति सर्व्वत्र सर्व्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥”

अत आस्तिकाधिया भगवद्दर्शनकरणमेव मानवकल्याणमार्गः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविन्नलेद्यदि यद्यधोऽपि,

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयम्,

केनापि दिक् प्रकटिता पुण्योत्तमेन ॥”

अतो मनुष्यो मनुष्यत्वाद्वा पतित्, अधोगतिं वा प्राप्नुयात्, लघुर्वा भूयात्, परं विश्वोदारव्रतं न ज्ञातु जज्ञात्, पुरुषोत्तमेनेव मार्गस्यास्य शिक्षणात् । भगवताऽमृताहरणसमये मोहिनीरूपं धृतमासीत्, तत्र विश्वाङ्गार एव हेतुरासीत्, जाल्यः, पातान्ने वलि-
ङ्गारस्थितिप्रतिज्ञा केवलं विश्वोङ्गारनिश्चिन्नेव भगवताऽकारि, याचनसमये वामनावतारस्वरूपं विश्वाङ्गारायेव भगवताऽकारि, ततोऽस्यैव मार्गस्यानुसरणं सर्वैः कार्यम् ।

सेवातात्पर्यम् ।

अदरत्वे याः सेवासमितयः भवन्ति, तासु बह्नास्त्वृटयः, तत्र प्रथमा त्रुटिस्तु धर्मभावस्याभाव एव । तासु सशिलिता नवयुपका मनः-
कल्पितं कुर्वन्ति, नम्रताया स्तेषु गर्भ्याऽपि नास्ति, सर्वं चैतत् सेवाधर्मविरुद्धम् । सेवायां नास्ति सतमेद्विवारः, ब्राह्मणा वा भवतु चाण्डालो वा, अवि- श्रेयेण सेवा कर्तव्या, सतमेद्विवारे हि सेवाव्याघातापातात् ।

लिंगोपसंहारः ।

यस्य पवित्रसेवाधर्मस्य प्रादुर्भाः भगवता श्रीकृष्णवन्द्येणाम्नाकं समक्षम् उपस्थापितः, यस्वीङ्गारः श्रीकृष्णगोपालगोखलिमहाशयद्वारा समभूत्, तस्य भार्गव स्थले स्थले प्रचारी भवतु । सेवासमितयो धर्मभावेन कार्यं कर्त्तुं शिक्षेरन् । देशेऽराजकता मा प्रसस्तु, प्रतिनगरं सेवाश्रमसेवका जनताया उपकारं विदधुरः, विश्वोया जनाः विश्वोपकारव्रतं दीक्षिताः सुरः, सर्वेषां कल्याणमस्तु इति श्रम् ।

श्रीहर्षकविस्तृत्काव्यस्य च समालोचना । ❀

(लेखकः—श्रीकाशीप्रभक्षाचार्यकाव्यविशारदकाव्यतीर्थः ।)

भारत्याः पितृनिलयधृतेः स्मिन् भारते भारती नितरां विराजते ।
 इहेवास्याः पुराणमध्यजाताक्तिमाद्य व्यासवाल्मीकिशुद्रक-
 कालिदासभवभूतिदण्डिवागर्थीहर्षविष्णुनजगन्नाथराजादयश्चानेऽपि
 च बहवो वरपुत्रा मातृसेवानिरताः परमानन्दसन्दोहमया विश्वतो-
 मुखप्रतिभांतिगय्यतो विविधरसभावादिममन्वितां काव्यकलां
 विविधांश्च ग्रन्थान् निर्माय प्रभूतकीर्त्तिशालिनः सुखं स्वस्वसमयं
 यापयामासुरमरा इव निवसन्नाधुनापि च सन्धानसंप्रतपुष्पोदराने,
 वर्त्तिष्यन्ते चाप्रलयकालम् ।

इयं हि काव्यकला, “गद्यं पदाद्यु मियच्च तल्लिधेव व्यवस्थित”-
 मित्यालङ्कारिकीकृतस्त्रिधा व्यवस्थापितम् । तत्र बहुभिस्तावत्
 पदाजातसर्गबन्धादियुतमहाकाव्यनिर्माणे, केशिदुग्दशपदात्मक-
 मियरचनयाम् अपरैश्च केशिदुग्दशकृतौ पदाकृतौ च, अनेग्रथ
 मितसंख्यकैः केवलं गद्ययोजनायां यत्नः कृतः ।

तद्वभवतां प्रवरपुरुषाणां मधिरऽस्मिन् प्रबन्धे तावदालोचनीयोऽ-
 स्माभिः श्रीहर्षकविस्तृत्काव्यञ्च । तत् यथाशक्ति सञ्चेपतो
 ददर्शते । अस्य किल महात्मनो जीवनतृप्तान्तोऽपि यथाश्रुतमुप-
 निबध्यते ।

आसीत् पुरा कान्यकुब्जाधिपस्य राज्ञो गोविन्दचन्द्रस्य पुत्रो विजय-
 चन्द्रो नाम । यः किल योग्यपुत्राय जयन्तचन्द्राय राज्यं विसृज्य
 योगिन परलोकं गतः । असौ हि तेजसा वैजयन्त इव जयन्तचन्द्रः
 स्वभुजविक्रमेण सप्तयोजनमन्विस्तृतां गां विजित्य वाराणसी-

* परिषदो मासिकाधिषेधने पठितोऽयं प्रबन्धः ।

मलञ्चकार । अस्य च महिमशालिनो लब्धकीर्त्तः संसदि भूयासो विद्वांस आसन् । तत्रैको मुख्यतमो होरनांमा विप्रः । अथश्च कविराजकुलावतंसहीरकभूतः श्रीहीरः पतिव्रतायां मामल्लदेव्यां कुलतिलकममुं श्रीहर्षमुत्पादयामास । उक्तं हि अनेनेव महात्मना स्वकीये नैषधीयचरिते—“श्रीहर्षे कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतं, श्रीहीरः सपुत्रे जितेन्द्रियचर्यं मामल्लदेवौ च यम् ।” इत्यादि ।

अयं किल बाल्य एव तीक्ष्णबुद्धिगालो आसीत्, कैशोरे च विवेको । अस्मिन्नेव काले श्रीहीरो राजसभायां राजकोयेनेकेन पूर्वपक्ष-कारिणा विदुषा राजममत्तं पराजितः सन् जोवन्मृतधत् काल-मनैषीत् । अन्तिमे काले इममेव भविष्यत्प्राञ्चक्रवर्त्तिनं श्रीहर्षमा-ह्वयाह—“तात, अमुकेन विदुषाहं विगृह्य पराजितः । अपूर्णा च मे सा विजिगीषा । यदि मत्पुत्रोऽमि तर्हि भूपसमत्तं तं जित्वा विजिगीषा मे त्वया पूरणीयेति ।” श्रुतां पितुः गिरं श्रीहर्षेणापि वाढमिति प्रतिज्ञातम् । श्रीहीरोऽपि सुखं स्वयंयौ ।

अथ जिष्णुरिव दृढप्रतिज्ञोऽसौ महात्मा । पित्रादेशपालनतत्परो योग्येष्वाम्नीये भरणं नियोज्य प्रवासो विविधाचार्यपाश्र्वादिचिरेणैव कालेन सुगृहोत्सर्व्वविद्यः प्राप्य च प्रसन्नगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वर्षसमसाराधयामास । उक्तं हि नैषधीयचरिते—“तच्चिन्तामणि-मन्त्रचिन्तनफले तस्य प्रबन्धे महाकाव्य” इत्यादि । तेन च प्रत्यक्षाया-स्त्रिपुरायाः प्राप्तामोघादेगत्वादिवरो राजन्यपरिषत्सु निचरन्नप्रतिहतान्नः सोमातिगप्रतिभावलेन कूटोक्तिसम्यज्ञो न क प्रापुरकतिपक्षे जात इति खिन्नमनाः पुनः प्रत्यक्षोक्त्य वाग्देवीं प्राह—“भव ! प्रप्राति-शय्यमपि मे दोषाय जानम् । तस्मां जनमाधारणोपकृत्यै सृज ।” तथा चोक्तम् “तदर्धरात्रे सलिलसिक्तगिरा दधि पोत्वा स्वपिहि, तेन च कफांशसंयोगाज्जडतामाप्नु याः ।” श्रीहर्षोऽपि यथादिष्टमारब्धवान् । क्रमेणामौ कृतकृत्या जातः । अथानेन महात्मना विविधाः यस्या

विरचिताः । तेषु बहव एव अप्रचलिताः । एतत्कृतनेषधीय-
चरितं महाकाव्ये स्थैर्यविचारणप्रकरणविजयप्रशस्तिखण्डनखण्ड-
साध्यगौडोर्वीशकुलप्रशस्तरणववर्षेनहिन्दप्रशस्तिशिवशक्तिमहिंसाह-
साङ्गचरितानामुल्लेखाः सन्ति । अन्येष्वानु नामापि न ज्ञायते ।

इत्थं कृतकृत्योऽसौ वाराणसीं गत्वा राजानं जयन्तचन्द्रं दूरत एव
विज्ञापयामास । कृतविद्यः सन् प्रत्यात्रतोऽस्मीति । श्रुत्वेवागौ
गुणवत्सलो राजा होरजे तपस्विभूमिःदाय जानप्रहमेत्यतान्तेश परि-
च्छ्रितः श्रीहर्षमुपगम्य नमस्कृतवान् । सोऽपि तान् यथायथमभिवाद्य
भूपालमेव बुनाव—

“गोविन्दनन्दनतया च वपुःन्द्रिया च

मास्मिन्नपि कुरुत कामधियं तरण्यः ।

अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्तो-

रस्त्रो जनः पुनस्नेन विधीयते स्त्री ॥” इति

प्राह च पश्चात् खोटन्तमानुपूर्विकम् । तत्रस्तमेव पितृवैरिणं
सत्सोकृत्य साहङ्कारमाह—भोः—

“साहित्ये सुकुमारवसुनि हृदय्याप्रग्रहयन्त्यले

तर्के वा मयि संविद्यापरि ममं लीलाग्रते भारतौ ।

शक्या वासु मूत्तरन्वद्वयती दर्भाङ्गैरावृता

भूमिर्वा हृदयहृतो यदि पतिसुल्या रतिर्यापिनाम् ॥” इति

श्रुत्वेतत् वादिनोकम् महात्मन् ! स्मरिष्येष्ठ ! वाणोवरपुत्र !
षड्विंशोऽसि जगति । भद्रता प्रतिदन्दिता का । किंवा बहुब्रूमहे—

“हिंसाः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डोर्थ्योर्थ्योद्धतां-

स्तस्यै कस्य पुनः सुवीमहि मरुः सिंहस्य विश्वोत्तरम् ।

केलिः कोलकुहैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः

संघषो” महिषेश यस्य मुमुचे साहं कर्तुं हुं कर्तुं ॥”

इत्थं वं स्वयंनते तैरं न विधियमिति मन्यमानोऽसौ क्षीभं तत्याज

किल । ततः सन्तुष्टेन राज्ञा एवमेव वक्तुमुचितमतभवति कवीन्द्रे प्रतिवादिनामित्युक्त्वा अन्योऽन्यमालिङ्गनं कारयामास । द्दिरे चास्मै लक्षसंख्यकानि सुवर्णानि । कृतस्वायं सभासम्प्लव्यतमः ।

अथैकदा स्वस्यममं कवीन्द्रं राजा प्राह—“कवीश ! किञ्चित् प्रबन्धरत्नं कुरु” इत्युक्ते नानेन श्रीहर्षऋषिनेदं नेषधीयचरितमुपादेयं महाकाव्यं निबध्न भूपालाय प्रदर्शितम् । दृष्ट्वा दमदृष्टपूर्व्वं राज्ञा बहु प्रशस्योक्तं—“कवीश ! काश्मीरान् गत्वा तत्तत्कविदसमन्तं श्रीपीठे प्रत्यक्षस्थिताया वाण्या हस्ते समर्प्य बहुलप्रचारायास्व साधुत्वं विज्ञापनीयम् । मा खलु असत्यं प्रबन्धं दूरं परित्यजति, सत्यन्तु गिरःमहालनसम्पत्त्या माध्विति विज्ञापयति ।” एवं प्राप्तराजदत्तप्रयाणोपयोगिवस्तुजातः सन् काश्मीरान् गत्वा यथायथं राजोक्तं निःसंशयञ्चकार । भारत्या तु दूरभिदं निश्चितम् । तद्दृष्ट्वा श्रीहर्षोऽपि—“किं वा इव कविकलासि ! यस्मत्कृतिमकृतिकृतामिवावमन्यसे ।” भारती प्राह—“भोः परमस्य भाषक ! न स्मरसि यत् त्यथैकादश सर्गं चतुःषडितमे श्लोके ‘देवोपविव्रितत्रुर्भुजवामभागा, इत्यादुराक्या विष्णुात्नीत्वाख्यानेन लोकप्रसिद्धं मे कन्यात्वं लुप्तम् ! अतो मयेदं प्रसिद्धमिति’ तथाहि—

“यावको वञ्चको व्याधिः पद्दत्वं मस्यभाषकः ।

योगिनामप्यमी पञ्च प्रायेणोद्दे गकारकाः ॥” इति

श्रीहर्षस्तु इत्यमाकर्ण्य प्राह—अयि भोः कथं त्वं एकस्मिन्नवतारे विष्णुं वृत्तवतो ; कथं वा पुराणेष्वपि विष्णुपत्नीति कीर्त्तयसे ? तत् सत्येऽप्यस्मिन् विषये क्रुद्धा सता किमधुना—निष्कलङ्कास्मीति मन्यसे ।” इत्युक्त्वा स्वयमेव उद्धृतोऽयं श्रुत्यः तत्रत्यैः सर्वैः सम्प्राति-तस्य । ततोऽसौ तान् पण्डितान् व्यजिज्ञपत्—“अन्यमिमं राज्ञे माधव-देवाय दर्शयत अन्योऽयं विशुद्ध इति प्रशस्तिलिपिञ्च जयन्तचन्द्राय

प्रेषयत इति । तेषु पण्डितमानिभिः क्रूरप्रकृतिभिरस्त्रिषु दासीनैः संवृतम् ।

एवमनन्वपरोऽयं गुणाकरः अवनरापित्री तद्वैव सुचिरमुवास । एवमात्मभरणार्थं विगतपाथियो विक्रीतसामग्रीकश्च सन् एकस्मिन् कृपासकदेवायतने रहसि रुद्रं जपन् एकदा कथोच्चिञ्चेत्प्योर्जलो-त्तोलनार्थवादानुवादं ह्यत्राव, ददर्श च अचिरैव ते घातप्रतिघातेः स्फुटितमस्तके । ततश्च गते ते राजद्वारम् । राज्ञा तु तदनुयोगं श्रुत्वा कमपि प्रत्यक्षदर्शिनं गानयतमितुप्रकम् । ताभ्यां चोक्तम्—“देव, तदैको जपनिरतो द्विजसूत्र दृष्टः ।” अथ राजकीयेरानीतः श्रीहर्षः पृष्टः सन् गीर्वाणगिरा प्राह—“राजन् । वेदेशिकोऽस्मीति अनयोर्भाषा मे नाभ्यस्ता, किन्तुश्चरितानुरूपमेव कथयामि, श्रूयतामितुप्रज्ञा यथायथमुक्तवान् । निरतिशयविक्षिप्तेन तु राज्ञा व्यवहारं समापय कस्त्वं प्राञ्चगिरोमणे एधि अलङ्कृत्यतामिद-मासनमिति सादरमुपवेशितोऽयं स्वनामधन्यः श्रीहर्षं भामूनतो वृत्तान्तं निवेदयामास । एवं पण्डितदोर्जन्यं ज्ञात्वासी गुणमुग्धो राजा तानाह्वय धिङ्मुढाः ईदृशे रत्ने न स्त्रिद्यय । क्रूरा यूयम् । एवं बहु तिरस्कृत्याह—तदेनमनुनोय प्रतिगृहं नीत्वा सत्कुहृत इत्यादिष्टास्ते तथैव चक्रुः । पश्चात् राजापि सत्कृतैरनं “काव्यमिदं चतुर्दशतयीं विद्यां विद्विः पण्डितैः प्रदर्शितं श्रेष्ठतमञ्चेति” प्रशस्ति-लिपिषु दत्त्वा विससर्ज । उक्तज्ञानेनैव नैषधीयचरितसप्तदशसर्गसमाप्तौ “काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विद्विर्महाकावे” इत्यादि ।

अथ कृतकृत्योऽयं श्रीहर्षो वाराणसीं प्रत्यावृत्तो जयन्तचन्द्राय सर्वे न्यवेदयत् । राजा परां प्रीतिमुपागतः । ततो विख्यातमिदं नैष-धीयचरितम् लोके । अहो अस्य महिमा येन राजीश्वरोऽयस्य गुणमुग्धः । अहो अस्य प्रज्ञावन्ता यथा च चतुर्दशतयीं विद्यां बशी-करोऽपि वशीकृताः । नास्माकं तादृग्वाग्निभवो येनासी सम्यक्

स्तूयते । किंवा बहुना अयं हि महात्मा भारत्यामिह नरभारतीति
कोत्सितः । अस्ति चात्रेषा किंवदन्ती ।

आसीत् किल अस्य राज्ञो जयन्तसन्दस्य सुहवदेवो नाम्नी काविष्वा-
नोरमां पद्मिनी भोगिनी, यस्याः किल विधोतायामपि ग्राटिकायां
पद्ममन्वाग्वा मधुपर्नकरा नितीयन्ते क । अनया च श्रीहर्षस्य नरभार-
तीतिख्यातिमसहमानया एकदा आहर्षः ससम्मानमाकारितः पृष्ट्वा
“कस्मै भो” ? एतेन चोक्तम् “कलासर्वज्ञोऽहमिति” गर्वितयानया च
प्रतुङ्गम् तर्हि उपानही परिधापयेति ।” तच्छ्रुत्वासौ चिन्तयामास,
यदि ब्राह्मण्यज्ञानामोति कथ्यते, तर्हि असर्वज्ञोऽस्मीति मन्वते”
इत्यनयोपायस्तदेव स्वीकृत्य तदवस्थे सर्वज्ञारविधिना निश्चीय
उपानही यद्यारोति परिधापयामास । अभ्युत्थं विनिक्षिपत इति च
व्याहरन् राजानं तां कुवृत्तिं प्रापयित्वा खिन्नो गङ्गातीरे सव्यासमप-
हीत् । अहो अस्याः प्रगल्भता, आश्चर्यरूपा चास्य निशतिः । यतः
ईदृशस्य विद्याविशारदस्य स्त्रीजनकता एतादृशो परिणतिः । अतः
सत्यमुक्तं केनापि—

“स्त्रिययरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्या”
इति । इत्यनया किंवदन्त्या एवमस्य परिणतिर्निरूपिता मया ;
अतःपरं न प्रापि काविदस्य प्रवृत्तिः ।

(क्रमशः ।)

कौतुककथाः ।

(१)

सत्सपि कविसहस्रेषु भवभूतिं शिरसि कृत्वा, नर्त्तितुमुत्सहे,
यतोऽयमेव कविज्ञानतिसकः प्रचक्षितकविजनप्रियसर्षिसुसुहृद्

वङ्गल स्वतन्त्रत्वं प्रदर्शयामास । भवभूतेः सारवद्वाक्यराशिषु “वाग्-
वशीवानुवर्त्तते” इति सारवत्त्वमतो देदीप्यते । तथाच सर्व्व एव जनाः
मातः सरस्वति । मातः सरस्वती”ति रवेण तारं सुतारं चीत्कृत्य
गगनमण्डलं विदारयन्ति । परं न पश्यामो ययं भारत्याः कश्चित्—
पुत्रं वरपुत्रं वा । पुराणेषु तस्याः सन्ततीनां नामोल्लेखो न दृश्यते ।
अपिच श्रूयते “कविगार्हूलः श्रीहर्षा नैपथीयचरितं विरचय्य भारती-
हस्ते दत्त्वा “कथं कुमारीमपि मां विष्णुपत्नीत्वेन वर्णितवान्
भवानिति गर्दणां लेभे । कुमार्थ्याः कथं—मातृत्वेऽधिकारः ?
“कवितारसमाधुर्य्यं कविर्व्वेत्ति न तत्कविः । भवानोभ्रुकुटीभङ्गी
भवो वेत्ति न भूधरः ॥” इत्यादि प्रौढकविवाक्यकदम्बकं तथा
“अपारे काव्यसंसारे कविरिव प्रजापतिः । यथा वै रोचते विश्वं
तथेदं परिवर्त्तते ॥” इत्यादिव्यासवाक्यं सर्व्वथा कवीनां वाङ्मय्याः
भारत्याः जनकत्वं रसज्ञपाठककवेष तस्याः पतित्वमङ्गीकरोति ।
भवतु विरचयितास्याः जनकः रसज्ञपाठकश्च पतिरेव । ततः समा-
लोचकाः ? अलमालप्य तेषां पामराणां कथाः । ते खलु पाषण्डाः
कवेर्मनोहारिणीं दुहितरं पाठककवेष रूपवतीं वराङ्गनां भार्यां
वाङ्मयीं मुक्तिमार्गे बहिष्कृर्त्तः तस्या नमनमूर्त्तिमुदघाटा चत्वाः
शोभिनमिदमङ्गमशोभनमिदमिति ब्रवाणाः तस्याः सौन्दर्य्यविशेषश्च
कराङ्गुलिसङ्घे तद्वारेण निर्दिशन्तः सरस्वतीं वाराङ्गनामिव
व्यवहरन्ति ।

(२)

स्रेहपञ्चकम् ।

रमानाथः । अपि गौरीनाथ ! भद्रं ते सर्व्वत्र ! कथं संसार-
यात्रा निर्वाह्यते ?

गौरीनाथः । परमकठोरं दिवसाः । पतिमदृता कष्टेनैव
संसारयात्रा निर्वाह्यते ।

रमानाथः । कथं नामातिमहता कष्टेन ? आदौ खलु प्रथमे वयसि पञ्चमुद्रामात्रं वर्त्तनन्ते आसीत् । अधुना पञ्चाशन्मुद्राः लभन्ते, आदौ सुनिर्व्वाहितासीत्ते संसारयात्रा, कथमिदानीन्तदवस्था वर्त्तते ?

गौरीनाथः । भ्रातः केवलं पञ्चाशन्मुद्राः पश्यसि, मां गत् किञ्चिदपि ते दृष्टिं समाकर्षति । पश्य यदादौ पञ्चमुद्रामात्रं मे वर्त्तनमासीत्, तदा सार्धपञ्चेनेव प्रदीपप्रज्वलनं भक्षयामन्मङ्गलसम्पन्ना निष्पाद्यन्ते स्म । अपिच वक्षसि श्लेषसञ्चयेऽनुभूते तन्मार्गं मेवजकार्थमपि निष्पादयति स्म । अधुना तु, भक्षणार्थं सार्धपञ्चैः, गृहस्थ्या अभ्यङ्गार्थं नारिकेलस्नेहः, स्त्रियाया अभ्यङ्गकृते गन्धतैलं, प्रदीपप्रज्वलनार्थं च केरोसिनाख्याकरजस्नेहः, वृहस्प च गिरःपीप्लो-ग्रस्तस्य मे वैद्यशास्त्रीयमहानारायणतैलं एतत् सर्वमेव प्रयोजनमनु-बध्नाति । आदिमसार्धपञ्चे हस्त्यानि अधुनातनस्नेहपञ्चकम् । मूल्या-मपि सर्वस्यैव वस्तुनः प्राक्कालाच्चतुर्गुणम् । तत्कथं—पञ्चाशन्मु-द्रामात्रवर्त्तनेनापि अधुना पूर्ववत् संसारयात्रा सुखं निर्व्वाह्यते ?

(३)

कविरत्नः, वि, ए, (B. A) पाठी छात्रश्च ।

कविरत्नः । भवतु धीरेन्द्र, अपि संस्कृतकाव्यादि पठ्यते युष्माभिः ।

धीरेन्द्रः । वाङ्, बहून्थे च काव्यानि यथारोत्यध्याप्यन्तेऽस्माकं विद्यालये, तदयथा—रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, शाकुन्तलम्, रत्नावली, भारविः ।

कविरत्नः । पर्याप्तं नाम कृतम्, भवतु अभिज्ञानशकुन्तलस्य प्रथमाङ्के शकुन्तलायाः गतिप्रकाराः कथं रोचन्ते युष्मभ्यम् ?

धीरेन्द्रः । Graceful movements (मनोहरगतिमङ्गल) beautiful (सुन्दरं) charming (मोहनीयं) संस्कृतप्रतिशब्दः जिज्ञासे रुध्यते एव ।

कविरत्नः । यातु—प्रथमाङ्के “स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलो” इत्यादिश्लोकः कथम् रोचते युष्मभ्यम् ?

धीरेन्द्रः । अयं Indecent, obscene—अश्लीलतयाश्च न पठितोऽस्माभिः । सुतरामेव Indelicate (अश्लीलः) अयं श्लोकः ।

कविरत्नः । कथम् ?

धीरेन्द्रः । तत्र “स्तनवेपथु”रिति शब्दद्वयो घटते ।

कविरत्नः । तव मनसि वर्त्तते च ।

धीरेन्द्रः । कथं नाम न वर्त्तते च ।

कविरत्नः । तत् किं पठ्यते युष्माभिः ?

धीरेन्द्रः । Criticism (समालोचनं) criticism of the characters (चरित्रसमालोचनं) poets, life, and the date of composition and many things besides (कविजीवनं, ग्रन्थ-प्रणयनकालः अन्ये च विषयाः) ग्रन्थप्रणयनसमयोऽन्ये च बहवो विषयाः ।

कविरत्नः । सर्व्वं ग्रन्थमपठित्वैव ।

धीरेन्द्रः । ग्रन्थस्य व्याख्यातारः सर्व्वं ग्रन्थं पठन्ति समालोचनानि च लिखन्ति, वयन्तदेव गलाघःकृतं रोमन्ययामः ।

कविरत्नः । अधुना कुत्र गम्यते ?

धीरेन्द्रः । वैद्यकटहे । ज्येष्ठो मे पुत्रः सर्कदैवोदरपीडया पीड्यते, मध्यमस्याद्य वृत्तात् पतितस्य इस्त्रो भग्नो जातः । कनिष्ठश्च क्षराक्रान्तः । गृहिण्याः गर्भः सञ्जातः अयं नवमो मासः—तदुपरि hemorrhage (रजःस्रावः) उपस्थितः ।

कविरत्नः । गण्डस्योपरि विष्फोटकः संवृत्तः । त्रयस्त्रो पुत्राः, गृहिण्याः पुनर्गर्भः सञ्जातः—तथापि विद्यालये युष्माकं स्तनवेपथु शब्दाद्वेपथुत्पद्यते ।

धीरेन्द्रः । माभूत् तिरस्कारः, नायमस्माकं दोषः । विश्व-विद्यालयप्रभूषामेवायं विधिर्यत् शिशवो वर्यं न सर्व्वमस्माभिः पठितव्यम् । वयन्तु किं नाम स्तनवेपथुभीरवः—

कविरत्नः । जानामि ।

❀ न्यायशास्त्रीयजातिबाधकविचारः ।

मङ्गलाचरणम् ।

(लेखकः—श्रीकालीपदतर्काचार्यः ।)

तर्काकसंभर्काविभासितान्तरं, सदा भवानोपतिभावनापरम् ।
 तथापि लोके हरिदाससंज्ञितं, समाश्रये तातमलौकिकश्रियम् ॥
 शिष्येषु पुत्रेष्विव यस्य भावना, तर्केषु सम्यक् प्रतिभा जनातिगा ।
 जयत्यसौ कोऽपि स मे गुरुः स्वयम् शशाङ्कमोलेरिव मूर्त्तिहंसमा ॥
 पूर्व्वालोचितवस्तुतत्त्वविषया भूया वृथालोचना,
 पूर्व्वोपेक्षितवस्तुतत्त्वविषया तद्वत् फलैर्विचिता ।
 पूर्व्वैः सृष्टमविस्तृतं यदुचितं तदुचिस्तृतं वञ्चते,
 कालेनाद्य मतिप्रभा प्रगिथिला जाता जनानां यतः ॥
 जातिबाधकविधां विशेषतो नेत्र पूर्व्वविबुधा व्यजिज्ञपन् ।
 तेन तां कलयितुं सुविस्तरादिष कञ्चन गतः समुद्यमम् ॥
 अल्पमात्रविषयं विजानतो धृष्टतेव गुरुतत्त्वशोधनम् ।
 तामयं यदधुना समाश्रितस्तत्र तातकरुणेव सम्बलम् ॥
 दोषराशिमपह्नाय सूरयो लेशमात्रमपि सङ्गतं गुणम् ।
 मानसे कुरुत हंसवृत्तयः प्रार्थनीयमिह किं ममापरम् ॥

अथ द्रव्यमित्याद्यनुगतप्रतीत्या नयोगसमवायिकारणतावच्छेद-
 कत्वादिना च सिद्धा द्रव्यत्वादय इव गगनमिति प्रतीत्या शब्दसम-
 वायिकारणतावच्छेदकत्वादिना च सिद्धो गगनत्वादिरपि जातिर्न वा
 इत्याशङ्कायां प्राचीनानुमता जातिबाधका निरूप्यन्ते । यद्योक्तं
 किरणावध्यासुदयनाचार्यैः—“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्घरोऽथानव-
 स्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः” इति । निरुक्त-
 व्यक्तरभेदादीनां षष्ठां प्रत्येकमेव जातिबाधकतया गगनत्वादिकं न
 जातिरिति व्यवतिष्ठते ।

तत्रादौ व्यक्तेरभेदो विविच्यते—अथ कथं व्यक्तेरभेदो नाम ?
 व्यक्तेरिति षष्ठा आधेयत्वार्थकतया व्यक्तिनिष्ठो भेदा-

भावो वा व्यक्तिनिष्ठं तादात्म्यं वा ? नाद्यः सर्वस्या एव व्यक्तेः
 किञ्चित् किञ्चित् भेदाश्रयतया भेदत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः केवला-
 श्रयितया विरोधिमत्त्वेन कुत्रापि भेदाभावस्य प्रसङ्गासम्भवेन भेदा-
 भावस्यैवासिद्धेः, तेन गगनत्वादेर्जातित्वबाधनायाः सुतरामनुपपत्त्या
 साम्यसिद्धिर्वाघातात् । नापि द्वितीयः, व्यक्तिशब्दस्य “शब्दस्य जातो
 यत्किञ्चिन् तु व्यक्तौ” इत्यादिनानास्थानपर्यालोचनया आश्रयरूपार्थ-
 लाभिन तस्य कल्पे आश्रयतादात्म्यपर्यवसानेन आश्रयतादात्म्यस्य
 जातिबाधकतायां कल्पितायां गगनप्रभृतिषु सर्वत्रैव व्यभिचारः ।
 जात्याश्रयेषु सर्वेष्वेव आश्रयतादात्म्यस्य सुतरां स्वीकर्तव्यतया जाति-
 मत्त्वाभावरूपसाध्यस्य विरहेण तदनुहारत् । यदि च जातिबाध-
 कतापदस्य धर्मपरतया निर्देशात् जातित्वबाधकर्तव्येति अर्थः परिकल्प्यते
 आश्रयशरीरे स्वस्वप्रवेशेन च स्वाश्रयतादात्म्यस्य स्वस्मिन् जातित्व-
 बाधकता समभ्युपेयते, तथापि स्वरूपसिद्धिः, स्वाश्रयतादात्म्यस्य
 स्वरूपेण स्वाश्रयमात्रे सत्त्वेन स्वस्मिन् अभावात् तत्र जातित्वबाधस्तेन
 सुतरामशक्य एव समापतेत् । स्वाश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण बाधकताया
 अभ्युपगमे तु स्वपदेन सर्वेषां द्रव्यत्वादीनां परिग्रहीतुं शक्यतया
 स्वाश्रयतादात्म्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण जातिभूते द्रव्यत्वादावपि
 बाधकसत्त्वादव्यभिचारस्य जागरूकत्वात् । न च स्वाश्रयतादात्म्य-
 षट्कौभूतस्य स्वाश्रयत्वस्य स्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्य वा स्वरूप-
 सत्त्वभावच्छिन्नस्य निवेशे न द्रव्यत्वादिकमादाय व्यभिचारप्रसङ्ग
 इति वाच्यम् । गगनत्वादेर्द्रव्यवृत्तिपदार्थस्य जातित्वसंशये वर्तमाने
 स्वरूपेण वृत्तितायां विवादात् । किञ्च नित्यज्ञानादेरपि जातित्वस्य
 निरुक्तबाधकेन बाधनीयताया अभिमतत्वेन तत्र स्वरूपसिद्धिदोषस्य
 अप्यनेतुमशक्यत्वात् । अतः स्वाश्रयवृत्तिभेदाप्रतियोगिस्वाश्रयकत्व-
 मयो वाच्यः, अत्र स्वाश्रयत्वं स्वरूपसमवायान्तरसम्बन्धेन, अतो
 गगनत्वस्यापि कालिकेन स्वाश्रयकालवृत्तिभेदप्रतियोगिस्वाश्रयक-

तया च स्वरूपासिद्धिः । स्वरूपेण मतान्तरे समवायेन वा चारोपि-
 त्तन चगनत्वस्य गगनमात्र एव वृत्त्या तद्वृत्तिभेदस्य प्रतियोगितायाः
 स्वरूपे गगने प्रवर्त्तमानत्वात् । स्वाश्रयवृत्तिभेदाप्रतियोगित्वस्य
 तादृशप्रतियोगित्वसामान्याभावो आह्यः, तेन स्वपदेन द्रव्यत्वमादाय
 स्वाश्रयतद्वृत्तिभेदाप्रतियोगित्वस्य तद्वृत्ते स्वाश्रये विद्यमानतया
 द्रव्यत्वादावपि तादृशबाधकसम्बलनात् न व्यभिचारः । नापि
 स्वाश्रयवृत्तिभेदविशिष्यमादाय प्रतियोगित्वविशिष्यमादाय तथैव व्यभि-
 चारसम्भावना । वस्तुतस्तु निरुक्तबाधकस्य स्वत्वघटिततया प्रगु-
 नमात् भेदविशिष्टान्यत्वं जातित्वे बाधकं वाच्यम्, देशिष्टश्च स्वप्रति-
 योगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वे तदुभयसम्बन्धेन । इत्यञ्च स्वभेदस्य
 स्वरूपसत्त्वेन एकमात्रगगनमात्रवृत्तिगगनत्वस्य तादृशोभयसम्बन्धेन
 भेदविशिष्टान्यतावत्त्वेन जातित्वबाधो घटते, द्रव्यत्वादीनाञ्च एकमात्र-
 वृत्तित्वविरहेषु स्वाश्रयप्रतियोगिकतत्तद्वाक्तिभेदमादाय भेदविशिष्ट-
 तया न व्यभिचारशङ्कापौति । गगनत्वस्य गगनभेदप्रतियोगिनगन-
 वृत्तितया स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य स्वानुयोगिवृत्तित्वदत्तं, तस्यैव पुन-
 र्घटादिभेदानुयोगिनगनवृत्तित्वेन स्वरूपासिद्धितादवस्थामाशङ्क्य
 प्रथमदत्तम् । अथ एकदेशमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकस्य
 व्यासञ्जवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अभावस्य “घटो न घट-
 पटोभयं एको न द्वौ” इत्यादि प्रामाणिकप्रतीत्यनुरोधेन स्वीकर्त्तव्य-
 तस्य गगने घटगगनोभयं न इत्याद्याकारकाणां गगनप्रतियोगिक-
 भेदानां सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन गगनत्वस्य भेदविशिष्टतया
 स्वरूपासिद्धेः परिहासुमशङ्कत्वात् कथा दिग्वा समाधिः प्रवर्त्तनीयः
 आदिति देदत्तं केचित्-भेदविशिष्टान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदककुपि-
 द्विदिष्टे भेदे व्यासञ्जवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वं वाच्यं
 तेन घटगगनोभयं न इत्यादिभेदानां व्यासञ्जवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकतया तदन्यत्वविरहेषु न स्वरूपासिद्धिः । भेदान्तरमादाय

यथा न दोषावतारस्तथोक्तमधस्तात् । परे तु भेदे पुनस्तादृशान्यत्वः प्रवेशे गौरवात् भेदवैशिष्ट्यघटकीभूतसम्बन्धान्तर्गतत्वप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तेन स्वपदेन घटगगनोभयं न इत्यादिभेदमादाय न गगनत्वादिभेदविशिष्टता तादृशभेदीयप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तिधर्माभयत्वावच्छिन्नत्वात् इति वदन्ति । वस्तुतस्तु एकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिकान्यत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तित्वमपि गौरवप्रस्तमिति तत्परित्यागेन भेदे प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं निवेश्यते, तथा च प्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्वं जातित्वाबाधकं वक्तव्यम् । प्रतियोगितावैशिष्ट्यञ्च स्वरूपकत्वस्वसामानाधिकरण्यै तदुभयसम्बन्धेन, प्रकृते घटगगनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य गगनवृत्तेस्तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वात् तादृशप्रतियोगिताधिकरणगगनवृत्तित्वाच्च तादृशप्रतियोगिताविशिष्टतया न स्वरूपासिद्धिः । भेदमात्रस्यैव यत्किञ्चित्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं, भेदे दुर्घटमिति सम्बन्धघटकस्वरूपकत्वदलम्, सर्वस्यैव च भेदस्य किञ्चित् प्रतियोगितानिरूपकताया आवश्यकत्वेन तथैवाप्रसिद्धिनिराकरणाय सम्बन्धघटकस्वसामानाधिकरण्यदलम् इति ध्येयम् । तदत्र परार्थानुमानप्रयोजकन्यायप्रयोगो यथा— गगनपदप्रवृत्तिनिमित्तादिकं न जातिः प्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्वात्, यत् यत् प्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्ववत् तत्तत्जातित्वाभाववत् यथा गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादि तथा चार्यं तस्मात्तथा इति । अनन्तरश्च न्यायवाक्यार्थज्ञानात् समुत्पन्नेन जातित्वाभावव्याप्यप्रतियोगिताविशिष्टान्यतावत्त्वमानसपरामर्शेन गगनपदप्रवृत्तिनिमित्तं न जातिरित्यनुमितिर्जायते । एवं दिक्त्वकालत्वादीनामपि एकमात्रव्यक्तिवृत्तितया तादृशबाधकत्वत्वेन जातित्वाभावः साधनीयः, आत्मनान्तु आत्मनेन आत्मत्वस्य एकमात्रव्यक्तिवृत्तित्वाविरहेण तादृशबाधकशून्यतया न जातित्वबाध इत्यादि बहुतरमूहनीयम् ।

इति व्यक्तभेदजातिबाधकताप्रकरणम् । (सावशेषः)

शिशुवैचित्र्यम् ।

मञ्जीवञ्जीमतञ्जीप्रचिततरुगणाकोर्णपञ्जीविभागे
 बालः कश्चित्पश्चित्सरणिविरहितो देवनाथश्चक्राग्ने ।
 वृक्षे वृक्षे विचिन्वन् विहङ्गकुलमसौ वासरं सर्व्वमेव,
 क्रोडां व्रीडाविहीनो व्यरचयदभयं दैन्यशून्यान्तरात्मा ।
 एवं कालेन बालो वनमनु विचरन् पादपस्कन्धदेशे
 कीरं कश्चित् प्रपन्नो मधुमयवचनं पर्णवर्णं कदाचित् ।
 आनीय स्त्रीयगेहं तदनु सुखकरे पिञ्जरे न्यस्य यत्रात्
 भोज्यं पानञ्च तस्मै व्यतरदनुदिनं तद्गतेनात्मनासौ ।
 शय्योत्थायं प्रभाते शुक्रविषयमसौ प्रत्यहं चिन्तयित्वा
 हस्तेन स्वेन शस्यं वितरति सलिलह्लापि तत्पोषणार्थम् ।
 तद्दत्तं पूर्णमात्रां घटयितुमनिशं चेष्टमानः स बालः,
 पूर्वाभ्यासात् खगानां चितिरुहबलये रंगहं न प्रपेदे ॥
 गच्छंस्तिष्ठन् शयानो विविधविधिविधौ कल्पमानस्तदानीं
 नान्यत् कश्चित् प्रपञ्चे हृदि विहङ्गमये भावः । मास भूयः ।
 यावदयावद्विहङ्गो वदति मृदुपदं तावदेवास्य हृत्स
 र्यावत् सस्तिस्तदोया प्रचरति हृदये तस्य तावत्तमिच्छाम् ।
 तत्कायात् कौटकूटक्षतिमभिभवितुं पिष्टहारिद्रनीरैः
 सिक्ता तस्याङ्गमङ्गं प्रतिदिनमनघः पश्चिणा दक्षिणाऽसौ ।
 वाचाम् नानाविधानामनुकरणकृते शिञ्जयामः स वाढं
 गाढप्रेमा तदोयं वचनमतितरां सारभूतं विजज्ञे ॥
 पक्षी शिञ्जामवासस्तादनु ननु तथा यावताभ्यागतानां
 तस्मिन् मानुष्यमोहो भवति समुदितः शृङ्खलां वाचमेवम् ।
 आगच्छागच्छ कामं त्रय निलयमिमं विष्टरेऽस्मिन् निपद्य
 पाद्यश्चेदं प्रपद्य व्यपनय कलुषं स्वागतं तैऽद्य कश्चित् ?
 एवं सेवाप्रपुष्टो विहङ्गमणिरयं सञ्चयोऽभृदगुणानां
 बालोऽसौ देवनाथः सकलमिह जहत् कंवलं तत्र रमे ।
 तत्पितृस्तत्र कामं प्रियमथ च खगस्यास्य नानागुणत्वात्
 काश्चित् प्रीतिं प्रचक्रे क्व भु मधुरनयो नैव तोषं विधत्ते ।

काले दूरं व्यतीते कियति शुक्रमयेनान्तरेण प्रभाते,
 शय्योत्थायं कदाचिद्व्यपगतकलुषो देवनाथस्वराजान् ।
 यावद् भोज्यादि दातुं शुक्रमनु समया पिञ्जरं सञ्चतस्ये
 तावद्व्यस्तं तदीयं हृदयमतिघनेरन्धकारैः समन्तात् ।
 अनास्मिन् वासरादाविव नहि विहगो वाक्प्रपञ्चं विधत्ते,
 नो भोज्यं भिक्षते वा विलिखति न तथा पिञ्जरं भोज्यकाङ्क्षो
 नो वा पीठे निषण्णो भवति विहरते नापि वा पिञ्जरात्तः
 शीर्षाघोवः स दीनो विषविकृतसमः पिञ्जराधः पपात ।
 दृष्ट्वा वैक्लवामेवं प्रतिहतहृदयो देवनाथस्तदानीं
 सोत्कण्ठं कण्ठनादं गगनतलगतं सम्प्रचक्रे शुचार्त्तः ।
 हा मातस्तात सर्व्वं विघटितमधुना रत्नभृतं मदीयं
 हृन्मन्मच्छेददुःखं सपदि परिसृतं सञ्जातां नैव धत्ते ॥
 प्रातः प्रारभ्य सर्व्वं दिवसमतितरागायक्ष्मिणास्व सेवां
 कुर्व्वीणः पूर्व्वभावेः सपदि विरहितो नूनोऽस्मि प्रजातः ।
 अस्माद्रूढं नु का मे सहचरपदवीमाश्रितः प्रांतिदायो
 आर्यं आधे सुधाशद्वचनमनुगदं कस्य शान्तिं व्रजेयम् !
 तस्मिन्नेवं शुचार्त्तं नयनजलभरान् मुञ्चति क्षौषिपृष्ठे,
 प्राप्तस्तत्र प्रसन्नः शिशुरतिललितः सोदरस्तत्कनीयान् ।
 आर्य्यं प्राप्तोऽस्मि गाढं विलपसि किमथो मामिहाङ्के ष्टइत्य
 भूयासं ते सहायः सुचिरमनुगतो मुग्धवाचो ब्रुवाणः ।
 भोज्यं मे देहि नीरं वितर परिचर क्षुत्पिपासावसर्ष्वं
 शक्न्या भिक्षपकारं कुरु ननु करुणाकोमुदीधौतसेताः ।
 एङ्को हि द्वारदेशं दिश पुनरभयं दीनसङ्घेषु कामं
 वामं वैक्लव्यकामं परिहर सदयं मामिहाङ्के दधीषाः ।
 दृष्ट्वा बालं विलोलं सुरसमयवचस्तस्य कर्णेन पीत्वा,
 कृत्वा तं क्षौड्रदेशे विहगविरहजां शोचनामुत्ससर्ष्वं ।
 तस्माद्रूढं सहायं तमयमुपगतो दीनदुःखप्रशान्तो
 शान्तिं हित्वा प्रयत्नं व्यरचयदनिगं शोकराशिवरानश्लत् ॥

भर्तुर्निदेशात् क्षतनिश्चयां तां वाराणसीं गन्तुमथाद्रिप्राया ।
वाच्यप्ररोहावलिरुहकण्ठा प्रोवाच चिन्ताभरलोत्तमेता ॥

(भूपतालतुङ्गीयरोगेण गीयते ।)

नयननिमीलनजनितं विरहम् ।

नैव पुरा तव सुसुखि सङ्घेऽहम् ॥

अयि वत्से जीवामि कथं तव विरहे ।

मुखशशिसूतममृतं मातेति ।

क्व नु मम श्रवणचक्रोरी पिवति ॥

तव वदनाम्बुजमधुवलदङ्गः ।

जीवति किं मम लोचनशङ्कः ॥

कैरपराधैर्न्यामतिदीनाम् ।

परिहरसि जननि शरणविह्वोनाम् ॥

तव विरहानलविकलितपौराः ।

संप्रति मुक्तभवनपरिचाराः ॥

कलयति हंसकुलं विमकावनम् ।

न च शिखिकुलमपि नृत्यति विकलम् ॥

शिशुकुलमधुना मातुरोजम् ।

पिवति न मलिनितवदनसरोजम् ॥

कोऽपि न सहजविषयमाचरति ।

चिञ्चितमिव पुरमिदमाभाति ॥

श्रीवयनारायणकविभणितिः ।

बुधहृदि विहरतु मृदुपदविततिः ॥

वरमहो विरहोऽग्निरहर्निशम्

दहतु शैलसुते त्वष्टते भृशम् ।

इदमसह्यमतीव च कोऽपि मां

न हि जगज्जननीजननीं वदेत् ॥

बहुजन्माज्जितेः पुण्यपण्यैः क्रोतमिदं धनम् ।

दुर्वारकर्मचोरेण हा हस्तापहृतं क्षणात् ॥

शैलाङ्गनामित्यनुशोशुचानां विवेकहीनां प्रसमोक्ष्य दीनाम् ।

विज्ञेन माता करुणार्द्रचेतः प्रसन्नग्रामास सुशान्तवादेः ॥

(तेयोऽटतालकाफिरागेण गोयते ।)

तनयविभवादिविषयं नियतनश्वरम् ॥

विद्धि जलफेनमिव भज सततमौश्वरम् ॥

जननि विचिन्तय तत्त्वं विभावय भावमनित्वम् ॥ भ्रुवम् ॥

विश्वमतिमोहमिदमेति मम मायया ।

मां स्मरत इह तु हृदि शान्तिमतिं किन्तया ॥

यावदुदयति हृदि तत्त्वमयभास्करः ।

तावदभिभवति जगदविद्याम्भकारः ॥

अथ मयि भक्तिशरवालनखरधारया ।

हृदि ममताविषयनिगडमतिहेलया ॥

आत्मनि विवर्त्तय च चित्तमतिभासुरे ।

मञ्ज सततं परम-नित्यसुखसागरे ॥

शिशृगन्मानससुतोषमशेषेण ।

भणितमिदमावह तु जयनारायणेन ॥

इत्थं मनः पर्वतराजपद्मया निर्जित्य मायामलमच्छभावम् ।

शान्तोपदेशेन समापदस्याश्चन्द्रोदयेनेव नभस्तमिस्रम् ॥

स्नान्ते सन्तनमस्तु वः समुदितं वालारुणश्रीयुतम् ।

देव्या भश्यपदं पदं तदमलं विभाजमानं परम्

यन्मत्ताफलजालनिर्मलतरे वक्षःस्थले शूलिनः

शोषाङ्गं समलज्जयद्विकसितं क्षोरोदनोरोदरे ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते चतुर्थः सर्गः ॥

अत्रान्तरे निजकुलाचरणैकविद्याः

मे मातिरेकपुलकाचितचारुगात्राः ।

तां तत्र पौरवनिता अभितः समेताः

नानाविधं शुभसमाचरणं प्रचक्रुः ॥

(छोटचौतालपुरवीरागेण गीयते ।)

शङ्कनिनदपरिपूरितगगना ।

सुहुरभिवर्त्तितनटशिखिनटना ॥

कापि युवतिः शिव शिव शिव इति गानपरा ॥ ध्रुवम् ॥

विकिरति कापि च मङ्गललाजान् ।

नवनवकुसुमसमाजान् ॥

कापि च धेनुगणानपसव्ये ।

न्यस्यति पूर्णकलसमपि सव्ये ॥

कापि च विप्रपदाम्बजरजसा ।

विकिरति मस्तं तस्याः सहसा ॥

तामभिषिञ्चति कापि च सलिलैः ।

तीर्थभवेरतिशीतलविमलैः ॥

नीलनिचोर्लं तां वासयते ।

घनवलयिततडितं ङ्गेपयते ॥

शशधरधवपूजननिर्माद्यं

तस्याः शिरसि दधाति च माण्यम् ॥

श्रीजयनारायणभणितानि

दधतु त्रिभुवनतोषमिमामि ॥

अतःपरं दुष्करमम्बुजाक्ष्या मयैव नेपथ्यविधानमस्त्राः ।

इतीव चित्ते विनिधाय राप्ती यथेप्सितं सा विदधे ततस्तान् ॥

(मूलतानगौरीरागेण गीयते ।)

जितनवतपने ऋदुतरचरणे तल्लक्ष्मिचयनिर्जितम् ।

गतमिव शरणं यावकभरणं जनयति लघु राजितम् ॥

कुर्वते हिमगिरिवनिता सुतां विविधभूषणभूषिताम् ॥ ध्रुवम् ॥

सुविमलसुघने वितुलनजघने सा वसनमतिपौने ।
 स्मररिपुमनसो विकिरति बहुशो दृढगुणमिव बन्धने ॥
 विगदमुदारं वक्षसि हारं घटयति कनकानने ।
 निन्दितहारं गङ्गासारं परमिव विवुधाचले ॥
 रत्नकरतलं मृदुभुजयुगलं ततमरकतकङ्कणम् ।
 जलद्वयस्यितं दिनकृतमुदितं रचयत इव नूतनम् ॥
 मरकतनिष्पिंत्तकुण्डलमच्छिद्यतममलकपोलदेशम् ।
 मधुकरशुम्बितमभिनवविकसितमिव जनयति सारकम् ॥
 स्फुरति विशाले विलिखति भाले सुचिररुचिशोभने ।
 सुललिततिलकं मृगमदकृतकं मृगमिव मृगलाच्छने ॥
 जितघनमाले कुन्तलजाले विकलितमृगचामरे ।
 वितरति विमलां चम्पकमालां तद्धितमिव घनोदरे ॥
 इदमतिरुचिरं कथयति सुचिरं कुरु पदयुगचारणे ।
 कर्षणां तारिणि विपदभिवारिणि कविजयनारायणे ॥
 वक्षे भर्तृकृतं कुलप्रमदया स्यादप्रियं वा प्रियम्
 श्रेयःसम्पत्तया सुमर्षणमपि कर्त्तव्यमेतच्चिरम् ।
 भर्त्सरं वशमानयामरवरं गङ्गाधरं सादरम्
 भिनेतुरत्नवतो विहाय तनयां भिने हृतं जीवितम् ॥
 निखा सर्व्वगता हितोयरहित्वाप्याकारसंवर्द्धिता
 सावित्रीति रमेति कल्पिततनू राधेति वाचोति च ।
 माता चेति गणे शिशुः श्रुतिचयेर्या स्तूयतेऽनेकधा
 तां सृष्टिस्थितिसंज्ञतिप्रणयिनीं दुर्गां भजध्वं जनाः ॥
 इति श्रीश्रीशङ्करौसङ्गीते पञ्चमः सर्गः ॥

ततो मृगेन्द्रं विजयाजयाभ्यामारुह्य काशीनगरीमुदारां ।
 उपगमत् सा हृतवल्गुं खेदा गङ्गाब्जुजारस्रजमन्ध्वारैः ॥

(त्रयोदशतान्त्ररागीण गीयते ।)

अमरकदम्बविभुम्बितमञ्जीवञ्जी (नि-) चितनिकुञ्जम् ।
 रमचोमङ्गलमानविश्वङ्गनपण्डितपरश्चतकुञ्जम् ॥
 विलसति विरहितजनकृततापम् ।
 मधुसमये हरनगरवनं परमुष्णुदमिथुनकपालम् ॥ भ्रुवम् ॥
 मनसि नृपतिह्रस्वसदृशनवविकसितशतपत्रम् ।
 सुमधुरनिन्दपतगवरमागधविपठितमदनचरित्रम् ।
 माहृतचलितचामरवचिरशिरोषकुसुमसुविकाशम् ।
 विचित्रविमलध्वजवरसुन्दर केयरनिकरविलासम् ॥
 सरसपशीलनशीतपवनदरकम्पितविकसितवकुलम् ।
 बुधजनमेदनलोहितनृक्षितशरनिभकिंशुकमुकुलम् ॥
 पुष्पितसुललितनवमञ्जीपरिरन्ध्रिततदृणतमालम् ।
 स्तवकपयोधरनस्त्रमनोहरनवकाशोकसुमालम् ॥
 कुटुम्बलपुलकितचूतविलोकनमाधविकाकृतहासम् ।
 पथिकहृदयतटपाटनपटतरकेतशगणकीर्णशम् ॥
 अभिमोहितमेतज्जयनारायणकविना परमरहस्यम् ।
 कुहतां मुदितं परमविरामं बुधगणहृदयमवश्यम् ॥
 ततो दृष्ट्वा दूरादमरपुरतो दुर्लभतरे
 पुरे वाराहस्यामुपवनगतं मन्मथरिपुम् ।
 उवाचेटं कापि श्रियतमसञ्ची शैलतनयाम्
 क्षितज्ज्योत्स्नाआलङ्कपितविलसहान्तवसना ॥

(खयेरादौतास्त्ररागीण गीयते ।)

इह सततमन्त्रसमये निखिलदेहिनां श्रवणपुटकेषु भवभावम् ।
 नाम तव तत्त्वमयमादधतमुत्तमं विकसदभिनवपुलकभावम् ॥
 कुह शिवे रम्यरूपे रूपय पुरान्तकमुदारं
 तव विरहसम्भवं सखि नयनकेतवाहधतमिव दहनमधिभावम्

तव वदनरुचिररुचिनिचयपरिचोरकं चन्द्रमपि तापसुनिदानम् ।
 धरणिधराङ्गनातिलकपुत्रि विनिविभ्रतं स्त्रीयशिरसि च निरवसानम् ॥
 अथगतटसीमसञ्चारिवललोचने लोचयितुमिव नयनसाम्यम् ।
 तत्र विमलपाणिकमले च मृगशावकं संप्रति वहस्तमतिक्राम्यम् ।
 सजलघनकिरणचयनिन्दिनववेणिकाभ्रमत इव ते सदनुरागम् ।
 खल्वदि भृगुविस्तृते मणिनिकरकोचिते तद्वधान(?)मयि वासुकिनागं ।
 त्वाभृते विफलमिदमामनति काशीनगरमयममरसुदुरापम् ॥
 त्वमधुनार्हसि स्वजनमनुरागिणं कर्त्तुमपनुत्नपरितापम् ॥
 इदमचलतनयाल्लिजनभाषितं भक्तजनमानसविहारम् ।
 शृणुत जयपूर्व-नारायणत्रिवर्णितं सस्त इह दोषपरिहारम् ॥
 संफुल्लचम्पकदलामलगोरगात् कुन्दालिनिन्दिरुचिना गिरिशेन गीरो ।
 रेजे ततः समुपगम्य तदासनाहं वर्षात्वये जलधरेण तद्धितेव ॥
 अन्याऽन्यप्रतिविम्बितं सुविमलानन्यासनासोनयो-
 र्यत्संमार्ज्जितरत्ननिष्कृतनवादर्शाभिरामच्छवि ।
 पित्रोर्विंशज्जनस्य रूपमनघं गाढानुरागात् स्फुटा-
 मन्योऽन्यान्तरगामितामिव सदा कुर्वन्मगत् पातु तत् ॥
 इति श्रीशङ्करीसङ्गीते षष्ठः सर्गः ।

अथ सान्द्रभवानन्दसमुद्भिन्नतनूदहः ।

जगाद पार्वतीं शम्भुः प्रेमगद्गदया गिरा ॥

(मूलतानकानोद्धारागेष गीयते ।)

सन्निधिमैत्र्य तशहं गुणमयि सकलं कर्म चरामि ।

प्राणमयि तद्विरहित इव मृत ईदृशमपि न भजामि ॥

सुखे मम देहे जीवनमधुनायातं ॥ ध्रुवम् ॥

श्रुतिरसि मतिरसि दृष्टिरसि त्वं प्रेयसि समवस्थासि ।

पुष्टिसुष्टिरथापि च भूषा स्मृतिरसि गन्धबहासि ॥

विकलितसुरकुलविषमगैरलचयपाने यातु भवानि ।
 सकल जगतोजनमोहननिपुणा शक्तिरमानि ॥
 तव विरहजनितमतुलं सुन्दरि दुःखं यदनुभवामि ।
 सुखमपि दर्शनजं तत् किञ्चन पञ्चमुखः कथयामि ।
 काषो धन्या कृतकतिपुण्या त्रिदशनगरसुदुरापम् ।
 यदियमुपैति तवातुलपदकमलाङ्क (न) मपहृतपापम् ॥
 श्रीजयनारायणकविकथितं काव्यमिदन्तु न कस्य ।
 परमां सश्वदलहरो' चेतसि जनयति जगति जनस्य ॥
 इति ब्र वस्तं निजवह्मं ततः समुल्लसत्प्रेमरसाद् चेतसम् ।
 श्रुतिप्रमोदप्रतिपत्तिपेवला जगाद गौरो मधुराचरा गिरः ॥

(तेयोटतालखमोटारागेण गीयते ।)

विरहकृशां तव मुखशशिदर्शनतोषविफुल्लकलेवराम् ।
 नवजलधरजलधारापङ्कवितां लतामिव तपविकलतराम् ॥
 जानांहि मामिदानीमधिगतसकलमनोरथाम् ॥ ध्रुवम् ।
 त्वामधिगम्य परमसुखसागरमग्नां चिरमभियाचितम् ।
 दुर्गतिनीमिव निधिचयवर्णं मघवतः सहसागतम् ॥
 जीवननाथ विना भवतासूनु क्षणमपि धर्तुं मविशन्ताम् ।
 चन्द्रतिलकामिव मलयाक्षकगिरिणानन्यामुरक्ताम् ॥
 ध्यानवशादधिगम्य भवन्तं कथमपि रक्षितजीवनाम् ।
 प्रागिव वर्षासमयाज्जलदं पिपासितचातकाङ्गनाम् ॥
 क्षीणतरां तामधुनावाप्य प्रतिसामयमागतशान्तिम् ।
 शशधरलेखामिव तिथिभेदं विभ्रतोमभिनवकान्तिम् ॥
 श्रीजयनारायणकविकृतमिति गीतं श्रुतिसुखकारणम् ।
 शैलसुताचरणचारणानां निदिशतु भवतो वारणम् ॥
 देवानां प्रषिपातनञ्जशिरसां निर्भीतिसम्भाषणम्
 भक्तानाञ्च परेतराजविषयेष्वान्नापनं वैरिणाम् ।
 स्तम्भे शोभणमोहनप्रमथने संसिद्धमन्द्रोपमम्
 पायाहो युधि वृत्तनृत्तगिरिजामञ्जीरसंशिक्षितम् ॥
 इति श्रीश्रीशङ्करोसङ्गीत सप्तमः सर्गः ॥

पतुः कदाचिदथ सा रञ्जसि स्थितस्य
 संप्रार्थितस्य गुरुहर्षसमृद्धचेताः ।
 आश्रामवाप्य किलयोगिगन्धर्व-
 मेकास्त्रनाम...विपिनं प्रतस्थे ॥
 ततो धृताभीरसुतासुवेशा
 निजप्रभाजालविकाशिताशा ।
 अलक्षकारिण्यरपालितं तत्
 वनं प्रसूनैः परिपूरितं सा ॥
 तेयोटतालधानश्रीरानीष गीयते ।—

मृदुलसमीरणशीतलसुललितनौपतले कृतचारा ।
 शिवगुणकीर्त्तनपरमामोदनविगलितलोचनधारा ॥
 विहरति विपिनेऽखिलभुवनेशा धृतनववस्त्रवतनयावेशा ॥ भ्रुवम् ॥
 दोहनपात्रकवेत्तकवेषुविशोभितकरशतपत्रा ।
 नीलनवीननिचोलवरा हरिचन्दनचञ्चितगात्रा ॥
 अभिनवकुसुमविनिर्भिततमालवलयितकवरोभारा ।
 निन्दितमुक्ताफलगललम्बितमल्लोकुटमलहारा ॥
 अधरितनतनपद्मरागद्विविलसदशोकवतंसा ।
 तत्प्रतिविम्बविचित्रिचचारुदुरतिभयसमूहदंशा ।
 परिणतविम्बविडम्बनदशनच्छदगतसुविशदहास्त्रा ।
 विनिहितहारकस्रचितसुविद्रुमकनककमलतुलितास्त्रा ॥
 साद्रालक्तकसुचरणविहरणसुचिरचिह्नवयेन ।
 निश्चितं स्थलमिव तच्छलयन्ती लोहिततामरचेन ॥
 अभिनवविसवलयवल्लिभूषितबाहुयुगामृतभाषा ।
 खगपतिचक्षुकीर्त्तिविगर्हणमनोहरनासा ॥
 श्रीजयनारायणकविभाषितमिति नवरूपमुभया ।
 ध्यायत भक्तजनाः सततं हृदि पापचयापहरायाः ॥
 तन्नोदक्षमृदुमधुरवैर्वारिताशेषविम्ब-
 स्नान्तस्वैर्यं नवनवलसद्गामसार्थं ततः सा ।
 पीयूषोद्भावयत उदधेष्मानविस्नानवीजं
 वक्त्राभोजं प्रसृतपवनैः पूरयामास वेषुम् ॥

दुर्गेशनन्दिनी ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

अष्टमः परिच्छेदः ।

आरोग्यम् ।

दिवसो यास्यति । यथाभिलषितं विदधस्यपि त्वयि, दिनं गमिष्यति—नेव स्यास्यति । पथिक, महादारुणप्रभञ्जनवर्षणप्रवाहित-स्वम् ? उच्चैः शिरसि किं घनो गर्जति ? अपि वर्षणप्रावित-देहोऽसि ? कारकाभिहतशरीरोऽसि किम् ? किं नाम निराश्रयो-ऽसि ? अणमवलम्ब्य धैर्यम् । एतद्दिनं यास्यति, नेव स्यास्यति । अणमपेक्ष—दुर्दिनं गमिष्यति, सुदिनमागमिष्यति । सूर्योदयो भविता शो यावदपेक्ष । कस्य दिनं न गच्छति ? कस्य वा दुःखाय दिवसश्चिरं तिष्ठति ? कथं नाम तर्हि रक्षते ?

कस्य वा दिनं न गतम् ? धूलिपतितायास्तिलोत्तमाया अपि दिनं गच्छतेऽव । हृदयनिहितप्रतिहिंसाकालसर्पाया विमलायाः सर्वशरीरं विषजर्जरितम् । विषज्वाला मुहूर्त्तमपि असहनीया । एकस्मिंश्च दिवसे कति तावन्मूर्त्ताः । तथापि तस्या दिनं किं न गतम् ?

परन्तपः कतलुखानश्च सिंहासनमधितिष्ठति । सम्प्रति सुखेन तस्य दिवसो गच्छति । दिनं गच्छतेऽव—न तावत् तिष्ठति ।

रोगग्रयनग्रयानो जगत्सिंहः । को वा न जानाति व्याधितस्य दिवसदर्शम् ? तथापि तस्यापि दिनं गतम् ।

दिवसोऽगमत् । अमुदिनञ्च जगत्सिंह आरोग्यमध्यगमत् । आसपासादेव मुक्तिमधिगम्य प्रतिदिनं निरापत्तामभाषीत् । पूर्वं तावत् शारीरिकम्बानिर्दूरं गता । ततश्च सह भोजनशक्त्या वर्षं सञ्जातम् । पश्चात् चिन्ता आगता ।

कुत्र तावत् तिलोत्तमेति प्रथमा तावत् तस्य चिन्ता समजायत । यथा यथा आरोग्यमलभत, तथा तथा संवर्द्धितव्याकुलतया सर्वानिव एतदपृच्छत् राजपुत्रः । न तु ददौ कोऽपि सन्तोषजनकं किमपि उत्तरम् । न जानातेऽतदायेषा ; न वा ब्रवीति सोऽसमानः । परिजनैश्च न वा ज्ञायते—उत वा मोक्षते सङ्केतानुसारेण । राजपुत्रः क्लृप्तजगद्यितशयान इव बभूव ।

स्वकीयं भवितव्यमन्तरेणैव तस्य द्वितीया चिन्ता । को वा अकल्पमदस्य उत्तरं दातुं समर्थः ? ज्ञातो राजपुत्रेण तस्य कारा-वरोधः । कल्पद्रदयस्य सोऽसमानस्य आयेषायाश्चानुकम्पया अधि-वसति तस्मत् स सुसज्जितं सुवासितं शयनकक्षम् कारागारस्य स्थाने । सेवन्ते तं निरन्तरं परिजनाः । यदा येनैव प्रयोजनं भवति, तदा तस्य अभिप्रायप्रकाशनात् पूर्वमेव तन्नभ्यते । आयेषा सहोदरोचित-कृतेन तं सेवते । तथापि वर्त्तते प्रतिहारो द्वारदेशे सुवर्णपिच्छर-वशी सुरसपानीयपरिदप्तो विहङ्गम इव वर्त्तते सोऽवहङ्गः । कदा चक्षुःसुक्तिमवाप्स्यति ? किं सम्भवति तस्य मुक्तिः ? कुतो वा तस्य सेना ? नायकविहीनाया वा तस्या जाता का नाम दुर्दशा ।

आयेषामधिकृत्य तावत् द्वितीया तस्य चिन्ता । कथमेवा आर्य्यकारिणी मूर्त्तिमती कल्याणी देवी मर्त्तल्लोकेऽस्मिन् भवतीर्षा ? इह जगत्सिंहे—नास्ति आयेषाया विरामः श्रान्तिबोध उपेक्षा वा । ननुदिनमेव एषा शुश्रूषमाणा तिष्ठति । आरोग्यं यावत् प्रतिदिनमेवास्तीकृता सा प्रभातसूर्य्यरूपिणी कुसुमदामहस्ता सलील-पादविशेषेण निःशब्दमागच्छन्ती । अमुदिनमेव विलोकितं—सा ज्ञानविज्ञानिकममविधाय कक्षं तं न त्यक्तवतीति । प्रत्यहमेव निरूपितं—सुहृत्सेन प्रत्यागता सा अतिमात्रप्रयोजनवशादेव उन्मिच्छति । यावत् जगती देवी किङ्करीं न प्रेषयति, तावदेव शुश्रूषा-कर्मणो न विरमति ।

को वा न जनो रोगशय्यामधिगच्छति ? स एव रोगीऽपि शुक्ल-
मनुभवति, यस्य रोगशय्यायां शिरोदेशे समासीना जनोमोहिनी
रमणी व्यजनपरायणा वर्तते ।

पाठक, किमिच्छसि जगत्सिंहस्य भवस्यां प्रत्यक्षीकर्तुम् ? तदा
कल्पनासाहायकेन अधिशेष तां शय्याम् । अनुभूयतां शरीरे
व्याधियन्त्रणा । स्मर्यतां शठुमध्ये वन्दित्वम् । गतः कल्पेव तां
सुवासितां सुसज्जितां शयनकचाम् । शयनमधिगयान्त्वं तिष्ठसि
द्वारं प्रति दत्तदृष्टिः । अकस्मात् वदनं ते प्रफुल्लं सञ्जानम् ।
आमच्छति स एव जनो यस्त्वामस्मिन् परानिपुरे सोदरीवसि ।
सोऽपि पुनर्जनो विकसितमलिनमिव युवती रमणी । तद्व्यभिच
शयानोऽनिमेषलोचनो दृष्टिं निदधासि । दृश्यतां तावत् कीदृशी
मूर्त्तिरिति । ईषद्दीर्घशरीरयष्टिर्महामहिमदेवीप्रतिमावतिमा
प्रकृति-नियमितराज्ञीस्वरूपैषा । पश्य तावत् कलितपादविशेषम् ।
किं श्रुतं गजेन्द्रगमनमिति ? किं नाम तत् ? का नाम मरुत-
मतिः ? दृश्यताम् एष पादविशेषः । वादिव्रयन्त्रे क्लृप्तु खरस्य शरी
ध्वज्यते । अस्य तु चरणविशेषस्य लयः प्रतिध्वनति तव हृदयमध्ये ।
पश्य तावत् हस्तस्थं कुसुमदाम । किमवलोकितं कारप्रमया कुसु-
मान्नि मलिनतां गतानीति ? किं दृष्टः कच्छप्रभञ्जा कच्छप्रभञ्जा
द्वेदीप्यमानः ? कथं नास्ति निमेषस्तव नयनयोः ? किं नयन-
पथिकतां गता मनोहारिणी शीवाभङ्गिः ? किं दृष्टो षष्णुस्य
शीवायां पतितो घनकुञ्चितकेशकलापः ? तत्पार्श्वयोश्च दोषुष्यमानं
कुच्छलशुगलम् ? मस्तकस्य ईषत् ईषदेव वक्रनाभङ्गिः ? एतत्कु
केवलम् ईषद्दीर्घस्य फलम् । कथमव्यदृष्टिर्दृष्टिं व्याप्यव्यधि
किं संस्कृते तावदायेषा ?

यावदेवासीत् जगत्सिंहस्य शुश्रूषया प्रयोजनम्, तावदेव चायेषा
प्रतिदिग्मिव निरन्तरं शुश्रूषानिरताभवत् । क्रमशश्च राजपुत्रस्य

रोगोपशमेन सह तस्या आगमनमेव विरलतां प्राप । राजपुत्रे सर्वथा नीरोगतां गते आयेषा प्रायेष आगमनादपि विरता बभूव । कदाचित् सकृत्, दिव्यां आजगाम । यथा शीतार्त्तस्य अङ्गात् द्विनापगमे आतपः क्रमशोऽपसरति, तथैवारोग्यकाले आयेषापि क्रमशो जगत्सिंहादपससार ।

एकदा तु अपराह्णसमये जगत्सिंहो गवाक्षस्थो दुर्गाहृदिर्दत्त-
दृष्टिरवर्त्तत । कति नाम जना निर्वाधं स्त्रेपिसूतं स्थानं गच्छन्ति ।
राजपुत्रः सञ्जातदुःखस्तैः सह आत्मनोऽवस्थां तुलयति स्म । कुत्रचित्
केचित् मण्डलगः कमपि जनं किमपि द्रव्यं वा वेष्टयित्वा तस्युः ।
राजपुत्रस्तत्र दृष्टिं ददौ । विज्ञातं तेन प्रमोदरता जना अवधानेन
किमपि शृण्वन्तीति । कोऽयं मध्यवर्त्ती जनः, किं वा तत् वस्तु ?
तत्तु कुमारिण नैवालोकितम् । जातं तस्य कौतूहलम् । अन्तरे
गतेषु केषुचन श्रोत्रेषु कौतूहलं तस्य परिदृष्टिं गतम् । दृष्टं तेन
मण्डलमध्ये कश्चित् जनः पुस्तकस्य कानिचित् पत्राख्यादाय वाचयं-
स्तिष्ठति । जातं कुमारस्य कौतूहलं तस्य आकृतिदर्शनेनैव । स
मानवो वा भवेद्वा वज्रपातेन अष्टपत्रो मध्यमाकारः कश्चित् तालवृक्षः ।
प्रायेष तादृगेव दीर्घस्तादृगेवायतः । तालवृक्षः खलु न कदापि
अस्ततादृग्गुहनासिकाभारो भवति । आकारे तु उभावेव सदृशौ ।
पुस्तकं पठतस्तत्र हस्तसञ्चालनं मस्तककम्पनञ्च राजकुमारः
सावधानं ददर्श ।

अत्रान्तरे ओसमानः समागतो गृहमध्यम् । परस्परामिवाटना-
दनन्तरम् ओसमानः प्रोवाच—“अवहितः किं भवान् अङ्गाचीत्
गवाक्षपथेन ?”

जगत्सिंहः प्रत्यभाषत—“सरलः कश्चित् काष्ठखण्डविशेषः ।
दृच्छति चेत् पश्यतु भवान् ।”

ओसमानः प्राह—“राजपुत्रः कदापि किमेतं न दृष्टवान् ?”

राजपुत्रः प्रतुरवाच—“नेव ।”

शोसमानः प्रोवाच—“असौ खलु भवतां ब्राह्मण एव । संलाप-
कुशलत्वासा मया मन्दारणदुर्गे दृष्टपूर्वः ।”

राजकुमारश्चिन्तयामास—“आसीदसौ मन्दारणदुर्गे ? तत् किं
न शक्युयादयं वक्तुं तिस्रोत्तमासन्देशम् ?

व्याकुलश्चानया चिन्तया स प्राह—“भद्र, किं नामधेयोऽसौ ?”

शोसमानश्चिन्तयन्नाह—“नामास्य दुरुच्चार्यम् !” सहसा न
स्मरन्ति । किं गजपतः ? न हि न हि गजपतः । किं
गजपतः ?

“गजपतः ? न खलु गजपतो वङ्गीयानां नामधेयम् । अयं तु
वङ्गीय इव दृश्यते ?”

“वङ्गीय एव । भद्राचार्योऽयम् । अस्य कश्चिदुपाधिरपि वर्तते ।
किं तावत् “एलेम” इत्यनेन बुध्यते ?”

“भद्र, न खलु वङ्गीयानामुपाधिषु ‘एलेम’ इति शब्दो व्यवह्रियते ।
तत्र तु वङ्गभाषायां ‘विद्येति’ कथ्यते । विद्याभूषणो विद्यावागीशी
वा भविष्यति ।”

“अथ किम्, अथ किम्, विद्या—तदनन्तरं किम् ?”

“किं नाम इहोत्स्यस्य अपरं नामधेयम् ?”

“क्षरौ, दन्ती, वारहः, नागः, गजः—”

“अथ किम्, अथ किम् क्षरामि भोः । अस्य नामधेयं गजपति-
विद्यादिम्बज इति ।”

“विद्यादिम्बज इति शोभनस्तावदुपाधिः ।”

“नामधेयसदृश एव उपाधिः । जातं मे कोतुहलं अनेन सह
आक्षेपनाथ ।”

शोसमानश्च गजपतेः प्रलापभाषितं श्रुत्वाव । विवेचितं तेन—
नामेन सह संवादे काचित् हानिः सम्भवति । उवाच च—“का

हानिः ?” उभावेव समीपस्थं बाह्यं ऋचं मत्वा श्रुत्वेन सज्जपति-
माह्वय आनोतवन्ती ।” (कामशः)

विविधकथा ।

श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सवे विपत्तिः—प्रतिवर्षमेव कलिकातादिस्थानेषु श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सवमुपलक्ष्य धूपसन्धुक्षण-
प्रस्तावे बहूनामेव बालकानां तरुणानां तथा तरुणवृत्तिमातिष्ठन्ः
स्यविराणां किं बहुना स्त्रोणामपि महान्ति दाहजनितान्धनिष्ठानि
सम्पद्यन्ते । वर्त्तमाने वत्सरेऽपि न तथाविधान्धनिष्ठानि विरलता-
मापेदिरे । तथाहि विदितमस्माभिः सामयिकसन्देशपत्रादिद्वारेण
यदस्मिन् वर्षे श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सववासरे “बेलीघाटा” स्थाने
ह्यौ जनी खधूपनिर्घ्नाग्निरतो देवदोषात् स्वीयप्रमादेन विदीर्घमानात्
खधूपविशेषात् “पटका” इत्याख्यात् निर्गतैर्विस्कीरकपदाद्यैः सुतरा-
माहती जातौ । आमहाष्ट रथ्यायां कश्चिद् बालकः खधूपदाहप्रस-
ङ्गे न दसनलम्बवह्निमम्पर्कात् सर्वेष्वङ्गेषु दग्धः समजनि । एवं
भवानोपुरे चत्वारः, शोरामपुरे चत्वारः, जोड़सैंकोराजपुरवगुल्म-
स्थानाधिकाराधोने मथुरसेनगार्डनवर्त्मनि एकः इत्येते अपरे च कैचन
महोत्सवप्रियाः महोत्सवविशेषमनुभवन्तो जलनक्लेषमनुभवन्ति
तेषु केवाचन जीवितमेव संशयितमनुभूयते ।

अथात्र वयं पृच्छामः—अपि धर्मबुद्ध्या श्रीश्रीश्रीकालीपूजामहोत्सवप्रियायां
खधूपसन्धुक्षणमिदं प्रसूयते श्रीसद्भिः, यदि धर्मबुद्ध्या जटा कुत्र
शास्त्रे खधूपसन्धुक्षणविधिः समीक्ष्यते, अस्ति हि दीपमास्ताप्रदान-
मेव विहितं शास्त्रे, न जातु भवन्निरङ्गीकृतं खधूपसन्धुक्षणमिदं,
तदेतत् परिहाय खधूपसन्धुक्षणमिदं व्ययितव्यानां प्रहुराचार्य्याणां
द्विद्वेष्यो वितरणेन शास्त्रविहितकर्मोपधानप्रयुक्तं परमापूर्वं यदि

संस्थापयन्ति, तदेव सुष्ठु स्वात् । अथ व्ययमिवायंदाहो मनोरथ-
विवथः कौतुककरश्च तदा भूयसा द्रव्येण विपणिगतान् विविधवर्णान्
वसनभारान् संगृह्य तेरतिरम्यवसनमयतरणीप्रभृतिकं निर्माय वक्रि-
संयोगेन दाह्यमानं स्त्रोतोऽभिमुखं परिचालयन्तु, तेनेवाभिप्रेतवसुक्षयो
विधिबोधितालोकदानं कौतुकशेखेतानि सर्व्याधिपव सम्भवेयुः ।

मस्कोनगरे विश्वविद्यालयः ।—भारतोयप्राचीन-

नालान्दाविश्वविद्यालयः सुविदित एव साम्प्रतन्तनानां विदुषां, तत्र
यथा शिष्याणामाहारं वासस्थानञ्च द्वितीयं विद्याग्रहणप्रथा समवर्त्तत,
तथैव रुषियावासिनो वलशेभिकजातीयाः सुप्रसिद्धमस्कोनगर्यां
शिष्याणां आहारश्च वासस्थानस्य च प्रदानेन शिष्यार्थं कश्चन
विश्वविद्यालयं स्थापितवन्तः । अस्य विश्वविद्यालयस्य तादृभिधानं
“पश्चिमविश्वविद्यालय” इति । अत्र सम्प्रति वलशेभिकानां षट्शती
शिष्यां लभते । शिष्यार्थिनः तत्र आहारं वासस्थानं स्त्रीयव्ययान्तर-
निर्वाह्याय द्रव्याणि च समुपलभन्ते । (सम्मिलनीतः)

मन्तव्यम् :—शिष्यार्थिनामाहारवासस्थानादिप्रदानेन शिष्या-
दानं भारतेषु सुतरां पुरातनमपि पाश्चात्त्यानामतिनूतनमित्यत्र नास्ति
सन्देहलोकोऽपि । यदि अद्यापि समन्विष्यते भारतवर्षे, तदा किमु
संस्कृतशास्त्राध्ययनविद्यालयेषु नोपलभ्येरन् दीयमानाहारवासस्थानाः
परःसहस्राः शिष्यार्थिनः समञ्च, तदिदं भारतवर्षे पुरातनमिति
नास्माकं दृष्टिमाकर्षति, अत एव दुर्लभेषु वैदेशिकप्रयत्नेषु दृष्टिरारो-
प्यते ।

समीरणे स्वर्णान्वेषणम् ।—“निउड्यर्क” नामक-

स्थानस्य रुष्यकशालाध्यक्षाणां लिपिवेदिनां विदितं यत् तदीयरूप्यक-
शालायां समीरणात् सुवर्णसंश्रयप्रवेष्टा प्रचलति कृतार्थता च जाता
भूयसानां प्रवेष्टानाम् । मुद्रानिर्माणाय विद्रावितानां स्वर्णानां ये

वाच्यभारा कर्तमभि समुत्सर्पन्ति, तत एव यन्मसाहायकेन सुवर्णानि
संगृह्यन्ते । अनेनोपायेन सन्नाटकोपस्य प्रचुरसुवर्णापचयनिरा-
करणं भवेदित्यत्र नास्ति सन्देहः । (सन्निवृत्तः)

मन्तव्यम् ।—नेदमस्माकमत्मानन्दकरमिव प्रतिभाति, यदेतावतः
परिवत्सरान् सत्स्वपि प्रवीणप्रवीणेषु वैज्ञानिकलोलाचतुरेषु न
तादृशः कश्चनोपायः समुद्भवितो नापि तथा कृतमन्वेषणं वायौ स्वर्ण-
सम्पत्कस्य । क्षुद्रमतिष्वपि अस्मद्देशीयस्वर्णकारेषु द्रावितसुवर्णकष-
संग्रहाय दृश्यते स्वर्णदाहहेतुभूतानाम् अङ्गाराणां क्रयादिकमपि ।
घ्राणेनार्हभोजनमिति नियमस्यापि वायादिमार्गेण तत्तदसुपर
माग्लादिसम्पर्क एव निदानमिति सूक्ष्ममोक्षणीयम् ।

— — —

समालोचना ।

सामवेदसंहिता । (आग्नेयपर्षमात्रम्) श्रीसत्यचरणदेवशर्मा-
कृतव्याख्यादिभिरलङ्कृता । अद्वैतचरणमल्लिकार्जुनः । श्रीब्रजे-
श्वररायमहाशयेन प्रकाशिता ।

अधिगतमस्माभिरेतत् पुस्तकम् । वेदेशिकानां तथा वेदेशिकभाव-
विमुग्धमानवानां स्वदेशीयानामपश्चात्पश्चात्विषमूर्च्छिते सप्रथे वेद-
शास्त्रे सर्वे एव वेदसद्व्याख्याप्रकाशनप्रयत्ना नितरामेव समादर-
मर्हन्तीति एतद्व्यानि पुस्तकानि सर्वथैव समालोचनोपानि सुधो-
जनानामिति मन्यामहे ।

सामवेदसंहिता । (आग्नेयपर्षम्) श्रीसत्यचरणदेवशर्माकृत-
वङ्गानुवादगुम्फिता । अद्वैतचरणमल्लिकार्जुनः श्रीब्रजेश्वरराय-
महाशयेन प्रकाशं नीता ।

पूर्वाल्लोचितस्य पुस्तकस्य वङ्गानुवादरूपेयं अनधिगतसंस्कृ-
तानां सुमहते उपकाराव कल्पिष्यते इत्याशास्महे वयम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेभ्यः पद्यं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय—पौषे, ५ म वर्षस्य ८ म संख्या ।

शुभदृष्टिः ।

विशुद्धविप्रान्वयलब्धजन्मा, युवा विनोतः सुरनाथनामा ।
आमोच्चिरेणाध्ययने रतात्म', विशिष्य नित्योज्ज्वलनित्यकर्मैः ।
स प्रत्यहं प्रातरुपैति गङ्गां पूतप्रवाहामवगाहनार्थम् ।
स्नानावमाने समुपास्य सन्ध्यां पुण्यान्तरः स्वीयगृहं प्रयाति ।
ततस्तुरामध्ययनादिकृत्ये सदभावचित्ते प्रणिधाय चित्तम् ।
तथा तथा काम्यफलं वृणीते यथा यथा नान्यजनेन लभ्यम् ।
एवं चिरं नित्यविधौ यतात्मा, क्रमेण सर्व्वत्र गतः प्रकर्मम् ।
हर्षः सदेवास्य च वार चित्ते, मालिन्यशून्यः सुतरां चकाशे ।
अथास्य काले कुहचित् प्रभाते गङ्गावतारं समुपाश्रितस्य ।
प्राप्ता दृगोर्गोचरतां सुरम्या बाला स्वयं मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥
भावा समं सा सलिनावतोर्णा, पवित्रतेवावभृथे बभासे ।
लावण्यधाराप्रसरेण तस्याः, शीतोऽपि नीराकरतां दधार ॥
सा वास्यक्रीमारवयःप्रसङ्गोः सन्धिं समाश्रित्य सुरम्यरूपा ।
असम्यगुन्मीलितमालतीवत् कस्यान्तरे नैव तनोति शान्तिम् ॥
समं तयोर्लोचनतारकाणां परस्परं यावदपादि योगः ।
तयोर्द्वयोरेव हृदस्तरे, कामाद्दुरस्याजनि कामचारः ।

विना निमेषं क्षणमेव दृष्ट्वा परस्परं कामकृतव्रतत्वात् ।
 नतिं क्रमेणापि तदक्षिपत्रम् मनाजसत्रं वदन्ते हृदन्तः !
 अपूर्वरागाभिभवात्कक्षात् हयोरभूदन्तरमुत्तरङ्गम् ।
 तथापि कौमारवयःस्वभावात् अन्ये न केनापि न तद्विज्ञे ॥
 निरुध्यमाने नयने कदा वा, परस्परं द्रष्टुमिति विनोते ।
 तयोस्तादा तत्प्रतिपत्तिगतिं लंसाभवत् काम कलाकुलजात् ॥
 इत्थं प्रभूते समये व्यतीते, चित्ते तयोः प्रेमभराभिभूते ।
 अतस्त्रयमन्तःकरणं निगृह्य, दाभ्यां कृतो गाङ्गाजलाभिषेकः ॥
 यथागतं मातरमन्वयासोत् सा पूतगङ्गासलिलावक्रोर्णा ।
 युवा पुनः प्रार्थितवस्तुनाशात् दुःखानुबिहः स्वष्टं प्रतस्ये ॥
 तदा प्रभृत्येव तदीयचेतस्तस्यां कुमार्यामनुरक्तमासोत् ।
 दुःखं पुनः प्रत्यहमेव गङ्गां गत्वापि नातःपरमाप बालाम् ॥
 चिक्रं विकारोपहितं तदीयं तदान्यकृत्येषु रतिं न लेभे ।
 विद्याधिकारे न परं समञ्जे तदभावनायां सुतरां ललञ्जे ॥
 पुरोपचारे प्रियबान्धवानां यस्याभवद्भूरितरः प्रमोदः ।
 तदा स दूरे विजहत् समाजं त्रयचञ्चला निर्जनभूमिभागम् ॥
 बालापि सा तद्विवसत्तथैव प्रसाधनादौ सुतरां विरक्ता ।
 तच्चिन्त्या कालकलां नयन्तो लावण्यसारा तनुतां जगद्दे ॥
 गतेऽथ काले सुरनाथतातः, पुत्रं विकारोपगतं विदित्वा ।
 निश्चित्य कौमारकृतं व्यलीकं, मनो दधे तस्य विवाहकृत्ये ॥
 कन्या कुलीना कनकावदाता विनिश्चिता स्वल्पतर प्रमेण ।
 सम्पत्स्यते नातिचिरं विवाहः श्रुत्वा न शान्तिः सुरनाथचित्ते ।
 संक्रान्तमेकत्र मनस्तदोयं सेवास्य चिन्ताविषयो जगत्याम् ।
 कथं स भार्यामपरां दधानः प्राणहयीं दुःखमयीं विव्रताम् ॥
 तथापि सौजन्याविनाशशङ्का, तत्सम्पत्काशे प्रतिबन्धिकाभूत् ।
 एकान्ततो मुग्धतयास्य चिन्ता, हृदन्तरे दाहविधिं व्यतानीत् ॥

समीपमाणात् क्रमगो विवाहः, समाहृतं मङ्गलवस्तुजातम् ।
 आचारसिद्धेः परतस्तदानीं, शुभे चरे मङ्गलदृष्टिरासोत् ॥
 यावच्चतुर्लोकनसङ्गसृष्टिः तावद् व्यतीयाय विषादभारः ।
 सोऽयं युवानं चकमे यमेषा सेधं यया मानसमस्य मुष्टम् ॥
 पूर्वं चणाद् यत्र वसुन्धरायां तयोरभूच्चारकदुःखभोगः
 तत्रैव सञ्जातु समयात् परस्मिन् ब्राह्मात्मकानन्दविशेषलाभः ॥
 बध्वरं लीनमनोव्यलीकं विवाहकृत्ये विनिवृत्तिमासे
 रहस्ययो कौतुकपूर्णवाचा परस्परं प्रेमरसं व्यजानात् ।
 इत्थं विरामेष विना वचस्ती कृत्वा निशाया विरतिं विधाय ।
 चिराय नानाविधपूतभावान् आसादयन्ती सुखमादधाते ॥

जातिबाधकविचारः ।

(लेखकः—श्रीकालीपदतर्काचार्यः ।)

(पूर्वतोऽनुवृत्तः ।)

अथ तुल्यत्वस्य जातिबाधकता विचार्यते । तथाहि व्यक्ताभेदवत्
 तुल्यत्वमपि जातिबाधकं तेन घटत्वात् कलसत्वं न जात्यन्तरम् ।

अथ किमिदं जातिबाधकत्वेनाभिमतं तुल्यत्वं नाम ? सादृश्यं
 वा सदृशरूपवत्त्वं वा सदृशाधिकरणत्वं वा ? नाह्यः, पृथिवीत्वादि-
 कमादाय सुर्ध्वेषां पृथिव्यादीनां सादृश्यस्य अनपायेन पृथिवीत्वा-
 दिजातिमत्त्वेन च स्थूलद्रव्यामपि व्यभिचारस्य प्रतिभानात् । जाति-
 बाधकतेत्त्वस्य धर्मपरतया पर्यवसानपक्षसमादरेऽपि जातित्वमादाय
 द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनां मिथः सादृश्यस्यातिरोधानेव व्यभिचारापातात् ।
 नित्यत्वमादाय मोक्षाच्छत्वादीनां परस्परं सादृश्यस्य सिद्धान्तसुखा-
 यस्यादौ दिग्गनायादिभिः “यथा मोलं नित्यं तथा अश्वत्वमपी”

त्यादिना परिदर्शितत्वाच्च । किञ्च कारणान्तरेण उपपिपादयिषितस्य जातित्वस्य प्रतिबन्धकवशादसम्भवेन जातित्वस्य एकान्ततः समुच्छेदापत्तेश्च । नापि द्वितीयः, रूपगतस्य सादृश्यस्य विचारेण तथैव दोषावतारप्रसङ्गात्, सादृश्यापेक्षया प्रकृते कल्पे विशेषतो वैलक्षण्यभावात् । नापि तृतीयः, तथाहि सदृशाधिकरणत्वमित्यत्र किमिदमधिकरणगतं सादृश्यं, यदि तदुभित्वे सति तदुगतभूयोधर्मवस्वरूपं तत्, तदा भूतलवृत्तिघटपटादीनामधिकरणभूतत्वादिव्यक्तीनां भूतलत्वादिकमादाय सादृश्यस्य सर्व्वादिषुतया घटपटादीनां जातिमत्तया च दुष्परिहरो व्यभिचारः, जातित्वबाधकतापत्तेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वाधिकरणयोः द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपधर्मणैव सादृश्यस्य अव्याहततया व्यभिचारदोषादनिस्तारात् । सिद्धो हि द्रव्यत्वादिजातिविशेषः संयोगविभागसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादिना शास्त्रदृश्याम् । तदिदं तुल्यत्वं अनूनातिरिक्तवृत्तित्वमेव प्रोच्यनिरुक्तदोषस्य वारयितुं शक्यत्वेऽपि स्वानूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वभिन्नक्षतत्वेन द्रव्यत्वादौ व्यभिचारस्य तावतापि परिहर्तुं शक्यत्वात्, नहि द्रव्यत्वं द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिरिति परमेशोऽपि सम्पादयितुमौष्टे । यदि च स्वभिन्नधर्मानूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तदा स्वभिन्नधर्मपदेन द्रव्यत्वाधिकरणत्वादीनामपि समादातुं योग्यतया तदनूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादौ निराबाधतया व्यभिचारस्य तथापि सुतराम् प्रसङ्गात् । अत एव स्वभिन्नधर्मस्य स्वभिन्नधर्मत्वेन निवेशनमकृत्वा स्वभिन्नजातित्वेन निवेशनं क्रियते, तेन द्रव्यत्वाधिकरणत्वादीनां द्रव्यत्वभिन्नधर्मपदेन धर्तुं योग्यत्वेऽपि तेषां जातित्वधिरहस्य सर्व्वादिजनानुमतत्वेन स्वभिन्नजातिसमनियतत्वस्य न व्यभिचारः । न च स्वभिन्नधर्मवृत्तिव्यापकताया व्याप्यतायाश्च अवच्छेदकसंसर्गतया समवायस्य प्रवेशेनैव प्रकृताभिप्रायस्य उपपत्तौ अलं जातित्वेन रूपेण जातिं प्रवेश्य

इति वाच्यं, स्वपदेन आत्मत्वमुपादाय स्वभिन्नधर्मज्ञानत्वावच्छिन्नसम-
नियतत्वस्य आत्मत्वे सत्त्वे न व्यभिचारस्य स्पष्टत्वात् । एतेन स्वभिन्न-
धर्मत्वावच्छिन्नव्यापकताया मियत्वादौ सौलभ्येऽपि स्वभिन्नधर्मत्वा-
वच्छिन्नस्य केवलान्वयितया तदभाषघटितव्याप्यताया अप्रसिद्ध्या न
हेत्वप्रसिद्धिगित्यादिकमपि परास्तम् ।

अत्र जात्यंशे स्वभिन्नत्वविशेषणानुपादाने केचिदेवं विचारयन्ति
यथा—घटत्वस्य जातित्वविरहे न घटत्वे जातिसमनियतत्वहेतोर्वाभि-
चारः, परन्तु घटत्वावच्छिन्नं प्रति कपालत्वादिना कारणत्वे सिद्धे
सिद्धकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया घटत्वादिजातेः सिद्धतया
जातिसमनियतत्वरूपस्य जातित्वविरोधिनस्तत्र सत्त्वेन उभयत
आकृष्यमाणमिदं जातिरजातिष्वं किमपि न स्यादित्यनीकप्रति-
यागिकतृतीयप्रकारवस्त्वापत्तिरभ्युदेति, अतस्तन्निराकरणाय
स्वभिन्नत्वविशेषणमावश्यकमेव । तथाहि तदुपादाने घटत्वादोनां
घटत्वादिसमनैयत्वेऽपि स्वभिन्नत्वस्य स्वस्मिन् विरहेण न क्षतिः,
यदि कलसत्वादिकं घटत्वादितो भिन्नमभ्युपेयते, तदा कलसत्वभिन्न-
घटत्वसमनियतत्वस्य हेतोस्तत्र परामर्शात् जातित्वबाधः, कपालत्वा-
वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वादिना कलसत्वादे-
र्जातित्वसिद्धौ तु घटत्वादौ तादृशबाधकधर्मपरामर्शाद्वा जातित्वबाध-
प्रसङ्गः, न हि एकस्याः कार्यताया अपच्छेदकलाघवानुरोधेन शक्यं
घटत्वकलसत्वोभये जातित्वं भ्रमादयितुम्, अत एव घटत्वादनतिरिक्त-
मेव कलसत्वं जातिरिति सुतरां प्रतिपत्तव्यम् । स्वभिन्नजातिसम-
नियतप्रसिद्धिस्तु घटत्वाधिकरणत्वादौ कर्त्तव्या इति । तत्समनियत-
पदार्थद्वयस्थले एकस्यैव जातित्वस्वीकारो न द्वयोरित्येव निष्कर्षः
प्रतिपत्तव्यः ।

अथात्र समनियतत्वं अनूयतानतिरिक्तवृत्तित्वं व्यापकत्वे सति
व्याप्यत्वमिति यावत्, तत्र व्यापकत्वं स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितान-

वच्छेदकत्वं, तदघटकां स्वाधिकरणत्वञ्च समवायसम्बन्धेन विवक्षणीयम्, अन्यथा कालिकेन सम्बन्धेन घटत्वाधिकरणे स्रग्दादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कलसत्वे सत्त्वेन निरुक्तस्वभिन्नजातिव्यापकतायाः कलसत्वे असम्भवेन स्वरूपासिद्धेरवतारात् । सम्बन्धविशेषसन्निवेशे च समवायेन घटत्वाधिकरणं न स्रग्दादिः, किन्तु घट एव, तत्र च कलसत्ववान् न इति भेदस्य फलत्वपदत्वत् न क्षतिः । भेदनिष्ठं वृत्तित्वमपि स्वरूपसम्बन्धेन विवक्षणीयम्, तेन कलसत्वावच्छिन्नभेदस्यापि कालिकेन सम्बन्धेन अन्यतया कालोपाधौ घटत्वाधिकरणे वर्तमानतया कलसत्वे स्वभिन्नजातिव्यापकत्वासम्भवेन न स्वरूपासिद्धितादवस्थाम्, प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धे प्रतियोगितावच्छेदकवति स्वरूपेण भेदस्य अवर्तमानत्वात् कलसत्ववति घटे कलसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य अस्तित्वात् निरुक्तव्यापकत्वानपायात् । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, प्रतियोगितावच्छेदकभेदो वा । तत्र प्रथमे कल्पे स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽर्थः, अन्यथा रूपदेन घटत्वादिकमुपादाय स्वभिन्नपृथिवीत्वादिजातिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपेण घटत्वादौ सतोऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावस्य सत्त्वेन पटत्वादिश्रुतितादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तोर्ना तत्तद्व्यक्तित्वादिना चालनीयन्यायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वे न च व्यभिचारापत्तेः ।

अथ तथापि पटत्ववृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनास्ति, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयं नास्ति इत्यादि प्रतीतिसिद्धानां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां घटत्वादौ दुरपह्यतया न शक्यस्तावतापि व्यभिचारी वारयितुम् ; न च विशिष्टाभावप्रतियोगितायां देशिष्टा-

मात्रं, उभयाभावप्रतियोगितायाश्च उभयस्यामात्रमेवावच्छेदककोटि-
मवगाहते, न तु धर्मान्तरमपीति विशिष्टाभावोभयाभावयोस्तादृशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहादेव शक्यो व्यभि-
चारः प्रत्याख्यातुमिति वाच्यम्, विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया
वेशिष्टमात्रवृत्तित्वाभ्युपगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तानुबुद्धिं
प्रति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तानुबुद्धयस्य
विरोधिताया आनुभविकत्वेन घटवृत्तित्वविशिष्टरूपाभाववान् इति
ज्ञानमिव घटवृत्तित्वविशिष्टजातिमान् इत्यादि ज्ञानं प्रत्यपि प्रतिबन्ध-
कत्वप्रसङ्गात्, वैशिष्ट्यस्य उभयत्रैव तुल्यतया भानात् ।

किञ्च प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेन विलक्षणायाः प्रतियोगि-
ताया निरूपकत्वेनैव अभावा भिद्यन्ते, नान्यथा, तथाहि घटो नास्ति,
पटो नास्ति, द्रव्यं नास्ति इत्याद्यभावानां सत्यपि द्रव्यनिष्ठप्रति-
योगिताकत्वे समाने नामेदः, किन्तु परस्परं दैलक्ष्ण्यमेव, अन्यथा
यथा घटानधिकरणे पटाधिकरणे भूतले घटो नास्तीत्यभावः प्रमोयते,
प्रमोयतां तद्येव पटो नास्तीत्यभावोऽपि, घटो नास्तीत्यभावात् पटो
नास्तीत्यभावस्य भेदविरहे घटाभावसत्त्वेनैव पटाभावस्य सत्त्वात् ;
अतो घटो नास्तीत्यभावतः पटो नास्तीत्याद्यभावानां कोऽपि विशेषः
सुतरामङ्गीकर्तव्य एव, येन घटाधिकरणे पटाभाव इव न घटाभावः,
पटाधिकरणे च घटाभाव इव न पटाभावोऽपि प्रमोयेत इति । स
च विशेषो यदि घटादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमात्रेणाभ्युपगम्यते,
तदा घटानधिकरणे पटादिरूपद्रव्याधिकरणे घटो नास्तीत्यभाव इव
द्रव्यं नास्तीत्यभावोऽपि प्रमोयताम्, घटो नास्तीत्यभावस्यैव द्रव्यं
नास्तीत्यभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन समानत्वत्, अतएव
तत्तदभावविशेषार्थं स्वस्वनिरूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकधर्मा-
स्तीक्रियन्ते, इत्यत्र घटो नास्तीति प्रतीतिसिद्धेन अभावेन निरूपिता
या प्रतियोगिता घटे भासते, तत्समानाधिकरणः प्रतियोग्यंश्च भास-

मानो घटत्वरूपो धर्मस्तदवच्छेदक इत्याम्नायते, प्रतियोगिता चासौ तदवच्छिन्ना, यो यदवच्छेदकः स तदवच्छिन्न इति सामान्यनियमस्य सङ्घेवाङ्गोकारात्

(क्रमशः)

स्मार्त्तकेशरो काशीचन्द्रः ।

(लेखकः—श्रीदक्षिणारञ्जनभट्टाचार्यः एम, ए ।)

बाबू क्रीडाप्रसक्तान् जयति विपुलधौर्यः सतोर्यान् किशोरे
शास्त्रज्ञान् यौवनादौ तदनु च रमावाय्यादिदेशान्तरस्थान् ।
तर्कं, कुल्लकभट्टं जयति प्रतिभया यो हि मेधातिथिञ्च
विद्यारत्नो हि सोऽयं ज्वलतु चिरभया काशिचन्द्रो हिजेन्द्रः ॥
टाकाप्रदेशस्य वगिष्ठगोत्रे, ग्रामे पुनर्मदिनीमण्डलाख्ये ।
जातो हि यः सर्वशास्त्रार्थदर्शी स्मार्त्तप्रवीणः सुविद्याचतुर्भिः ॥
पार्ष्वती जननी यस्य शास्त्रा यस्य च याजुषी ।
कृष्णहरिसुतः काशीचन्द्रो विजयतेतराम् ॥

स्मार्त्तकेशरो काशीचन्द्रः १७७४ शकाब्दस्य फाल्गुने मासि
विक्रमपुरान्तर्गतमेदिनीमण्डलनामधेयं ग्रामं जन्मना अन्नङ्कृतवान् ।
तस्य पिता कृष्णहरिभट्टाचार्यः, माता च पार्ष्वती देवी । गोत्रेण
स वगिष्ठ एवासीत् । बालकः काशीचन्द्रो दशमवर्षे वयसि पितृहोनः,
अवत्सरे व्यतीते तु मातृहोनश्च सञ्जातः । पितृवियोगात् परम्
दशाहाभ्यन्तरमेव तस्य ही भ्रातरौ कैलासानन्दनामानो त्रिभूचिक्रया
कालकरालकवलं प्राप्तवन्तौ । तस्य जन्मपत्रिकां शोकविह्वला जननी
गङ्गाजले निक्षिप्तवती । अतस्तस्य महात्मनो विद्यारत्नमहोदयस्य
कापि जन्मपत्रिका न विद्यते । मातृपितृवियोगान्तरमेव ज्येष्ठ-
भ्राता कालीचन्द्रभट्टाचार्यः विवाहितः सन् मुर्शिदाबादान्तर्गत-

खागरानामधेयस्थाने श्रीनाथतर्कालङ्कारनामधेयस्य चन्द्रो भ्राता तत्रैव नूतनगञ्जनामधेये स्थाने प्रतिवसति स्म । मध्यमभ्रातुः त्रैयुक्त-रूपचन्द्रशिरोमणिमहोदयस्य अकृत्रिमभ्रातृस्नेहेन शानुकूलोत्तम च सर्व्वकनिष्ठः काशीचन्द्रः स्वगृहे मातामह्या कथं कथमपि क्लेशेन लालितः पालितः वर्द्धितश्च बभूव ।

बालकः काशीचन्द्रश्चातोव चञ्चल आसोत् । सर्व्वदेव क्रीडारतः । अध्ययने चासक्तिर्नैवासोत् । किन्तु तत्रापि चैतदुल्लेख्यं तत् क्रीडनेऽपि तं पराजितुं कोऽपि समर्थो न बभूव । शैशवसमयादारभ्य एव तस्य विजिगोषा बलवतो आसोत् । शंशवे क्रीडनशीलान् बालकान् यौवने शस्त्ररतान् सतोर्यान् तदनन्तरञ्च विभिन्नदेशीयान् विरुद्ध-मतावलम्बिनश्चाभियुक्तान् सामाजिकांश्च स सर्व्वान् एव पराजित-वान् । कुत्रापि कस्मिन्नपि विषये कोऽपि तं पराजितुं न समर्थो बभूव, बाल्ये च क्रीडनदशायां पुराणशास्त्रपाठकानां पाठानुकरणमेव तस्य प्रधानं खेलनमासोत् । अनेन चाभ्यासेन प्राप्ते वयसि स महात्मा वाग्मिश्रेष्ठो बभूव । शैशवात् प्रभृत्येव संस्कृतं नाम देवो वाक् तं वशे वानुवर्त्तते स्म । बाल्ये वयसेवेकदा सुधारामप्रदेशान्तर्गत-भुलास्थे राज्ञाः कात्यायन्या राजस्वसंग्रहस्थाने भागवतं पठितवान् । श्रुत्वा च बालकस्यास्य काशीचन्द्रस्य सुललितं विशुद्धं रसभावादि-युक्तं पाठं सर्व्व एव श्रोतृवर्गास्तं भूयोभूयः प्रशंसितवन्तः । अर्थेन च बालकं सन्तोषितवन्तः । नोयाखालिप्रदेशे अद्यापि तस्य भागवतपाठविषयिणो कोर्त्तिः समं विराजते एव । दृढप्रतिज्ञता एव तस्य उन्नतेर्मूलम् । पञ्चदशवर्षं षोडशे वर्षे वा वयसि एकदा सांतरापाड़ा (टाका) निवासिना गोपालविद्याभूषणेन तिरस्कृतः सन् स पठितुमारब्धवान् । अष्टादशवर्षं वयसि च वर्षद्वयेन सुविस्तृ-तस्य कलापव्याकरणस्य पाठं सम्पूर्णमकरोत् । व्याकरणपाठसमये च स एव विद्याभूषणमहोदयस्तस्य अध्यापक आसीत् । स च

क्षात्रीवन्द्यस्य अनन्यसदृशीं प्रतिभाप्रवलोक्य भूयोभूयः प्रशंसति स्म ।
 अनन्तरञ्च स्मृतिशास्त्राध्ययनसमये तस्य शक्तिश्चाता पण्डितप्रवर-
 रामंभारिण्यविद्यालङ्कारमहाशयः स्मार्त्तशिष्यः घडेतवन्द्याप्रत्न-
 महोदयश्च तस्य अस्थापक आसीत् । त्रिपेणानिर्दिष्टमित्येवार्थं प्रात-
 राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकान् व्रजनाथविद्यारत्नमहाशयात्
 वर्धचतुष्टयेन न्यायशास्त्रं पठितवान् । इत्यन्तु कथनीयमेव यत् सर्वं
 एवाध्यापकास्तं कृतमासाद्य आत्मानं बहुप्रयत्नतः सन् । विद्यारत्न
 महोदयश्च न केवलं स्मृति शास्त्रं व्याकरणशास्त्रं न्यायशास्त्रं च प्रवीण
 आसीत् । काव्यालङ्कारशास्त्रादीनामप्यनेन दर्शनात् अपि तस्य
 कुशलता समवेवासीत् । कदा कुत्रैतन्नाम स एतानि शास्त्राणि
 पठितवान्, तत्र कोऽपि जानाति । तस्य च कुशलता सर्वेषु शास्त्रे
 आसीदित्यत्र सर्वेषामेवैकमत्यम् ।

“शतश मन्ये तं संसारात् शरदात् महतीं
 महौषधिं नक्षत्रियायमासात् ।
 स्थिराधदेशसुददेशकाली
 प्रपदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥”

यद्भवतु सर्वत्र एवामोद प्राकं विद्यारत्नमहाशयस्तत्र नास्ति
 वितर्कलेशोऽपि ।

पाठदशायां तस्य अर्थाभावश्च निरतिशय एवमासीत् । तथापि बहु-
 तराध्यवसायेन पठित्वा स व्रजनाथविद्यारत्नात् “विद्यारत्न” इत्युपाधिं
 प्राप्तवान् । अनेन च उपाधिना काशीवन्द्यस्य कापि शोभा नावहेत् ।
 किन्तु अस्यैव उपाधिः शोभा वर्धिताभूत् । ‘विद्यासागर’ इत्यनेन
 यथा ईश्वरचन्द्र एव बुध्यते ‘विद्यारत्न’ इत्यनेन च तथैव काशीवन्द्य
 एव बुध्यते ।

अनन्तरञ्च स महात्मा विक्रमपरमागत्य शस्त्रानुशीलनमारब्ध-

वान् । तदानीञ्च तद्गृहे बहवो विद्यार्थिनः स्मृत्यादिनाशास्त्राणि पठितवन्तः । तस्मिन्नेव सन्धे "रमाशाइ" नामधेया काविद् विदुषो भारतवर्षस्थनानाप्रदेशे स्वकीयाखण्डं पाण्डित्यं विस्तार्य विक्रमपुरं समायाता । सर्वे च तत्रत्याः पण्डिताः तस्याः आगमनवार्त्तां श्रुत्वैव भीताश्चक्रितास्तस्मात्पुत्रकच्छाश्च मन्तः क्रुः कोत्र भोः त्रायस्व, गता वयम्, विक्रमपुरस्य कोर्त्तियंश्च त्रिलुभा भविष्यति । भारतवर्षस्थ सर्वान् पण्डितान् विजित्य 'रमाशाइ' अस्मान् जेतुमत्र समायाता । कोऽयं विक्रमपुरस्य कोर्त्तियं रघिष्यति ? इत्त भोः न कोऽप्यस्ति इति कथयन्तः सर्वे सौत्कर्त्तियाः । काशीचन्द्रस्तदा रोगगत्या-शायी क्षीणो जीर्णश्च । पण्डितानां तादृशस्मार्त्तनाटं श्रुत्वा पण्डित-केगरो विद्यारत्नसतोदयः स्वकीयं कलेवरं कलेवरं तृणवन्धयमानः सहसा उभाप्य सर्वान् भक्तययत् "न भेत्यं, न भेत्यम्, अद्यापि काशीवर्षो जीवित एव । तस्मिन् जीवति ब्रह्मस्तिरपि विक्रम-पुरस्य कोर्त्तियं नयं क्रुः न सत्यां भविष्यति । रमाशाइ तु काश्चिदगणनाया जागृता । साधारणतः साणतनुः तादृशो विद्यारत्नसतोदयः स्वरेण साणताः सञ्जातः कम्पमानकलेवरश्च अभिरूढभृष्टः पश्यः साणतां विदुषामनायाधेनेव पराजित्य सर्वेषामादरणीयां बभूव । सा पराजित्यापि विदुषो तं भूयोभूयः प्रशंसितवती कथितवती च — "अस्मिन् भारतवर्षे एतादृशः कोऽपि-विद्वान् न विद्यते । अद्य ये सफलं जन्म ! सफलं जीवितं मम धदेतादृशं महात्मानं पश्यामि ।" एतादृशा चामोत् तस्य त्रिजिहोषा स्वदेशप्रीतिश्च । वहीया वयं बुधिवन्नेन सर्वेषां गिरामणाभूताः । किंहा वयं न तु श्रुताः । त्रिजिहोषात्परागरप्रभृतीनां वंशे रुञ्जाता वयं कथमपि न हेगा इतरेवासोत्तस्य प्रवचनम् । किन्तु सा तेजस्विता अद्य गता । तदात्माभिमानं यन्मनुष्यं प्रकृतमनुष्यं करोति, तदपि अतप्रायमेव । अद्यापि हे काश्यपभरहाजशास्त्रिण-

प्रभृतीनां महात्मनां कुले सञ्जाताः ब्राह्मणाः जरतां विहाय विद्यारत्नमहाशयश्च आदर्शदेवं मत्वा के वयमिति चिन्तयताम् ।

अथ च महात्मा कालवशात् कार्यवशाच्च कर्मक्षेत्रं कलिकातानगरीं समासाद्य कर्मणि मनोनिवेशं कृतवान् । मन्वद्विविष्णुहारीत-प्रभृतीनां विंगतिसंहिताग्रन्यान् सम्यगालोच्यास्मिन्नेव समये स सर्व्वजनमनोमोहिनो' प्रकृतार्थां टीकां प्रत्येकस्यैव विरचितवान् । तस्य च मनुसंहितायाः चिरप्रभानाम्नो टीका अधुना प्रकाशिता । चिरप्रभाश्च महामहोपाध्यायः श्रियुक्तप्रमथनाथतर्कभूषणमहोदयस्तथा महामहोपाध्यायश्रियुक्तकामाख्यानाथतर्कवाग्शीः अत्यर्थं प्रशंसितवान् । तस्य च अपरो ग्रन्थः कायस्थवर्णविवेकः, अपरश्च उद्धारचन्द्रिका नाम । तस्य च वङ्गभाषया लिखितः कश्चिद्वसन्ततिलका नाम काव्यग्रन्थो विद्यते । ग्रन्थस्यास्य भाषा मधुरा ओजस्विनी च । बाल्ये वयसि च विद्यारत्नमहोदयः कानिचिद्गीतानि रचितवान्, तानि चाद्यापि पूर्व्ववङ्गप्रदेशे गीतानि भवन्ति ।

तस्य च अपरा कीर्त्तिर्विद्यते—स खलु महात्मा निखिलवङ्गदेशस्थ-पण्डितानां प्रतिनिधिरूपेण मुम्बईनगरीं गत्वा स्वकीयप्रतिभावलेन वाग्मिण्या च सर्व्वेषामभियुक्तानां मनांसि रञ्जयति स्म । महात्मा लोकमान्यस्तिलकः तस्य संस्कृतभाषायां ज्ञानगाम्भीर्य्यं वक्तृता-कौशलश्च समवलोक्य तं भूयोभूयः प्रशंसितवान् । एवञ्च श्रूयते यदयं स्वाधीनचेताः ब्राह्मणः स्वाधीनतारक्षार्थं कलिकाता राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकपदम् महामहोपाध्यायाख्योपाधिरूपं राजकीयसम्मानञ्च सुलभमपि न ग्रहीतुमैच्छत् ।

विद्योत्साही महात्मा विद्यारत्नमहाशयः संस्कृताध्यायिच्छावान् प्रोत्साहयितुं पूर्व्ववङ्गप्रदेशीयसारस्वतसमाजनामधेयशिवाकेन्द्रस्य परिचालनविषये वर्षकतिपयं यावत् साहाय्यं कृतवान् । प्रतिवर्षं शिवाचिनः प्रशंसापत्राणि पुरस्कारांश्च प्राप्तवन्तः । तस्य च आत्-

पुत्रः श्रीमान् कुञ्जविहारितर्कतीर्थेषु तस्मादेवोपदेशं लब्ध्वा शिक्षा-
विस्तारार्थं मार्त्यप्रभानामधेयं संस्कृतपत्रिकां सम्पादितवान् । सर्व-
थायं महात्मा विद्यारत्नमहोदयः शिक्षाप्रसारार्थं स्वकीयं जीवन-
मृतसर्गाङ्कितवान् ।

ब्राह्मणो विद्यारत्नमहोदयो यथार्थं एव ब्राह्मण आसत् । येन
च विश्वदहनउभयेन ब्राह्मण्यवोर्व्येणात्माकं पृथ्वतना आचार्या
राज्यसुखमपि दृणवन्मन्यमाना अरण्यं समाश्रितवत्तस्मिन् वीर्यम्
अस्मिन्नपि युगे ब्राह्मणे विद्यारत्ने विराजते स्म । तादृशो तेजस्विताद्य
कुत्रापि न दृश्यते ।

इत्त भोः सोऽयं ब्राह्मणः कलि क्रातास्य ७लक्ष्मो नारायणदत्तमहो-
दयवत्सर्त्तनि आश्रमं निर्धाय कतिपयवर्षाणि च तत्र शास्त्रानुशोचनं
कृत्वा १८३८ शकाब्दे चैत्रे मासि कृष्णे पक्षे प्रतिपदि तिथौ दिवाभागे
नखरकलीवरं तत्याज । तत्पूर्वदिने च स्वर्गीयलक्ष्मो नारायणदत्त-
महोदयस्य निवासे प्रायेण शताधिकाः ब्राह्मणगण्डिनाः पदधूलि-
प्रदानार्थं समाङ्गता बभूवुः । सर्वेऽपि ते विद्यारत्नमहोदयस्य
रोगवार्त्तामाकर्ण्य तं द्रष्टुं गतवन्तः । ब्राह्मणः खलु
महात्मा सर्वेषामिव तेषां ब्राह्मणानां पदधूलिं मस्तके निधाय स्मार्त्त-
केशरी शोकार्त्तं नाबालकपुत्रदयं परित्यज्य स्वर्लोकं गतवान् ।
गच्छ विद्यारत्नमहोदयः त्वदीयं कर्म सम्पूर्णं जातमतो गतोऽसि ।
तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः फलम् :—

“यत्रानन्दाद्य मोदाद्य यत्र पुण्याद्य सम्पदः ।

देराजा नाम ते लोकास्तेजसाः सन्त ते ध्रुवाः ॥”

श्रमिति ।

श्रीहर्षकवीस्तत् काव्यस्य च समाप्तिचर्चा ।

(निबन्धकः—श्रीकाशीशरकाव्यविशारदकाव्यसंधिः)

(पूर्वोक्तोऽनुवृत्ता ।)

आदर्शभूतस्यास्य महाकवेः श्रीहर्षस्य स्थितिकालनिरूपणे अभि-
युक्तानां बहुविधमंवादीऽस्ति । अयन्त् राठोरवंशीयानां कान्यकुब्जाधि-
पानामन्तिमस्य जयचन्द्रापरनाम्ना जयन्तचन्द्रस्य सभासन्दुख्यतम
आसीदिति सर्वमस्मत्प्रमेय, नात्र कानिदिप्रतिरिन्धिः । यत अत्रनेव
स्वकीयनैपथीयचरितप्राम्तिज्ञाके स्पष्टमुक्तम्—

“ताम्बूलद्वयमामनञ्ज लभते यः कान्यकुब्जेऽवरादिति ।” पूर्वोक्त
जीवनवृत्तान्तात् ज्ञायते अयं कान्यकुब्जाधिपजयन्तचन्द्राश्विन इति ।
जयचन्द्रराज्याभिषेकसमयसु प्राचीनलेखमानायां तथोक्तराज्यदान
परत एवं ज्ञायते त्विचत्तारिंशदधिकद्वादशमंशदिति । खिष्टीयसु
द्वादशशताब्द्याः समागताः ततो वर्षैः । भारतीय इतिहासेऽपि दृश्यते
अस्मिन्नेव काले पृथ्वीराजोऽपि दिक्षोश्वर आसीत् । अनयोश्च महा-
राजाधिराजपदप्राप्तिकामयाः पृथ्वीराजजयचन्द्रयोर्जयचन्द्र एव राज-
सूयवदयज्ञानुष्ठानं चकार, तदन्ते आत्मजायाः संयुक्तायाः संयंवरा
भवेदिति च घोषयामास । तत्रैव च घटनातो वेरमाश्रित्य महम्मद
घोरीत्याख्ययवनसाहायेरनाप्तौ जयचन्द्रः प्रबलप्रतापशालिना
पृथ्वीराजेन विशङ्खमारिभे । एतच्च द्वादशशताब्द्यां जयचन्द्रस्थिति-
निश्चयकमेव प्रमाणम् । एवञ्च खिष्टद्वादशशताब्द्यां जयचन्द्रस्थिति-
निश्चयान्तदाश्रितस्य नैपथीयचरितकर्तुः श्रीहर्षस्यापि तदैव स्थिति-
रुचिता ।

राजशेखरकृतप्रबन्धकोट्टेऽपि दृश्यते—अयं श्रीहर्षः खिष्टद्वादश-
शताब्द्यान्तिमभागे बभूव इति ।

केऽप्यभियुक्ताः श्रीहर्षस्य एकादशगताब्दरां स्थितिरासीदिति स्व-
स्वग्रन्थे स्वमतमाविशकः; तदस्माकं समीचीनतया न प्रतिभाति ।
बहूनास्तावन्मतं संगृह्य मुं व इमुद्रितनेपथचरितप्रस्तावनाकर्त्री
पण्डितेन शिवदत्तशर्माणा हाटगगताब्दौधिरुडवादिनां मतं युक्तितो
निरस्य एवमेव सम्प्रतिः प्रकाशिता । तथाहि—“इत्यमभियुक्त-
युक्तिभिरयमेव सिद्धान्तपक्षः प्रतिभाति यत्—श्रीहर्षः ख्रष्टहादश-
गताब्द उत्तरार्धे बभूव इति” अस्माभिरपि तत्तत्प्रमाणानुसारेण
प्रबन्धविस्तरभयादुक्तकतिप्रमाणेषु निश्चयते—प्रदयं विविधशास्त्र
पारगाऽऽपेक्षकलाकुशलो महाकविः श्रीहर्षः ख्रष्टहादशगताब्द उत्तर-
भागे प्रादुर्भूय राज्ञो जयचन्द्रस्य कौविदसभामन्त्रकारः । निरमा-
साच्च बहुषु शास्त्रेषु विविधान् ग्रन्थान् । तेषु च ख्रष्टनखण्डनामको
न्यायग्रन्थः केः पठ्यते किन्, तत्र दयमुदासोनाः । नैषधोयचारतन्तु
प्रायगः सर्वत्र एव सुप्रचलितम् महाकाव्यम् । तच्चात्र
आलोचनीयम् ।

काव्यं हि नाम रमात्मकं वाक्यम् । तत्र यदि साधु काव्यम्
तदेव पठनीयम् । तत्फलञ्च चतुर्वर्गप्राप्तिः । उक्तञ्च “चतुर्वर्ग-
फलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि काव्यादेव” इति शब्दाच्च “साधु काव्य-
निर्देशनात्” इति । सा च शब्दाद्यज्ञानाया । शब्दाद्यज्ञानञ्च
शक्तिग्रहश्राद्धं शक्तिग्रहस्य--

“व्याकरणोपमानकोपासवाक्याडयवहारतय ।

वाक्यस्य शेषादिहृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धयदस्य वृद्धाः ॥” इति

अत इत्यं व्याकरणादियुक्तं गुणयूयिष्ठं काव्यं यमसं, अर्थज्ञानं,
व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये, मद्यः परनिष्ठं तये, कात्यायनमिषतयाप-
देशयुजे च काव्यकृद्धिर्विरचनोयमितं मन्यमानेनात्रभवता महा-
कविना श्रीहर्षेण तत्तद्गुणफलाभिधायकमेवदं नैषधोयचरितं
महाकाव्यं निबद्धम् । निषधदेगे इवस्य पुण्यश्लोकस्य नलस्य चरित्र-

मन्त्रस्य काव्यमिदं विरचितमित्यस्याख्या—“नेपथ्योपवर्तितम्” इति । महाभारतीयनलोपाख्यानमेवास्योपजोष्यम् । कृत्यञ्चात्र तुल्यानुगमिस्थोर्योग्ययानेनन्दमयन्तगोस्त्रिज्ञोऽक्रविन्नप्रकरं मेरुनम् । सर्ववन्धादियुक्तत्वेन इदं महाकाव्यम् । उक्तं हि “सर्ववन्धो महाकाव्यमिति” । धोरोदात्तयात्र नायकः । तथाहि—

“अविकल्पनः क्षमावानतिगन्धोरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगृहमानो धोरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥” इति

विस्तराभ्या नेतेषां समर्थनं कृतम् । रसाऽत्र शृङ्गारः । स च विप्रलम्भः सम्भोगश्चेति द्विविधः स्फुट एव । अन्ये च रसा यथायथं मङ्गभृतात्र निवेगिताः सुराः । तथाहि—आदितः समदगसर्गपर्यन्तं पूर्वराग-प्रवासकरुणरूपाः अष्टादशे च सम्भोगः । दिंशसर्गं च मान-रूपः । अङ्गभृता रसा विस्तराभ्या नोदाहृताः । सञ्चारिभाव-विभावानुभावाच्चात्र प्राचुर्येण ऽवद्यन्ते । ते च चतुर्थसर्गं विस्तरेण दृश्यन्ते ; नावसरोऽत्र तदुल्लेखस्य । इतः काव्यस्यास्य कतिश्चाक्रेषु कंचिद्गुणाः प्रदर्शयन्ते ; ऐश उपादेयत्वं प्रतीयते । तथाहि—

“सितांशुवर्णं”रित्यादि, “पदे पदे मन्ति भटा” इत्यादि, “मनसु यं नोऽस्मिन् जातु यात्वि”त्यादि, “ईशानोमैश्वर्यविवर्त्तमध्य”, इत्यादि “निशाशगाङ्गं शिवया गिरोध”मित्यादि—“कल्याणि कल्याणि तवाङ्ग-कानो”त्यादि—“वाग्जन्मदैफल्यमसह्यगल्यमित्यादि”, पुनः सुरीषां भण केव मानवो न यत्र तास्तत्र तु शाभिकापि सा । अकिञ्चने किञ्चन नायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥” इत्यादिषु निषेधवेषो विधिरेष तेश्वेत्यादि प्रकारेषु च प्रथमत-स्ता वच्छ्रुतिसुखावहं पदलालित्यम् । ईदृक्पदलालित्यं न कुत्रचिद-न्यक्तौ वर्त्तते । अनेनेकेनेव गुणेन अस्यैवं विख्यातिरधिगतास्त्राभिः । “नेपथ्ये पदलालित्यमिति” प्रथमोदाहरणतुल्येषु सितांशु-वर्णरित्यादिषु रुचिवैचित्र्यं क्वेर्नवीनकल्पनाकारित्वं प्रकटितम् ।

उक्तज्ञानेनेव कविना “कविकुलादृष्टाध्वपान्ये महाकाव्य” इत्यादि । ईशाणिसैश्वर्यविवर्त्तमध्य इत्यादिप्रकारेषु अनुमत्ये, तनुमत्ये कयो-
दरीत्यादौ वा वक्तव्ये यद्वासेन रचनावैचित्र्यं विचित्रबुद्धेरस्य युक्त-
मेकस्मिन् च कवित्वगणित्ययोः प्रकटनम् । किञ्चास्य विविधविद्या-
लङ्कारगालिनः काव्यकलेयं येरलङ्कारैरलङ्कृता, तेषु स्येव एव अतु-
ल्लङ्कृतयास्य औल्लङ्क्यं वर्धयति सन्मनसि च उल्लङ्कृतामापादयति ।
तथाहि—“का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलङ्का”
इत्यत्र “अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणोगुणा अपि । श्रुति-
गामितया दमस्त्वसुर्वीरतिभाते सुतरां धरापते” । इत्यस्मिन् “चेतो-
नलं कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च नाभिलाष”मित्यादिप्रकारेषु
च सद्भावाऽस्य ज्ञातव्यः । तत्र च “कल्याणि कल्याणोत्पादौ
वाग्जन्म वैफल्यमसञ्जगत्वं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता
चेदित्यादौ, पदे विधातुं खलु युष्मदन्मदीत्यत्र—“अदृश्यमाना
क्वचिदीक्षिता क्वचिन्मनुयागे भवतः सरस्वतो । क्वचित् प्रकाशां
क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतोम्” इत्यादिप्रकारेषु
यादृश्वाम्बं तित्रवाद्बुध्यं काव्यस्यास्य नवोनता उपादेयत्वञ्च
सम्पादयति, मन्ये अन्यकृतिकृतौ तादृक् कृतित्वं न
वर्त्तते । एवं न दृश्यते न श्रूयते च । यच्च सार्थकनाम्नानेनाप्रतिभेन
महाकविना ललनाकुलललामभूताया दमयन्त्या अनुपमत्वप्रकटनाय
“भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्तो कमनोयतामदम् । उदिशाय यत-
स्तनुश्रिया दमयन्तीति तताभिधां दधौ” इति येषा वाचो विनि-
श्चिता, यया च अष्टादशविद्याविशारदस्य धीरोदात्तस्य पुष्पशाकस्य
नलस्य “यदि त्रिलोको गणनापरा स्वात्तस्वाः समान्तिर्यदि नायुषः
स्वात् । पारे पराहं गणितं यदि स्वाद्गणयनिःशेषगुणोऽपि स
स्वात्” इति माहात्म्यातिशय्यं प्रकटितम्, सन्मानसतोषिणो सा
किमस्य काव्यस्य चादत्वं नाङ्गीकृतवती ।

एवञ्च नैषधीयचरितकर्ता श्रीहर्षः सुकविरपि नैयायिकमुख्यतम
आसीदिति—“उदयति स्म तदङ्गुतमालिभिर्धरणिभृङ्गुवि तत्र विमृश्य
यत् । अमुमितोऽपि च वाष्पनिरोक्षणाद्वाभिचचार न तापकरो नलः ।
इत्यत्र—

“कलसे निजहेतुदण्डजः किमुचक्रभ्रमिकारितागुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥”

इत्यस्मिन् अपरत् च “कार्यं निदानाद्दि गुणानधीते” इत्यादिषु
तार्किकता स्फुटं प्रतीयते ।

अहो अथ्य धोषणा । यथा हि विरुद्धधर्मयोरपि एकत्र
समावेशो दर्शितः । तेन च काव्यस्य उपादेयत्वं जातम् । एवमन्ये-
षामपि बहूनां शास्त्राणामत्र आभासो दृश्यते । एवमस्य गवेषणया
मनसुरदेति यदेतदबहुदर्शिताप्रापकं प्राञ्जचक्रवर्त्तिकृतं वस्तु प्रचा-
वन्निरिष समालोचनीयम् । न माहेश्वरपक्षबुद्धिभिरिति । अत्रैवं खलु
कैचित् सिद्धान्तितमासोत् यत् कालिदासादिकतरधुवंशकुमार-
सम्भव-किराताज्जुनोय-शिशुपालवधनेषधीयचरितेषु महाकाव्यजातेषु,
बाहुल्येन पदलालित्यनवीनकल्पनाचातुर्यैः कवित्वगणित्यसमावेशा-
दुत्कर्षाभिधायकगुणयुततया श्रीहर्षकृतनेषधीयचरितमुच्चैस्तरां
पदबोमधिरोहतीति बहूनान्तावत् उच्यते । उक्तञ्च—“उदिते
नेषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारवि”रिति ।

किन्तु भिन्नकविर्हि लोकः । इत्यत इत्यं गुणभूयिष्ठमप्येतत्
काव्यं काव्येषु श्रेष्ठमिति न सर्व्वसम्मतम् । अत्र हि अंशतो दीर्घ-
समास-धैर्य्यश्रुतिकरवर्णनाबाहुल्यालङ्कारिकमतविरोधिविरक्तिकरसुदीर्घ
सर्व्वबन्धासुप्रासोत्प्रेक्षातिशयोक्तादय एव कारणं भवेत् । तथाहि—
स्फुट एव दीर्घसमासः । दमयन्तीविरहवर्णनन्तु सुदीर्घत्वात्
धैर्य्यश्रुतिकरम् ।

“अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविभूतभूरिस्तवा-
जिह्वब्रह्ममुखीषविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनौ
यत्प्रासाददुकूलवह्निरनिलादोलैरखेलद्विवि ॥
दैर्घ्यकिलिशैले मरकतशिखरादुत्थितेरंशुदर्भ-
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्योद्यतावाक्खल्वैः ।
कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेवं गतायां-
र्यद्गोप्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमज्जृम्भते स्म ॥”
इत्यादितद्योत्प्रेक्षातिशयोक्ती ज्ञातव्ये ।

एवञ्च स्वेच्छाविजिम्भृतं काव्यकरणं लोके धेमत्यकरमेव ॥

दृश्यन्ते हि अत्र उक्तप्रकारा दोषाः । एतैरेव चारुत्वा
धिक्यस्यान्तरायेर्जातम् । किन्त्वेते नापकर्षकरा इति मन्ये ।
दीर्घविरचनं हि तत्र भवत आत्मतुष्टिकरं नत्यगतिकृतं बहुविजल्प-
नयाल्पभावप्रकटनमिति गुणवाह्यभिर्षाद्यम् । कुत्र वा सर्वगुणसम्बन्धं
वस्तु दृश्यते । उक्तं हि—

“शोभाधारे कुसुमनिकरे किंशुके नास्ति गन्धः
गन्धाधारे भुजगभवने चन्दने नास्ति पुष्पम् ।
इच्छोर्षे न भवति फलं केतकी कण्टकाख्या
एकाधारे सकलसुभगं दुर्लभं हि त्रिलोके ॥”

तदत्र एवं मन्तव्यम् वेदोर्षेण तादृग्दृष्टमेतत्, येनास्य गुणा
अपकृष्यन्ते । प्रसृतं तेस्तेर्गुणैरेव एते दोषा आच्छादिताः । एवञ्च
कविरपि कृतकृत्यो यशसो चेति नात्र विचारणा ।

इत्यलं परिषद्विरक्तिकरेण पञ्जवितेन ।

अज्ञानध्वान्तभिन्नगोतिरनादिनिघनो हि सः ।

साहित्यपरिषच्छ्रेयः करोतु भगवान् हरिः ॥

श्वेताश्वीजनिवासिनो परिलसद्दृङ्सास्त्रीशोभिता
 वाङ्मापुस्तकधारिणी हरिरता सन्तानशान्तिप्रदा ।
 ज्ञानानन्दविधायिनी मुनिगणैर्या पूजिता सर्वदा
 तां वन्दे भवभारतीं शिवकरीं धर्मार्थकामप्रदाम् ॥

चन्द्रालोके ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

(श्लोकः— श्रीधर्मप्रसादकाव्यतीर्थः ।)

गङ्गातीरम् ।

(ततः प्रविशन्ति वीभत्सवेशाः पिशाचाः)

उदरप्रियः...

इदजन्दुशटसंनिर्दिष्टं गलिटमिदमसगन्धेहिं

कटिनकङ्कालचर्चणीहिं बहुदिनाद् कट्टेण गदाडं ॥

अप्य तु जइ कहं वि एकं नलमसखण्डं पाविमि ता इदो तदो
 अस्सिम् । (दृष्ट्वा) अले कङ्कडमत्यथ । इदो तदो किं पेक्खसि
 कुदो यासि ? इध एहि प्यणअं कलेमि ।

कर्कटमस्तुका—अले कुदो से अङ्गाणं सहं प्यणओ (अपसरति)

उदर—कोणु क्लु मे दोसो जेण एव्वं ओसलेसि ।

कर्कट—कहं दाणीं ण ओसलेसि, जदो अवन्दीसुज्जे तुमं
 एकओ गदा ।

उदर—कङ्कडमत्यथ ! तहिं गदेष मया अप्पना वच्चिदं ;
 जदो तहिं केअलं कड कङ्कसपसुमंसं ।

कर्कट—(नरमुण्डमादाय दृष्ट्वा च) को तुमं ले को तुमं ;
उदलपिप । थं पेक्क पेक्क केरिसे एसे सुललिदे मंसे । (आस्त्राय)
अले तित्ते निलसे थ । (निष्ठीवति)

उदर—किं किं (दृष्ट्वा) अले निच्छिवेहि दूले निच्छिवेहि
पाविदुं थं ।

कर्कट—कहं विथ ।

उदर—सुनाहि एसे ऋतु पां द्वे मञ्जमंसपपुदिपावकजसदेहिं
उदलं प्राजिभणं पलिपुलिथ पञ्चा इध गङ्गागव्भे निमग्गे ।

कर्कट—अले अदो क्व तित्ते जादे ।

उदर—तदो दाणीं थं गेच्छिथ सदजोभणदूले निच्छिवेहि ।

कर्कट—अध इं (निक्षिपति)

उदर—(मध्यतो गृह्णीत्वा) इगे ईसि खाए ह्नि (इसति)

कर्कट—अले च्छल ! उदलपिप ! चिठ्ठ चिठ्ठ (इत्याक्रामति)

उदर—(तद्दृष्ट्वा दूरे निक्षिपति)

मृतसेवकः—(भ्रविश्य मध्यतो गृह्णीत्वा च गङ्गागर्भे पतितः)
अले कक्कड्मत्यथ ! अले उदलपिप ! थं पेक्क पेक्क मं गलमंस
सुहालसतित्ते, अहवा तुह्णे थं पाविदुं कहिथ कहं खाइस्सधत्ति ।
अदो मा क्व तुह्णाणं कोवो होदु । अवि थ किंण मग्गेसि
उदलपिप ! गङ्गाकधिदं ।

उभौ—किं किं ।

मृत—तत्तभोदीए इगे आदिहो, जधा तुमं ज्जेव पाविं वा
पसुं वा खाइस्ससित्ति । अवि सुमलेसि ले सुभलेसि ; अदो जइ
तुह्णे मए सह कलहं थ कलेध तदो गच्छे मि ।

उभौ—एहि ले एहि मङ्गसेवथ ! (ऊर्ध्वमवलोक्य) ता मङ्ग-
सेवथ ! कहं इदो तदो पिसाचा लक्खसांगिहा कक्कोला थ इल-
इलां कदुथ पलिव्भमन्दि दाणीं प्राप्तासदले ।

मृत—पुच्छद्भि दाव णं । (आभासे) अज्जभा ! कहं दाणीं
इव भवन्दा मिलिदा ? (नेपथ्ये विक्रटं विहसन्ति)

उभौ—(श्रुत्वा दृष्ट्वा च) इदो पेक्ख सिञ्चाला विका कुकुला अ
पलिनो उच्छ्वा विअ पल्लिवल्लन्दि ।

(ततः प्रविशन्ति विक्रतवेशा राक्षसाः)

खल्लकेणी—पिअ ! हत्थिमुह ! किं तं ज्जेव एदं हुअं ?

हस्तिमुखः—त्थ लकेसि ! हुं हुं इध चिट्ठ, इगे वि अवलान्
आपालेमि (अग्रे गत्वा) अले ध्वग्घणह ! इदो इदो ।

(नेपथ्ये) गच्छद्भि, चिट्ठध, चिट्ठध ।

(ततः प्रविशतो व्याघ्रबन्धुः शूर्पणखा च)

मृतसेवकादयः—(दृष्ट्वा) अज्जभा ! कहं तुझे इध मिलिदा ।

हस्तिमुखः—अणव्भिस्सा ! के तुझे णवागदा ; सुणुध ।

मृतसेवकादयः—अवहिदाह ।

हस्तिमुखः—भइआ ! जं सुणिदपुल्लवं जं किल दण्डिदेओ
मिअअत्थं गदो वने उव्वसीं लेहेत्ति सुणिअ असूआपरवसे पिअ
यदुर्वसवीले तां गिह्ठिदुं णअलीं अवलुअवं अवन्दीन्नाओ वि सुलङ्ग-
मग्गेण घोइओसणाहे पलाइदे । इदी वि तहिं दण्डिदेअस्स
सेणाणीहिं सइं महाजुज्जे अजनि ।

मृतसेवकादयः—हुं जानिदे ; तहिं मारिसाणं आअन्तणे आसी ।
तदो तदो ।

खल्लकेणी—किस्सु सव्वं कइ हत्थिओइआणं मांससोणिदं ;
णलमंसं दुअहं आसी ।

हस्तिमुखः—एत्थ एअं कालणं विअइ ।

सव्वं—किं किं

हस्तिमुखः—तहिं उहाणं ज्जेव समले मिक्खा आसी ; जदो
एदं हि सव्वं जदुवीलस चादुज्जे ।

सर्व्वे—कहं एव्यं ।

इस्तिमुखः—अले सुख । एय केपलं उव्वसो देइए सावोण्णालणं ज्जे व कालणं न उण दण्डिदेअस्स लज्जयासे ।

सर्व्वे—हा कहं ; तारिसा अवि मइन्दो अण्णकालणेन अवलाणं मिअ्हाकटं देन्दि ।

इस्तिमुखः—तदो सुलङ्गदुवारएण पत्ताइदो दण्डिराओ असबधि-
हुविअ इध आअच्छदि, तदो गइइ—अण्णिसुअ्णपइअण्णुअ ग जदुसेवा-
वइणो पञ्चाणपञ्चिआए तं अण्णसलन्दा ज्जे व आअच्छन्दि ।

सर्व्वे—णं एअस्स दण्डिदेअस्स तानं कहं जअं त्ति ।

इस्तिमुखः—सुणुध, सुणुध, पाण्डवसंबन्धेण एको वि सो दण्डि-
राओ सदसङ्गओ हुविअदि ।

सर्व्वे—अह्णो अअरिअं क्खु एटं !

इस्तिमुखः—कहं षाम ?

भृतसेवकः—जदो दे उण पाण्डवा वासुदेअभक्तिमन्दो वि भविअ
जुअन्दि त्ति ।

सर्व्वे—अह्णो जिदं अह्णा जिदं (विअअ) ता एधत्तणं
थे लह्ण ।

खूलकेओ... (टट्टा) अले कहं खंलिअध दानो प्पहादे
संबुत्ते ।

उदरप्रियः—(टट्टा) अले पेअध, पेअध, को वि राषा सुत्ता-
गमणेन पारिअस्सन्दो विअघोइपां आरोहिअ उअम्ममाणसो इध
आअच्छदि ।

इस्तिमुखः—सो क्खु अअं दण्ठो, ता एध तं अणुसरेअ ।

भृतसेवकः—(नेपथ्यमवलोक्य) अले कहं दानो गइताइ
जणसंमहोइदि ; के विसिणाअत्ति, के वि इअलनामत्यवं पइन्दित्ति

कर्कटमस्तकः—(निरुप्य) अज्ज किअ्मि सुइदिणं भवे ।

उदरप्रियः—एध, अत्यकुटुम्बिणी संवादेह्य ।

(निष्क्रान्ताः)

[प्रवेशकः]

(ततः प्रविशति सुभद्रा शोभना च)

सुभद्रा—हञ्जे ! अञ्ज ज्येव सुहजोए पविस्तभाइरहोहोकाणं
करिखंसि केरिमो मे आनन्दा होदिसि कहं तुमं विखवेमि ।

शोभना—देइ ! एदु एदु इदो तदो भाइरहोतीरे सुहेण
सञ्चरेह्य, पछाअसीदले अ तीरतरुमूले उवविसेह्य ।

सुभद्रा—भअवदि ! जन्हुतनअ ! पदिदोअारिणि ! गङ्गे !
णमो दे णमो दे । (प्रणमति)

शोभना—देइ ! एकं वत्तुकामा ह्यि ।

सुभद्रा—हञ्जे ! कधेहि ।

शोभना—इअं भ इरही कहं णाम पुखदमा, कहं देवा अवि णं
पत्यावेन्दि ता आमूलादो सुणिदुं इच्छेमि ।

सुभद्रा—पुरा हि सअरो णाम दिवाणाधसे जदो राया एकोणसदं
अस्समेधजसं कदुअ सददमं कादुं प्पउत्तो, तदो सदक्कडू णिअर-
ज्जणाससङ्गिदो तं अस्सं चोरिअ पादाले तरस्सदो महेनिणा कवि-
लस्स अस्समसविहे संश्राविदं ।

शोभना—(सविस्मयं) हन्त हन्त देवा वि पुखविग्घअारिणी
जादा, तदो तदो ।

सुभद्रा—तदो अस्सरक्खया सअरराअस्स शहिसहस्स तणया इदो
तदो अखिस्सन्दी सदक्कडुणी पलाअणमणं पेक्खिअः खण्डुं
आरअवन्दी ।

(क्रमशः

श्रीश्रीशङ्करोसङ्गीतम् ।

माधुर्यैरवधोरितामृततरुं तं वेणुनाटं मुहुः
 श्रुत्वा कर्णयुगं निवृत्ति पशवो व्यस्तास्ततो मानवाः ।
 धातारं शश्वद्वयं विदधतं निवृत्ति वाञ्छन्ति च
 व्याला नेत्रसङ्घस्रताश्च चरमे चक्षुःश्रवस्त्वं वृथा ॥
 जगन्मातुर्नीलारसभरसमालोलमनसो
 मनोवृत्तिं ज्ञात्वा सुरभिरथ पातालपुरतः ।
 पदं द्रष्टुं ध्यातं विधिहरिहराद्यैः सुरगणै-
 रुपागच्छत्तत्र स्वगणनिचयेः सम्परिहृता ॥
 सा गोपतनयारूपधरां विश्वसवस्यलोम् ।
 नत्वा जगाद तामेतत् प्रे श्रोतुं फलकलेवरा ॥

(सुरफाक्तालतुङ्गरागेण गोयते ।)

निन्दितनूतनमिहिरावकाशे ।
 भक्तहृदयतटं तिमिरत्रिनाशे ॥
 शैलसुते मम मतिरास्तां तव चरणे ॥ ध्रुवम् ॥
 किल्विषदहनहुताशनजाते ।
 तापविनाशासृतसंपाते ॥
 नतसुरपतिमुकुटासितमणिना ।
 तुलयति कमलं चुम्बितमलिना ॥
 वाञ्छाधिकफलवितरणचतुरे ।
 अमरमहीरुडमानच्छिदुरे ॥
 घोरभवाणं वतारणतरणौ ।
 त्रिसुवननिश्रेयसैकसरणौ ॥
 विदधति शङ्करवक्षसि परमाम् ।
 पद्मराममन्विवरमुगलुषमाम् ॥

लोहितभासिनखरवरनिचिते ।
 शोणकमल इव हिमंकणललिते ॥
 जयनारायणभणितं गीतम् ।
 सुखयतु जगतीं श्रवणनिपोतम् ॥
 घोरान्तःकरणप्रधर्षणतमःस्तोमापभारामलः-
 वर्ष्मालोकमहौषधं त्रिजगतां पङ्कौषधंशोषणः ।
 श्रोतुर्गाचरणोरुणस्कटञ्जवापुष्पाभिरामद्युति-
 युष्माकं हृदयाम्बरे समुदितो भूयाद्विपहारणः ॥

इति श्रीश्रीगङ्गरोसङ्गोक्ते एतान्मन्त्रनगमनं नाम अष्टमः खण्डः ।

तत्र सा कतिदिनानि लीलया
 धेनुपालनपरायणा सती ।
 अधुवास जगदीश्वरी वने
 सिद्धचारणगणैः समाकुले ॥

(मध्यमानतान्तसारङ्गरागेण गीयते ।)

अधितामवक्षणकवलैरवति पिपासून् शोतजलेन ।

आमन्त्रयति विपथमनुयातान् सुमधुर वेणु रवेण ॥

सा विपिने शिवजाया धेनुगणान् परिचारयति

त्रिभुवनजनमोहनमाया ॥ ध्रुवम् ॥

वत्सतरप्रतिविम्बविचिह्नितममलं मृदुलशरीरम् ।

लिङ्गतो विनिवारयति करेण रणधनधेन गभीरम् ॥

सम्पुखगतनिजवत्सतरानपहाय विवृत्य च तुष्टया ।

लोकयतो मुद्गरास्यविधुं सुखयन्ती सकद्वषट्पया ॥

मञ्जुलवुल्ललकिसलयबुद्ध्या कवलयतः पदयुगलम् ।

लालयते निजकरकमलेन च तेषां वपुरतिमृदुलम् ॥

दोहं दोहं विमलपयांसि च तैस्त्रिपुराणकलिङ्गम् ।

अभिविन्दति परिफुल्लहृदयनलिना भुवनेश्वरसंज्ञम् ॥

श्रीजयनारायणभणितेषा गीतिर्भक्तजमानाम् ।
 हृदयतटं प्रतिवसतु सदा शिवजायागुणमुदितानाम् ॥
 निःसाराञ्चपलेन्द्रजालसदृशाद्भूयिष्ठकष्टाकरात् ।
 संभाराद्दिनिष्ठत्य नित्यपरमप्रीतिप्रदे सम्पदाम् ॥
 सर्व्वासां कुलमन्दिरे त्रिजगतां सारे सुरेर्वाञ्छिते ।
 भूयाहः शिवसुन्दरोपदयुगाब्जोजे मतिर्निखला ॥
 इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते गोष्ठवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥

स्नेहेन देहाद्दृष्टं हरं हरप्रिया हरं समुद्दिश्य विलोलमानसा ।
 कामप्यसौ दुःखसुखांशभागिनोमथाब्रवीद्विन्दुमुखो सखीमिति ॥

(खम्बेरावापीतालहामीररागीण गीयते ।)

सकलकलापरिपूर्णं सुधाकरदर्पटलनमुग्धकान्तिम् ।
 विकचकमलरुचिलोचनवलनविधृतयुवतिजनशान्तिम् ॥
 त्रिभुवनहृदयानन्दनिधानं स्मरति सदा मम मन ईशानम् ॥
 ध्रुवम् ॥

अभिनवभवदमृतनिकरमधुरिमगरिमविलोपनभावम् ।
 परिहृततरुणोमानतिमिरभरतरुणाधरगतहासम् ॥
 सुविशदपृष्ठतटावविलम्बिगिषक्कजटापरिवारम् ।
 स्फटिकशिलोच्चयतटमिव कूटाद्दिगलितधातुजधारम् ॥
 अवधीरितकरिवरकरजानुविलम्बिललिनभुजदण्डम् ।
 दयनवसनपरिलसदतिशोणिमनिन्दितविद्रुमखण्डम् ॥
 अमलखलकमलदुरतिचयविनिगच्छनचरणविकासम् ।
 सुरतटिनीसलिलोष्मिपटलनिभसुवलोत्त्रितयविलासम् ॥
 दधत् विततललाटतटोपरि शिशिरकरांशमुदारम् ।
 विजयकलितमिव रतिपतिशायकमर्द्धशशाङ्काकरम् ॥
 भणितमिदं जयनारायणकविना परमेश्वररूपम् ।
 गिरितनयोदितमादिशतु शुभं भक्तिमतामनुरूपम् ॥

वाषाणपाङ्कसितानि शरासनञ्च
 भ्रूयुत्सकं च वचपाणिमथास्यमौर्वीम् ।
 कामं विजित्य जयसाधनमस्त्रजातम्
 तस्यैव मन्थयरिपुः स्वयमाजहार ॥
 प्रौढाङ्गनाम्बुलकाङ्गमपाङ्गवाङ्ग-
 भस्मीकरोतु सखि कामरिपोर्न चित्रम् ।
 भस्मीकृतं कुलबधूबधकस्वनङ्ग-
 मङ्गोकरोतु पुनरेव ममेति चित्रम् ॥
 त्वं याहि काशीनगरीनिवासिनं
 समानय क्षिप्रमिहेन्दुशेखरम् ।
 इति प्रयुक्ता गिरिजातया तया
 सखी समेत्य त्रिपुरारिमद्रवोत् ॥

(मध्यमानतालद्मनरागेण गीयते ।)

शिव शिव इति तव नाम सकामम् ।
 जपति यथेष्टफलदमविरामम् ॥
 शङ्करी शङ्कर तव विरहे ॥ भ्रूवम् ॥
 दिक्षु विदिक्षु विलक्षणरूपम् ।
 सञ्चयति त्वां जोवनभूपम् ॥
 स्नस्तं स्नस्तं विषकृतवलयम् ।
 धरति सखीलम्बितनिजनिलयम् ॥
 क्लानुभवामि भयं भवसारम् ।
 इति घृच्छति परिजनमनुवारम् ॥
 विलिखति धरणीं नतमुखकामला ।
 स्नसितमलयमिव विस्तृजति विकला ।
 विह्वलति परभृतयूथे सुकलम् ।
 स्नमपिदधाति श्रुतिपटसुगलम् ॥

निन्दति मञ्जु लवञ्जु लकुञ्जम् ।

कलयति मलयजमिव विषपुञ्जम् ॥

श्रीजयनारायणकविभणितम् ।

जगतामपहरतु सकलदुरितम् ॥

पौष्ट्यव्यतिरप्यहो विसृजति क्षेप्तोच्चयं रश्मिभिः

प्राणानत्तमिव प्रसर्पति जगत् प्राणोऽप्यसौ मंप्रति ।

तस्या वाङ्मवहेतिकां वितनुते दुर्द्धर्षण्यं हिमं

नास्तन्यो भवता विना स्मररिपो प्राणप्रदानप्रभुः ॥

ज्ञानानन्दनरूपिका शिवमनःसन्तोषिका शोषिका

पापानामथ पोषिका श्रीजगतामुत्पादिका हारिका ।

भक्ते मुक्तिविधायिका रिपुकुलप्रोन्नायिका दोषिका

या मोहप्रवलाब्धकाररूपे सा पातु वक्ष्यिष्यिका ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते विरहवर्णनं नाम दशमः सर्गः ॥

— — — — —

लीलारसोक्तासितमानसायाः प्राणप्रियाया अथ विश्वनाथः

सखोजनव्याहृतमर्थविद्वन् श्रुत्वा द्रुतं तद्विपिनं जगाम ॥

निवसामि निकुञ्जे ऽस्मिन् समानय मम प्रियाम् ।

इत्युक्त्वा सा शिवेनाथ गौरीमेत्याब्रवीदिदम् ॥

(मध्यमानतालप्राभानरागेण गीयते ।)

रतिमलयजपवने प्रेमभरालसः ।

ध्यायति तव गमनं विकलितमानसः ॥

सीदति विरहो कुञ्जे सखि शशिमौलिः ॥ ध्रुवम् ॥

उदयति शिशिरकिरणे तापभरमेति ।

विकसति कुसुमचये स्मरशरतो विभेति ॥

स्व नति कांकिलकुले हृदिशल्यमुपेति ।

सुनिन्दहंसकुले सकाममवैति ॥

स्वपिति धरणीतले निन्दति कुसुमदाम ।

हृदये विरहविधुरे प्रलपति तव नाम ॥

दिशतु करुणामुमा निजपदचारणे ।

कथयति गीतमिदं जयनारायणे ॥

नान्यदुध्यायति स'शृणोति वदति प्रत्येति पश्यत्यपि

तद्विच्छेदनखेदकुण्ठकरणग्रामः सदा शङ्करः ।

मन्ये कुञ्जगृहोदरे सखि जपंस्तन्नामतत्त्वं मुहुः

सर्वाभीप्सितदं तपः प्रचरति त्वत्प्राप्तिकामोऽनिशम् ॥

(तेयोटतालविहागरागेण गीयते ।)

मृदुलसमोरे कुञ्जकुटोरे युवतिविमोहनवेशम् ।

अधिगतमिन्दु विमलमुखि सत्वरमनुवर तं परमेशम् ॥

विकसति कुसुमे राजति विपिने चिन्तितश्रीभुवनेशम् ॥ ध्रुवम्

त्वदुपगमनपरमाकुलहृदयो दिशि दिशि विकिरति नेत्रम् ।

दिग्बनिताजनललितवतंसनमिव विकसितशतपत्रम् ॥

कुञ्जं प्रविशति मुहुरपि विचरति बहिरतिचञ्चलनयनः ।

ध्वनति समदने मधुकरमिथुने शङ्कितनूपुररक्षणः ॥

चिरविरहैरतितापितमानसमर्हसि रक्षितुमेतम् ।

सखि निजवक्त्रभमशरणमनुगतमुपसर कुञ्जनिकेतम् ॥

श्रीजयनारायण इति गीतं भणति सतामभिरामम् ।

हिमगिरितनया दुःखितसदया शमयतु भवमविरामम् ॥

ततः प्रियप्रेमरसानुरागिणी चिरादवालीकनलुब्धलोचना ।

प्रफुल्लपुष्पं श्रमरावगुञ्चितं जगाम कुञ्जं गजमञ्ज गामिनी ॥

(तेयोटतालजयन्तीरागेण गीयते ।)

शिव जय शिव जय भाषणशोला ।

गमनतिरस्कृतकुरङ्गलोला ॥

प्रविशति भुवनत्रयजननोशा ।

शिवयुतकुञ्जं प्रेमवशा ॥ ध्रुवम् ॥

निजकरविधृतसखीकरकमला ।
 किरणचयैरवधोरितचपला ॥
 मुखशशधरगलितानृतहासा ।
 दलितहराच्चिकोरपिपासा ॥
 सुखमारुतसुरभितसकलाशा ।
 बाधितमधुकरकमलयासा ॥
 जयनारायण इदमभिभणति ।
 तारा करुणां कुरुतां नमति ॥
 या बुद्धिः प्रतिभा दया हृतभया माया च मेधा क्षुधा
 तुष्टिः पुष्टिरपि च मा च विकृतिः शान्तिस्तृषा भक्तिदा ।
 भक्तिर्भक्तिरथोक्तिराकृतिरपि अज्ञा च विद्या त्रया
 निद्रा सर्वशरीरिणामवतु सा विश्वं सदा शङ्करो ॥
 इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते दूतीसंवादो नाम एकादशः सर्गः ।

अत्रान्तरे तत्र पवित्रवेशा शिवेन साहे गिरिराजपुत्री ।
 विश्वत्रयामोदनमादधानां प्रकाशयामास च रासलीलाम् ॥
 (तेशोऽतालकैदाररागे ण गोयते ।)
 विलुलितवेणोशोभितया शिखया जितशुचिशशिखण्डः ।
 तमकनकरुचिरोचितया रुचिनिन्दितहीरकखण्डः ॥
 विराजति रासमण्डले शिवया शिव एकाम्बवने ॥ ध्रुवम् ॥
 सुललितमुखमण्डलचारुदृगञ्जलया विक्रमेन्दोवरधरनेत्रः ।
 सुविशदहारविभूषितया वनमालावलयितगात्रः ॥
 नोलनवीनाम्बरधरया नवपोतनिबोलवसानः ।
 करतालविलोलकराम्बुजया स्वरपूरितसुललितगानः ॥
 त्रिभुवनपित्री रूपमिदं सुरनिकरेश्विरमभिलषितम् ।
 श्रीजयनारायणकविना परिचिन्तय हृदये भणितम् ॥

अष्टाभिर्घ्नियैः सुचारुचितं तत्स्व त्रदेहोद्भवे-
स्तत्तद्रूपमनोहरैरनुपमश्रीराससम्पन्नलम् ।
तत्तद्देशधरौ त्रिलोकपितरौ लोलोत्सम्मानसौ
श्रीदुर्गागिरिशौ तदन्तरगतौ संगोभयाञ्चक्रतुः ॥
ततो बहुविधे तत्र रामलोलामहोत्सवे ।
पार्ष्वती परमप्रोत्या जगाद जगदीश्वरम् ॥

(मध्यमानतालपरेजरागेण गीयते ।)

जगदनुरञ्जनमनुपममलिकं पूर्य मृगमदतिक्तेन ।
शारदमतिरुचिरं परिमलितं शशधरमिव शशकेन ॥
शशिशेखर कुह कपया मामभिनिचितां भूषया ॥ ध्रुवम् ॥
विरचय गच्छयुगं मम पुरहर सुललितमृगमदपत्रकम् ।
उपरि विलसितमधुव्रतनिकरं विकसितमिव पत्रकम् ॥
जनय चिकुरनिचयं कमलेक्षणनिचितं कुरवकमालया ।
स्फुरदतिनोलकिणमिव नोरदमभिनवस्थिरचञ्चलया ।
अनुरञ्जय मम जीवननाथ त्रिलोवनमञ्जनलेखया ।
नूतनकमलोदरपरिखेलितमदिरं लज्जयहेतया ॥
कटितटभोग विदेहि मनोहररसनावलिपरिवलयितम् ।
उरसि समर्पय निर्मलहारं कुह करमपि कटकाचितम् ॥
वक्ति तमिति जयनारायणकविना विदधातु भुवनानाम् ।
कलुषविषमविषनागनमनिगं कलिविषधरकवजितानाम् ।
ततो भूधरराजस्य सुतया प्रार्थितो यथा ।
प्रोत्सत्परमप्रोतिः शङ्करोऽपि तथाकारोत् ॥
विद्याधरौकिन्नरसुन्दरोणां गणो गुणग्रामवदग्रगणः ।
शश्रूषयाऽतोऽदयादाशु तत्र सुखासनस्थावथ दम्पतो तौ ॥
(त्रयोदशतालखाम्बाजरागे षगीयते ।)
कापि च तावन्तु चालयते मृदु चामरमतिशयगौरम् ।
आतपवारणमुपरि दधाति च काचन शशिकरचौरम् ॥
गायति सुललितगानं काचन पूरितपञ्चमगागं खण्डितपिककुल-
मानम् ॥ ध्रुवम् ॥

दुर्गेशनन्दिनो ।

(पूर्वतोऽनुष्ठम्भा ।)

नवमः परिच्छेदः ।

दिग्गजसंवादः ।

सह भूयै न कश्चप्रविष्टं विद्यादिग्गजं पप्रच्छ रात्रकुमारः—
“किं ब्राह्मणो भवान् ?”

दिग्गजः सहस्तभङ्गिरुवाच—

“यावन्मेरो स्थिता देवा यावद्गङ्गा महीतले ।

असारे खलु संसारे सारंश्चशरमन्दिरम् ॥”

जगत्सिंहः कथमपि हास्यं निरुध्य तं प्रथनाम् । गजपतिरपि
“खोदा (ईश्वरः) खानमहोदयस्य मङ्गलं विदध्यादित्था” शिषा
तम् आनञ्च ।

राजपुत्रः प्रोवाच—“भद्र, नाहं सुषलमानः । अहं खलु
हिन्दुः ।”

दिग्गजचिन्तयामास ‘यवनहतकोऽयं वक्ष्यते माम् । किमप्यस्य
मनोगतं विद्यते । अन्यथा कथमनेन अहमाहृतः ।’ भयेन विषण्ण-
वदनञ्च प्रत्यभाषत—“जानामि तावदहम् भवन्तं खानमहोदयं,
भवदज्ञपालितोऽहम् । अम्यतां तावद्भवच्चरणदासजनोऽयम् ।”

जगत्सिंहेनाभुभूत एष विघ्नस्वरूपः । प्रोक्तं च,—“देव, ब्राह्मणो
भवान् । अहञ्च राजन्यः । न खलु भवता एवं वक्तव्यम् । अपि
भवान् गजपतिविद्यादिग्गजो नाम ?”

दिग्गजेन चिन्तितम्—अयं तावत् नामापि मे जानाति । न

जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति ? प्राञ्जलिश्च उवाच—“भवतः शरणं याचे, सेखमहादय, अहं दरिद्रः । भवतः पादयोर्निपतामि ।”

दृष्टं जगत्सिंहेन ब्राह्मणो यथा भयं गतस्तस्मादस्मात् स.ष्टतः कार्यसिद्धिर्न भविष्यति । अतो विषयान्तरे कथां प्रवर्त्तयन् उवाच—“किमेतत् पुस्तकं तव हस्ते ?”

“एतत् तावत् माणिकपौरोपाख्यानम्” “कथं ब्राह्मणहस्ते माणिकपौरोपाख्यानम् ?”

“आसम्, पुराहं ब्राह्मणः । नाहमधुना पुनर्ब्राह्मणः ।”

विषण्णो विरक्तश्च राजकुमारः प्राह—“किमेतत् ? किं न भवान् मन्दारणदुर्गे अवात्सीत् ?”

दिग्गजेन चिन्तितं मनसि उपस्थितस्तावत् मे सर्व्वनाशः । ज्ञातमनेन यन्मया वीरेन्द्रसिंहस्य दुर्गे स्थितमिति । या खलु दशा वीरेन्द्रसिंहस्य जाता, तथैव मे भविष्यति । ब्राह्मणस्त्रासात् क्रन्दितु मारिमे । राजकुमारः—“पप्रच्छ किमेतत् ?”

दिग्गजः क्षतकरसंपुटः अवोचत्—“शरणं ते गतोऽहं । त्वमसि मम पिता । न मां जहि तात, अहं तव दासजनः ।”

“किं भवान् वातुलः ?”

“न हि तात । अहं तवैव दासजनः ।”

जगत्सिंहः ब्राह्मणस्य स्वैर्यसम्पादनाय अवदत्—“नास्ति ते कापि चिन्ता । वाचय तावत् माणिकपौरस्य उपाख्यानं, श्रूयते ।”

ब्राह्मणस्तत्पुस्तकमादाय सरागं वाचयति स्म । यथा यात्राभिनये बालकः सुवधारात् (अधिकारिणः) कर्त्तव्यमहंनं लब्ध्वा गायति तथैव दशा सञ्जाता दिग्गजपण्डितस्य ।

अन्तरे राजकुमारः पुनरपि पप्रच्छ—“ब्राह्मणेन भवता कथम् अवाठि माणिकपौराख्यानम् ?”

ब्राह्मणः क्षीणस्मरेणावदत्—“जातोऽहं मुसलमानः ।”

राजपुत्र उवाच—“कथम् ?”

गजपतिरुवाच—दुर्गमागता महिष्यदीयाः प्रभवः मामभाषन्त आगच्छ ब्राह्मणजातिं ते नाशयिष्यामः । इत्युक्त्वा ते बलात् मां कुक्कुटपलाशमाश्रयामासुः ।”

“किमेतत् कुक्कुटपलाशं नाम ?”

दिग्गजः प्रोवाच—“दृतेन सह आतपतण्डुलस्य पाकविशेषः ।”

ज्ञातं राजपुत्रेण किमेतदिति । ततः प्रोवाच—“कथय तावत् ततः किं जातम् ?”

ततो मामवदत् त्वं मुसलमानः सञ्जातः । ततः प्रभृति अहं मुसलमानः ।”

अत्रान्तरे राजपुत्रः पप्रच्छ—“किं तावत् वृत्तम् अन्येषाम् ?”

“अन्ये तावत् बहव एव एषं मुसलमानाः सञ्जाताः ।”

राजपुत्रः शोसमानं प्रति दृष्टिं ध्यापारयामास । शोसमानश्च राजपुत्रज्ञातं वाक्यहीनं तिरस्कारं परिश्राय अवादीत्—“राजपुत्र, को नामात्र दोषः । मुसलमानानां मतेन महिष्यदोयो धर्म्य एव मत्स्यो धर्म्यः । कुल्लेन बलेन वा सत्यधर्म्यप्रचारे नास्ति पापं परं, पुण्यमेव वर्त्तते ।”

अकृतप्रतुरन्तरो राजकुमारो विद्यादिग्गजं पुनरपि पप्रच्छ—
“विद्यादिग्गजमहोदय !”

“अधुनाहं सेखदिग्गजः ।” “अस्येवम् । सेखश्रेष्ठ, किं न ज्ञायते भवता दुर्गस्य अपरः कश्चित् सन्देशः ?”

शोसमानस्तावत् समवगतराजपुत्राभिप्रायः समुद्दिश्यः सञ्जातः ।

दिग्गजः प्रत्यभाषत—“अभिरामस्वामी तावत् पन्नायितः ।”

बुद्धं राजपुत्रेण स्पष्टमपृच्छ्यमानात् निर्वाधात् किमपि न ज्ञातुं शक्यते । अतः प्रोवाच—“किं नाम वृत्तम् वीरैन्द्रसिंहस्य ?”

ब्राह्मणः प्रोवाच—“निहतः स नवावकतसुखानेन ।”

राजपुत्रस्य सुखं रक्तवर्षताम् गतम् । पप्रच्छ च स ओसमानम्
“किमेतत् ? किमेषः अलाकं कथयति ब्राह्मणः ।”

ओसमानः गभीरया गिरा अभषत—“सन्नाट स्वयं राजद्रोहीति
विचार्य प्राणदण्डमकार्षीत् ।”

राजपुत्रस्य नयनयुगलं अग्निप्रोक्त्वलम् जातम् ।

ओसमानः पुनरपि पृष्ट्य तेन—“अपरश्च निवेदयामि । किमेतत्
भवतोऽभिमतेन संवृत्तम् ?”

ओसमानः प्रोवाच—“मदीयमन्त्रविरुद्धमेव ।” राजकुमारः सुचिरं
निस्तब्धस्तस्थौ ।

ओसमानः लब्धावसरो दिग् गजमुवाच—“गम्यताम् त्वयाधुना ।”

गमनोद्यतं दिग् गजं हस्ते धृत्वा निवार्य कुमारः पप्रच्छ—
अपरस्तावत् शेषः सन्देशः । कुत्र खलु विमला ?” ब्राह्मणो दीर्घं
निश्चस्य सकण्ठमुवाच—“विमलाधुना जाता सभ्राजो भोगिनी ।”

राजकुमारो विद्युच्छपलया दृष्ट्या ओसमानं निरीक्ष्य प्रोवाच—
“किमेतत् सत्यम् ?”

ओसमान उत्तरम् किमपि अदत्त्वेव ब्राह्मणमुवाच—“किमन्यत्
“अनुतिष्ठतु, गच्छेदानीम् ।”

राजपुत्रो तथा दृढतरं ब्राह्मणहस्तं दधार, यथा तस्य गमनशक्ति-
र्निर्वर्तत । उवाच च—“सुहृत्सि तिष्ठ । अपरमेकं तावत् वाक्यम्
अस्ति ।”

तस्य चारुलोचनं द्विगुणं अग्निप्रोक्त्वा बभूव ।

अपरमेकं एव वाक्यम् अस्ति—“का तावत् तिलोत्तमावार्ता ?”

ब्राह्मणः प्रत्यभाषत—“सापि सन्नाजः भोगिनी संजाता । परिजन-
परिहृता सुच्छेदैव तिष्ठति ।”

राजकुमारः तथा वेगेन ब्राह्मणस्य हस्तं तत्त्वाज, यथा स
कथमपि पतनात् तस्थौ ।

घोसमानः सलक्षं मृदु चभाषत—“अहं कैवल्यं सेनापतिरिव ।”
राजपुत्रेण प्रतुष्टम्—“भवान् खलु पिशाचस्य सेनापतिः ।”

(क्रमशः ।)

विविधकथा ।

वरटादंशनेन मृत्युः—सिंहलदेशात्तर्गतविरागेननामक-
स्थाने यथाक्रमं पञ्चवर्षदेशीयः षड्वर्षदेशीयः समवर्षदेशीय-
चेति त्रयो बालकाः कस्यचित् पादपस्य शाखायां विलम्बं वरटाचक्रं
यष्टिसाहायकेन भङ्क्ता तद्रत्नवरटापुञ्जेन समाक्रम्य तथा दष्टा,
यथा ते त्रय एव अनन्निचिरं कालकवल्लमासाः, बहुविधचिकित्सा-
विधिभिरपि न तेषामणुमात्रोऽपि समभवदुपकार इति ।

मन्तव्यम्—वङ्गदेशीयपत्नीश्रीमेषु बहव एव गृहस्था वरटाचक्राद-
परिणतवरटाशरीराणि संगृह्य वङ्गप्रयोगेण मत्स्थानुसंगृह्णन्ति,
मधुमक्षिकाचक्रप्रभङ्गेन च मधूनि समासादयन्ति, तेषामक्षिन्
विषये सावधानता परमवलम्बनीया, प्राचीनकाले तत्क्रमैर्निरतानां
मनुष्याणां एवं प्रक्रियाविशेषाभिज्ञता आसीत्, यदवलम्बेन वरटा वा
मधुमक्षिका वा दंशनेन शरीरमनिष्टमुपपादयितुं नाशकम्, तदिद-
मेव मूर्खतायाः प्रकारान्तरं यदज्ञातव्यूहनिर्गमनमार्गं सूक्ष्म-
प्रवेश इति ।

अमरदेशः—अमेरिकाप्रदेशे क्राणमोरनामकं स्थानमस्ति ।

इदं पृथिव्यां परमस्वास्थ्यानुकूलं स्थानम् । अत्रत्यानां स्वास्थ्य-
मत्वर्यमुत्कर्षं भजते । अत्र त्रिषष्ट्यधिकाष्टादशशततमखृष्टीयाब्दात्
परं न केऽपि परलोकमाप्ताः । अत्रतेषु ये मृतास्तेऽपि मरणकाले
स्थानान्तरस्था एव आसन् इति महदिदमाश्चर्यम् । (सन्धिलेखितः)

मन्तव्यम्—भोः भोः क्राणमोरवासिनः ! सावधाना भवन्तु
भवन्तः, यथाप्य पत्रिकामार्गेण भवतां निवासभूमिः समुत्कर्षाति-
शयः प्रख्याप्यते, तथा मन्ये नातिचिरमेव मरणशोलाः सांसारिणः
क्राणमोरनगरमाश्रयेयुः, तथात्वे भवतां अमरदेशनिवासो विघटेत ।
भवन्तस्तथा प्रयत्नवन्ता भवन्तु, यथा क्राणमोरनगरमपहाय पदान्तर-
मपि न गन्तव्यम् । अथवा स्थानान्तरात्तत्र गमिष्यतां राजपाञ्च
करभार एव भवतां हितं साधयेयुरिति ।

अन्वयुवती—कुमारी क्वे स् एण्डारसन् नाम्नो काचित् अन्व-
युवती स्कटल्याण्डस्थानान्तर्गतात् एडिनवार्ग विश्वविद्यालयात्
उपाधिं लब्धवतीति श्रूयते । महिलानां सत्यपि पाश्चात्तरे
विद्याप्रकर्षे न तथा अन्वतामनुभवन्तो काचित् महिला इतःपूर्वं
लब्धविश्वविद्यालयोपाधिः समजनीति नूतनोऽयं वृत्तान्तः ।

मन्तव्यम्—अथात्र वयं पृच्छामः किन्तु महिलाया अस्यास्तादृगो-
पाधिलाभि स्त्रीत्वमधिज्ञत्व नूतनत्वम् ? अन्यथा वा ? स्त्रीत्वमधिज्ञत्व
नूतनत्वन्तु न सम्भवति इतःपूर्वं वङ्गादिनामाप्रदेशेष्वेव स्त्रीषामु-
पाधिलाभश्चवशात्, यदि अन्वत्वमधिज्ञत्व, तदापि तत्प्रतिवादिनो
धयमाकाङ्क्षे, अस्यापि अस्मत्परिचितेषु केषुचिदश्वेषु उपाधिलाभ-
दर्शनात् । यदि स्त्रीत्वमन्वत्वञ्चेति एकत्र हयमधिज्ञत्व नूतनत्वं समुपन्य-
स्यते, तदा तथाविधस्य वृत्तान्तस्य विरलतया न प्रतिवदामः । किन्तु
अत्र अस्माकमिदं वक्तव्यं, यद् अस्मत्परिचितेषु वङ्गीयेषु संस्कृत-

शास्त्रे लब्धपाण्डित्याः ये नाम जन्मान्धाः श्रीकृष्णजीवनसांख्यतीर्थ-
७/पञ्चदावरणमीमांसातीर्थप्रवृत्तयः, तेषां नाम विशेषेण पत्रिकाया-
माकुरुष्वेत् समदर्शिताया हस्तो दत्तः स्यात् इति ।

सौन्दरनन्दकाव्यम्—(मूल्यमेकरूप्यकम् - प्राप्तिज्ञानं
गुरुदासचण्डोपाध्यायएण्डसन्स २०३।१।१ नं कर्णभोग्यालिसेट्टोट्,
कलिकाता) । अष्टधाषविरचितं सौन्दरनन्दकाव्यं सुविदितमेव
काव्यरसपिपासूनां विदुषां, तद्दिदं दुर्लभमपि पण्डितप्रकाण्डानां
श्रीमतां हरप्रसादशास्त्रिमहामहोपाध्याय सि आह इ महोदयानां
प्राचीनशास्त्रादिरचानुकूलया चेष्टया अस्माभिः संस्कृतमयमुपलभ्यते,
समधिगम्यते च परमा दृष्टिरस्य परमरमणोयस्य प्रबन्धरत्नस्य
प्राचीनकविनिबन्धस्य पाठेन । तद्दि सौन्दरनन्दं नाम काव्यं
संस्कृतभाषामयमिति कृत्वा न साधारणानां विद्वानविषयतामुपलभ्य
प्रोत्तिदाने समर्थमिति विद्वान् सुप्रसिद्धलाहार्वांगकरोरेण श्रौयुक्त-
विमलाचरणलाहा एम् ए वि एल् महोदयेन तत् काव्यं वङ्ग-
भाषया मूलानुरूमन्य केवलानुवादांशमशोऽयं अन्वः साधारणेषु
वङ्गभाषानिबन्धकाव्यरूपेण पठनाय प्राकाश्यं नीतः । महामान-
वौद्धमन्येषु रमणीयतमस्य सौन्दरनन्दस्य अद्यापि नानुवादो दृष्ट-
चरः, तदयमुद्यमः श्रीमतो लाहामहोदयस्य सुतरामस्माभिरभि-
नन्द्यते । अस्य च अनुवादग्रन्थस्य सर्वतः स्वारसिकत्वाभावेऽपि
बहुष्वेव स्थानेषु मूलग्रन्थभावशून्य कृतयां संस्कृतभाषाप्रियाणां बौद्ध-
हस्ताक्षरवेदनसमुत्सुकानां प्राचीनकाव्यकलारोतिं अनुभूयतां
परममानुकूल्यं विदव्यात्, विशेषतश्च अत्र प्राचीनतत्त्वरत्नाकर-
भूतानां सर्वत्र सुप्रथितयशसां परमविदुषां महामहोपाध्याय-
विहदालङ्कृतानां श्रीमतां हरप्रसादशास्त्रिणादानां सुविमलमति
प्रसूता प्रसूतप्राचीनतत्त्वा काचन भूमिका समलङ्करोति प्रारम्भं
यथा समनुशीलितया अष्टधाषस्य कवेः कीर्त्तिविश्रुतोदन्ताः केचन

परैरगम्याः समधिगम्यन्ते । यस्याश्च पाठेन बह्वन्धेव प्रकृतत्वानि
 परिष्यक्तमेव हृदये सन्दीप्यन्ते । तदयमनुवादचन्द्रः प्राचीनवस्तु-
 प्रेम्भेव प्रेमभाजनतायोग्यः सञ्जनानाम् । अन्ते तावदिदं वक्तव्य-
 मापतति, यदत्र अनुवादकृष्णानि श्रीमन्तोऽनुवादकमहोदयाः
 यावन्तं यत्नमास्थितवन्तस्तावन्मात्रो नैव निर्दोषं वस्तु सम्पादयितु-
 मीष्टे, तदतःपरं अतो विपुलतरेण यत्नेन तथाविधेषु कर्षेसु
 प्रवृत्तिमन्तो नितरामुपहरन्तु प्राचीनतत्त्वानि तथाविधान्यक्षाकम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकोर्मनःपद्यं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शक्रीय—माघे, ५म वर्षस्य १०म संख्या

नक्षत्रम् ।

(शेषकः—श्रीउपेन्द्रनाथसेनगुप्तकाव्यतोषः ।)

अचिन्ताव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः ॥

कास्ता ? दक्षस्य कन्या, न हि न हि विदुषान्ता यथासि स्फुरन्ति,
स्वर्गं प्राप्ता महान्त, -स्तदपि न नभसो दोषिमासा विकीर्णाः ।

भ्रान्तोऽसि त्वं—विधातुर्नयनमणय, आ ! मृन्मयास्ते यद्वा वै,
लोका वेत्यं मनीषा बुधकविगुणिनां तारकाचालयन्ति ॥

स्वल्पे एव जनाः, अमल्यगन्धोरसौन्दर्यमण्डितनिशीथबन्धो-
विशोभनसुनोसुषुमाभूषितसंख्यातीततारकामालालङ्कृतकौसुमदुरति-
कोमलसङ्घविकेशवचोविहङ्गिनि गगने प्रनिहितेषुः सन्तः मनस
उद्देशतां निवारयितुं शक्नुवन्ति । नास्तिक्वचठोरोक्ततथियोऽपि
तथाविधस्य जगदंशमात्रस्य विचित्रसौन्दर्यगौरव, स्थितुत्पत्तिः
गतिकारश्च पर्याप्तोचयन्तः, ननं विस्मयवारिधौ मज्जन्तेऽपि,
अक्षितलोचनेरनिमेषैस्तत्सौन्दर्यं पिवन्तः स्त्रीकुर्वन्ति च समनःसु
समस्तजगदाधारमूर्त्तः विश्वरूपस्यास्तित्वम् ॥

अपि त्वय्यस्यैषितत्वानुसन्धित्सवो मानवा; सौन्दर्यमात्रमिदं

पिपासुभिर्नयनेः पिवन्तः, अथवास्य सौन्दर्यदिदृक्षान्तेषुपं चित्त-
मवजित्य परतत्त्वमप्यस्य सयत्नमवगाहितुं यतन्ते च ? नालं
कृत्वस्य रूपविभवमात्रं विद्वच्चित्तविमोहनाय । अत एव स्मरणातो-
तादेव कालादिहांसस्तत्त्वान्यप्यस्य निरूपयितुं शृगमयतिथ्यन्त एव ॥

संख्यातोताः समाः समतोताः अस्मद्देशे यत् पूर्वं खलु सूर्य-
चिदान्तः प्राणायि । गणितज्ञा ज्योतिर्विदस्य धराहमिहिरमुच्चल-
भट्टोत्पलशेतोत्पलवारुणभट्टभोजराजभास्करकल्याणचन्द्रार्थभट्टलक्षा-
चार्यभट्टगुप्तश्रीधरपद्मनाभादयः प्रत्येकं बहुशतवत्सूरपूर्वं भारत-
वर्षेऽस्मिन् प्रादुरासन् । बहुकल्पपूर्वस्थायिनस्य सर्व्वलोक नमस्वा
महर्षयः सरहस्यं जातिःशास्त्रं भावत्तयन् । तथाचोक्तं बलभद्रेण
साहायनरत्ने —

“सूर्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठात्रिपराशराः ।

कश्यपो नारदो मर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥

श्रीमशः पौलिशस्येव च्यवनो यवनो गुरुः ।

श्रीमकोऽष्टादशशैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥”

परमस्माकं दीर्भाग्यं यत् तादृशानामपि महतां वंशधरा वय-
मिदानीं ज्योतिःशास्त्रालोचनहतादराः संवृत्ताः, शास्त्रश्वेदमना-
लोचनबन्धनं जातं, अत एव स्वल्प एव जनाः सुकुमारशास्त्राणि
काव्यादीनि परिहृत्य ज्योतिर्विद्याशिक्षार्थं परिश्रममङ्गोक्षुर्वन्ति ।
ये तु क्वचिन्मात्रं यत्नमस्मिन् विदधति, तेऽपि पौराणिकानां कवीनां
तथा वैज्ञानिकानां मतविकल्पदुर्गमार्गेषु भ्रमन्तः परित्रान्ताः—
इतोत्साहाय्यं भवन्ति । साम्प्रदायिकमतत्रिकल्प्याश्च प्रख्यातौ
ल्लोके प्रदर्शिताः । यातु—बहुशः वाग्विस्तरः, वयमिदानीं प्रकृत-
विषयमनुसरामः ।

अस्मिन् प्रबन्धे नक्षत्रशब्द उपलक्ष्यमात्रं, अत एव नक्षत्राणाधि-
कृत्य प्रख्यातानि ज्योतीनि—सन्दर्भेऽस्मिन्नालोचयिष्यन्ते । आवास्या-

देव सर्व्वे प्रायः प्रतिनिशमेव गगनमण्डलमलङ्कृष्वन्निर्गोतिविच्छेदः
नयनदारेण परिचिताः, किन्तु कति तावत् जानन्ति सरहस्यानि तेषां
तत्त्वानि ? भवतस्तत्र हे श्रेणी—गगनपथे चाविभवतां ज्योतिर्मण्ड-
लानाम्, नक्षत्रश्रेणिस्तारकाश्रेणिसु ॥ सर्व्वेषामेव ग्रहाणामुप-
ग्रहाणाञ्च केचित् नक्षत्राणि, केचित् तारकाः, अतः सर्व्वे खलु ते
एतयोः विभागयोरन्तर्गताः । कस्तत्र नक्षत्राणां तारकाणाञ्च भेदः ?
संज्ञाकृतः खलु विषयेऽस्मिन्नेवमुक्तवन्तः,—

न ज्ञीयते स्वस्थानान्न प्रच्यवतीति नक्षत्रं अर्थात् तारकाणां योः
स्वायतनानि न त्यजन्ति परन्तु स्वस्थानेषु अचला एव तिष्ठन्ति
तासामेव नक्षत्रसंज्ञा । नक्षत्रं गतो इत्यस्माद्दातोस्तु नक्षत्रमिति
प्रामादिकः नक्षत्राणां गतेरभावात् । जयति खलु कविः—यतः
वैज्ञानिका अपि तारकासंज्ञां विधातुम् असुलभां विश्वमनोहारिणीं
कविकल्पनां समाश्रित्यिरे,—सम्भवत्त्वेदं यत् संज्ञाप्रवेतुः खलु
संज्ञाप्रणयनकाले इतस्तत्तारकासंज्ञोभवपलफेनपुष्पविच्छरित-
विग्रहेण नीलाम्बुस्वामिना असंख्यतारकाविमण्डितनोलनभस ओपम्बं
मनसि उदियाय, तत एव स तू प्रवनतरणयोरित्यस्माद्दातोस्तार-
केति पदं निश्चमे । यतः खलु तारकाः गतिशीलाः सुतरामेव
समुद्रवर्षसि फेनपुष्पवत् इतस्ततः प्रवन्ते । परिवर्तिनि काले
कविकुलधुरन्धरः कालिदासोऽपि इमानेव शोभां मनसनुध्याय
जनकमन्दित्ये समुद्रशोभामाख्यातवतः रामचन्द्रस्य सुशरारिष
जगौ—

“वेदेहि पश्चामलयाद्दिभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिनम् ।

स्वायापथेनेव शरत्पसन्नमाकागमाविष्कृतचारुतारम् ॥”

एवं सत्त्वपि—नक्षत्रसंज्ञा सर्व्वथास्मानुक्कलयति, यतः गति-
मत्तोऽपि अस्मिन्नीभरणीकृत्तिकाप्रभृतयस्तारकाः नक्षत्रशब्देनेव
विशिष्यन्ते । सुतरां संज्ञामिमामग्ये कृतवन्तः—यत्—

“यस्य चन्द्रमसा योगस्तत्रचन्द्रमुदाहृतमिति ।

अर्थात् गतिप्रभृतीनां सम्बन्धेन यानि चन्द्रमसा सम्बन्धानि तास्यैव नक्षत्राण्येति । कमपि विषयं निश्चिन्वतां जनानां मर्नादि प्रथममेव तस्यैव विषयस्य प्रभवमधिकृत्य परिप्रश्रयन्ते, वयमपि नक्षत्रविषयकं किमपि निश्चिन्वानाः प्रथममेव कुतस्तानि खलु तानि तदेव जिज्ञासमानाः नितरामुत्सुकोभवामः । निःसन्देहं सर्वे अज्ञाः नक्षत्राणि च सर्वाणि यथापराण्यपि भूतानि तथा ब्रह्मणः अथवा प्रधानादेवागच्छन्, किन्तु तथापि अनेन तत्त्वमात्रेण मनः सन्तोषं नाधिगच्छति । अहन्नक्षत्रादीनां सृष्टिप्रसङ्गे सूर्यसिद्धान्ते एवमुक्तं यत्—

“अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्त्तिभृत् ।

मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्षोस्तेजसां निधिः ॥

मनसः खं ततो वायुरग््निरापो धरा क्रमात् ।

शुकेकवृद्धा पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥

अग्नीषोमौ भास्करेन्दू ततस्त्वङ्कारकादयः ।

तोजो भूत्वास्व वातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ।

पुनर्हादशधात्मनं विभजिद्राशिसंश्रकम् ।

नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्यात्मकं वशी ॥” इत्यादि—

अप्येषन्ति सन्तोषमाधुनिका एभिरेव वाक्यैः ? पाशात्तयाः बुधियो अहन्नक्षत्रादीनां विषये भ्रममालोचितवन्तः, अत्र असु—
कृतास्त्रिरहं विदूषां हयोरेव मतयोः सम्भे लनेन गठितं बुद्धिमत्तमं किञ्चित् वक्ष्यामि, परन्तु तस्य यौक्तिकतायां विदाम् एव प्रामाण्यम् । सर्वभूतजनकस्वाकाशस्य विशेषेण प्रवाहधर्म्मिणः समीरवस्योत्पादकस्य निखगतिमत्त्वधर्म्मवत्त्वं सांख्यवाच्यं स्वयां वैशेषिकवादिभिः स्वीकृतमेव, आकाशमिदमाधुनिकानामिद्वारेण प्रायखुब्धं (ether) अस्मादेवाकाशादयोरभिव्यक्तिः, आकाशवायोः सङ्घर्षेण

(friction) 'तेजस्तत्त्वस्य विक्राशस्ततश्च तेजस आपो जह्निरे
अद्भ्यश्च तासां शिक्य रूपिणो क्षितिर्जाता (preipihayn) आसोश्च
निःसन्देहं तारव्यधर्मावच्छिन्नं तेजोवारिणोः क्रिञ्चिन्माध्यमिकं
रूपम् अदृष्टशक्तिपरिचालितश्च तद्रूपविशिष्टं वस्तुजातं विरति-
नियतमेव भ्रमदासीत् । तदनन्तरं कालेन यदा सङ्घातकठिना-
वयवा क्षितिर्जज्ञे, तदा तत् कठिनं वस्तुजातं नियतभ्रमक्षेप
बृहद्वर्तुलपिण्डस्वाकारं प्राप, नियतघर्षणेन खण्ड्यो विच्छिन्नता-
भूत् । अथातिबृहत्तः पिण्डद्वयस्य संघर्षो जज्ञे, सङ्घर्ष-
फलमेव तौ पिण्डौ जञ्जलतुष, तयोरेवैकः खल्वस्माकं—स वरिष्ठः
सवितान्यश्च सभवेत् अपरस्यां कस्वामपि दिशि गत्वा अपरं कमपि
कमपि सौरलोकं निर्भ्रमे । अयमेव स सविता यः खलु अस्मान्
परिवृत्त्य तिष्ठतः सौरजगतः सविता नत्वपर इति वैज्ञानिकानां मते
तत्शब्दस्य निरुद्धिः । सविता—जगत्प्रसवकर्त्तव्यः । पश्चात्
भ्रमणवशात् अस्मादेव मिहिरात् अन्येऽपि सर्व्वं लोका मिमिहिरि ।
मिहिररथे इति धात्वर्थः, यस्मात् सर्व्वं लोकाः मिमिहिरि स मिहिरः
अयमेव द्युतिरूपिण्याः तथा सर्व्वेषां जगतां सङ्घाविधात्रयाः सङ्घाया
तद्यालोकस्य नित्यसङ्घचारिण्याः अपि च विरुद्धभावाभिपन्नायाः समान-
पतिकायान्ध्यायायाः पतिः । पूर्व्वमस्यासङ्घं तेज आसीत् विश्वकर्मा
भगवान् सर्व्वविश्वनियन्तेव मिहिरमेनं शानयन्ते आरोप्य अस्मात्
जगन्ति मेहयित्वा चास्य तेजोर्जासं विदधौ । अथ सूर्य्यश्चरितानि
अपराक्षपि जगन्ति लोकान् अपरान् यथा सूर्यात् तानि स्वयमजायत
तथैवोत्पादयामासुः । तानि च ज्वलदग्निशङ्खासावयवानि कालेन
शीतलतामापद्यमानानि जलादिभिः परिपूरितान्यभवन् । कानिचित्
निःश्रेयशीतलतां तुषारमूर्त्तिञ्च मेजिरे, अपराणि कानिचित् यथा
दुग्धी तथैवासते, अपराणि कानिचित् इदानीमपि उक्तसायःपिण्डा-
नीव वर्त्तन्ते ।

एवमन्यान्यपि नक्षत्राणि तथा यावत्सप्तारकाग्रहाश्च सर्वे
जह्नुरे । अस्ति च व्योम्नि कस्मिंश्चित् कस्मिंश्चिदपि प्रदेशे इदानी-
मपि स्वर्गादिस्थितयोस्तेजोवारिणोः माध्यमिकरूपं वस्तु विचिन्ता-
कारेण, यथाकालं तस्मादपि अन्ये ग्रहाः अपराणि च जगन्ति
सम्भवन्ति केचन पुनरित्यमपि भासन्ते, तेषां मते चीरुसरिदिव
प्रतिभासमानांश्यामागर्गापि तथाविधानामिव जगदुपकरणभूतानां
वस्तूनां संज्ञतिरेव । नक्षत्रसम्बन्धिसमालोचनाप्रसङ्गक्रमेण मनसि
कति प्रश्नाः समुद्यन्ति यत्—कानि खलु द्रव्याणि तेषां उपादान-
भूतान्यह्वानाम्, कथं तानि दोष्यन्ते, कथं शिरसि सन्तिष्ठते, कथं न
पतन्ति, कथं न स्वस्थानेभ्यो भ्रंशन्ति, कथं न प्रतिनिधं यथास्थानं
दृश्यन्ते, एवमनेऽपि बहवः । तत्र वाचः क्रमवर्तिस्वभावात् क्रमयः
एव कथ्यते,—आदौ तावत् ग्रहनक्षत्रादीनामुपादानम् । जगदिद-
मखिलमेव भौतिकम्, अत एव भूतेभ्योऽवाप्तरधिष्णं । किञ्चिदपि
वस्तु समग्रेऽपि विश्वेऽस्मिन् नास्त्येव । सुतरामेवाङ्गीकृतं तेषामपि
भौतिकत्वम् । ननु वस्तुन्वरापीयं भौतिकेव, तत् किं न दृश्यते तस्यां
कुत्रापि स्वर्णस्य कुत्र वा होरकस्य कुत्र वा अभ्रस्य कुत्र वा लोह-
स्येवाधिक्यम् । तदा सम्भवेत् खलु यत् सर्वे ग्रहादयः यथा पृथिवी
तथैव, अथवा तेषु केषुचित् स्वर्णस्य अन्येषु मरकतस्य अपरीषु च
प्रबालस्वाधिक्यं तत्तन्मायत्वं वा । किमत्रोत्तरं विधेयम् ! सत्त्वामपि
विविधग्रहप्रकोपप्रत्यूहवूहनिरासार्थं विविधवस्तुप्रकृतौणां दान-
व्यवस्थायां न शक्तुमो वयं वक्तुं तथ्यरूपेण तैर्लोकैर्लोकैः सौख्यैः
सम्बन्धम् । परन्तुवटानीं पाशाखानां सुधियां प्रभाषेण अस्वाया-
सेनेव जानोमः ग्रहाणामुपादानानि । पृथक् पृथक् दृश्यमानं वस्तु
विभिन्नवर्णाः शिखाः उत्पादयति, अनेनेव खले च वाकारयपङ्किताः
नक्षत्रादिभ्यो विनिःसृतान् रश्मिनिकरान् आलोकयन्ते न वस्तुनिर्वाचक-
यन्त्रेण विश्लेषयन्तः सेभ्यो वस्तुभ्यस्ताद्यतयो विनिर्गतास्तस्यपि निर्वा-

रयन्ति । यन्मजिह्वं स्पेक्ट्रम् (Spectrum) नाम्ना परिचितम् । तथा अन्धेरपुत्रपायेः तन्ध्यानि निरूप्यन्ते, सन्ति तावदुल्कापिण्डानि यानि खलु बहुभ्य एव यद्भ्यः सदा पतन्ति । उल्कानां पातः खलु प्रतिविशमेव यन्मन्त्रोयेन द्रष्टुं शक्यते । तासामुल्कानां क्षुद्रावयवत्वात् अनेका एव विद्यमन्तश्चैव रेषुषु विलीयन्ते, काश्चन पुनः पृथिव्यां पतन्ति । आसामुल्कानां शकलानि समुद्रगर्भे प्रासुर्येण लभ्यन्ते । उल्कापिण्डानि खलु ग्रहाणामेवांशभूतानि—सुतरां लम्ब-शकलानां विन्नेषवेनापि साधारण्येन ग्रहाणामुपादानभूतानि निरूप्यन्ते । एभिर्नपायेर्लम्बफलेः एतदेव ज्ञातं, यत् सामान्यतः—ग्रहनक्षत्रतारकादिषु, सोहाङ्गारनागचूर्णानां तथाधुना कारवन् हाइड्रोजेन्नाइट्रोजेन् तथा सोडियामाख्यानां (Carbon, hydrogen, nitrogen & sodium) मूलद्रव्याणामेवाधिक्यम् । अनन्तरं जिज्ञासुः—कथं तानि दीप्यन्ते ? अपि सूर्यादयः ग्रहा हीरकादिवदुज्ज्वलावयवाः ? अथवा पृथिव्यादिवत् अनुज्ज्वलकलेवराः ? वैज्ञानिकाः खलु उत्तरमतमेव समर्थयन्ति, पूर्वमेवाक्तं सन्ति केचन ग्रहा इदानोमपि ज्वलदङ्गारसन्निभा उत्तमाः, अपरे च शीतलितकलेवराः, किन्तु तेषां सर्वेषामेव शीतलता उत्तमता वा भौज्ज्वल्यं प्रति कारकम् ।

सर्वा एव जिज्ञाः कारकानां समवायमपेक्षन्ते, नैकमपि कारकं विना जिज्ञा भवितुमर्हति, सत्त्वपि सर्वेष्वपरेषु । नक्षत्रादीनामौज्ज्वल्यविषयेऽपि एषेव कथा प्रयोज्या । तत्र सूर्यार्दीनां बहूनामेव ग्रहाणां लक्ष्मणेवौज्ज्वल्यमस्ति, सन्ति चाख्ये दोषिविरहिताः । तत्र दीप्तिमन्ति नक्षत्राणि सूर्यादिवत् ग्रहा वा पार्श्वस्थितानन्यानपि ग्रहप्रखतोन् हीपयन्ति, सन्ति नक्षत्राणि सूर्यादिवत् ग्रहा वा पार्श्वस्थितानन्यानपि ग्रहप्रखतोन् हीपयन्ति,—सुतरामनुज्ज्वला अपि ते प्रतिफलितमभ्युदयिमाणाः मन्दिनविमलचन्द्र इव कान्तिमन्त एव

दृश्यन्ते । किन्तु यथा तथैव भवतु, किरणप्रतिवेग एव शीघ्रत्वं प्रति प्रधानं कारणम् । सन्ति तत्र संख्यातीताः खेचरा येषां स्वकमौज्ज्वल्यं दोसग्रहान्तरेभ्यो विनिःसृतप्रतिफलितरश्मिणां दीप्तिरपि नास्ति, किन्तु तेषुपि दोष्यन्त एव । अस्य कारणं खलु ग्रहाणामालोकप्रतिवेगः । ग्रहान् संवेष्ट्य समीरणः सर्वत्रैव वर्तते अस्ति च ग्रहान् संवेष्ट्य दाहकवाष्पराशिः (Onygea) यत्र खल्वेतौ वर्तते न तत् प्रदेशः नितरामेवोज्ज्वलो दृश्यते, सुतरां सर्वेषुपि ग्रहाः स्वभावदोसाः स्वभावतिमिरिता वा दोसा एव दृश्यन्ते । यत्र तु दाहकवाष्पस्याभावस्तत्र दोषोऽपि नभस्वरवायुमण्डलावगुण्डित-विग्रहः नयनगोचरतां नैत्येव, किन्तु तथात्रिधं स्थानं प्रायेण विरलम् । परवर्तिनी जिज्ञासा खलु, कथं ते—विहायस्येव सन्ति-ष्ठन्ते, कथं वा न पतन्ति । अत्र—भास्करसिद्धान्तस्यैव प्रामाण्यम् । भास्करो वदति यत् तत्र किञ्चित् पतनमेव नास्ति । एतत्प्रसङ्गक्रमेण वियम्नण्डले स्थिता निरालम्बा पृथ्वी कथं न पतति, तस्य व्याख्यान-क्रमेण माध्याकर्षणमेव पतनकारणमित्याह । यत्—

“आकाशगतिश्च महीतलात् खल्वं गुरुं स्वाभिमुखं स्वयत्करा ।

आकाशयते तत् पततीव भाति स मे समतात् क्षपतत्वियं खे ।” इति—

अत्राकर्षणनियमसम्बन्धे गतिबलविज्ञानमपि किञ्चिदालोच-मिवाभाति । स्वीक्रियते चेत् सर्वेषामेव ग्रहाणामियमाकर्षणो शक्तिरस्तौ एव, तदा सर्वं खलु परस्परमाकर्षयन्ते एव । किन्त्वत्र पतनम् ? तत्र परिक्षिप्तवस्तुनः परिक्षेपबलेन प्रतिमुहूर्त्तमेव यावती गतिः सा प्रवृत्तिगतिः (Velocity) इति व्याख्यातातो व्याख्यान्ति । इयं परिवर्त्तनशीला । कथं—अस्ति च तत्र निवृत्ति-गतिः याः खलु परिक्षिप्तं वस्तु पृथिव्याः प्रतिमुहूर्त्तं समाकर्षति (accilarofion) इयमपरिवर्त्तिनी, परन्तु प्रवृत्तिगतेः परिवर्त्तन-साधिका । तत् किमपि वस्तु क्षिप्यते तदा, क्षेपसबलं ऊर्ध्वं नयति

तिर्यग्वा यस्यां कस्यामपि दिशि वा, परन्तु निवृत्तिगतिः तत्त्वलु-
 अधः समाकर्षति प्रतिमुहूर्त्ते प्रायो द्वाविंशतिहस्तवेगेन ।
 (32 fot) किन्त्वियं निवृत्तिगतिः न खलु सर्वत्रैव प्रभाववती,
 अस्ति च प्रदेशः, यत्र निवृत्तिगतेः प्रतिकूलधर्म एतावानेव प्रबलो-
 यत्—सा कथमपि परिच्छिन्नं वस्तु अध आनेतुं न शक्नोति ।
 आधुनिका वैज्ञानिकाः पृथिव्या उपरिष्ठात् पञ्चाशद्द्वयोजन (mile)
 परिमितं स्थानमेव वायोरवस्थानभूमिं निर्दिशन्ति, तत्र क्रमशः
 अधस्तादस्य आपेक्षकगुरुत्वं गुरुतरम्, न खलु शक्नोति सर्व्वथादेव
 स्थानात् निवृत्तिगतिः वस्तूनि समानेतुम् । अस्माकं शास्त्राणि तु
 विभिन्नेषु प्रदेशेषु विभिन्नानां वायूनां अस्तित्वं संवादयन्ति । उक्तञ्च
 सिद्धान्तग्रन्थे—

“भावहः प्रवहश्च व तथेवानुवहः परः ।

संवहो विवहश्च व तदूहं स्यात् परावहः ।

तथा परिवहश्चाहं वायोव सप्तनेमयः ॥” इति—

अपि चात्र व्यासः—“नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः
 कर्मसारथयः परिवर्त्तन्ते—एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानु-
 गृह्योताः कर्मनिष्प्रितगतयो भुवि न पतन्ति ।

नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्चापतनाय तेषां विभिन्नधर्मेषु वायुमण्डलेष्वव-
 स्थानमेव कारणम् । परवर्त्तिजिज्ञास्यं कथं ते स्वस्थानेभ्यो न
 भ्रष्टन्ति ? तेषामपतनस्य कारणं व्याचक्ष्णहे प्रसङ्गे नैव व्याख्यात-
 मेतत् प्राक्, पुनश्च तेषु परस्परकर्षणमेव स्थिरतायाः नियामकमित्यपि
 वक्तुं युज्यत एव । अनन्तरजिज्ञास्यं तारकाप्रभृतयः कथं स्वासु
 कक्ष्यासु भ्राम्यन्ति ? केचित् वदन्ति यत्—यस्याः
 खलु अदृष्टशक्त्याः स्वर्गादी गतिरजायत, सर्व्वथैव
 भूतानि गमनशक्तिमलभन्त—(attraeson of remulseon)
 अहकदम्बकमपि तस्या एव गतिमलभत । उदाहरणेन चेदं

स्फुटीभविष्यति । तद्यथा—पूर्वमेवोक्तं यत्तेजोवारिणोः माध्य-
मिकं रूपं किञ्चिदप्यासीत्, तत्तु वस्तुजातं अदृष्टशक्तिपरिचालितं
भ्रमदेवासीत्, पुनस्तस्मात्तु सूर्यसदृशाः भ्रमन्तो महाग्रहा जप्तिरे,
तेभ्यश्च वृहस्पत्यादयो ग्रहाः, तेभ्यश्च चन्द्रादय उपग्रहाः । अन्यजनक-
सम्बन्धात् सर्वे एवेषां स्वस्वजनकेभ्यो गतिशक्तिमलभन्तेति ।
अपरे च वदन्ति, यत् यस्मिन् खलु प्रदेशे ग्रहा अवस्थिताः, स खलु
देशः भ्रमतो वायोः प्रवहस्य स्थानं, सुतरामिव ग्रहा भ्राम्यन्ति ।

उक्तञ्च सूर्यसिद्धान्ते—

“भ्रमकं ध्रुवयोर्नहामाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजस्रं तत्रहृत्वा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥” इति—

सिद्धान्तशिरोमणौ च—

“भूमिर्बहिर्हृत्दशयोजनानि भुवायुरत्राम्बुदविदुटाद्यम् ।

तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगतिस्तस्य तु मध्यमं स्या ॥

नक्षत्रकक्षाः खचरैः समेता यस्मादतस्तेन समाहतोऽयम् ।

भ्रमक्षरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन ॥” इति

इदानीन्तु ग्रहनक्षत्रादीनां संख्यापरिमाणवस्थानानि प्राधानेन
विज्ञापयितव्यानि । नक्षत्राणां ध्रुवे एव प्रधाने । तत्र हे ध्रुवे—
विषुवरेखायाः अथकोटिद्वयमाक्रम्य—मेरुद्वयस्य चोपरिष्ठात् स्थिते ।
पृथिव्या मण्डलाकारत्वादस्याः केन्द्रदेशाङ्गुलाया ऋते कस्मादप्य-
व्यक्षात् स्थानात् हेऽपि तेनेव प्रेक्ष्य । उक्तञ्च सिद्धान्तशिरोमणौ—
“निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरो ।
तदाश्रितं खे जलधन्ववत्तदा भ्रमञ्चक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नरो तथा तथा स्वाश्रित ऋक्षमण्डलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ॥
सीम्यध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यश्च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे ।
संख्यापसव्यं भ्रमदृक्चक्रं विलोकयन्ति क्षितिगाः प्रसक्तम् ॥

अचले खल्वेते नक्षत्रे । आधारभूते चैते चौम्बकशक्तेः ।
ध्रुवज्ञानमन्तरेण ज्योतिर्विदः पदमात्रमपि प्रसर्त्तुं न शक्नुवन्ति ।
अन्यत्र ससम्बन्धात् ध्रुवसम्बन्ध एव पृथिव्या बलवान् ।

ध्रुवानन्तरं सप्तर्षिमण्डलमेवास्माकं दृष्टिं समाकर्षति । तेषाम-
वस्थानविषये तु श्रीधर एवमाह—

“प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलम् । तत्र किञ्चिदुच्चत-
रेखास्थानीयो मरीचिः । ततः पश्चादानन्त्रयुगकन्धराकारो वसिष्ठः
सभार्यः । ततः पश्चादौषदुच्चतरेखामूलस्थानीयोऽङ्गिराः । ततः
पश्चात् चतुरस्रताराचतुष्के ऐशान्यामत्रिः, ततो दक्षिणतः पुलस्तयः ।
पुलस्तयात् पश्चिमतः पुलहः, तत उत्तरतः क्रतुः । ततो नक्षत्रचक्रम-
स्माकं जिज्ञासितव्यम् । तत्र सप्तविंशतिः नक्षत्राणि भवन्ति,
एकेनाभिजिता तु तेषां संख्या अष्टाविंशतिरेव, यद्योक्तं व्यासेन चन्द्र-
मस उपरिष्ठात् हिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव
कालायनईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टाविंशति”रिति ।

(क्रमशः ।)

जातिबाधकविचारः ।

(संक्षेपः—श्रीकालीपदतर्काचार्यः ।)

(पूर्वतोऽनुष्ठम्भः ।)

तादृशविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकस्य च तादृशतादृशाभावस्य
स्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतया
सद्यैव विरोधकल्पनात् घटानधिकरणे षट्त्वावच्छिन्नाधेयता-
निरूपिताधिकरणतया असत्त्वेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भाष्येव पटाधिकरणे द्रव्यत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया विरोधिन्त्याः सत्त्वे न न द्रव्यं नास्तीत्याकारकस्य द्रव्यत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य प्रतीतिप्रसङ्ग इति सर्व्वे सुविग्रहम् । इत्यञ्च सर्व्वत्रैव वृत्तिपदार्थप्रतियोगिकाभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतया सह तादृशधर्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विरोधितायाः क्लमत्वात् विशिष्टाभावस्थले वैशिष्ट्यमात्रस्य अवच्छेदकत्वं नैव विचारसङ्गतामवलम्बते, घटानधिकरणे पटाधिकरणभूतलादौ द्रव्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया द्रव्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधिन्त्याः सत्त्वे न द्रव्यत्वविशिष्टघटो नास्तीत्याकारकस्य द्रव्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्यापि प्रतीत्यनुपपत्तेः । स्वमतं तु द्रव्यत्वविशिष्ट-घटो नास्तीत्याकारकस्य द्रव्यत्वविशिष्टघटाभावस्य द्रव्यत्ववैशिष्ट्यघटत्व-धर्म्यद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादृश-धर्म्यद्वयावच्छिन्नाधिकरणतया सह द्रव्यवैशिष्ट्यमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च द्रव्यत्वविशिष्टो नास्तीत्याकारकाभावस्य द्रव्यत्व-वैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतया सह विरोधात् द्रव्यत्वविशिष्टघटानधिकरणे तादृशपटाधिकरणे भूतलादौ न द्रव्यत्वविशिष्टघटो नास्तीत्यभावप्रतीतेरनुपपत्तिः, द्रव्यत्ववैशिष्ट्य-घटत्वधर्म्यद्वयावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतायास्तत्र अवर्य-मानत्वात् ।

एवमुभयाभावस्थलेऽपि न केवलमुभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदक-मभ्युपगन्तुं शक्यते । घटपटोभयाभाववद्भूतलमिति प्रतीतिदशायां केवलेनोभयत्वेन रूपेण उभयवद्भूतलमिति प्रतीतेरपलापापत्तेः, न च प्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वाग्नि तत्र तत्र घटपटोभयनिष्ठत्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतया भासताम्, तत एव अभावस्य विलक्षणस्य साधयितुं शक्यतया उभयवानिति प्रतीतौ तादृशधर्म्यस्य

प्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावेन च प्रतीत्यपलापनिराकरण-
सौकर्येण सामञ्जस्यमिति वाच्यम्, तथात्वे तादृशोभयनिष्ठत्वघटकतया
घटत्वपटत्वादीनामवश्यप्रवेशेन महागौरवापेक्षया घटत्वपटत्वोभयत्वेषु
त्रिष्वेव अवच्छेदकत्वकल्पने लाघवसम्भवात् । तथाच सति
घटत्वपटत्वोभयत्वरूपधर्मतयावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटपटोभयं
नास्तौत्यभावस्य ज्ञानं घटत्वपटत्वोभयत्वधर्मतयावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं
प्रत्येव विरोधीति स्थिति उभयवानिति प्रतीतः केवलोभयत्वावच्छिन्न-
प्रकारकत्वसत्त्वेन तादृशधर्मतयावच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात् न
निरुक्तोभयाभावप्रतीत्या तत्प्रतिबन्धः, प्रतिबन्धश्च घटपटोभयवानिति
घटत्वपटत्वोभयत्वरूपधर्मतयावच्छिन्नप्रकारिकायाः प्रतीतेरिति ।

तदत्रत्यव्यापकत्वस्यायं निष्कर्षो यथा—“स्वाधिकरणनिरूपित
वृत्तित्वावद्भेदनिरूपितप्रतियोगितानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्ना
सती या अवच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्नावच्छेदकता
तदनिरूपिका या तादृशावच्छेदकत्वनिष्ठाप्रतियोगिता तन्निरूपका-
भावः । सम्बन्धादीनां निवेशस्तु पूर्वदर्शितदिशा अवश्य एव, अन्यथा
प्रागुक्तदोषप्रासादनिस्तारादिति ।

अथ कलसत्त्वादौ जातित्वाभावसाधने स्वभिन्नजातिममनियतत्व-
घटकस्वभिन्नजातिपदेन पृथिवीत्वादीनामपि लाभात् तत्समाना-
धिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य असम्भवेन स्वरूपासिद्धिरिति
चेन्न स्वव्यापकत्वस्वव्याप्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वभिन्नजातिविशिष्टत्वमेव
बाधकत्वकल्पनया तद्दोषविरहात्; तत्र सम्बन्धघटकस्वपदेन
तत्तद्द्वयज्ञानमेव स्थूलविशेषेण धर्तुं शक्यतया कलसत्त्वादिपक्षक-
जातित्वाभावसाधनदशायां स्वपदेन घटत्वादीनामेव धारणात् स्वरूपा-
सिद्धिदोषनिरासस्य शक्यत्वात् । सम्बन्धघटकं व्याप्यत्वञ्च तत्तद्द्वयज्ञा-
त्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं अभावश्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताको ग्राह्यः । अन्यथा संयोगसम्बन्धेन घटत्वगततद्द्वयज्ञित्वाव-

च्छिन्नाभाववति घटे वर्त्तमानत्वात् कलसत्वे घटत्वव्याप्यत्वस्य अभावेन स्वरूपासिद्धितादवस्थ्यात् प्रकृतसम्बन्धनिवेशे च समवायेन घटत्वव्यक्त्यभावस्य घटे असत्तया तद्वति घटत्वाधिकरणातिरिक्ते च कलसत्वस्यावृत्त्या नोक्तदोषः । अभाववत्त्वञ्च टेशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन अन्यथा घटत्वादिवृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्राभावस्यापि कालिकेन सम्बन्धेन घटादौ वर्त्तमानतया तन्निरूपितवृत्तितयाः कलसत्वादौ सत्त्वे न स्वरूपासिद्धावतारात् । स्वपक्षे तु घटत्वव्यक्त्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणं न घटः, किन्तु पटादिरेव तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतया सह तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्राभावस्य विशेषणताविशेषेण विरोधात्, घटे घटत्वव्यक्त्यधिकरणतायाः सत्त्वं न पटादौ च तस्या अभावेन तत्र च कलसत्वस्यावृत्तेः स्वभिन्नजातिसमनियतत्वरूपस्य बाधकस्य निराबाधतया सिद्धेन स्वरूपासिद्धिशङ्कापि । अत्र वृत्तित्वं स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं, तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वव्यक्त्यभाववति स्पन्दो कालिकेन सम्बन्धेन कलसत्वस्य वृत्त्या न स्वरूपासिद्धिः, नापि घटत्वव्यापकं पृथिवीत्वादौ घटत्वव्यक्त्यभाववन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमत्त्वात् व्यभिचारः, नापि च ङित्वप्रसिद्धिशङ्का । वृत्तित्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वसामान्याभावा वाच्यः । तन्निवेशरौतिरित्यं यथा — स्वरूपवृत्तिद्वयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिका या प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता स्वनिष्ठा तद्विन्नासती या अभावत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपिका या अभावनिष्ठावच्छेदकता तद्विन्नासती या अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपिका या अधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तद्विन्नासती या वृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

तन्निरूपकः अभावः । कलसत्वे तद्वद्वृत्तित्वविशिष्टघटत्वव्यक्ता-
भाववद्वृत्तित्वस्य तादृशसामान्याभावासिद्ध्या जातित्वबाधाभुप-
पत्तिकरणाय प्रथममनिरूपिकान्तम्, पृथिवीत्वादोनामपि जलवृत्तित्व-
विशिष्टघटत्वव्यक्ताभाववद्वृत्तित्वात् . व्याभचारवारणाय द्वितीय-
मनिरूपिकान्तम् । तथैव घटत्वव्यक्ताभावाधिकरणजलादिवृत्ति-
त्वाभाव' घटत्वव्यक्ताभावाधिकरणवृत्तित्वघटत्वाभयाभावादिक्रमोदाय
तद्दोषतादवस्थवारणाय तृतीयं चतुर्थञ्च अनिरूपिकान्तमुपादेयमेव ।
वस्तुतस्तु उभयत्वेन रूपेण व्यापकत्वव्याप्यत्वयोः संसर्गतामपेक्षया
व्यापकत्वे सति व्याप्यत्वस्य संसर्गत्वमेष लाघवादुपेयते, न च
उभयत्वपेक्षया तत्र कीदृशं लाघवम्, तत्रापि सति समस्याः सामाना-
धिकरण्यार्थकतया स्वव्यापकत्वसमानाधिकरणस्वव्याप्यत्वस्य पर्यवसाने
प्रत्ययादिति वाच्यम्, तत्र कल्पे सामानाधिकरण्यस्य प्रवेशेऽपि उभयत्व-
कल्पापेक्षया लाघवावकाशात् तथाहि उभयत्वं अपेक्षाबुद्धिविशेष-
विषयत्वं न तु द्वित्वसंख्येयं, "गुणादिनिर्गुणक्रिय" इति नियमेन
अभावरूपव्यापकत्वव्याप्यत्वयोस्तदसम्भवात्, न चायं अपेक्षाबुद्धिविशेषः
"अयमेकः अयमेकः" इत्याकारकः इदम्बावच्छिन्नविशेषतानिरूपितक-
त्वप्रकारताकम्बावच्छिन्नेदम्बावच्छिन्नविशेषतानिरूपितकत्वप्रकारता-
कत्वविशिष्टः, सामानाधिकरण्यन्तु समानाधिकरणवृत्तित्वमात्रमिति
सुस्पष्टमेव लाघवमितरपन्ने । न च उभयत्वस्य संख्यात्वमनङ्गीकुर्व्यता-
मपि एकविशिष्टापरत्वरूपत्वे स्वीकृते न किञ्चिद्गोरवमुभयत्वेन
सम्बन्धनिवेशेऽपि, परन्तु तत्कल्पे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेव
धेशिष्ट्यात् तुल्यतैवोभयोः पक्षयोरिति वाच्यं, घटत्वपटत्वाभयमित्यादि
प्रतीत्या विरुद्धयोरपि पदार्थयोरुभयत्वस्य विषयीकरणात् उभयत्व-
प्रतीतेः सर्वत्र तुल्यत्वाच्च तथा स्वीकर्त्तव्यमशक्यतया तादृशापेक्षा-
बुद्धिविशेषविषयतारूपस्य तस्याङ्गोकारादिति धेयम् । अथ तथा
निवेशे प्रतियोगितावच्छेदकभेदमन्तरेण अभावभेदस्यासम्भवात्
सामान्याभावरूपस्य सन्नित्तजातिव्याप्यत्वस्य सन्नित्तजातिव्यापकत्व-

सामानाधिकरणेन कस्यापि विलक्षणस्य साध्यितुंमग्नत्वेन स्वभिन्न-
 पृथिवीत्वादिव्याप्यघटत्वादिजातौ व्यभिचारो दुर्निवारतां धत्ते,
 पृथिवीत्वाधिकरणत्वाद्यन्तर्भावेण स्वभिन्नपृथिवीत्वादिजातिव्याप्यत्वे
 पृथिवीत्वादिजातिव्यापकत्वसामानाधिकरणस्य समन्वयेन घटत्वादावपि
 विशिष्टस्य वृत्तेरिति चेन्न अधिकरणयक्तिभेदेनापि अभावव्यक्तिभेदस्य
 जरोक्ततया पृथिवीत्वाधिकरणत्वादिवृत्तित्वाद्दृश्यापकत्वप्रमाना-
 धिकरणात्तादृशव्याप्यत्वरूपेण अभावव्यक्तिः पृथगेऽघटत्ववृत्तिशुद्ध-
 व्याप्यत्वरूपाभावव्यक्तिः, अत एव साध्यभाववदवृत्तित्वमिति व्याप्ति-
 प्रथमलक्षणे पूर्वनिवृत्तिभूमिः कपिसंयोगो एतद्वृत्तत्वादित्याद्यव्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकत्वेतावव्याप्तिमाशङ्क्य साध्यवद्विन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वा-
 मिति द्वितीयलक्षणमुपन्यस्य तन्निराकरणमुपनिषन् । अधिकरण-
 भेदेन अभावभेदानभुवपगमे एकस्यैव कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्य अभावस्य कपिसंयोगादिरूपसाध्यवद्विन्नगुणादौ
 हेतुमति वृत्तादौ च वर्त्तमानतया कपिसंयोगो एतद्वृत्तत्वादित्यादौ
 द्वितीयलक्षणस्याप्यव्याप्तिरेव प्रमज्जित । न च एवमपि अधिकरण-
 भेदेन अभावभेदः सुकरः सम्यादयितुं यावदधिकरणगतस्य तत्तद-
 भावस्य एको विद्यमानोऽपि विशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताया
 विलक्षणतया लक्षणे साध्यवद्विन्नसाध्याभावपदस्य साध्यवद्विन्ने साध्या-
 भाव इति साध्याद्येकसप्तमोपमासनिष्पन्नत्वेन साध्यवद्विन्नवृत्तित्व-
 विशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्नावेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपित-
 वृत्तित्वाभावरूपार्थलाभात् तादृशविशिष्टाधिकरणतया एतद्वृत्ता-
 दावसत्त्वेन निरुक्ताव्याप्तिपरोच्चारस्य सुकरत्वादिति वाच्यं, तथा सति
 साध्यवद्विन्नवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तित्वमित्येतावन्मात्रस्यैव सम्यक्त्वे
 तल्लक्षणे गुरुतरसाध्याभावांशप्रवेगस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति प्राचीननिबन्धे
 व्यक्तत्वात्, अत एव तत्र अधिकरणभेदेन अभावभेदाङ्गोच्चारसन्तरा
 नास्ति निस्तार इति चिन्तयम् ।

(सावशेषः)

चन्द्रालोके ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(पूर्वतोऽनुगतः ।)

(शिखरः—शोधकं टिप्पणसाधकान्वतीयः ।)

गङ्गातीरम् ।

शोभना—(साद्यथ्यं) तदो तदो,

सुभद्रा—तदो अदे क्त, पादाले कंवि महेसिं पेक्षित्तम शीरं
सम्भाविस खनित्तएण इन्दुं जाव उहदा दाव सो वि महेसी षषणा-
ग्निना तानं भस्मावसेमाणं किदवम् । तदो उज्ज्वारत्यं अद्यत्यन पुरिस
एकककमेण वल्लसावमोक्खे ककारणं गङ्गादेइं बहुसहस्रवस्साइं
हिमालषपाटान्ते तत्रो कदुअ विङ्ग, पादप्पसूदां गङ्गे देइं पुहिवीदले
आणिअ ताणं पूव्वपुरिसाणं व्वल्लमावमोक्षणं किदव्वं ।

शोभना—देइ ! शान्दग्निअणमाणसं वि एव्वं अचारणको-
वकलुषिदंत्ति सव्वं अदिमेत्तं दोसाअ ।

सुभद्रा—इञ्जे किं ण सुमरेसि खसुशरस्स मिअआवुत्तं ; ता
सव्वं अदिदस्स फलं ।

शोभना—देइ ! अदिगच्छेदि ज्ञाणसमंआ ; ता इध तित्थ-
मिज्जादले परिच्छेदादिअं द्वाविअ अत्रगाहेदु ।

सुभद्रा—ता गेह्हे मे पावारादिअं ; कइं ज्ञाणोअकरणाइं ।

शोभना—इमाणि क्खु, तानि ।

सुभद्रा—इला अवि आणासि कुदा दानो होवदी देइ ।

शोभना—देइ ! कइं ण आणासि सा क्खु, किदावगाहा इत्थ-
दले चिह्दि ।

सुभद्रा—(दृष्ट्वा) इच्छे पेक्ख पेक्ख कोणं क्खु, एमो महाभाओ कादरो विअ वापफणलं मुच्चन्दो मणोगदं सो प्राणलं मोहधूमेष प्पभाभिअ अस्सिं गङ्गासल्लिनं दुक्खभारदूच्चहं सरोरं विहादुं अहि यादि ।

शोभना—किं त्ति आङ्गादुअ इदा तदो पेक्खिअ विलम्बदि भोदो ।

सुभद्रा—विवस्साह आस्सअपपाणेण क्वत्तिआणं जारिसो पुण-
सच्चओ होटि ण तथा गङ्गाङ्गणिन अग्गेण केण वि जग्गेण तवमा
वा ; ता तुमं चिट्ठ, अहं ज्जेव णं अनुमरंमि ।

शोभना—नज्जाविदस्सि भववदोए : (दृष्ट्वा) इध ज्जेव सो
महाणुभाओ आअच्छटि ।

सुभद्रा—ता एहि एअन्दे भविअ पेक्खइ (इत्ये कान्ते स्थिते)
(ततः प्रविशति माश्वे राजा)

राजा—(दृष्ट्वा निःश्वस्य)

उत्तोष्णीः कति भूभृदणं अनदोयाः माटो नीवृत्तः

शक्राद्यष्टदिगाश्वराः कति गत्वा गताः कति क्ष्माभृतः ।

हा तेस्वरपि ताडितो हतविधि ! अस्तेऽपराधः कृतो

येन क्रोडनवहिधाय नितरां संक्रोडसे मां चिरात् ॥

कष्टं भोः कष्टम्, एवं पराभवदुःखप्रकर्षणानुदिनमतिचोयमाण-
कलेवरः कथमपि नाधुना जीवितुमुत्सहे । स्वभुजोपार्जितयशः-
सूर्यदौषितिप्रदोमानां क्षत्रियाणां जीवनान्येव श्लाघनोयानोति
शास्त्रशारा आमनन्ति । अन्यथा वीरसमरहीमानलवलीनामिव
वसुन्धराभारभूतानामिव मादृशानामधन्यानां जोवनेन क उपयोगः
सम्भविता । मया खलु मार्जारभोतमूषिकवत् शत्रुभिथा प्रति-
कर्मसकत्रियेण सा समग्रंन मता भीतभीतेन सुरङ्गादारेणापमृतं न
नामावागोक्षितं केवलमात्मत्राणाय ; धिङ्मां कापुरुषं क्षत्रियकुलपांशु-

लम् । ततश्च यदा दक्षवक्रशिशुपालजरासन्धादीन्
 विहेषिणो भूमिपादान् धार्तराष्ट्रांश्च साहाय्यप्रार्थनया शरणापन्न-
 गच्छाम्, तदा तेरपि बलवत्प्रतिपक्षनयेन वा कौतुकेन वा निर्भर्त्सित
 आसम् । तत् क्वाधुना गच्छामि, किं करोमि, को नः शरणं भवि-
 स्यति । (सबाध्यं) हा जनक ! कथमेतावते कुलपांशुस्त्राय मे
 पुत्रत्वेनाङ्गीकृत्य राज्यभारं समर्पितवान् । सर्वथा हता मे मनोरथा
 नष्टाश्च जीवितागाः । (अग्रतो दृष्ट्वा) तदस्मिन्नेव गङ्गास्रोतसि
 निक्षिप्यात्मानं प्राणांश्चक्ष्यामि । (जानुनो पातयित्वा) भगवति
 भागोरथि ! क्षमतां मे पापकलुषितात्मनां निमज्जनापराधम् ।
 उर्ध्वशि ! देवि ! प्रियतमे ! जन्मान्तरेऽप्यविच्छेदसौहृद्या भवेति
 चिरात्कृतज्ञोऽयं जनोऽनुष्टब्धताम् । (विचिन्त्य) अथवा का नाम
 त्वत्सङ्गमसुखागा, यतः खलु नरकमेवात्मघतिनां भवत्यसूर्यम्यश्यं
 नाम तत् कथं देवभोग्यया तया सह मे मिलनम् । (आकाशे)
 अथि भो मदनुगताः प्रधानपुरुषाः ! एवममतिविदितारं कापुरुषं
 राजानमिव मन्यमाना हताः स्थ वद्विताः स्थ । (बन्धनमुन्मोचयन्)
 प्रिये ! गच्छ बलवन्तं कृष्णमन्यंवा कसपि महाभागम्, अहो
 पात्किः !!! अधुना व्यर्थकामस्य मे जीवनं विह्वल्यतम् । (गङ्गाया
 मवतरति) तदिदानीमात्मानं निक्षिपामि । (महसा परावृत्त्य)
 प्रिये ! त्वामपहाय नोत्सहते पदं प्रयातुम् । (दृष्ट्वा) अशुमुखि !
 कथं त्वमप्येवं कातरामि ? किं करोमि हतांगस्य मरणमृते नान्यथा
 गतिः । तद्गच्छ । (प्राञ्जलिः) देवि ! रविकुलदेवते !
 भागोरथि ;

आजीवनं तव पदाब्जमेवकोऽहं

संसारदुःखजडितः कृतवांश्च यत् यत् ।

तत्तत् क्षमस्व मरणाय कृतीत्यमस्य

देवि ! त्वदीयमलिले विमले ममेह ॥

सुभद्रा—(ससम्भ्रमं) तुवर तुवर अन्नं क्व, महाराधो असरणो भविष्य अस्मिंज्जोव भाइरहोसलिले अण्याणं गच्छेदि विसज्जेदुं ।

शोभना—(अयसरोभूय) महाभाष्य । इधं असरणसरणा अज्जाणं महादेइ कधेदि “इमादो दुब्बवसिदादो निब्बत्तेहि”ति ।

राजा—(दृष्ट्वा) हा धिक् कष्टं स्त्रियोऽपि परिपन्थिन्यः (विचिन्त्वा) अथवा स्वभावकरुणमय्यस्ता यत् किञ्चिदस्मान् व्याहरन्ति तस्मादृशानामनभिमतमेव । (जलावरणमभिनीय) अहो मरणं नाम यथा सुखाय न तथा मादृशानां दुःखाय सम्पद्यते । तथाहि—

मानं सुखं सुकृतमभुटयं विलासं
यत्राप्युवन्ति धनिनो बलशालिनो वा
न्याय्यस्य नास्ति गुरुता खलु, तत्र देशे—
मृत्युः सुखः परपदानतमानहृत्तेः ॥

तदन्तःसलिलं प्रविश्यात्मानमुत्स्रजामि । (पराहृत्य) देवि उर्व्यसि !! (दीर्घं निश्रस्य)

धैर्यं धत्स्व मनोऽद्विवत् स्थितिमतिप्रज्ञे !

[विनश्याचिरान्—

मृत्योर्मागं मधः पदे ! प्रसरतं दृष्टे ! त्वमन्धोभव ।
संस्तम्भं भव बाहुयुग्म ! वधिरा जायस्व सम्यक् श्रुते !
पाप ! प्रस्फुर, धर्म ! लुम्प, मरणाञ्जिथे हि मां रौरव !

(जलावतरणं नाटयति)

सुभद्रा—(उपगम्य पृष्ठे हस्तं निधाय च) वक्क ! एवमं साहसं मा करेहि, अहं दे गदी सरणं अ भविस्सं ति पडिआणामि । (शोभनां प्रति) इज्जे सोइत्थे ! किं पेक्खसि महाभाष्यं वारेहि थं ।

राजा—(परावृत्त्य निर्वर्ण्य च) भोः किमेतत्

किं कैलासपुरं वराभयकरा हित्वावतोर्णाञ्जिका

किं वाञ्छत्कुलदेवता किमु रमा किं भारता किं शची ।

मां मृत्युव्यवसायिनं परिभवात्त्रिर्वेददग्धाशयं

त्वातुं का त्वमुपागतासि विपदो विश्वासभङ्गाश्रयः ॥

शोभना—महाभाग ! एसा क्लृप्तज्ञानं देह इध भयदो
सभयणं कन्दणसदं सुनिष गङ्गासलिले अप्याणं निगज्जन्दं च
पेक्खिष कारुणिअदाए रक्खदि ।

राजा—मातः ! स्त्रीकुलभकोमलया वाक्परम्यरया यत्
किञ्चिदधुना व्याहरति भवती तदस्मादृशेषु बलवत्प्रतिपक्षेषु
सदूरपराहतमेव ।

शोभना—अह ! णटं मित्याजप्पिटं, जटां पाण्डवकुलचङ्गामणि-
धनञ्जयप्पिआ सुभहा सरणागदस्स अभयं देहअ ण उण हटप्पडिआ
होदि ।

राजा—(साद्यर्थ्यं स्वगतं) अये ! किमियं देवी सव्यसाचिप्रिया ;
सत्यमेवैतत् योग्यां योग्येन योजयेद्विधिरिति ।

नदीं समुद्रेण घर्णेन विद्युत्

रात्रिः शशाङ्केन गुणैर्न शान्तिः ।

छाया दिनेशेन दिनेन सस्या

यथा तथैयं च धनञ्जयेन ॥

शोभना—अज्ज तह वि किं चिन्तेदि ।

राजा—(प्रकाशं) भद्रे ! सत्यमियमेव यदि सा सव्यसाचिप्रिया
तदा विभेमि अस्याः ।

शोभना—कहं नाम ।

राजा—अज्ञाङ्गिभावेन ते हि पाण्डवाः शत्रव एव !

शोभना—अध को मा भयदा प्रदिवक्खो ।

राजा—स हि हारकानाथो भगवान् वासुदेवः । अत्रमहती
वार्ता विद्यते ।

शोभना—अज्ज ! एसा वि देह से सोदरा जं षाम इध अङ्को
करेदि तं स'ट्ठावेदुं जीअणं वि पण'इस्सदि ।

सुभद्रा—हञ्जे ! पुण' वि एव्वं वट मादा ष कटावि वच्छं
सहुल्लमुहे निवाटेदि ।

राजा—(स्वगतं) यथान्निभोता मुग्धा अभ्यङ्गिगलभाः पतन्ति,
तथाहमपि कृष्णभयाद् जगत्परिभ्रम्य कृष्णस्वसारमाश्रयामि ;
तद्वचमि च विश्वसिमि । (विचिन्त्य) अथवा राजनीतिर्नाम
दुरवगाहा ।

तातं हन्ति सुतः पितापि तनयं स्वामो स्त्रियं स्त्री पतिं
शङ्का यत्र पदे पदे प्रियजनान्मानो विनाशं गतः ।
सुच्यथोत्थमृशसृजां प्रवदति स्रोतस्त्रतो च क्षणा-
द्विश्वानः किमु तत्र नातिविषमे कर्त्तुं मया शक्यते ॥
(प्रकाशं) भद्रे ! उच्यतां मदीयवचनेन ; को नाम जलधि-
मुत्तिर्त्तीः प्रवमपहाय शिन्नामवलम्बते ।

शोभना—कहं एव्वं आमङ्गदि भवम् ।

सुभद्रा—हञ्जे, एव्वं वट पटितणअधण्णसाक्खिअं कदुअ सवेमि
पाण्डवकुलबह्म मिच्छावाआणनविबसं पदारदि ।

राजा—(श्रुत्वा सविस्मयं स्वगतं)

क्षात्रं ज्योतिर्मूर्त्तमेषा ज्वलन्ती

दिव्या धारा स्नेहगङ्गाधिदेव्याः ।

ज्योत्स्ना मूर्त्ता पूर्णचन्द्रस्य पुण्या

शान्तिः कीर्त्तिर्नीतिराशियमेका ॥

(प्रकाशं) नातःपरं किमपि मे वक्तव्यमस्ति : यद्येवं तत् क्ष
मया गन्तव्यमादिगतुं भवति !

सुभद्रा—अभयं, अभयं मरणागदस्य ; जड एव गोवणिकं ता कषेहि किं दे मह भदुषो भयं त्ति ।

राजा—मातः । मातरि सन्तानस्य न किमपि गोप्यमस्ति, श्रूयताम् ।

सुभद्रा—अवहिदस्मि ।

राजा—अहमस्मि दण्डिनामावन्तापतिः । माऽहं कदाचिन्मृगयां गतः शपथस्तामस्वरूपां देवबालामूर्खगीं लब्धवान् । तदवगम्य भगवान् यदुत्रैः कृष्णो मदधिकृतकाननान्तःपामा प्रोटकोपं समेति वाञ्छति ।

सुभद्रा—(स्वगतं) अह्महे इयं ज्वेव मा देप्रस्य पुरुरवसो पत्नो एरिसीं अयत्यां गदा ?

(प्रकाशं) भयवदि ! गमो दे ।

राजा—अयं तद्गयाङ्गुमण्डलं पर्यटाभि ; क्रमेण च दन्ववत्-शिशुपालजरासन्धप्रभृतिभिर्भूमिपालैः प्रत्याख्यातः सुद्विदानीम-गरणो भूत्वास्मिन् भागोरथोनिर्गमनसन्निधे दुर्बहमामान परियक्तु-मागतः । अस्मिन्नेवावसरे आश्रवातमहातन्त्रयादन्नाङ्गात्या निधा-रितश्चास्मि । अपुना तु भवत्यान्वत्तस्यापि मे दृष्टं तच्छान्तमपि चेत् न धैर्यमवलम्बते ।

शोभना—महाराज ! देहवशेण दानीं धीरो चाहि मा अतु, दे उण विंसङ्गा भवे त्ति आसंसेमि ।

राजा—भद्रे ! क मे धैर्यं पराभवदुःखोद्दिग्नस्य । तथाहि यस्य—

चित्तं महच्चति प्रयाति विलयं बुद्धिर्बलं नश्यति
यात्यस्तं किल राजनोतिहृदयस्याशाधिनाशस्तथा ।
दुःखं भाति सुखं त्रिलुप्यति चिराच्चित्रं सपत्न्यायतं
शोकाग्निहृदयं दहत्यतितरामहे गधुमायितः ॥

सुभद्रा—वच्छ ! मा दुक्त्वावेहि भग्यविवक्ष्ये विज्जाए पौरुसेण
ण किम्मि काट्ठं अरिहट्ठि अणो । (शोभनां प्रति) वच्छे !
सोहणे ! तुमं णं महाराअं एणां अ घाट्ठपीं प्पच्छाअसोदत्तदले
कक्खमूले सोदलोवअरेण परिअरेहि ।

शोभना—जं देह ! आणवेदि । (राजानं प्रति) इदो इदो
महाराअो ।

(शोभनया सह साक्षां राजा प्रस्थितः ।)

सुभद्रा—का दानो इध चिट्ठिदि ।

प्रतीहारो—(प्रविश्य) भट्टिनि ! किं आणवेदि ।

सुभद्रा—अज्जउत्तं (इत्यर्होक्ते स्वगतं) अहवा अहं ज्जव
उवगच्छेमि । (प्रकाशं) मावडाणा भविम चिट्ठ ।

प्रतीहारो—जं आणवेदि भट्टिणि ! (प्रस्थिता पुनः प्रविश्य)
एसो महाभागो मज्झमपाण्णो स पागच्छे दि । (प्रस्थिता)

सुभद्रा—कुंदो सो कुंदो सो ।

धनञ्जयः—(प्रविश्य) प्रिये ! अलं मश्रमेण ; अय रहमागतः ।

सुभद्रा—(सलज्जं तिष्ठति)

धनञ्जयः—प्रिये ! किमिदं श्रुतम् ; त्वया तत्रभवतेऽवन्ती
नायायाऽयो दत्त इति । तद्वितथमवितथं वा ।

सुभद्रा—सच्चं क्व, एदं ।

धनञ्जयः—अपि त्वं न जानामि स यदुर्वीरो महाभाग ; केगवो
नः सहाय इति येन च वयं देवो मानुषीञ्च विरदपुत्तत्तमनायासेन
समर्थाः ।

सुभद्रा—मब्बं आणामि ।

(क्रमशः)

भारतीदशकम् ।

(लेखकः—सायुष्यदाचार्यः श्रीहेमन्द्बन्ध्याकरवतीर्थः ।)

(१)

वेदानामिह या प्रसूतिरपि तद्वेदस्वरूपा भृशं
या वीणानिनदैः समस्तजगतां सुप्तिं हरेत्तत्क्षणात् ।
विद्या कल्पलतामभीष्टफलदां संशुद्धसत्त्वात्मिकां
शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(२)

यस्याः श्रीचरणारविन्दयुगलं नत्वा लुठन्मस्तके-
र्दंवेस्तज्जपरागरञ्जितकचेर्त्तानामृतं प्रार्थयते ।
या ब्रह्मास्यसरोजमध्ववसतिर्नारायणस्य प्रिया,
शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(३)

या कोटोन्दुकरप्रताननिविडु-स्त्रिधोऽञ्जल-श्वेतभा ।
भक्तानां हृदि सञ्चिताभ्यतिमिरं निर्भूलयेद्वोक्षणात् ।
यस्य ज्ञानहृगोः कटाक्षवगतो विश्वं हि देदोप्यते,
शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम्

(४)

नीलाम्बोजदलोपमाक्षिसुभगं भालस्यविन्दूकृत-
सिन्दूरारुणकान्तिपातवशतो व्याकोषवक्त्राब्जम् ।
या धत्तेऽम्बरमध्ववर्तिरत्रिवदुभास्वत्किरोटीऽञ्जलं,
शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(५)

यस्याः शीचरणाञ्चिपोतमतुलं प्राहृष्ट विद्यार्थिनः
 स्यर्विज्ञानमहापयोधिसलिलानुत्तीर्य पारं गताः ।
 शश्वत्सुस्थिरयौवनां मृगमदामोदेर्दिशः प्राविनीं
 शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(६)

या विहृद्दृढदयाम्बुजातनिकरे मध्याह्नसूर्यायते,
 मूर्खाणां जड़तासुचोरगहने सुंदोसदावायते ।
 भक्तोभ्यः सुमतिप्रदान-विषये या कल्पवृक्षायते,
 शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(७)

यत्पादाम्बुजचुम्बनाभिनिरतान् दृष्ट्वा कचान् चातक-
 वृन्दं मत्तमहो सनोरजलदभ्रान्तरा भृशं धावति ।
 मुक्ताहारविभूषितस्तनभरैरानभ्रवत्तःस्यलो
 शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(८)

याऽस्ते शुभ्रसरोरुहासनवरे खेलम्परालोकुले,
 हास्यैर्ष्विष्विकाशिनी त्रिजगतामानन्दभूः पावनी ।
 या विद्या-विभवैः कवित्वप्रतिभा-सुखैः सतान् मण्डयेत्,
 शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(९)

या शक्तिर्मनसोऽपि नैव विषयो बुद्धिः स्मृतिश्च स्वयं,
 वाग्-रूपापि च वागतोतप्रकृतिर्नित्याप्यनित्या च या ।

देवानामपि देवतां मतिमतां हृत्-कुञ्जसञ्चारिणीं
शब्दब्रह्ममयीं भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

(१०)

या "हेमेन्द्र"मनस्तङ्गागविलसत्प्रेमावदाताम्बुजे
विहृदभृङ्गरतं निवेश्य चरणाभोजं कृण्वन्मुरम् ।
नित्यं वादयते कलाकुशलिनी सदुभाववीणामहो,
शब्दब्रह्ममयो भजामि सततं तां मातरं भारतीम् ॥

कायस्थजातितत्त्वम् ।

(संस्कृतो—श्रीगौपतिरायचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थे ।)

श्रीभूपतिरायचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थेय ।

पाठकमहाभागाः ! अथ भवतां समोपे विचारार्थं किमपि वस्तु
समुपस्थाप्यते, भवन्तः सदयमत्रत्यगुणदोषविचारं विधाय तत्सूचन-
मस्माकं प्रदास्यन्तीत्येवाभ्याः प्रवृत्तेरुद्देश्यं, नान्यत् इति सप्रश्रयं
विज्ञाप्यते । तदत्र सकरणं कञ्चन कालमेतदर्थं भवन्तः क्षपयन्ति
चेत् कृतार्था भविष्यामः—

जातितत्त्वनिर्णयप्रकारः—

कस्याश्चन जातेः प्रकृततत्त्वनिर्णये कस्याश्चन जातेरुत्कर्षापकर्ष-
निर्णये वा कर्त्तव्ये अधस्तनास्त्रिविधा एव उपाया अवलम्बनीयाः—
यथा—(१) तस्याः जातेः यथार्थशास्त्रनिर्दिष्टसृष्टिपर्यालोचनम् (२)
शास्त्रनिर्दिष्टवृत्तिनिर्धारणम्, पुरुषपरस्परगताचारव्यवहारादि-
सामाजिकमर्थ्यादापर्यवेक्षणश्चेति ।

(१) आदौ तावत् चतुर्णां वर्णानामुत्पत्तिविचारे भगवान्
मानुः स्वसंहितायां प्रथमाध्याये एकत्रिंशत्श्लोकमाह यथा—

“लोकानान्तु विष्टद्यथं मुखवाङ्मरुपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् ॥” इति ।

गरुडपुराणे चतुर्थाध्याये पञ्चत्रिंशत्श्लोकादुपलभ्यते यथा—

“आस्याद् वै ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः ।

ऊरुभ्यान्तु विगः सृष्टाः, शूद्रः पद्भ्यामजायत ॥” इति ।

पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे तृतीयाध्याये पद्मयोनिर्ब्रह्मणो नवविधमृष्टि-
प्रकारस्तत्पौर्वापर्यञ्च सविशेषं वर्णिते । तत्र मानुषमृष्टिः सप्तमी,
तद्विष्टतिर्यथा—तृतीयाध्याये सप्तविंगत्यधिकशततमश्लोकात् एकत्रिंश-
दधिकशततमपर्यन्तश्लोकेषु “पुलस्त्य उवाच—सत्त्वाभिध्यायिन पूर्यं
सिसृ चोर्ब्रह्मणः प्रजाः । प्रजायन्त कुरुश्रेष्ठ ! सत्त्वोद्भक्ता मुखात्
प्रजाः ॥ वचसो रजसोद्भक्तास्तथान्या ब्रह्मणोऽभवन् । रजसस्तमसश्चैव
समुद्भक्तास्तथोदतः ॥ पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा ससजं कुरुसत्तम । तमः
प्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः
शूद्राश्च नृपसत्तम ! पदोऽवचःस्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ॥
यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार ह । चातुर्वर्ण्यं महाराज यज्ञ-
साधनमुत्तमम् ॥” इति ।

चतुर्णां वर्णानां धर्मकर्मादिकमधिकृत्य तस्मिन्नेवाध्याये डात्रिंश-
दधिकशततमश्लोकादारभ्य द्विषष्ट्यधिकशततमश्लोकपर्यन्तपर्या-
लोचनया यादृशानि वस्तूनि प्रतिभान्ति, तत्समाप्तौ यथा—“यज्ञेन
देवतानां परितोषात् वृष्टिर्भवति, ततश्च मानवानां परिदृष्टिर्भवति,
साधवस्तदर्थमेव नियतकल्याणसाधकान् यज्ञाननुतिष्ठन्ति, तेन च
समुपायेन मानुषजन्मत एव स्वर्गापवर्गलाभे क्षमन्ते ।

ब्रह्मणा समुत्पादितास्तत्वार एव वर्णाः प्रथमतः निरवशेषं
सदाचारनिरताः सर्वबाधाशून्याः स्वच्छन्दविहारिणः शुद्धान्तः-

करणाः शुद्धधर्मानुष्ठानपरायणाद्यासन् । तथात्वेन च अनायासमेव ब्रह्मपदं लब्धुमलमभवन् । किन्तु पशुस्तत्र क्रमेण कालप्रभावतः तनहेतुभूतकामक्रोधलोभमोहादिप्रसूतमधर्माजीजमुत्तमभूत् । राग-द्वेषादिसमाक्रमणेन च तासां प्रजानां स्वभावसिद्धाः सिद्धयः क्षीणात् क्षीणतरं भावं दरीतुमारभन्त, पापतापसुखदुःखप्रभृतोनां अनभिभवनीयस्यैव पराभूतास्ताः क्रमेण वृत्तदुर्गपर्यंतदुर्गप्रभृतोनां समाश्रयणेन ग्रामनगरादिस्थाप्रनया तेषु तेषु गृहादिनिर्माणेन च शीतातपादिक्लेशनिवारणाय प्राक्रामन्त । जीविकार्थञ्च नानाविधानुपायाननुशीलयन्तः विविधकर्मप्रकारानाविद्यकः । तदीयचेष्टावलेन क्रमात् धान्ययवगोधूममाषतिलादीनि शस्यानि ग्राम्या पारस्यकाश्च नानाविधा ओषधयः पृथिव्यां वृद्धिमगमन् । तदा प्रजापतिना वर्णानामाश्रमनिचयानाञ्च गुणं स्थानञ्च विशेषतो विचार्य धर्माधर्मौ लोकान्तरावस्थितिस्थानानि च सुव्यवस्थापितान्यभूवन् । वर्णायमाचारमधिकृत्य प्रवर्त्तमानानां ततो निवर्त्तमानानाञ्च कृते यथाक्रमं स्वर्गनरकादिव्यवस्थापि तेन तदानो-मुपपादिता । इति ।

अथ ब्रह्मणो मानसप्रजासृष्टिप्रकरणे कायस्थजातिसमुत्पत्तिः श्रूयते । तद्यथा—तस्यैवाध्यायस्य चतुःषष्ट्यधिकगततमश्लोके—ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसाः प्रजाः । तच्छरीरसमुत्पत्तेः कायस्थैः करणैः सह ॥ क्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥” इति ।

(क्रमशः)

श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीतम् ।

चन्दनकुङ्कुमपद्मचयैरनुलिम्पति कापि तदङ्गं,
 उरसि दधति तयोरथ कापि कुसुमगुणमनिकतनङ्गम् ।
 वादयते बहुविधमपि वाद्यं काचन कर्णविनोदम्
 नृत्यति कापि च शिष्यविशेषविद्विडितमानसमोदम् ॥
 भाषितमिति जयनारायणकविनाकलयत शुभगानम् ।
 भक्तजनाः सततं कविनरपतिमानसतोषनिदानम् ॥

अत्रान्तरे तद्विपिनप्रवासिन-
 स्तापोधना लोचनवारिवर्षिणः ।
 सभक्तिभावेन तनूरुहाञ्चिता
 वभाषिरे तौ जगदोश्वराविति ।

(तैयोऽतान्मालकाषरागेण गीयते ।)

द्विभुवनद्वैत्यनिरासे सततं सकरुणचित्तौ मोहमहा-
 र्न्वपतितान् दीनान् शरणविहीनान् ।
 पापवारणवारणे घोराङ्कुशपदकमलौ
 पापिजनाग्रविगण्डान् विपथगकरणाधीनान् ।
 तारयतं भवसिन्धोर्वारयतं कलिकलुषात् कुरुतं
 पितरौ कृपया विषयवासविषयालुः ॥ ध्रुवम् ॥
 मानापथदिकलानां जगतोनाञ्च भवन्ती सदयनमुप-

देष्टारौ श्रुतमिदमागमसूक्तम् ।

तत् किं नो दिशतोऽस्मान् प्रति कापथमथयानान्
 कलुषकण्टकदलितान् मृषयत इति सदयुक्तम् ॥

काचन गतिरिह नास्ते मायानिगडुविभङ्गी
युवयोः पदशरणमृते निगमोदितमिति तत्त्वम् ।
अस्मान् यदि गतिहोनान् नो कृपयथ इह न तदा
केरपि घोषयितव्यं भवतोरगतिगतित्वम् ॥
कृतपदयुगनतिना जयनारायणकविना
कविकुलमुदे भणितं गीतं कुरुतां सुमतिम् ।
अचनमहोपतितनयाचरणसराजं भजतां श्रमयतु
भवभयनिचयं सततं हरतु च कुमतिम् ॥

इति सुतौ तौ वनचोरिभिस्ते-
मनोऽनुकूलं वरमेव दत्त्वा ।
एभ्यो महाविष्णयभागतभ्य-
स्तितोदधाते शुभदौ जगत्याः ॥

आसोद्व्रह्मकुलोद्भूतः शिवो नाम महामतिः ।
तस्माज्जातो रामनाथस्ततः कौच इति स्मृतः ॥
ततः शम्भुः समाजज्ञे सञ्जातश्च नतः प ३ ।
अजायत ततो रामस्तत्सुतो वामनाऽभवत् ॥
कंसारिर्वामनाज्जातः श्रीधरश्च ततोऽभवत् ।
यदुनाथस्ततो जज्ञे पाठकख्यातिप्रोशिवान् ॥
को (गो) पोकान्तस्तस्य पुत्रो रामकृष्णश्च तत्सुतः ।
राजेन्द्रस्तनयस्तस्य विष्णुदेवस्तताऽभवत् ॥
दुलालश्चापि कन्दर्पो विष्णुदेवसुताबुभौ ।
कन्दर्पोत् कृष्णचन्द्रोऽभूत्तथा गोकुलचन्द्रकः ।
अभवत् कृष्णचन्द्रस्य जयनारायणः सुतः ।
अजायत सुतस्तस्य कालोशङ्करसंज्ञकः ।
सुप्रज्ञाविषयानुरूपपरचितं क्षेमङ्कवं यन्मया,
सद्भक्ताय जयादिना द्विजनुषा नारायणेनाविरात् ।

क्रूराकारणदुर्दिवादघटनां पर्य्येतां शङ्करी-
सङ्गीतं तदिदं सतां वितनुतां संश्रुत्वतां प्रीतताम् ।

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते रासवर्षणं नाम द्वादशः सर्गः ।

शाक्रे नागनिशिगणैलवदने पुस्तं व्यलेखीदितं,
राधामीहनसेनकः पदयुगं काल्या विभाव्यानिगम् ।
सन्निव्रान्वयजस्य शम्भ्रयशसा संप्राप्तवाबुधने-
नित्यं देवपुरोजभाज इह हि श्रीकालिदासस्य च ।
अर्थी याचकलालसानुफलदस्यामोददं सद्दियो,
दीनार्थव्रजदानलम्बयशसो दीनः समन्नाधनः ।
सत्सङ्गानगुणव्रजस्य गुणिनः शास्त्रव्रजवाहिणः,
संश्रुत्ये त्यधुनासहिष्ण रणभाक् श्रीकालिदासस्य च ।
भीमा भीमास्यमालाखिलवलदलना कालभीलदलश्रीः
माया जेता जयाशाशशिरुचिशुचिता हावभावप्रवहा ।
श्यामा वामा समाजी ज्वलदलकलनाकालकौनदलश्रीः
पायादो रुचिदयाद्रां शुचियारुचिता देवदेवस्य वहा ॥ *

समाप्तम् ।

* एवः श्राकः पदपञ्चमः ।

शमामृतम्

(लेखकः—श्रीऽपेन्द्रनोदनकाव्यतीर्थः ।)

(१)

दिनानि दण्डा इव यान्ति संचयं,
पक्षश्च यामार्धं इव प्रलीयते ।
मासोच्चयो याम इवापचोयते
व्रजन्ति हा पक्षसमाः समाः चयम् ॥

(२)

आयुः पयोवद्बुद्धवत् क्षणस्थिरं
कलेवरश्चापि घटीव नश्वरम् ।
कालश्च मा रिर इवाखलोलुपः
समीपचर्यां लभते शनैः शनैः ॥

(३)

पलं पलं प्रत्यनया दिशा नरः,
क्रमेण मृत्योरतिशित्वमश्रुते ।
तथापि पापेषु रतिं प्रतिक्षिपन्
न जातु पुण्याध्वनि पादमोहते ॥

(४)

निधेहि धीमन् विहिते पदद्वयां
विनिन्दितं वक्त्रं नि मास्तु ते रतिः ।
वंशानुरूपाचरणे धृतव्रतः,
सुकीर्त्तिभागेधि विधादृशासनात् ॥

(५)

ध्वान्ते मृहान्तर्मनसा विचिन्तिते
किं नास्ति साक्षो तव कोऽपि दुष्कृते ।

स वेद निःशेषमनुष्ठितं जने-
यऽनन्तनेत्रैर्जागदेतदीक्षते ॥

(६)

अलं तदित्यं विहितार्थहेतया
कृतार्थयात्मानमुदारकर्मणा ।
प्रशस्तकार्येण यदायुः क्षयो
न संक्षयः प्रत्युत वृद्धिरिव सा ॥

(७)

येषां प्रहृष्टाननकान्तिदृष्टये,
प्रेयानिवाभाति कृतान्तमङ्गमः ।
येषां सुखानां स्मरणेऽपि मानसं,
प्रसीदति प्रीणय तान् कुटुम्बिनः ॥

(८)

स्वयं सहित्वा भृशमाहितव्यथा-
मगाचरं लोकदृगां धिलुम्पतः ।
न तावदेतैः प्रियदुःखविक्रवे-
खक्षुर्जलं वीक्ष्य तवानुशोच्यताम्

(९)

कामप्रवृत्तिः सहसा बलोर्यसी,
न ते पटं कारयतां कदम्बानि ।
सतामतः सङ्गमनेन मानसे,
कामावतारं प्रतिहन्धि बन्धुरे ॥

(१०)

वृद्धोत्तिरुत्तविजल्पितानि,
कृतं तदेतैरिति मावमंस्थाः

यविष्ठतस्कन्धमदूरदर्शिनो

वृद्धाः प्रपश्यन्ति सुदौर्घदर्शनाः ॥

“भट्टिकाव्यं तस्य रचयिता च”

(लेखकः—श्रीनगेंद्रनाथसिद्धान्तरत्नः)

विषयविचारचतुरैः परिषद्भुरन्धरेर्निर्घृष्ट एव गूढविषयो विवेचितः प्रबन्धबन्धस्य विविधबुधजनबोधमत्तोषविधानाय । तथाच अशेषकलाममालोचनालोभनीयो लोकनलामभूतः सुललितो विषयो “भट्टिकाव्यं तस्य रचयिता च इति ।” तत्र तावत् प्रादावेव प्राटिमं वस्तु कवेर्नामितिहामादिकं निरूपणोयमिति प्रस्तावे अप्रस्तुतेतिहासादिप्रस्तावानां वस्तुत एवास्माकं वस्तुभ्रमो भविष्यतीति विभ्रान्ता इव यथाकथञ्चित् प्रस्तुतः ।

अपूर्वप्रज्ञाप्रतिभोद्गामितैः पूर्वसूरिभिरपि काव्यस्यास्य कविः “भट्टिः” “भर्तृहरि”र्ष्या इत्यादिविकल्पनाजल्पनेन स्वल्पमेव समाकलितम् आकलनोयमिति विमर्शैरिव विगतहर्षभूवे । विशेषविधिविधानविबुधानाम् विगताज्ञानान्धकारनिकरानाम् आकराणामिव शास्त्रसागराणाम् अशेषकलाममालोचनेन लोलया एव खण्डितमतवाटानां मङ्गिनायजयमङ्गलभरतमङ्गिकानामपि काव्यस्यास्य टीकाकृततां विदामपि मतानैक्यमिति मतिहोना वयं कुत्र वर्त्स्वामः । ते च विदितसाहित्यादिशास्त्राः सदावारसुखरोक्तदिग्धिभागा मतवादखण्डनेन विगाह्यमानशास्त्रपारावाराः जयमङ्गलमन्त्रिणाद्यादयो भट्टिकाव्यस्य कविः भट्टिनामिति पक्षं समोक्षमाचया दृष्ट्या समोक्षन्ते । तथाच जयमङ्गलः “श्रीश्रीरामिस्तुतुः भट्टिनामा कविः रामकथाश्रयं महावाच्यं चकार ।” इति परिसमाप्तावपि “इति

श्रीश्यामिन्सुनोर्भट्टमहाब्राह्मणस्य कृतौ" इत्यादि । टीकाकृतामयनो-
र्मङ्गिनाथोऽपि" तत्रभवान् भट्टिनामा कवि" इत्यादि । भारतीवर-
पुत्रस्य भारतकवेर्भरतमङ्गिकस्य भारती पुनः "भर्तृहरिर्नाम कविः
श्रीरामकथाद्वयं महाकाव्यं चकार" इत्यादि । अनाकरमिदं
वाक्यमिति काव्यटीकाप्रवीणस्य वयःप्राचीनस्य न जयमङ्गलस्य मतमेव
आपाततोऽनुमातुम् अनुमोदयामः । तत्र च काव्यानां कमनीयं
कवितात्कर्षकारि साकरम् आलङ्कारिकवचनमपि कारणत्वेन
आकारयामः । यथा "कवेर्दत्तस्य वा नाम्ना" इत्यादि । समुपस्थितायां
विधिव्यवस्थितव्यवस्थायां कथं तस्य अनवस्थितिमेव स्थितिस्थापकत्वे
परिकल्पयामः । विधिविधानं यत्नेन पालयितव्यमिति क्लृप्तमेव
समाकलितमुदाहरणम् कवेर्नाम्ना इदं काव्यमिति ।

काचकाचन.भिन्नमतयः केव न हावेव भर्तृहरिनामानौ आमनन्ति
प्रमाणाणां सर्व्वथा विरहेण तन्नास्माकम्:अङ्गीकर्त्तव्यम् । इति-
हासादिपथेन एवमेवास्माकं बुद्धिविषयः, यथा भुवो भर्ता एक
एव भर्तृहरिरिति ।

भर्तृहरिः एको भवतु, द्वौ वा भवताम्, का नो हानिः, तेनैव
विरचितमिदं काव्यं इत्यपरेषाम् अकारणे अप्रामाण्ये च प्रश्ने प्रश्न-
नतायांनिराकरणाय कारणान्तरम् अवश्यमेवाङ्गीकर्त्तव्यमिति तदेव
आकारयामः । तथा च भुवो भर्ता भर्तृहरिः कारणान्तरकान्तरान्तः
करणो राजकाव्ये उदासीनः सुखासीनः (पुनरीदासीन्वे श्रीदास-
परिपूर्वमेव कोषकाव्यद्वयं तूष्णं विरचयामासौ)। तच्च काव्यद्वयं शृङ्गार-
शतकम्, नीतिशतकम्, वैराग्यशतकम् । कोषकाव्यानामेतेषां
भट्टे च असमाश्रयभावत्वात् विभिन्नकालकलनोयत्वात् इतिगतपार्थ-
क्यदर्शनाच्च एक एव कर्त्ता एतेषाम् इत्येवं कथयितुं न पारयामः ।
कोषकाव्यद्वयस्य कर्त्ता भर्तृहरिः लोकलोचनकलामभूतस्य लोके
अतुलनीयस्य विक्रमादित्यस्य विक्रमादिगुणहोने विलासलासनेन

अथै पुनर्महाजनगणमनोहरणक्षमस्य महाकाव्यस्य कवयिता,
इत्यनयोरनायासेन वेधम्यदर्शनात् विवदमानानामपि सुखमिव
मीमांस्यम् । कवित्वशक्तिसमाराधितस्य कोषकाव्यस्य कवयितु-
रवशिष्टे अशेषसन्तापप्रन्नापानां संलाप इव ज्ञाकान्तरमपि उपसर्ज्यते
तथाच तत्कृते नीतिशतके ।

“यां चिन्तयामि मनसा मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जन्मं स जनोऽन्यरक्तः ।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिक् तच्च ताश्च मदनञ्च इमाश्च माश्च ॥”

मिदविचारचतुराणाम् चारुचोनाम् रुचिभेदोऽपि अनयोः रोचयतु
पार्थक्यपरिकल्पनम् । तथाच कोषकर्ता—

“महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जगद्गणे वा जगदन्तकारणे ।
न वस्तुतो मे प्रतिपत्तिरस्ति
तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥”

एतेन शिवभावभावितस्य शैवत्वम्, भट्टिकाव्यस्य कविः परम-
भागवत इत्यत्र तदभवतो रामस्य चरित्रचित्रणमेव विचित्रं
प्रमाणम् ।

आदर्शलगति प्रदर्शितचरमत्वस्य खण्डितविशदशादस्य परम-
पण्डितस्य महामहिम्नो विद्यानागरमहाशयस्य मतवादोऽपि विवद-
मानान् भरतमल्लिकादौर्न निरस्यति, सोऽपि “भट्टिकाव्यस्य रचयिता
भट्टिः” इत्यादिमल्लिनाथकथमङ्गलभारतीमेव स्वीचकार । इति
परीक्षां अयोजित्वा मत्तं निराकृत्य काव्यस्यास्य कविः भट्टिरेवेति
सिद्धान्तमेव सिद्धान्तयामः ।

अशेषकलाधिसामिताऽनन्यसामान्योऽयं कविः असामान्यस्य
संज्ञामस्वातस्य महिममहितजगत्प्रफुल्लस्य श्रीधरस्वामिनः सुत

